

- DISSERTATIONES
- ETHNOGRAPHICÆ
- TRANSYLVANICÆ

Keszeg Vilmos

Belépni az emlékezetbe

Emlékezési alakzatok és gyakorlatok

Keszeg Vilmos

Belépni az emlékezetbe.
Emlékezési alakzatok és gyakorlatok

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICÆ TRANSYLVANICÆ

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Pozsony Ferenc
Vajda András

KESZEG VILMOS

BELÉPNI AZ EMLÉKEZETBE.
EMLÉKEZÉSI ALAKZATOK
ÉS GYAKORLATOK

Tanulmányok

Kriza János Néprajzi Társaság

Kolozsvár

2022

Lektorálta:

dr. Jakab Albert Zsolt néprajzkutató, tudományos főmunkatárs
(Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár)

dr. Vajda András néprajzkutató, egyetemi docens

(Sapientia EMTE, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Marosvásárhely)

Támogatók:

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Keszeg Vilmos

Szerkesztette: Jakab Albert Zsolt

Borítóterv: Szentes Zágon – IDEA PLUS, Kolozsvár

Az illusztrációkat gondozta: Plătică Mihai

Számítógépes tördelés: Tipotéka Labs

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: IDEA Design&Print, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

KESZEG, VILMOS

Belépni az emlékezetbe : Emlékezési alakzatok és gyakorlatok :

Tanulmányok / Keszeg Vilmos. - Cluj-Napoca : "Kriza János" Néprajzi Társaság, 2022

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-28-5

Tartalom

A biografikus emlékezet alakzatai, gyakorlatai és rendszerei	7
Az emlékezés kutatása mint tudományos doménium	7
Folklorisztikai szemléletek	11
Emlékezési gyakorlatok	16
Az életrajzi eseményeknek való emlékéllítés szövegműfajai	17
A biografikus emlékezet további szövegtípusokban	20
Az emlékezés rítusai: évfordulók, találkozók	25
Az elhunyt emlékének megszerkesztése és napirenden tartása	25
Belépni az emlékezetbe: egy szokásfunkció értelmezése	29
Emlékeztető tárgyak, emlékjelek	30
Az élet eseményeinek megörökítése és felidézése:	
képek és filmek	33
A biografikus emlékezet kultiválása: a kultuszok	34
Összefoglalás	36
Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban	51
Bevezető gondolatok	51
Hipotézis és módszer	54
Motívumok, szövegformulák és kvantitatív adatok	55
Következtetések	70
A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epitáfiumokban	73
Bevezetés	73
A betegség az epitáfiumokban	74
Következtetések	82
Mellékletek (explicit sírfeliratok)	84
Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése az elhunyt emlékének megörökítésében	105
A halál sztereotípiái a gyászjelentőkben: az örök nyugalom, az örök fény és az örök emlékezet biztosítása	116
Miért a gyászjelentő?	116
A gyászjelentő	119
Test, lélek, emlékezet a gyászjelentőkben	124
Következtetések	128

A katonaság és a történelem	131
Szakirodalmi kontextusok	131
Domestiquer l'histoire.	135
A katonaság a kommunikatív emlékezetben	142
Következtetések	143
Mellékletek.	147
 A zöldág állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe	162
Bevezetés	162
A rítus eredete	163
A rítus funkciói	166
A férfiszerep felvétele és gyakorlása	167
A határ bejárása, a határ birtokbavétele.	169
Az utca birtokbavétele	171
Az éjszaka birtokbavétele.	173
Az alkohol fogyasztása.	178
A legények ítéletének kinyilvánítása	187
A zöldág beszerzése: a falopás	188
Következtetések	189
 Irodalom és emlékezet	192
 Balázs Ferenc az emlékezetben	205
Bevezetés	205
Balázs Ferenc	205
A halálhír	206
Regény Mészkőről	209
A regionális mítosz	213
A kulturális emlékezet megkonstruálása	218
 Recenzió.	221
 Képek.	230
Képjegyzék	242
Szakirodalom és források	245
Rezümé	281
Rezumat	286
Abstract	290

A biografikus emlékezet alakzatai, gyakorlatai és rendszerei¹

„A folklór kutatásban szinte napjainkig megelégszenek az olyan általános, s ezért lényegében semmitmondó utalásokkal, mely szerint az elbeszélők »kiváló emlékezzettel« rendelkeznek” (Hoppál 1998: 52).

„Az emlékezés kultúrája [...] társadalmi kötelezettségek betartása körül forog: az emlékezés kultúrája a csoport ügye. Központjában a következő kérdés áll: »Mit nem szabad elfelejtenünk?« Minden csoportnak megvan – többé-kevésbé explicit formában és többé-kevésbé központi helyzetben – a maga hasonló kérdése” (J. Assmann 1999: 30).

Az emlékezés kutatása mint tudományos doménium

Az utóbbi évtizedekben a diszciplínákban bekövetkezett változás az emlékezés és a felejtés folyamatait, stratégiáit és technikáit állította középpontba. A művészetekben az emlékezés és a felejtés tematizálása egyik oldalon feltűnő rokonszenvet, támogatottságot, a másik oldalon pedig elutasítást váltott ki. Az emlékezéshez, és ezzel egyidőben, a felejtéshez való jog érdeklődést kiváltó logikákat eredményezett. Ugyanakkor a szaktudományok arra vállalkoztak, hogy terminológiákat és kutatásmódszertanokat, a kutatáshoz szükséges adatbázisokat keressenek, készítsenek. Ma már körvonalazódni látszanak az emlékezés és a felejtés kutatásának keretei, amely kereteken belül az orvostudománynak és a pszichológiának (Halbwachs 1925, Bartlett 1932, Pléh 2019), a jogtudománynak, a történelemnek (Nora dir. 1984–1992), a művészetek és a kommunikáció diszciplínáinak, a társadalom- és a kultúratudománynak (J. Assmann 1992/1999) egyaránt jelentős tapasztalata és mondanivalója lehet. Újabban a hagyomány revitalizációjára épülő örökségvédelem és marketingkultúra a társadalmi emlékezet forgalmazására törekszik. Egyre jobban láthatóvá válik, hogy az egyének és a csoportok részéről az emlékezés és a felejtés, a múlt használata közösségszervező, az egyén számára pedig státusteremtő és orientációs eljárás.

1 A kézirat a *Beszélő- és emlékezetközösségek és a lokális emlékezet* címmel Budapesten, a Magyar Néprajzi Társaság 2009. május 28-i ülésén elhangzott előadás aktualizált szövegváltozata. Megjelent: A biografikus emlékezet alakzatai, gyakorlatai és rendszerei. *Ethnographia* 131. (2020) 3. 379–436.

Az emlékezésről szóló tanulmányában a Bergson-tanítvány Maurice Halbwachs az emlékezés társadalmi kereteinek meglétét hangsúlyozta, Freudtól és Jungtól eltérően kollektív társadalmi cselekvésként mutatta be. „C'est dans la société que, normalement, l'homme acquiert ses souvenirs, qu'il les reconnaît et les localise” – írta az 1925-ben megjelent könyvének előszavában (Halbwachs 1925: VIII–IX). Eszerint az emlékekkel az egyén rendelkezik ugyan, de az emlékek a társadalmi kommunikációban kerülnek forgalomba. A társadalom felügyel az emlékezés folyamatára és tartalmára, megakadályozza az emlékek elfelejtését és eltorzulását. Az emlékezés által csoportidentitások termelődnek és közvetítődnek, az egyén pedig identitása révén ezekbe a csoportokba integrálódik. Az emlékezés társadalmat és társadalmi értékrendet termel, s ebből kifolyóan ritualizálódik. Aminek felidézése-re nincs társadalmi keret, az kihull az emlékezetből (Halbwachs 1925: 377).

Halbwachs-szal szemben Bartlett, valamint – utóbb – Kintsch az emlékezet konstruktív jellegét hangsúlyozta (Bartlett 1932, Kintsch 1978).

Az emlékezetkutatás nagy állomása Jan Assmann munkája, a „korai magaskultúrákról” szóló *A kulturális emlékezet*. A könyv több fontos megállapítást fogalmazott meg. 1. Halbwachs terminusát, az „emlékezet képeit” (*images-souvenirs*) Assmann *emlékezési alakzatra* (*Erinnerungsfiguren*) változtatta (J. Assmann 1999: 38–39). Az emlékezési alakzat az emlékezet formába szervezése, az emlékezés, a felidezés megkönnyítése végett (ikonikus, narratív stb. emlékezési alakzatok). 2. Az emlékek felidézése konkrét térhez és időhöz, továbbá társadalmi csoporthoz kötődik. Az emlékezés ritualizálása, térhez, időponthoz való kötése biztosítja az emlékek felidezésének ismétlését. 3. Az emlékezés pszichikai folyamatból társadalmi és kulturális cselekvéssé alakul át. (J. Assmann 1999, eredeti: 1992.)

A pszichológia a tanult tartalmakat megőrző *szemantikai emlékezet* mellé az *epizodikus emlékezetet* helyezte. Ez utóbbi a személyesen megtapasztalt élményeket alakítja emlékké. Az emlékek felidézése minden alkalommal aktivizálja a megtapasztalás helyzetét, s ezáltal az egyén felelősséget vállal a tartalomért, hitelesíti annak forrását.²

A 20. század második felében a társadalomtudományokban olyan további, szerteágazó szemléletek fogalmazódtak meg, amelyek a múlt tapasztalatainak továbbélését, a múlt használatának funkcióit és kontextusait vetették fel.

2 Csibra Gergely tanulmányát közvetlenül e kézirat lezárása előtt olvashattam. Örömmel fedeztem fel a szerzőnek és munkatársának, Johannes Mahrnak azokat a gondolatait, amelyek kéziratomban is fontos szerepet töltenek be: a kontextusok és az emlékezés motivációja szerepének hangsúlyozását. A Tyler Burge (1993) és a Kourken Michaelian (2012) kutatásait továbbgondoló szerző az epizodikus emlékezetéről a következő kijelentéseket teszi: folyamatosan felidézi, kontextualizálja a maga forrását; az emlék felidézésekor az egyén „felelősséget vállal a tartalomért”, legitimálja a maga „szavahihetőségét”; az egyén kommunikálja a maga emlékeit, ennek célja és következménye „jogok és kötelezettségek” statuálása, azaz „a múltból való kommunikáció nem érdektelen” (Csibra 2019). Nemes Gáspárnak, az Universitát Heidelberg tudományos kutatójának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a tanulmányra. Itt köszönöm meg a témával kapcsolatos hosszas és elmélyült beszélgetéseket is.

Mircea Eliade az „örök visszatérés mítoszában” ragadta meg a vallásos ember mentalitását, a mitikus-biblikus előidők primordiális történéseinek paradigmatis, érvényes és normatív voltát (Eliade 1954). A gondolatot más összefüggésben Claude Lévi-Strauss is megfogalmazta, a stacionáló és a kumulatív társadalmak eltérő emlékezési habitusa kapcsán (Lévi-Strauss 1987/1952). Az idő számontartásának két alapvető formájára, a ciklikus és a lineáris időre épülő eltérő középkori mentalitást Aron J. Gurevics állította ellentétbe (Gurevics 1974).

A téma mögött megkerülhetetlenül ott lappang az individuum születésének kérdése. Gurevics szerint az individuum már a középkor kezdetén megszületett (Gurevics 2003). A *Les lieux de mémoire* munkacsoport kutatásai szerint Franciaországban a társadalomra vonatkozó tudás a 17. században még kialakulatlan és titkos volt. Ezt követően, 1835-re születik meg a statisztika, amely egyebek mellett az állampolgárokról vonatkozó információkat rendszerezi, értelmezi, tárolja (Le Bras 1986: 319). A 19. században kibővülnek, számbelileg gyarapodnak azok az intézmények, amelyek a társadalmi emlékezetet kutatják, rekonstruálják és publikálják.³ Ebben a folyamatban két lényeges változás következik be: a társadalmi emlékezet demokratizálódik, hozzáférhetővé lesz, valamint patrimonizálódik, felértékelődik és megőrzés tárgyává válik. A múlt kiállítása, láthatóvá tétele múzeumokban, műemlékek és emlékművek formájában a „történelem házasítását” valósítja meg, a vallásos horizontról a profán civil horizontra, a történelem szakralizálására való átmenetet (Fabre 2000: 22). Az újkor egy ezzel összefüggő kulturális forradalom időszaka. Ekkor születik meg a modern emberre jellemző, az individuum fontosságára és a társadalmi környezet iránti szimpátiára épülő öntudat. Ennek reprezentációi a biográfia és az autobiográfia (Voisine 1963: 138).

Az Annales iskolát alapító Marc Bloch a „korok szolidaritásáról” beszél, s a mentalitás, a tárgyak, az írott szövegek, az emlékezet családon belül generációról generációra való átöröklését érti alatta (Bloch 1996: 38–60). A kérdésnél hosszabban időzik el a fenomenológia francia filozófusa, Paul Ricoeur. Szerinte a történelem eszközeinek egyike a generációk sora, amely a megélt, individuális és az univerzális idő között közvetít, s amely a kultúra egyének közötti, személyes forgalmazását teszi lehetővé. S habár Alfred Schütz a generációk viszonyát anonim viszonynak nevezi, a generációk egymásutániságát, újratermelődését személyes kapcsolatok garantálják. Ebben a folyamatban az egyén láncszem, amely biológiai és kulturális lényként járul hozzá a folytonosság biztosításához. Szerepe van mind a hagyomá-

3 A vidéki múzeumok létrejöttét utasító intézkedés 1801-ben jelent meg, amely a tárgyakat a „konkrét történelem” eszközeivé tette (Pommier 1986). A történelmi társaságok Guizot közoktatási miniszter 1832-es rendelete nyomán településenként könyvtárakba és archívumokba gyűjtik a nemzeti történelemre vonatkozó kéziratokat (Theis 1986). A nemzeti múlt rekonstruálásának forrásai között szerepelnek a szemtanúk privát jellegű feljegyzései. Ily módon az egyén a nemzeti eposz szereplőjévé válik. A középkor hivatalos emlékezete után a figyelem a leszármazás vonalára, a család privát emlékezetére irányul. Miközben ez az emlékezet az állammal van összefüggésben, ugyanakkor ellene is munkál (Nora 1986).

nyok átörökítésében, mind azok eltűnésében, változásában és születésében. (Ricoeur 1985: 153, 160–170).⁴

A gondolatmenet e pontján két megállót kell beiktatnunk. A 20. század közepén születtek meg a múltat a használók irányából, a jelen és a múlt, a generációk, a kortársak viszonyából megközelítő elméletek, az idő dokumentálását, a dokumentumok relevanciáját és referenciáját érintve (Bloch 1996/1993, Ricoeur 1985, Nora 1984). Az Annales hagyományait folytató François Hartog az időről szerzett tapasztalatokat, a múlthoz való viszonyulás kulturális formáit, a történelem megszerkesztésének és felhasználásának módjait történelem-rezsimnek, a történetiség rendjének nevezi (Hartog 2003, különösen 18–28). Fernand Braudel az 1950-es években kezdeményezte a *longue durée* fogalmát: vele az embernek azt a szándékát nevezte meg, hogy a jelent az előzményeivel együtt, a történelemeket összefüggésükben lássák (Braudel 1972/1958).

A másik megállót a szociológus Pierre Bourdieu javasolta, az örökség ellentmondásos természetéről értekezve. Az örökség korlátozza az ifjak önmegvalósítását, mivel az örökölt hagyomány keretében folytatják életüket (Bourdieu 1993).

A technika korának népi kultúrájáról írott munkájában Hermann Bausinger használja a „hely egysége” terminust. A „hely egysége” az „összetartozás horizontja”, amely a cselekvések, viszonyulások térbeli és kulturális kerete, az együttélés közvetlen világa. Ebben a keretben kapnak szerepet a hagyományokkal kapcsolatos műveletek.⁵ Arjun Appadurai a *lokalitás* fogalmát dolgozta ki a társadalmi közvetlenség, az interaktivitás technológiáinak, a kontextusok közötti kapcsolatok jelölésére. A mindennapi érintkezés meghatározó komponense a *lokális szubjektum*, aki a rokonság, a szomszédság, a barátok és ellenségek körében termelődik és él. A lokalitás kontextusai azok a környezetek, amelyekben a társadalmi élet reprodukálódik (Appadurai 2001: 3–15).⁶ A társadalomtudományokban Alfred Schütz-től származó, az 1930-as évektől jelen lévő *mindennapi élet* (*Life-World*) terminus az individuum köré szerveződő közvetlen valóság, életvilág. Ennek részét képezik a kognitív struktúrák, az emberi-társadalmi aktivitások, a társadalmi kapcsolatok rendszere. (Ismerteti Niedermüller 1981.) Vizsgálata az egyén mentalitásának, habitusainak, életvezetésének, életgyakorlatának, valamint a társadalom szerveződésének, reprodukciójának, az együttélés megértését teszi lehetővé. Az egyénre irányuló kutatási perspektíva a közösségi, tartós, működő, reprezentatív társadalmi mintákat egyedi eseten keresztül teszi láthatóvá (Gyáni 1997). Ebben a világban az egyén mint érintett alany, a *személyes bevonódás* mértékében és formájában vesz részt.⁷

4 A kérdés felvetése társadalomtudományi kontextusban: Gyáni–Láczay szerk. 2008.

5 A 18. századtól kezdődően, a technika terjedésének hatására történik meg a horizont felbomlása, elmozdulása, válik lehetővé a javak hozzáférhetősége (Bausinger 1995: 53–88).

6 Ebbe az irányba mutat A. Gergely András „helyi társadalom” és Szabó Á. Töhötöm „kooperáló közösségek” fogalomra épülő értelmezése (Gergely 1993, Szabó Á. T. 2009).

7 A személyes bevonódás szociológiai kategória. Azt jelzi, hogy a létező probléma milyen jelentőséggel bír az egyén számára, s hogy ennek függvényében milyen mértékben észleli. Muzaffer Sherif az attitűd három zónáját különbözteti meg: az elfogadás, az elutasítás és az elnemkötelezettség sávját. (Idézi Griffin 2001: 185–195.)

Az emlékezetkutatásban összetetalákozó szemléletek, elméletek és módszerek szerteágazóak, a különböző tudományterületeken kontextualizálódtak (a kommunikációelmélet, a reprezentációelmélet, a beszélés néprajza, a tárgypopuláció elmélete, az egyéniségekutatás, a kontextuskutatás). Az utóbbi száz éve alatt a kutatásnak saját terminológiai rendszere szerveződött (emlékezet és felejtés, szemantikus és epizodikus, kommunikatív és kulturális, biografikus és autobiografikus emlékezet, emlékezési alakzat, reprezentáció, emlékezetközösség, attitűdök, személyes bevonódás, beleértési tartományok).

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a népi és a populáris kultúrát az egyénre irányuló emlékezési stratégiák és gyakorlatok felől közelítse meg.⁸ Ebből a célból áttekinti a folklór definíciójának alapterminusait, a közösség és az egyén fogalmát, majd az emlékezési gyakorlatok rendszerezését kísérel meg.

Az értelmezés létjogosultságáról alulírott hosszas terepmunkája során győződött meg. Az emlékezés a társadalomról való tudás használatának módja. Az emlékezési gyakorlatban az elődök emlékével és tapasztalataival való együttélés kényszere és igénye, egy adott helyzet megoldására való törekvés érvényesül. Az emlékezési habitusok környezet- és korszakfüggők. Az áttekintett példák szerteágazóak, különböző területekről származnak (genealógiai emlékezet, műfajok, lokális mítoszok és kultuszok, emlékállítási gyakorlatok és rítusok).

Folklorisztikai szemléletek

A folklorisztikai szemlélet alapkategóriái: a hagyomány, a közösség, az anonimitás. A folklorisztika, tágabban az etnológia paradigmájában jelentős szerepet kapott az elődök és az utódok szerves és generációkon átívelő kulturális kapcsolatára utaló *hagyomány* és a kortársak életformájának és mentalitásának egységére utaló *közösség* fogalma. A 19. században intézményesülő etnológia a népi kultúrát közösségi, hagyományozódó és ebből következően anonim kultúraként határozta és konstruálta meg.

A *magyarság néprajza* elvi-terminológiai megalapozása, a *Tájékoztató* című fejezet Viski Károly munkája. A néprajztudomány tárgyát képező *népélet* az együttélés hagyományos kereteként van meghatározva. Ezután olvashatjuk az individuum

8 A magyar folklorisztika figyelmét az 1980-as években Hoppál Mihály irányította a közösségi memória működésére. Ő hangsúlyozta, hogy a folklór önkorrekcióra való törekvésének vizsgálata a hipotézis fázisán nem jutott túl. Idézzük a Bartlett gondolataival azonosuló szerzőt: „Valószínűnek látszik, hogy a narráció és különösen annak népi változata, amikor felidéznek valamely régen hallott mesét, mondát vagy balladát, vagy akárcsak egy egyszerű történetet, nem pusztán reprodukció, hanem mindig értelmezési és magyarázó, sőt értékelő mozzanatokban gazdag. Más szavakkal, amikor korábban a kihagyás, általánosítás és más kivonat készítő eljárásokról szoltunk, akkor lényegében arra utaltunk, hogy a memória folyamatok és mindenfajta felidézés alapvetően konstruktív szöveglétrehozó folyamat, ami igen nagy mértékben az egyén pillanatnyi tudásán alapul.” (Hoppál 1998: 58.) A kötetbe gyűjtött tanulmányok rendre a narratív sémák (Hoppál 1998: 46–59), a szövegvilágba való személyes bevonódás (Hoppál 1998: 87–98), valamint a felidézés eseményéhez való hozzájárulás és az emlékezés kapcsolatát hangsúlyozzák (Hoppál 1998: 99–110).

szerepét kiiktató *közösség* definícióját: „A nép, a népi közösség nem tűr egyéniséget, de neki magának van egyénisége.” A népköltészetet és -művészetet a nép alkotja meg: „Aki alkotta, formálta, maga a személytelen nép. [...] Az új alkotás mindig egy ember kezdeménye s az újság csak akkor válik népivé, ha a nép elfogadja, esetleg áthasonítja, közösségébe iktatja s hagyományként nemzedékről-nemzedékre örökíti.” (Viski 1933–1937: 9.)

A továbbiakban a szerző a kultúra másik sajátosságánál, a *hagyományos* jellegnél időz el. A szellemi néprajz „azokkal a képződményekkel foglalkozik, amelyek a közösség lelkében, a néplélekben keletkeztek, benne élnek s hagyományként szállnak nemzedékről nemzedékre” (Viski 1933–1937: 19). A monográfia egyes fejezetei a magyar kultúra közösségi és hagyományos elemeit mutatják be. A monográfia Viski Károly által kidolgozott rendszer- és kultúraszemlélete máig érvényes a népi tárgyi és szellemi kultúra megjelenítésében.

Az emlékezés szerepéről a *Magyarság néprajza* előszavában ezt olvassuk: „A néplélekben rejtőző hagyományokat az emlékezet őrzi, annál hívebben, minél gyakoribb a tudatalatti rejtekből előbukkanásuk. [...] A néplélek emlékezete igazában egyének emlékezete s ezért őt is meghatározza az egyéni emlékezés alkatának és működésének különbözősége. E különbség okozza a közemlékezetben őrzött hagyomány esetleg keletkező változatainak lassú kiegyenlítődéset vagy a kezdeti, egyállományból változatok keletkezését.” (Viski 1933–1937: 6.) Ebben a folyamatban az egyén alakító kezdeményezésekkel áll elő, az egyéni javaslatokat azonban a közösség felügyeli, visszafogja.

A *hagyomány*, a *közösség* a folklorisztikai diskurzus nyelvezetében továbbra is alapfogalom maradt, megosztott jelentésben. A *Magyar Néprajzi Lexikon* a *hagyományt* 1979-ben nemzetközi szakirodalom alapján definiálta, hangsúlyozva, hogy „helytelen az a néprajzi irodalomban megtalálható gyakorlat, amely a ~ köznyelvi értelmét megszorítás nélkül elfogadja, az »ősi«-vel, »örökség«-gel, a tudománysszak kutatási tárgyával azonosítja” (Istvánovits 1979). Jelentősen újrafogalmazódott és árnyalódott a *közösség* meghatározása is: „szociológiai és néprajzi értelemben területileg körülhatárolhatóan együttlakók olyan csoportja, akik egymással közvetlenül érintkeznek, közöttük a tevékenységek sorozatában valósul meg a társadalmi együttműködés folyamata, amely a kölcsönös függés, az együttműködés és egységesülés gyakorlatát és magatartását teremti meg körükben” (Sárkány 1980a). Továbbá: „Alfred L. Kroeber rámutatott, hogy az osztálytársadalmak közösségei nem a nemzeti kultúra reprezentánsai, tehát nem »teljes kultúrák«, hanem annak csak egyik szerveződési szintjét képviselik” (Sárkány 1980b). A *közösségi jelleg* szócikk kiemeli, hogy „közösség és egyéniség dialektikus fogalompár, amelyek egymástól elválaszthatatlanok, bár a köztük lévő kapcsolat időben, műfajonként különböző módon fejlődik” (Voigt 1980). A *Magyar Néprajz* nyolc kötete a fogalmakat diszkrétan és árnyaltan alkalmazza, olyannyira, hogy nem kerülnek be a kiemelt fogalomrendszerbe. Sajnálatos viszont, hogy a nyilvános diskurzus bizonyos területein (a zsurnalisztika, a közoktatás, a patrimonizáció) a fogalmakat reflektálatlanul alkalmazták.

A folklorisztika paradigmája: az esztétikumvizsgálat. Az irodalomelmélet és -történet műfajelméleti megközelítését követő folklorisztika figyelmét a folklórműfajok formai és tematikai karaktereinek megállapítása kötötte le. Általános következtetést elsőként Ortutay Gyula fogalmazott meg a *Variáns, invariáns, affinitás*, majd 1965-ben *A szájhagyományozódás törvényszerűségei* című tanulmányban (Ortutay 1959, 1965). Ezt követően 1969-ben Budapesten került megrendezésre az a nemzetközi tanácskozás, amely általában az oralitás sajátosságait, majd „fajtáit” és „jelenségeit” tekintette át (Voigt szerk. 1974). A magyar folklorisztika tudományos összefoglalását Voigt Vilmos készítette el (Voigt 1972). E munka a folklórt művészetként, „a közösségi valóságelsajátítás művészi termékeinek az összességeként” határozza meg (Voigt 1972: 18). A kötet újdonsága, hogy a folklór információelméleti modelljének megteremtésére tesz kísérletet (Voigt 1972: 11), s részletesen tárgyalja a valóság esztétikai viszszatükrözésének hagyományos és közösségi formáit, a folklór műfajrendszerét (Voigt 1972: 37–134). Az esztétikai kommunikáció modelljében meghatározó szerepet játszik az alkotó egyén és a befogadó közösség, valamint a megalkotás, az előadás, az átvétel, a továbbhagyományozás aktusa (Voigt 1972: 148–179). Az esztétikai kommunikáció eszközeinek elemzésére Nagy Olga vállalkozott, előbb a népmese műfajának áttekintésével (Nagy O. 1978), majd az alkotás és a befogadás fázisainak vizsgálatával.⁹

A folklorisztika paradigmája: az egyéniségkutatás. A 19. századtól halmozódó tapasztalatokat követő és összefoglaló irányzat megalapozása a magyar folklorisztikában következett be (Ortutay 1940; Péter 1947; Dégh 1960; Voigt 1977, 1978). Az irányzat a folklórt alkotó és hagyományozó egyént a következő perspektívában látta: származása, tanulmányai, életpályája, társadalmi státusa és kapcsolatai, repertóriumának szerkezete, tudásának eredete, a mesemondás (éneklés stb.) alkalmi és szerepe az életében, „tanítványai”, követői.

A magyar etnológiában Mohay Tamás követte végig az „arctalan néptől” az egyéniség felfedezéséig megtett utat, az egyéni életutak kutatásának történetét. A paraszttársadalom tagjainak személyes feljegyzései a 18. század harmadik harmadától két formában készültek: a krónika és a számadáskönyv formájában. Az első a közösség, a település történetének eseményeit, a második az egyéni élet, ezen belül főként a gazdálkodás eseményeit örökítette meg. Ezt a műfaji hagyományt dúsította fel a világháborúk kora, meghonosítva a személyes feljegyzések különböző formáit. A szerző a személyes dokumentumokból a tipikus és a kivételes, a stabilitás és mobilitás, a történelmi fordulatok, a szocializáció és önállósodás, a konfliktusok, a válaszadások, az érzelmek, a táj motívumait emeli ki. (Mohay 2000.)

Az egyéniségkutatás egy félreértés folytán félúton megtorpant. A kutatásban kötelezővé tette az adatközlők azonosítását, ám tulajdonképpeni kutatásokat csupán kiemelkedő személyek, tulajdonképpeni egyéniségek esetében végzett. Ennek következtében a következtetések a kultúra és a társadalom mindössze szűkös eseteiben érvényesek.

⁹ A témáról készült első összefoglalás: Nagy O. 1997. A kötet terjedelmű kézirat mindmáig nem látott napvilágot.

Az egyéniségekutatás paradigmáját a kolozsvári etnológiai képzés kísérte meg érvényesíteni. Az „emberek és kontextusok” kutatási program a tudakozódás, a gyógyítás, a mágia, a kézművesség, az íráshasználat, a történetmondás mint kulturális gyakorlat egyéni életpályába, illetve emlékezetbe ágyazódását vizsgálta (Keszeg szerk. 2006, Ambrus s.a.r. 2008, Bajkó s.a.r. 2010, Vajda s.a.r. 2008, Czégényi–Keszeg s.a.r. 2010, Keszeg 2012, Keszeg s.a.r. 2012, Ozsváth s.a.r. 2012, Tamásné Szabó s.a.r. 2019).

Új paradigma: a revitalizáció. A népi kultúra felfedezésétől kezdve napirenden van a hagyományos életforma mint közeg megváltozása miatti válságos állapotáról, az archiválásáról és a revitalizációjáról szóló diskurzus. A tudományos érdeklődés mellett a hagyományok új kontextusban való elhelyezése és életrekelése a 20. század első harmadában kezdődött, a *folklorizmus* meg-megújuló mozgalmában. Ebben a folyamatban az emlékezésen és a gyakorlásan alapuló organikus kultúra új keretbe illeszkedett, új finalitásokat követő organizált formában él tovább.

A folyamat medrének kiszélesedését az örökség, a patrimonium szemléletének megjelenése és intézményesítése hozta magával. A fogalom valójában a hagyomány terminus újrafogalmazása, újragondolása, operatív fogalommá alakítása. A hagyomány fogalma használói rezsimit érvényesít: a bennszülött személy a hagyomány átvételéről, használatáról, változtatásáról és átadásáról maga dönt, a hagyomány a mindennapjainak szerves része. A hagyomány az egyént egy intézményesítetlen (organikus) értékrendhez, életformához, szociális kontextushoz kapcsolja. Az örökség (patrimonium) a jogi-adminisztratív szaknyelvből származik, annak jogi hátterét aktivizálja. Olyan hagyomány, amelyet a használóknak kötelességük megóvni és a következő generáció rendelkezésére bocsátani, a fiatal generációnak pedig jogában áll megörökölni. Az örökségesítés különböző (lokális, regionális, nemzeti és globális) szintjein a helyi hagyomány kiszakad a maga kontextusából, a kultúra egy tag rendszerében más (pl. nem hagyományos, más lokális, más nemzeti) részrendszerekkel érintkezve működik. A hagyomány elsajátításának, fogyasztásának új technológiai alakulnak ki (hagyományok háza, szervezett oktatás, tanfolyamok, táborok, hagyomány-fesztiválok, -vásárok). Egy új (formális és informális) szereprendszer formálódik és lép működésbe (hagyományőrző egyesület, a népművészet mestere, menedzser, kulturális referens). A helyzet a jelen kérdésfelvetés szempontjából a következőképpen megfontolkodtató. Az archiválás, az örökség státusába juttatás és a promoválás a hagyományt eltávolítja primér kontextusától, új, sajátos környezetbe építi, ismeretének és használatának új motivációit, elsajátításának új módszertanát lépteti érvénybe. Ebben a folyamatban a hagyomány megszűnik genealógiai, lokális társadalmi emlékezetet fenntartani. Vagy ha mégis megőrzi ezt a funkciót, akkor az oktató, a táborvezető, a szakkörvezető emléket örökíti át.¹⁰

10 Az erről a témáról Kolozsváron szervezett konferencia előadásai: Keszeg ed. 2014. Ebben a kötetben fogalmaztuk meg azt a gondolatot, hogy Kelet-Európában a népi kultúra közösségi használatban őrződött meg; az örökségesítés ezt a kultúrát mesterségesen ragadja ki elsődleges kontextusából, popularizálja, globalizálja, új használati szabályokat és jelentéseket kapcsol hozzá. Az örökségesítés problematikájáról: Keszeg 2018b.

Új paradigma: a kommunikációelmélet. Voigt Vilmos említett kezdeményezése a kommunikációelméleti módszerek és terminológia elterjedése után finalizálódott. Több olyan tanulmánnyal rendelkezünk, amelyek érvényesítik a szemléletét. Vőő Gabriella a kommunikációs kapcsolatban érvényesülő tréfás műfajok rendszerét tekintette át (Vőő 1981). Egy közösség kommunikációs rendszerének vizsgálatát Hoppál Mihály végezte el. 1970-ben megjelent munkája „egy falu kommunikációs rendszerét” mutatta be.¹¹ A folklorisztika nem kezdeményezte a kommunikációs helyzetek és folyamatok elemzését, s a következtetések levonása nem történt meg. Ezáltal azt a látszatot erősítve meg, hogy a hagyomány használata színpadi produkcióhoz hasonlít.

Új paradigma: a beszélés néprajza. Dell Hymes, az antropológiai nyelvészet képviselője, az 1960-as években a *beszélés néprajzát* meghatározó tanulmányaiban a nyelvi kompetencia, a beszélési gyakorlat, beszélési szokások és a kommunikációs kapcsolatok figyelembe vételével definiálja a *beszélőközösség* és a *folyékony beszélő* (a beszélési szabályokat ismerő és példaszerűen érvényesítő beszélő) kategóriáját. A beszélőközösség a beszélők nyelvi kompetenciájából szerveződő *nyelvi mezőre* alapozott *beszédmező*, a beszélési szokások, az ezekről való tudás, az ezekben való jártasság, az alkalmazott *beszédhálózat* alapján jön létre (Hymes 1997: 478). A beszédhálózat a maga során a beszédformák és a beszédminták repertoárját működteti (Hymes 1997: 478). A kommunikációs folyamatot Hymes *eseménynek* nevezi (Hymes 1997: 480).

Az antropológiai nyelvészet másik irányzata, a *beszédaktus elmélet* a beszélés performatív értékét hangsúlyozza. A beszélés nem pusztán közlő folyamat, hanem olyan esemény, amely emberi viszonyokat rendez át, emberi sorsokat irányít, viselkedést szabályoz.¹²

Az antropológiai nyelvészet magyar nyelvű összefoglalását, történetét, módszereit és alapelveit Balázs Géza és Takács Szilvia írta meg (Balázs–Takács 2009: 15). A beszélés néprajzának szemléletét és módszertanát Keszeg Vilmos foglalta össze (Keszeg 2018a).¹³

11 A munka a kommunikációs típusok közé a családon (elsődleges csoport), a rokon- és szomszédságon (másodlagos csoport) belüli, a személyek közötti, majd a csoportok közötti formákat sorolja. Ezt követően a kódokat és a falusi társadalom kommunikációs alkalmait tekinti át (Hoppál 1970).

12 A nyelvészeti antropológiai irányzatot bemutatja Pléh–Terestyéni szerk. 1979.

13 Oláh Sándor a temetés rituális beszédstratégiáját elemezte, Bíró A. Zoltán az ugratást mint agresszióformát elemezte (Oláh S. 1996, Bíró 1997: 51–70). Keszeg Vilmos egy tudakozódás rítust beszédeseményként követte végig, valamint egy személy sajátos egzisztenciális stratégiáját értelmezte (Keszeg 2002a, 2002b). Egy beszédesemény bemutatása: Magyar 2009. A népszokások modelljének kommunikációs modellként való értelmezésére alulírott tett kísérletet (Keszeg 2018a, különösen 137–206).

Emlékezési gyakorlatok

Kutatási szándékunkat a téma emblematikus irodalmához kapcsoljuk. A halottakra való emlékezést Jan Assmann a kommunikatív és a kulturális emlékezet között, átmeneti formaként azonosítja: „annyiban »kommunikatív«, amennyiben általános emberi formának mutatkozik, s annyiban »kulturális«, amennyiben sajátos hordozói, rítusai és intézményei alakulnak”. Az elhunytakat valamilyen mértékben minden társadalom számon tartja; az azonban jelentősen különbözik, hogy mi teszi felejthetatlenné az egyént. A halottakra való emlékezés közösségszervező tényező. (J. Assmann 1999: 61–64.)¹⁴

Ehhez a felvetéshez kapcsolódva tágabb értelmezési keretet szeretnénk nyitni. Azt az evidenciát szeretnénk hangsúlyozni, hogy minden egyén életét végigkíséri az elődök, a maga és a mások, a szűkebb és a tágabb környezetben élők életének epizódjaira való emlékezés. Az emlékezési formák között vannak mind individuálisan, mind közösségben végzett, továbbá mind kommunikatív, mind kulturális természetű emlékezési gyakorlatok. **Összefoglaló néven biografikus emlékezetnek fogjuk nevezni azokat az emlékezési alakzatokat és tartalmakat, amelyek az egyén életpályájának eseményeit örökítik meg, valamint azokat a gyakorlatokat, szokásokat és rítusokat, amelyek egy egyén életének egy epizódját vagy életpályáját idézik fel, valamilyen céllal. A biografikus emlékezet rendszerszemléleti alapelv, amely a társadalmat és a kultúrát az egyén életpályájának keretében, az egyént pedig a társadalomhoz és a kultúrához való kapcsolódásában, a társadalom emlékezési gyakorlatán keresztül teszi láthatóvá.** A biografikus emlékezet terminus a következő implicit állításokat tartalmazza: 1. az egyén élete összefonódik a társadalommal és a kultúrával, 2. az egyén életének eseményei továbbélnek az emlékezetben, 3. a társadalom folyamatosan felidézi és kommunikálja az egyén emlékét (kommunikatív emlékezet), az egyén emlékét további célirányos gyakorlatok tartják fenn (kulturális emlékezet), 4. az emlékek felidézése jelentést kapcsol a biografikus eseményhez.¹⁵

Kutatásunk tárgyát ezzel a terminussal szeretnénk elhatárolni a filozófia emlékezésével kapcsolatos szemléletétől, a történelemtudomány által vizsgált történelmi emlékezettől, a kognitív tudományok (agy-, idegkutatás, pszichológia) által vizsgált emlékezési folyamatoktól és képességektől. Ugyanakkor leválasztjuk az etnológiában kibontakozott, ország- és településtörténeti kutatásokról. Mondandónk ez utóbbiakkal csupán olyan esetben érintkezik, amikor ezek a történetek a biográfia-

¹⁴ A gondolat kifejtése: Schmidt hrsg. 1985, idézi J. Assmann 1999: 63.

¹⁵ Pearce W. Barnett és Vernon E. Cronen az 1970-es években a biográfiai esemény és a biografikus narráció viszonyát három formában értelmezte. Az *átélt történet*, azaz az *esemény átélése* az egyén életét mások életével hozza összhangba. Az *elmesélt történet*, azaz az *emlékezés* jelentéseket rendel hozzá az egyén által átélt eseményhez. És végül, az *el nem mondott történet*, tehát az *elhallgatás* marginalizálja vagy megóvjá a titoktól elzárt személyeket. Az elméletet ismerteti: Griffin 2001: 65–71. A jelentéstulajdonítás egyik esetét Fejős Zoltán elemezte: az Egyesült Államokban állított három Kossuth-szobor a „nemzeti hős három »arcát«” ragadta meg (Fejős 1998).

ákat, az egyénre való emlékezést is bevonják a maguk területére. Jelen esetben az egyénnel kapcsolatos emlékek, akárcsak az egyén emlékei csupán abban az esetben tartoznak kutatásunk körébe, amennyiben azok a kultúra gyakorlása során akár nyilvánosan megjelenítve, akár elfojtva, *részei az evidens, explicit kommunikációs szándéknak és gyakorlatnak.*

Az életrajzi eseményeknek való emlékéllítés szövegműfajai

Az – életpálya megörökítésének eltérő íráshabitusából származó – **napló** és az **emlékirat** a kései barokk korszakban virágzott fel. Előbb a főnemesi, majd a kishemesi kollektív és személyes életvilágot és mentalitást örököltette meg. „Az ország sok vidéki, nemesi otthonában jegyezték bibliába, kalendáriumba, bekötött füzetbe a családi dolgokat gyermekekről, leszármazásról, peres ügyekről, birtokokról, termésről, az időjárás különlegességeiről, olykor a megyei életről latin, magyar vagy helyenként szlovák nyelven.” (Kosáry 1983: 189.)

Az **autobiographie** terminusának kialakulását végigkövető irodalomtörténész, Jacques Voisine állapította meg, hogy az önéletrajzot a 18. századi nyugati irodalmi érzékenység alakította ki. „Ez a műfaj egyfelől gőgöt tételez fel – a nagy ember csak azért írja meg életét, mert magát különlegesnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tartja, másfelől azonban magában foglalja az emberi nemmel való szolidaritás érzését is, a szimpátiát, hiszen egyedül ez teszi közölhetővé egy kiváltságos egyén gondolatainak és érzéseinek történetét.” (Voisine 1963: 138.) A 18. századi francia lexikográfia fenntartással kezeli a *biographie* terminust, s az *autobiographie* is csupán a 19. század közepétől válik elfogadottá. Az önéletírás az öntudat megszületése „kulturális forradalmának” perdöntő bizonyítéka.

Külön és gazdag irodalma van a népi memoárnak és a naplóirodalomnak. A magyar parasztkrónikák első értékelése, a nemesi memoáirodalommal való kapcsolatba állítása Gyenis Vilmostól származik. A magyar emlékiratok történetében Gyenis Vilmos három korszakot különített el. A műfajt a zaklatott, 17. században a történelmet intenzíven megélt főnemesi osztály művelte, az önigazolás és az elmentmondásos események regisztrálásának szándékával. A kuruc harcok elbukását követő légüres térben az emlékirat irodalom tovább virágzott, ám közelebb került a mindennapi élethez. A 19. századtól az emlékiratot a paraszti társadalom is használatba vette. Ugyanabban az időben, amikor a cseh parasztság, a német polgárok, az angol munkások is. (Gyenis 1965.) Ezt követően Hoppál Mihály és Küllös Imola készített történeti áttekintést a paraszti írásbeliség reprezentatív műfajáról. Gyenis Vilmoshoz kapcsolódva a szerzők is elidőznek a parasztkrónika létrejötténél. A 20. századi emlékiratok tanulmányozása alapján megállapítják: „a maiak – a köznyelv nagyfokú fejlődése következtében – az élőbeszéd törvényeit érvényesítik, gyakran a műfaj követelményeinek ellenére is” (Hoppál–Küllös 1972: 286).

Újabb értékelő összefoglalásra a nagy szintézis, a *Magyar Néprajz* V. kötetének megjelenése nyújtott alkalmat. Az *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz* című feje-

zet szerzője, Küllös Imola „a hagyományos népköltészet átalakulása” jegyeként értelmezi a megnevezett szövegtípusok elterjedését (Küllös 1988). A *parasztkrónika*, *paraszi önéletrajz* és ennek szakirodalma szócikk formájában került bemutatásra különböző lexikonokban.¹⁶

A parasztok mellett a szépírók, a munkások, a lelkészek, a pedagógusok, a politikusok éltek az emlékirat nyújtotta lehetőséggel.

Az adminisztráció kiterjedése a 18. század második felétől meghonosította a **személyazonosító okmányok** kiállítását és kötelezővé tette használatukat¹⁷ (születési bizonyítvány, házasságlevél, halotti bizonyítvány; tanulmányi oklevél, iparoslevél; cselédkönyv; obsitos levél, katonakönyv; útlevél). Érvényesítésük, felmutatásuk különböző alkalmakhoz és helyzetekhez kötődik, kiigazítja a biografikus események pontatlanságát. Az **anyakönyv**be való bekerülés, akárcsak az onnan való törlés (pl. bejelentés, aláírás, névcsere) egyes népszokások kiemelt szokásseleme.¹⁸

Az **emléklapok** a személy vagy a közösség életében jelentős esemény emlékének megörökítésére szolgálnak. Néprajzi bemutatásukat Verebélyi Kincső kezdeményezte. A nemzetközi szakirodalom a 16. század óta tartja számon, elsősorban a német nyelvterületről.¹⁹ A legkorábbi számontartott keresztelési emléklap 1593-ból származik, Elzász vidékéről. A keresztelői ajándékhoz mellékelt emléklapot a család az ifjú házasságkötéséig megőrizte, védő-óvó funkciót tulajdonított neki. A 17–19. század közötti keresztlevél mind dokumentum, mind emléklap. A keresztelés szertartásán kívül emléklap készülhetett a lakodalom, az elhalálozás, a sorozás, a leszerelés, a baráti viszony emlékére. Emléklapot bárki készíthetett (pap, jegyző, óraszámplap-festő), különböző technikával (pl. rajz, metszet). Díszítése egy-egy korszak és vidék stílusához, divatjához kötődött. Kezdetben a polgári társadalom vette igénybe, használata később általánossá vált.

Tanulmányában Verebélyi Kincső 9, bácskai német nyelvterületről származó emléklapot mutat be, szöveg-, kép- és tárgytörténeti szempontból. Az emléklapok tartalmi motívumai a megnevezés, a személynév, a datálás, valamilyen performatívum (kívánság, ima, fohász). A grafikai kód része a betűtípus, az íráskép, a tördelés, a díszítmény. Pragmatikai funkciója szerint egy szokáshoz kötődő tárgy, valamint ezt követően falidisz. (Verebélyi 1985: 359–362.)²⁰

16 *Életrajzi elbeszélés*. In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 668.; *parasztkrónika*, *parasztönéletrajz*. In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 186–187.; *paraszi önéletrajz*. In: Világirodalmi Lexikon 10. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 185.; *népi élettörténet*. In: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 4. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, 166–168.

17 Az „írásgyártás” kezdeteiről és az íráshasználat módjairól: Tóth 1996: 110–113.

18 Az anyakönyv gyökerei messzire nyúlnak vissza (az elhunytakért végzett egyházi szertartás, az elhunytak utáni örökösödés rendezése, bírósági, gyámsági tárgyalások, privilegiumok). A tridentini zsinat 1563-ban rendelte el a házasságok és kereszteltek bejegyzését. V. Pál pápa 1614-ben rendelkezett a béráltak és az elhunytak bejegyzéséről. Az anyakönyvvezetés szórványos, majd a 18. század végétől kötelező gyakorlata a felekezeti társadalom demográfiai változásait dokumentálta. (Andorka 1981, Varga 1996.)

19 A nemzetközi irodalom megnevezése: Verebélyi 1985: 2. számú lábjegyzet.

20 Fülemile tanulmánya a katonai emléklapokat mint „a 19. század tömeges grafikai termelésének”

Az 1868-as népoktatási törvényt követően az iskolába járás a személyes életpálya meghatározó tényezőjévé vált. A 19. század utolsó harmadában megjelent és elterjedt iskolai búcsúzási rítus, a kicsengetés, a ballagás további emlékezési alakzatokat honosított meg, hogy a távozó diákoknak emléket állítson. A tanárok és az osztályközösség szétszakadó egységének iskolánként különbözőképpen állítanak emléket. A néprajzi szokásmonográfiák nem térnek ki a rítusra. A ballagási szokás (valetálás) a selmecbányai erdészeti és bányászati akadémián jelent meg az 1870-es években.²¹ Csíkszereda környékén mind a ballagás, mind a **fénykép** és a **kicsengetési kártya** készítése, szétosztása az 1950–1960-as évektől terjedt el.²² Az egyetlen, általunk számon tartott folklorisztikai elemzés 231 kártya adatait dolgozta fel. A kártyák 11 székelyföldi és Székelyföld közeli iskolában készültek, 1951–2011 között, és két település családjainak irattárában őrződtek meg. Az elemzés kitér a kártya tartalmi motívumaira, a kártyaosztás és -használat, azaz az emlékéllítés és a kártya általi kulturális emlékezet szokásaira. (Kelemen 2017.)

Emlékbe hagyott vers: az emlékvers. Az emlékjegyzés története a 16. század közepétől követhető. A peregrináló, külföldi egyetemeket látogató protestáns diákok **peregrinációs albumot** vittek magukkal. Később más felekezetű diákok, valamint vándorló mesterlegények is átvették a szokást. Más nevei: philoteca, Stambbuch, magyar megnevezése emlékkönyv, album, album amicorum. A szokás elterjedt Németalföldön, a német fejedelemségekben, Angliában, a skandináv országokban. A magyarországi és erdélyi diákok Németországban, Hollandiában, Svájcban, Angliában tanultak.

Az egyetemeket látogató diákok az emléksorok útjának állomásaira, a megismert személyekre emlékeztették. A könyvnyomtatás elterjedése után előnyomtatott albumok készültek. Az ilyen albumot emblematának is nevezték.²³

A 18. század második felében megjelent a polgári **emlékkönyv**, s az emlékjegyzés átkerült a társasági, családi körbe. Ettől kezdve az emlékgyűjtés hosszú időn át a női kultúra része maradt. Ez az időszak a biedermeier, a szentimentalizmus, a romantika kora. A híres auktoroktól származó idézetek elmaradoztak, helyüket érzelemtől fűtött versek vették át. Ez a repertoár, vagy ennek a repertoárnak a tematikája, formai eszközkészlete variálódott és aktualizálódott a következő évszázadokban. A 20. század első felében a frontra, katonáskodni induló férfiak is emlékverses füzetet nyitottak. A második világháborút követően az iskolai oktatás expanziójára kerül sor. Az 1960-as években az emlékirás az érettségi előtt búcsúzkodó iskolások szokásgyakorlatában kapott helyet. Az 1970-es évektől – a tablókészítés, a szétosztható kicsengetési kártya elterjedése idején – kiszorult az érettségi előtt elballagó

produktumát említi (Fülemile 1994).

21 Internetes forrás.

22 „Az ötvenes években is előzetesen elkészítették a fényképeket, a kicsengetési kártyákat, el is küldték a rokonoknak.” (Tankóné Péter 2009: 79.)

23 A peregrinációs albumokról: Rozsondai 2004. Elemzések: Herepei 1965, Jakó 1972, Bernhard 2001.

osztályok rítusából, az emlékverses füzet a VIII. osztályt végzők kezébe kerül, majd az 1980–1990-es évek fordulóján a III–IV. osztályosok nyitnak füzetet.²⁴

Emléksorok bejegyzésére az együttlét megszakadásakor, egy alkalmi találkozás végén, a búcsúzkodás helyzetében, azaz fiatalkori átmeneti rítusban kerül sor. A peregrináló diákok egy egyetemről való távozásukkor tanáraikat, diáktársaikat kérték fel emlékhagyásra. A polgári családok nőtagjai egy üdülés idején alkalmi ismerősöknek, vagy a családjukat meglátogató vendégeknek adták az emlékes füzetüket. A frontra, kaszárnnyába vonuló férfiak induláskor otthonról vittek magukkal emléket az idegen világba, a kaszárnnyában pedig megkedvelt sorstársaikkal jegyeztettek emléket. Az iskolai emlékverses füzetek hónapok alatt készülnek el. A tulajdonos rendre kéri fel barátnőit, barátait, közeli rokonait a bejegyzésre.

A bejegyzést követően a beszédhelyzetnek van egy második, elnyúló szakasza. Emlékként a füzet a tulajdonosát végigkíséri az életpályán. Az évek során az egyén őrzi, elő-előveszi és fellapozza a füzetet, a bejegyzett emlékversek újraolvasása felleleveníti a múltat, enyhíti a magányt, segít átlendülni az érzelmi, hangulati válságokon, helyettesíti az egykor megismert kedves ismerősöket, a versben megfogalmazott gondolatok fölött töpreng. Ugyanakkor, az emlékverses füzet családon belül öröklődik, a többi személyes dokumentumtól eltérően a gyermekek, unokák, közeli hozzátartozók számára is áttekinthető, segít betekinteni az elődök kapcsolathálójába, az édesanya, a nagymama baráti körének érzelmi és gondolati világába; a fiatal generáció gyakran korábbi emlékverses füzetből merít verset a bejegyzéshez.

Az emlékvers nagyon sajátos helyzetekben is felbukkanhat. A kalotaszegi Jegenyén a lányok emlékverset írnak arra a festett tojásra, amelyet a kedvesüknek szánnak.²⁵ Szokás volt emlékverset varrni a hímes zsebkendőkre (Tötszegi 2007).

A biografikus emlékezet további szövegtípusokban

Érdemes áttekinteni azokat a folklórműfajokat, amelyek a maguk módján a biografikus emlékezet őrzésére, átadására vállalkoznak.

A referencialitást, a történet extenzitását, motívumait tekintve a **biografikus történetek** három alapvető típusát különítjük el. 1. A *genealógia* az egyén élet-történetét egy tágabb, leszármazási rendbe helyezi, történetét kiterjeszti a születés előtti és a halála utáni időszakra. Genealógiai kontextusban az egyén élettörténetének előzménye az elődök története, s ugyanakkor az egyén története kihatással van az utódok sorsára. 2. Az *élettörténet* a születés és halál határai között helyezi el az

24 A polgári, háborús és iskolai emlékverses füzetekről készült első alapkutatás: Keszeg 1991a. Az íráskultúra részeként való megközelítése: Keszeg 2008a: 194–201. További irodalom: Vasvári 1999, 2012.

25 A verses ünnepköszöntés elterjedését a kalotaszegi források a 19–20. század fordulójára lokalizálják (Vasas–Salamon 1986: 140).

egyén történetét. 3. Az *igaztörténet* az egyén életéből egyetlen biográfiai eseményt emel ki és jelenít meg.²⁶

Az élettörténet a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál mint alapvető biografikus toposzok által; az egyéni sorsot partikuláris környezetben, viszonyhálózatban, gyakran azzal kontrasztban állva teszi érzékelhetővé (topográfia, kronológia, emberi kapcsolatok, teljesítmények, külső, gyakran történelmi, gazdaságtörténeti folyamatok). Az élettörténettel kapcsolatban három megjegyzést teszünk. 1. Az élettörténet forgalmazása szociális viselkedési stratégia. Az egyén együtt él a történetével, történetei révén kapcsolódik a társadalomba. Identitást alakít ki a maga számára, elfogadtatja magát, kapcsolatait, státusát ápolja.²⁷ A társadalom történetek alapján tartja számon, integrálja az egyedeket. A biografikus történetek előadása és forgalmazása esemény, cselekvés jellegű. Jelentéseket termelnek, viszonyokat rendeznek át, társadalmi pozíciókat erősítenek meg. 2. Az élettörténetek regiszterekbe szerveződtek. Ezek azok a regiszterek, amelyek az egyént életvilágba, társadalmi hálóba, hierarchiába kapcsolják be, kijelölik és értékelik státusát, teljesítményeit. Ilyen regiszterek a temetők a sírfeliratokkal, az egyházi, intézményi anyakönyvek, az orvosi regiszterek stb. 3. A 20–21. század az élettörténetek megszerkesztésének (mondásának, megírásának) új helyzeteit és finalitásait állandósította.

Az *igaztörténet* hír- és igazságértékre, külső referenciára igényt tartó történet. Tartalmi szempontból lehet biografikus és autobiografikus jellegű. A tulajdonképeni *igaztörténet* (*fabulat*) esetében az előadó és a történet főhőse elválik egymástól. Változata a *rémhír*, a *híresztelés*, a híresztelés népszerű formája a *pletyka*. A *képtelen történet* valótlán híresztelés, szereplői valóságos személyek, a történet csattanója egy váratlan fordulat. Az *élménytörténet* (*memorat*) személyesen átélt eseményt jelenít meg (gyermekkori, kórházi élmények, sikerek és kudarcok, háborúk, utazások emléke) (Küllös 1988: 253–259, Réthey Prikel 1991).

Az igaztörténeteknek a folklorisztika által vizsgált tematikus csoportjai a katonai-, betegség-, az álom-, a hiedelemtörténetek (Keszeg 2003).

Az **anekdota** neves személyről szóló, tetteit, emlékezetes mondásait előadó tréfas történet. A szépirodalom (facetia) és a népköltészet határán álló műfaj. Történetét, gyökereit György Lajos foglalta össze (György L. 1934). A magyar anekdota története a 16. századtól követhető nyomon. Feljegyzői tudósok, szépírók (Hermányi Dienes József, András Sámuel, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Tóth Béla). A magyar anekdoták népszerű szereplője Mátyás király, Csokonai Vitéz Mihály, Brassai Sámuel (Holló 1937, Imre 1909, Kardos 1955, Lengyel 1977, Landgraf 2013). Egy-egy család, település kommunikatív emlékezetében hosszú időn keresztül megmarad-

26 A magyar etnológiai irodalomban Dobos Ilona, majd Nagy Olga kezdeményezte az igaztörténetek gyűjtését és értelmezését: Dobos 1958, 1964; Nagy O. 1975, 1988. Gyűjtemények: Nagy O. 1977, 1983, 1988.

27 A narratív identitás: McAdams 2001: 165, Gergen–Gergen 2001: 78–83.

nak az ősökhoz, elődökhöz kapcsolódó, emlékezetes tetteket, mondásokat megörökítő történetek (Ráduly 1999, 2005, 2006a, 2006b; Székely 2006).

A **falucsúfolókat** a folklorisztika a mesei alműfajok közé illesztette. *Rátótiadáknak* nevezi az egy-egy közösség viselt dolgairól szóló narratívumokat.²⁸ Az általában apokrif eredetű, populárisá vált történetek nem igazságértékük, hanem kommunikációs és identifikációs funkciójuk révén töltik be szerepüket.²⁹ Társadalmi-kulturális konszenzus alapján jutnak szemantikai jelentéshez. Egy primér referenciára hivatkozva a következő implicit összevonást végzik el: 1. A településen hajdan rendhagyó esetre került sor. 2. A rendhagyó esetről szóló narratívumba minden helybéli lakos behelyettesíthető. 3. XY is helybéli. 4. XY a jelen helyzetben a narratívum előadása által megvádolható, felelősségre vonható, neveltségessé tehető.³⁰

Felidézésének kedveznek azok az együttléti alkalmak, amelyeken különböző települések képviselői vesznek részt, s a beszédesemény folyamán megtörténik a személyek települések szerinti azonosítása.³¹ A hagyományosan, konszenzus alapján egy-egy településhez, annak lakóihoz hozzárendelt történeti narratívumok a térben, az időben, a társadalomban való primér tájékozódás, a tér, a társadalom tagolásának, identifikálásának, a kulturális tér, a társadalom megtaníthatóságának, számontarthatóságának, a lokális múlt felidézésének szerepét tölti be. Az évődés, élcélődés, ugratás provokatív nyelvi viselkedés, amelynek célja egy egyenlőtlenségi helyzet kialakítása, elfogadtatása. A beszédaktus szocializációs funkcióval rendelkezik: szerepe a másságra való ráfigyelés, a másság megjelenítése, ironizálása, tudatosítása, elfogadtatása.³²

28 A történettípus meghatározása: ismert személyekhez, helységekhez fűződő történet; előadása alkalmával a hitelesség kérdése általában nem merül fel (Kovács–Benedek 1990: 10). „A rátótiadák nagyon változatos formákat ölthetnek, az egyszerű jelzőtől, szólástól az anekdotáig, sőt a láncszerűen összekapcsolt cselekményű tréfás meséig, de a legismertebb és legkedveltebb forma az egyszerű, anekdotikus szerkezetű, egypólusú anekdota, melynek központjában valamilyen hibás, komikus cselekedet, viselkedés, nyelvi szokatlanság áll.” (Vöö 1995: 9.) A szakirodalom tipologizálásra tett kísérletei: Szendrey Zs. 1927a, Gunda 1989, Halász 1994. Regionális gyűjtemények: Bereznai 1986, Duka 1995. Alulírott egy erdélyi kisváros csúfolótörténeteit gyűjtötte össze, és helyezte őket a város történetébe és a helyi társadalom világába (Keszeg 2006).

29 Murádin László zsurnalisztikai kötetében a proverbiumok főhősének kilétét firtató írását a következő mondattal zárja: „Ki tudja, így volt-e vagy sem, bizonyítani nem lehet.” (Murádin 2003: 7.)

30 A rátótiadák fenti logikáját Kovács Ágnes írja le (Kovács–Benedek 1990: 13).

31 Gunda Béla a tréfás beszélgetéseket, a vásári, kocsmái mulatozást, a katonáskodást, a lakodalmi, névnapi beszélgetést, a malomban való várakozást, a vonatozást, a munkásszállások beszélgetéseit, a búcsúról való hazatérést, Vöö Gabriella a legeltetést, a szénacsinalást, a fürdőhelyi együttlétet, a templomozást sorolja az ugratás alkalmai közé. (Gunda 1989: 146, Vöö 1995: 17–19.) Seres András a tréffalkozás újabb alkalmaként az ingázást említi. Bár a gyűjtő nem hívja fel rá a figyelmet, történetei között rátótiadák is találhatók (Seres 1992: 151). A sepsikőrőspataki Imreh Lajos kisiparosok műhelyében, a tekepályán, utazás közben, munkaszünetekben szórakoztatta hallgatóit (Imreh L. 1985: 15).

32 E gondolatot Vöö Gabriella fogalmazza meg: Vöö 1991: 452, 454.

A kisepikumok közé sorolt **proverbiumoknak** külön tudománya és gazdag irodalma született meg. Lokális rétegük feltárása és értelmezése a közeljövő izgalmas feladata.³³

Tordán sikerült összegyűjteni azokat a proverbiumokat, amelyek a lokális társadalom egy-egy külön figuráját örökítették meg. E proverbiumok elhangzását követően került sor az illető személynek a lokális társadalomban való elhelyezésére. *Annyi dolga van, mind Kozmának. (Örökké sietett, mert annyi dolga van. Nem állt meg, mint a többi kőműves a Zóna sarkánál. Az volt, kőművesmester. Kozmának hívták, Kozma Jánosnak.) Kifejlődik, mind a Skorka barack az ágy alatt. (Skorka ellopta a szomszéd barackját zölden, s azt hitte, hogy otthon az ágy alatt megéri.) Megadja az ízét, mind Pap János a májasnak. (Sok fűszert tett a májasba. A háziasszony mondta, hogy ne tegyen annyit. Erre ő azt mondta, hogy meg kell adni az ízét.) Nagy gazdasszony, mint Biluska Kati. (Szegény asszony volt, s amikor elment a piacra, úgy vásárolt, olyan nagylegény volt. Ezt veszek, azt veszek, s közben egy lej se volt a zsebibe.)*

A **lokális balladák**. Vargyas Lajos monumentális munkája, *A magyar népballada és Európa* című szintézise a helyi balladák számbavételéről lemond, mert – amint a szerző írja – „ezeknek száma kimeríthetetlen, s tárgyalásuk szétfeszítené a könyv kereteit”. E balladákról tett kijelentései azonban máig helytállóak: helyi eseményekhez, általában szerencsétlenségekhez kapcsolódnak, nem kerek történetek, s fontosságukat a lokális közösség életében játsszák el (Vargyas 1976: 167).

A háromszéki helyi balladák sokaságára az Albert Ernő által Háromszéken összeállított repertórium hívta fel a figyelmet. Gyűjteménye tekintélyes számú helyi balladát tesz közzé. A kötet megjelenését követő szakmai érdeklődés többek között e téma körül élénkült meg. A kötetet recenzáló Olosz Katalin az általánosan elterjedt (zömében régi stílusú) és a helyi balladák arányát látva tette szavá a következőket: „A klasszikus balladák pusztulásának idején azonban fura módon mintha egy másik irányú mozgás is jelentkezett volna a háromszéki népköltészet életében. Mintha megnőtt volna nemcsak az érdeklődés, de az igény is az epikus énekek, a ballada egyik-másik válfaja iránt. A históriás énekszerű hírballadák, az első személyben elmondott siratóballadák sokasága terem a századforduló éveiben. És azóta is, szinte napjainkig.” (Olosz 1974: 26.)

A gyűjtemény megjelenését követően Faragó József tanulmányá duzzasztotta a háromszéki balladagyűjtemény előszavában összefoglalt, a témát érintő gondolatait. Összesítve ezeket az adatokat, a szerző megállapítja: „Ha a halál okától eltekintünk és a halállal végződő balladakategóriákat [...] mind összevonjuk, az eredmény 146 ballada közül 143, vagyis 98%. A XIX–XX. században a háromszéki helyi balladák egyetlen és kizárólagos témája a halál a maga ezerféle és egyetlen arcával.

33 „Nagy kár, hogy a szólásokhoz fűződő vélt vagy valóságos történeteket, adomákat, meséket a legritkább esetben jegyezték le az eddigi gyűjtők.” A proverbiumok egyik része mögött lokális történetek húzódnak (Katona I. 1950: 364).

Ennyi maradt a néhai balladaköltészet egész tematikájából, ez lett egyeduralgó Háromszéken.” (Faragó 1977: 380.)

Egy 1956-os moldvai, lészpedi gyűjtőúton Faragó Józsefnek énekesei egy négy évvel korábbi halálos kimenetelű balesetet említettek fel. A katonaságból frissen leszerelt fiatalember kútba zuhant, s ott lelte halálát. A gyűjtő arra kérte 46 éves beszélgetőtársát, hogy foglalja versbe a szomorú történetet. Az asszony habozás nélkül, a nem sokkal korábban hallott dallamra 18 strófában énekelte el a történetet. Az éneklést követő élénk, a baleset apró mozzanait felelegető beszélgetés hatására fél óra múlva az énekes 36 strófába foglalta a történetet. Egy három héttel későbbi felvételben pedig, új dallammal társulva, 69 strófára duzzadt a terjedelem. Annak ellenére, hogy az énekes számolt a fiatal halott édesanyjának méltatlankodásával. (Faragó 1958.)

A helyi balladának a helyi társadalmi emlékezetben betöltött szerepéről, az emlékezet működéséről alulírott átfogó szándékkal értekezett (Keszeg 2002c, 2004a, 2008b, 2011a: 135–164). Lanczendorfer Zsuzsanna „ballada és valóság” viszonyát tárta fel egy sokoráljai példa esetében (Lanczendorfer 2003).

A korábbiakban azokat a folklórműfajokat neveztük meg, amelyek explicit módon őrzik egy-egy egyén emlékét. A népmesék kutatásakor tértünk ki arra, hogy a mese olyan emlékezői alakzat, amely a szüzsé előadásakor a beleértési tartományt is felidézi: a mesemondó kitől, mikor, milyen körülmények között hallotta, kik vettek részt a mesehallgatáson, hogyan viselkedett a mesemondó, a mesemondó szokásai, a hallgatók reakciója, mikor, kiknek adta elő, mit változtatott rajta stb.

A gazdagon feltárt **közköltészeti** anyagban a „történelmi hősök helyzetdalait” értelmező Csörsz Rumen István a folklorizálódás és a folklór emlékeztető gyakorlatát írja le. Ez a gyakorlat részben a történelmi, részben pedig a társadalmi emlékezetet szolgálja, miközben részben valós, részben fikciós tartalmakat örökít meg, hagyományoz. „Különösen gyakoriak az *XY tánca*, *Z verbunkja*, *N nótája* jellegű attribúciók. Ilyenkor a cím a performatív élményre vezethető vissza: valaki ezzel a dallammal szórakoztatta XY-t, neki muzsikált, avagy ő táncolt rá. A dalra vagy a hangszeres darabra vonatkozó kollektív emlékezet ilyenkor a személy megidézésével párosul.” (Csörsz 2007: 123.)³⁴

A gyimesi csángók a hagyományból választanak maguknak olyan **keservest**, amelyet a közösség magántulajdonnak ismer el, s amíg a „tulajdonos” életben van, más nem énekelheti. „Keservese minden gyimesi csángónak van. Még az is választ magának, akinek nincs zenei hallása. A szöveget egyénien alakítják, ki-ki a maga sorsához, bajához, bánatához igazítja. A dallamok adottak, azokból a legkedvesebben hangzót választják ki. Így lesz a keserves mindenkinek sajátja. [...] Nem illik tehát rajta kívül másnak énekelnie.” (Kósa 1989: 14.)

34 A személy emlékezetét őrző szöveg mint emlékezői alakzat gyakran fordul elő a 3/A számot viselő köz-költészeti kötetben (Csörsz–Küllös s.a.r. 2013). Csörsz gondolatához zárkózik fel Vadai István: „Az előadás vitáján vetette fel Csörsz Rumen István, hogy az »X. Y. éneke« kifejezés talán soha nem a szerzőt jelöli. Való igaz, általában nem azt jelöli, hanem a költemény szereplőjét (Toldi Miklós éneke, Lucretia éneke), vagy azt, akinek a nevében szól (Balassa János éneke sólymocskájáról, Kemény János éneke, Rákóczi György éneke, Buga Jakab éneke). Olykor azonban ellenpélda is akad.” (Vadai 2016: 695.)

Az emlékezés rítusai: évfordulók, találkozók

A kutatások és a szakirodalom olyan megemlékezési eseményeket tematizálnak, mint a születésnap, a lakodalmi és elhalálozási, promoválási (iskolai, főként érettségi) évfordulók megünneplése.

Balázs Lajos úttörő tanulmánya szerint a csíkszéki településeken az egy évben születettek gyülekezése, az 50 vagy a 60 évesek találkozója az államosítást és a kollektivizálást követő elköltözés, munkaerőerőmigráció következtében vált igénnyé, az 1970-es években kezdődött³⁵ és gyorsan terjedt. Hamarosan a megnevezése is megállapodott, **kortárstalálkozó**nak szokták nevezni. A helybenmaradók kezdeményezik, *korelnők*nek nevezett főszervezőt és szószólót, valamint szervező bizottságot kérnek fel. A találkozóra a szülőfaluban kerül sor. Az esemény forgatókönyvében szerepel a délelőtti istentiszteleten való részvétel, az ebéd, a temetőlátogatás, az ünnepeltek felköszöntése, a bankett. (Balázs L. 1992.)

Jellegzetes beszédstratégiái, -eseményei az emlékezés, a köszöntés. A szétszóródott kortársak a nap folyamán közös nyelvre és tartalmakra hangolódnak rá, a közös emlékek megkeresésével, a nézeteltérések kiiktatásával konszenzust teremtenek. Az esemény mind a település, mind a kortársak családjának ünnepe. Középpontban azonban a kortársak állnak, akik hosszas felkészülés után a rítus keretében, intenzíven emlékeznek fiatalkorukra, életpályájukra, az elhunytakra, valamint az eseményt különböző módon teszik emlékezetessé (kopjafa állítás, fénykép készítés).

Csíkmadarason 1971-ben tartották az első kortárstalálkozót. Rituális szövegalkazatai az évek során születtek meg. Ma minden évben *krónikának* nevezett névsoroló, emlékeket idéző és köszöntő verset írnak, s ezt a nagyközönség előtt felolvassák. „Versbe szedve, születés szerint sorolták fel azok neveit, akik itt születtek és itthon maradtak, majd akik itt születtek, de idegenben éltek, azokat, akik máshol születtek, de itt telepedtek le, és azok neveit is, akik az évek során meghaltak” – írja a gazdag szöveganyagot is felvonultató szokásismertetésben Tankóné Péter Mária (Tankóné Péter 2009: 89–184, különösen 91).

Az elhunyt emlékének megszerkesztése és napirenden tartása

A társadalomkutatás azonosította a nemzetségnek és a családnak intézményként való működését, a javak előállításában, elosztásában és fogyasztásában játszott szabályozó szerepét, a hozzá tartozó egyedek anyagi és jogi biztonsága, státusa, társadalmi tekintélye fölötti felügyeletét. A genealógiai emlékezet megszerkeszti és használja a különböző családi igényeket kielégítő, fel- és leszálló ági családi kapcsolatokról való tudást. A *genealógiai táblák* valamilyen rítus keretén belül legalább két, egymás utáni generációhoz tartozó egyének kapcsolatát nominalizálják, emelik a nyilvános szférába vagy rendezik át. E táblák a személyek között valamilyen jel-

35 Csíkszentdomokoson az első találkozót Kurkó István kezdeményezte, 1975-ben.

legű (életkor, rokonsági fok, anyagi tehetőség és függőség szerinti) hierarchiá(ka)t állapítanak meg és nyilvánítanak ki, az emlékezés és a társadalmi relációk alakzataként működnek. A táblák szövegesítése (textualizálása) sajátos, hagyományos nyelvi sztereotípiákkal, formulákkal történik meg. A formulák egyik része a genealogiai táblák szituálzását (a beszédeseménybe és szövegkontextusba illesztését), illokúciós eszközként a felek és a közöttük lévő viszony megnevezését, módosítását, megerősítését valósítja meg (a személynév és rokonsági fok segítségével történő azonosítás; *emlékét ápolja, gyászolja, bocsásd el, búcsúszom, örökségül hagyom stb.*), másik része pedig a táblák megszerkesztését hivatott elősegíteni.³⁶

Ebből a szempontból a haldoklás és a temetés olyan időszak, amelyben ismételen és változatos formában sor kerül a haldokló, az elhunyt életpályájának áttekintésére, narratív identitása megszerkesztésére és megfogalmazására, népszerűsítésére és letétbe helyezésére.

A **halottbúcsúztató** a halott és a hozzátartozók közötti kapcsolat feloldását, rendezését valósítja meg, ugyanakkor hozzájárul a hozzátartozók válságba került érzelmi hangulatának és szociális állapotának stabilizálásához. A verses halotti búcsúztatás a 17–18. században „alapvetően meghatározta a temetési rítust” (Kríza 1993a: 9). Kezdetben a társadalom felső rétege vette használatba. Ugyancsak a 17. századtól van tudomásunk tiltott voltáról. Gyakorlása miatt a lelkész felfüggesztése volt kilátásba helyezve. Ezzel magyarázható, hogy a halottbúcsúztató versek megírása a papok kezéből átkerült a kántorok, majd a parasztkántorok kezébe (Bartha 1995 I.: 8), illetve a búcsúztatás a temetési szertartásból áttevődött a szertartás végére, az áldás utánra, a szertartás terében pedig a templomból a temetőbe. Az egyházi ellenőrzés alól kikerülve laikus és népi vallásos igényeket elégítenek ki. A búcsúztató világképe beszűkül, a konkrét halál- és temetési eseményre korlátozódik, az eseményre való reflektálás miatt pedig az aktualitása megnő. A dallamtól, az előadástól elszakadva kidolgozottsága, ritmusa, verses formája megváltozik.³⁷

A halottbúcsúztatás meglétéről Ipolyi Arnold is fontosnak tartotta megemlékezni a *Magyar Mythologia* című szintézisében (Ipolyi 1854: 551–552). A szakirodalom a verses halotti búcsúztatók három szerkezeti egységét különíti el. Az első rész a bevezető, amely a halott életkorára, a halál okára és körülményeire utal. A második, terjedelmében jelentősebb rész maga a tulajdonképpeni búcsú, a halott leszámazottainak, hozzátartozóinak áttekintése. A harmadik, záró rész a temetés során lévő eseményre mozgósít, a halottért való imára szólítja fel a jelenlévőket. (Kríza 1993a: 16–24, Bartha 1995 I.: 130–137.)³⁸

Epitáfiumok. A márványtáblára véssett sírfeliratok létezéséről a magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott, vagy a síron állított fejfára rögzített deszka *epitáfiumok* készültek. Az emlékjelet megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte. Mellette a

36 Részletes kifejtése: Keszeg 2002e, 2002f.

37 E folyamat részletes bemutatása és szemléltetése: Keszeg 2000: 152.

38 Az utóbbi évek gazdag és árnyalt kutatási eredménye: Bajkó 2019.

18. században további magyar elnevezések jelentek meg: *fejfa írás, fára való írás*. (Balassa 1989: 54–58.)

A sírfeliratok általában kétgenerációs genealógiai struktúrát örökítenek meg. Ennek gyakorlati funkciója van: a szöveg a halott személyét és a halottkultuszt végző, vállaló élőket nevezi meg. A sírjel és a felirat metaforaként beszél a generációk közötti szakadék áthidalásáról, az emlékek közvetítéséről és a kötelezettségek átruházásáról. Az élettársak generációs összetartozását a gyakori *ide várja* formula fejezi ki, ami nem jellemző a különböző generációkba tartozó családtagok esetében.³⁹ A leszármazottak, a hátramaradott családtagok a halott kultuszát biztosító utódokként jelölik meg magukat (*emlékét őrzi, siratja, a sírkövet emeltette*). Amennyiben a szülő temeti el korán elhunyt gyermekét, ebben a szerepkörben a szülő nevezi meg magát. A síremlék a halottra való emlékezés színhelye, a sírfelirat mint kihelyezett emlékezet az emlékezést és a halott nyugalját biztosító vázlatos biografikus narratívum. A benne szereplő életrajzi motívumok: a születés ideje, közéleti szerepek, teljesítmények, elismerések, az utódok száma és neve, a halál körülményei és ideje.⁴⁰ A sírfeliratot a halott nyugalját biztosító mágikus funkciójú kívánság (*Béke poraira, Béke lengjen sírhalma felett, Adjon Isten néked boldog síri álmot*) vagy fogadkozás (*Emléke élni fog, Emlékét őrzi*) zárja.

November elsején kerül sor az egész év során legfontosabb kommemorációs szertartásra. A családok rendre feldíszítik a sírokat, meggyújtják a gyertyákat. A sírlátogatás sorrendjében a rokonsági fok a meghatározó. *Leghamarább megállunk a szüleink sírjánál. S utána aztán... nekem is hat sírom van. Mindegyikhez rendre elmegyek.* (Felvinc/KI/1919) Ezen a napon a temetőben a virrasztóban használatos *Isten nyugtassa, A Jóisten nyugtassa meg* formulával köszöntik a jelenlévőket. Ilyenkor megállnak a sírnál, s a közeli hozzátartozókkal néhány szót váltanak. Friss halott esetében általában a halotról, a gyászolók fájdmáról esik szó. A halottra való emlékezést a sírfelirat könnyíti. Hosszasabban mindenki a legközelebbi, vagy a legfrissebben elhunyt hozzátartozója sírjánál tartózkodik, itt fogadja a rokonok látogatását.

A nyomtatott **gyászjelentő** a 17. századtól folyamatosan ismert kéziratos előzmények után a 19. század első felében jelent meg.⁴¹ Történetének közel kétszáz éve során a gyászjelentő keveset változott. Koronként azonban hol egyik, hol másik funkciója hangsúlyozódott ki. A szöveg történetében a megállapodottság korának a

39 A házastársak egymás mellé temetéséről a 17. századból kevés adat van. Ez az igény a 18. században jelent meg és terjedt el. (Horváth J. 1994: 205.)

40 A partikuláris életpálya megjelenítése a sírfeliratokban: Keszeg 2010, 2011c, 2014, 2015a.

41 A legrégebbi darab 1835-ből áll rendelkezésünkre. Egy 179 darabból álló gyűjtemény elemzése: Keszeg 1999. A gyászjelentő megjelenését a ceglédi gyászjelentőket elemző tanulmányában Kocsis Gyula a hagyományos temetési szertartás átalakulásának (elszürkülésének), a hagyományos paraszti közösségek bomlásának (s az ennek következtében előálló információs zárlatnak), a kórházi kezelés miatt a közvetlen környezettől távol bekövetkező halálnak, továbbá a nyomtatás és az íráshasználat terjedésének tulajdonítja. A szerző terjedelmesen elemzi a gyászjelentők informáló szerepét. (Kocsis Gy. 1991: 148–149.) A szövegtípus történetével kapcsolatban: Szabó P. 1981; Tripolszky 1985.

19–20. század fordulója tekinthető. Ekkor szerkezetének a következő részei határolódnak el: 1. „alolírottak” (5–10 sor), 2. az elhunyt neve, státusa (2–5 sor), 3. a halál körülményei (2–3 sor), 4. lírai reflexiók (5–15 sor), 5. a temetés körülményei (2–3 sor), 6. búcsúkívánság (1 sor), 7. keltezés, 8. mesterjegy. A szerkezet és a hangvétel szembetűnő változására az 1940-es években került sor. A terjedelem nagymértékben csökkent, a pátoszt visszafogott tárgyilagosság váltotta fel, a halott közéleti szerepeinek felsorolása helyett a család státusának hangsúlyozása erősödött fel. A gyászoló rokonság felsorolása a szöveg éléről a gyászjelentő végére tevődött át, a lírai reflexió eltűnt. Az előnyomtatott gyászjelentő csupán a minimális, legszükségesebb információk megörökítését teszi lehetővé.

Kisebbségi léptékű genealógiai táblázatokat állítanak össze a **végrendeletek**. A szövegtípus szerkezetében a középkori okiratok hatása ismerhető fel. Törvények a 17. századtól szabályozzák a megszerkesztését. Ekkor, egy 1638-ból származó rendelkezés hatására állandósult a megírásának és hitelesítésének rituáléja, ami a 18. századi egyházi és polgári törvények szerint is a végrendelet érvényességének feltétele.⁴² A legyezőszerűen szétnyíló, terebélyesedő genealógiai táblázatokról eltérően, a végrendelet beszűkíteni igyekszik az örökösök struktúráját.⁴³ Általában a szülő–gyermek,⁴⁴ emellett ritkábban, extrém esetekben a testvér–testvér, kereszt-szüülő–keresztgyermek viszonyt erősíti meg. A végrendelet az elhunyt anyagi javainak szétosztásával legitimizálja az elhunyt és az örökös közötti vérségi, jogszerűségi viszonyt vagy egyéb természetű egyezséget.⁴⁵ A jogszerűség az elhunyt közvetlen vérségi leszármazottainak egyenlőségére vonatkozó társadalmi konszenzus. Az ezt kiegészítő egyezség az elhunyt az örökösrel szembeni szimpátiáját, az örökös halottnak nyújtott szolgálatait veszi figyelembe. Ezért az örökösödési esélyegyenlőséggel szemben diszkriminatív, szelektív motívumokat érvényesít.

A Kalotaszeg peremén elhelyezkedő Tordaszentlászlón évtizedek óta szokás **feliratozott kézimunkát, terítőt** helyezni el a templomban a halott emlékezetére. A gyászoló családtag a bibliából választja ki kedvenc idézetét, s ezt a falu tehetséges varrőasszonya kivarrja. Habár ebben az esetben a szöveget tulajdonképpen a kézimunkát elkészítő asszony írja, a terítő a megrendelő és a halott nevét örökíti meg. Gebefügi Erzs 1937-ben született, 1942-ben tragikus körülmények között elhunyt. Emlékére édesanyja 1973-ban terítőt készíttetett, amit a templomban helyeztek el, a kántor padjának támláján. A 163x103 cm-es kézimunkát a faluban közismerten tehetséges varrőasszony állította elő. A felirat a halott nevét és az emléket őrző édesanyját nevezi meg. A felirat a következő: *A RÁD BIZOTT DRÁGA KINCSET ŐRIZD MEG/ A BENNÜNK LAKOZÓ SZENT LÉLEK ÁLTAL II. Tim. 1: 14./ DRÁGA*

42 A végrendeletkezés történetére vonatkozó adatok: Tárkány Szücs 1961.

43 Tárkány Szücs Ernő szerint a végrendeletkezést nem is annyira a vér szerinti leszármazás tudata, mint inkább a gazdasági kényszerültség, a termelőeszközöknek a szülő kezében való koncentrálása tette szükségessé. Valójában a nemzetségi s az azt követő nagycsaládi szervezet bomlásakor terjedt el a javak vérszerinti rokonnak való felkínálása. (Tárkány Szücs 1961: 127–129.)

44 Ezt a családszerkezetet nevezi Tárkány Szücs Ernő a *kiscsaládnak* (1981: 412).

45 Tárkány Szücs bizonyítja, hogy az öröklés kortól, helytől és a vagyontárgyaktól függően változhatott. 1981: 707.

KISLEÁNYOM GEBEFÜGI ERZSI sz. 1937/ JUN 13ÁN MH 1942 NOV 18ÁN EM-LÉKÉRE KÉSZÍTETTE ÉDESANYA 1973 (Saját gyűjtés). A község egyik családja 1976-ban ajándékozott terítőt. Ezt a kézimunkát is a falu varróasszonya készítette. A terítő csupán a megrendelők nevét örökítette meg: *MINDEN GONDOTOKAT ÖREÁ VESSÉTEK. MERT NÉKI GONDJA VAN REÁTOK. PET. 15.7./ AJÁNDÉKOZTA BÁZSA L ISTVÁN ÉS NEJE KOVÁCS K ILONA. 1976* (Saját gyűjtés).

Belépni az emlékezetbe: egy szokásfunkció értelmezése

A szokáskutatás gyakran regisztrált öncélúnak és irrelevánsnak tűnő szokáselemeket. A május 1-jei zöldág állítás olyan alkalom, amely az egyént kontextusba helyezi, róla szóló, emlékezetes narratívumokat termel, s ezeket belehelyezi a közösségi emlékezet repertóriumába, biztosítja e repertórium (és általa a közösség tagjai emlékének) folyamatos felelevenítését, a társadalom szolidaritásának diakrón és szinkrón irányban való alakítását.

A rítus keretében a határon és az utcán való zajongás, a rendetlenítés, a zsenge fák kivágása, az alkoholfogyasztás a nyugalom, a rend, a mértéktartás normáinak szertartásos, enyhe átlépése a figyelmet manipulálja és emlékezetet termel. Feltételezésünk szerint a szertartás kulcsepizódja az az intenzív beszédesemény, amely nevesíti és sok éven keresztül emlékeztetéssé teszi a színre lépő generáció tagjait, és ezáltal – a közösség tagjainak számbavételével, a fölöttük való ítélkezéssel – közösségi szolidaritást, közös tudást, közös értékrendet termel.⁴⁶

Az egyén figyelem terébe, valamint az emlékezetbe való belépésének más alkalmi is vannak. Az átmeneti rítusok (keresztelő, konfirmáció, lakodalom, nyugdíjba vonulás) bemutató epizódja (megnevezés, felmutatás, körbehordozás), a rítus túlméretezése (a meghívottak magas száma, a bőséges teríték, a forгатókönyvet megújító szokásmozzanatok⁴⁷), az ajándékozás az emlék maradandóvá tételének stratégiája. A közösségi nyilvántartásba való szimbolikus belépést szolgálja a konfirmáció, a protestáns fiatalok gyülekezet előtti szerepeltetése. Az erre az alkalomra előkészített, a templomban ajándékként hagyott textíliára rákerül a konfirmáló évjárat minden tagjának neve. A rendszeres templomlátogatók alkalmi eljárásaként is élni szoktak ezzel a lehetőséggel, hogy nevük a templomi térben letétben maradjon (kihirdetett, bejegyzett vagy feliratozott adomány).

A személynév és a dátum nyilvános térben, az emlékeztetés céljából való feljegyzése emléktábla, firka, graffiti formájában történik (Balázs G. 1987, Jakab 2007a).⁴⁸

46 A gondolat két különböző kontextusba ágyazva fogalmazódott meg: Keszeg 2007a és 2007b.

47 Detrehemtelepen az 1970-es években egy örömapa talicskában hordoztatta körbe magát a faluban a fia lakodalmát követő napon. Kibédén az 1990-es években egy férfi saját temetését szervezte és ülte meg, a szertartás fontos szokáselemeinek betartásával (halottbúcsúztató, tor).

48 Erdélyben a legkorábbi datált felirat a Tordai-hasadékból származik a 16. századból. Egy, erdélyi barlangfeliratokat összesítő regiszterben mintegy 4800 felirat található, közülük 3288 datált felirat (Emódi 2001, Dénes–Emódi 2002).

Emlékeztető tárgyak, emlékjelek

A tárgykutatás utóbbi évtizedei – a gazdálkodástörténeti, morfológiai és tipológiai, valamint frissen a tárgytörténeti vizsgálatokat követően⁴⁹ – tárták fel a tárgyaknak a társadalmi emlékezetet hordozó szerepét (Kopytoff 1988). Fél Edit és Hofer Tamás 1961-ben tették szóvá a tárgyak és az egyének sorsának összefonódását, s ennek következtében a tárgyak emlékeztető szerepét, az emlékezetkutatás paradigmáját nyitva meg a tárgyak szerepének értelmezésében.⁵⁰

Egy parasztebédlő tárgye gyűjtésének történetét elemző tanulmány hangsúlyozza az ebédlőnek a családi emlékezetet őrző szerepét, „az ebédlőnek a személyekre utaló emlékezés tárgyai” révén (Szojka 2000: 423). Fülöp Hajnalka egy kalotaszegi falu keszkenőinek társadalmi jelentéseit, az asszonyi életpályával való összefüggését követte nyomon. Minthogy e ruhadarab a családon, rokonságon belül folytonosan „vándorol”, hosszú időn keresztül képes hordozni az egyének emlékét, megkönnyíteni a rokonsági kapcsolatok számontartását: „A családi kendőkészletek számbavételekor az egyes keszkenőkhöz fűződő emlékek alapján közel az egész huszadik századot átfogó családtörténetek sora [...] bontakozott ki.” (Fülöp 2000: 373, 381–384.) Hasonló az a kutatás és elemzés, amelyet Tötszegi Tekla végzett el a kalotaszegi Mérában az 1980–90-es években. A női viselet vizsgálata során áttekintette a lányok ruhatárának adományozás útján történő megalapozását. Egy nő ruhatára 20–25 rend öltözetből állt. Közülük többet az utóbbi 100 év során elődeinek több generációja viselt. Az anya, keresztanya, nőrokon a lány egyházi és közösségi nagykorúsításakor, konfirmációkor engedi át egyes, különösen az életkorához már színben nem illő öltözetdarabjait (párta, szalag, bross, kendő, pendely, szoknya, csizma, gyöngy). A ruhadarabok mind a konszangvinikus, mind az affiniális rokonságon belül vándoroltak. Az anya és nagymama mellett a gyermektelen, vagy csupán fiúutóddal rendelkező nagynénik, idősebb unokatestvérek is adományoztak ruhadarabokat (amiket esetleg a menynek, lányunokának kellett később visszaszolgáltatni). Az ajándékozással vallásos ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) és átmeneti rítusok (különösen keresztelő, konfirmáció, eljegyzés, esküvő) előtt került sor. Az

49 A tárgy-, tárgyhatalmáltörténet és életforma összefüggésének (kenyér, ételek és italok, lakás és ruházatkódás, technikai eszközök) monográfiája: Braudel 1979/2004. Paládi-Kovács Attila 2001-ben foglalta össze az anyagi-tárgyi kultúra, a tárgyak kutatásának magyarországi paradigmáit. A tanulmány felfigyel a tárgyak datálását vizsgáló kezdeményezésekre (K. Csilléry Klára, Kresz Mária) (Paládi-Kovács 2002: 14). Fejős Zoltán a néprajzi tárgyak gyűjteményekbe történő integrálásának történetét és perspektíváit foglalta össze (Fejős 2000a, 2000b). A tárgykutatás populációelmélete: Hofer 1983, ugyanez a paradigma: Appadurai ed. 1986. A magyar tárgykutatásban az „egyéniesség-kutatást”, azaz az egyes tárgyak életének és történetének vizsgálatát Fejős Zoltán vetette fel (Fejős 2003).

50 Az 1961-es tanulmány figyelmeztet arra, hogy a kapa készítésekor a tárgyat másként véglegesítik férfiak, másként nők számára, továbbá az illető személy fizikai adottságaihoz igazítják. Idézünk néhány közlést: „Én a kapanyelet a magam testihez formálom,” „A kapa olyan legyen, hogy mindenkinek a testihez álljon rendesen.” (Fél–Hofer 1961: 502.) „»A kapa úgy van, mint a kasza, hogy csak az az egy használhatja« – mondják Átányon. Ha kapáról beszélnek a gazdaságban, az mindig személyek vonatkozásában történik: »az én kapám«, »a Ferenc kapája«.” (Fél–Hofer 1961: 505.)

ilyenképpen kiépülő ruhatár a családi, rokonsági emlékezetet alapozta meg. A ruhadarab ajándékozása, felöltése és viselete olyan alkalmak voltak, amelyek a ruhadarab, a ruhadarab ajándékozásának történetét, a korábbi viselők emlékét idézték fel. Ezeknek az információknak a számontartása a családi (lokális) emlékezet fenntartása mellett gyakorlati funkcióval is rendelkezett. (Tötszegi 2009: 99–109.)

A föld, a terület maga is a genealógiai emlékezet őrzésének, szervezésének, működtetésének eszköze. A családi emlékezet a földterülettel kapcsolatban tárolja annak történetét (vásárlása, megművelése, elosztása), a föld vásárlójának, örökösének, megművelőinek nevét, emlékét, szokásait. Fél Edit és Hofer Tamás írja az átányi földekről: „Ahogy a parasztemberek gazdag genealógiai ismeretanyaggal számon tartják, hogy az elődök vére hogyan száll alá utódaikban s kiket köt össze rokonság által, ugyanúgy számon tartják a földek történetét, alászállását nemzedékről nemzedékre. Elvileg a kettő párhuzamos: ahogy a családok »ágasodnak«, ágakra szakadnak az utódokban, úgy oszlik meg közöttük az ősi föld is az öröklés révén. S ahogy a házasság révén »összeszakadnak«, egymásba oltódnak idegen ágak, ugyanúgy összeadódik a házastársak különböző eredetű földje. [...] A földek gazdaságokat, családokat idéznek fel. Megmondják, hogy milyen gazda a családfő, milyen módja van, dokumentálják a család múltját is, mert a földhöz hozzátapad eredetének emléke 3-4 generáció mélységben – sőt jövőjét is jelzik, hiszen köztudott, mely utódok közt fog széteszlani.” (Fél–Hofer 1997: 19–20.)

A tárgyak emlékeztető szerepe szerteágazó. A tárgyak implicit módon őrzik a készítés mintáját, technológiáját, a minta és a technológia változását, a környezet adottságainak kiaknázását. Továbbá a közösségi emlékezetben őrizhetik a tárgy alkotóinak, használóinak emlékét, a tárgyhasználat módjait, helyzeteit, alkalmait, az öröklés szabályait.⁵¹

Az „emlékező tárgyak” típusát Gráfik Imre mutatta be és példázta. E tárgyak elsődlegesen az ajándékozás céljára készültek el, s ezt követően, másodlagosan az egyén és a helyzet emlékét őrizték. Az ajándékozás általában a szerelmi, továbbá a rokoni, szomszédsági és a baráti kapcsolatokon belül történt (Gráfik 1998).⁵² Az ajándékozás alkalmai az átmeneti rítusok (házasság), az évfordulós ünnepek (születésnap, névnap), a jelesnapok (karácsony, újév, húsvét, farsang), a polgári és a városi társasági élet eseményei (utazás, üdülés), a vásárok, a vallásos élet eseményei (búcsú, zarándoklat, fesztivál) (Gráfik 1998: 90–91).⁵³ Az ajándéktárgyak, az em-

51 „Mostanában, ha elmegyek valamilyen rendezvényre, ahol székeyruhában vannak a résztvevők, figyelem a székeyharisnyákat és örömmel látok még olyanokat, amelyeket még több mint húsz évvel ezelőtt édesapám varrt. Ráismerek a keze munkájára és boldog is vagyok.” (Tankóné Péter 2009: 28–29.)

52 Az ajándékozás, az ajándéktárgyak (hímestojás, faragás, hímzés, zsebkendők) irodalma: Györgyi 1974, Györgyi–Csilléry 1982, Hoppál 1990, Hoppál–Vass 1978, Csilléry 1976, Kós 1972, Szelestey 1996, Tötszegi 2007, Vasas 1994.

53 A tanulmány példaanyagában szereplő tárgytípusok: jegygyűrű, tányér, kendő, zsebkendő, fűszertartó, butella, üvegpohár, borotvatok, pénztárca, dohányzacskó, váza, fonalcserlő, guzsaly, bödön, mosósulyok, állótükör, terítő, díszkerámia, láda, csévetartó, vetélő, vizeskorsó, fémdoboz.

léktárgyak megjelenése, elterjedése, s egyáltalán a souvenir-szemlélet kialakulása a 19. század első felére, közepére tehető (Gráfik 1998: 89).

Az írástudás terjedésével párhuzamosan növekedett a feliratozott, főként ajándéktárgyak száma, az 1830-as évektől kezdődően.⁵⁴ Az ajándéktárgyak mellett a használati tárgyakra is azonosító jelek kerültek. Átányon a mezőgazdasági munkaeszközökre (pl. kapa) is monogram, jel került (Fél–Hofer 1961: 506).

A tárgyfeliratok két centrális motívuma az idő és az egyén azonosítása, a dátum és a név. A felirat időben helyezi el a tárgyat, emléket állít a tárgy készítésének, ajándékozásának, használatának. A tárgyat személyhez rendeli hozzá, aki lehet a tárgy készítője, ajándékozója, tulajdonosa, használója. A tárgyak státusokat teremtenek és erősítenek meg. Továbbá, a felirat megörökítheti a tárgy és a tárgyhasználat térbeliségét: a tárgykészítés, a tárgy beszerzése, a tárgyhasználat helyét. Emlékeztető szerepe mellett a felirat rendelkezhet vallásos és mágikus, jogi és gazdasági, esztétikai-dekoratív, proxemikai (tájékoztató, szabályozó) funkcióval.⁵⁵

A feliratozásra használt felületek a következőképpen csoportosíthatók: I. Épületfelirat: 1. templom, 2. vár, városfal, 3. városház, börtön, 4. lakóépület, II. Sírfelirat, III. Eszköz, használati tárgy felirata: 1. harang, 2. keresztelőkút, 3. miseruha, oltárkép, freskó, 5. templomi bútor, 6. ruházat és részei, 7. házi eszköz, 8. kép, 9. szőnyeg, kárpit, 10. műszer, 11. fegyver (Kubinyi András idézi Balázs G. 1999: 321).⁵⁶

A népi ajándékozási gyakorlatban a legény kedvese nevét faragta a guzsalyra, a sulykolóra, a lány pedig a legény nevét hímezte az ajándéknak szánt zsebkendőre, az ajándékba szánt pirostojásra. Olykor a kivitelező a maga nevét is megörökítette. A síremléket, a gyászjelentő lapot kivitelező személy vagy cég magát is megnevezi.

Az emlékfák ültetése nem általános, de elterjedt, jellemző emlékállítási forma.⁵⁷ A szülők a gyermekek születésekor szoktak fát ültetni, a fa állapota jelezte az egyén sorsának alakulását. Désaknán az 1850-es években a Szabó-családban az édesanya ültette a fát: „*Dédanyám ültetett egy-egy fát minden gyermeknek, akkor, amikor született. [Saját gyermeke születésekor?] Saját gyermeke születésekor. S beírta a zsoltárba is. Megvolt nálam, csak odaadtam Szabó T. Attilának. A Szabó-gyermekeknek ültette. Károly, Róza, Mariska, László és ifjú Szabó Lajos. Őt. S ezek a fák kezdtek kiszáradni. Nekem nagynéném mondta, hogy ezek úgy pusztultak ki, ahogy születtek, s úgy is haltak meg.* (Bogdánffi Botond sz. 1929, Désakna. Lakhelye Torda. Felvétel: 2011. febr. 5. Saját gyűjtés.)

54 Az alfabetizáció és az ajándéktárgyak terjedése közötti kapcsolat nem kizárólagos. A szerelmi ajándékok feliratozása a tárgyfeliratok megjelenése után pár évtizeddel kezdődött el (Csilléry 1976: 126).

55 Írásantropológiai perspektívát érvényesítve, részletesen kifejtve Keszeg 2008a: 116–140. Ebben a keretben felsorolt feliratozott tárgytípusok: székelykapuk (Márton 1999), mestergerenda (Vajkai 1958: 453, Bíró G. 1992: 27, Keszeg 1991a: 239), bútor (Csilléry 1972, Kós 1972), csempe (Kós 1972: 177, Kós 1979: 26), fal (Major 1992: 49), munkaeszköz (Vincze 1958), guzsaly (Kós 1979: 125–127), dohányzacskó (Dorogi 1958: 283), tetőcserép (Demeter–Miklós 2005).

56 A feliratozott múzeumi tárgyak tipológiája: Katona E. 2009.

57 A *Magyar Néprajzi Lexikon* az emlédfa terminussal azokat a fákat illeti, amelyek jelentős események szemtanúi voltak (pl. Rákóczi tölgyfája, a nagyenyedi két fűzfá, Arany Margit-szigeti tölgyei) (Kósa 1977).

Magyarlónán az 1959-ben konfirmált fiúk körtefát ültettek a templom udvarára: [Maguk a legények ültették el azt a körtefát?] *Igen, igen. Mi. A régi tiszteletes úrral, még Jakab Gyula volt akkor, '59-ben.* (Varga János harangozó sz. 1943. Gyűjtő: Keszeg Vilmos, Fodor Attila, 2008. június 28.)

Elterjedt volt az a gyakorlat is, hogy a lokális kontextusban számon tartották, hogy egy-egy fajtája kitől származott. *Ez a szőlő itt a kútnál a ház előtt volt. Nyitrai fajtának mondtuk. Emlékszel, Nyitrai Pisti elköltözött a faluból.* (K.E. sz. 1932, Detrehemtelep, saját gyűjtés)

Néhány nemzeti emlékhely központi eleme szintén az emlékfá. Bolyai Farkas a maga számára írt, nyomtatott formában ismerőseinek elküldött gyászbeszédben kérte azt, hogy az emlékezők pónyik-csemetét ültessenek, s a virágzása és termése alapján őrizték emlékét.⁵⁸ Ugyanilyen tisztelet övezi Székelykeresztúron a Petőfi-szemtanú körtefát, a csomakőrösi diófákat.

Az élet eseményeinek megörökítése és felidézése: képek és filmek

A fényképezés technikája a 19. század közepén született meg, maga a fényképezés 19. század végén terjedt el. A 20. század folyamán az emlékállítás céljából készült legrepresentatívabb tárgy fokozatosan a fotó lett. Azonosító funkcióján túl dokumentatív, emlékeztető és deklaráló funkciója is feltárássá kerül – írta 1995-ben megjelent tanulmányában Kunt Ernő (Kunt 1995: 10–11). A 20. század során a fényképezés gesztusa és a fényképhasználat olyan szokásokban kontextualizálódott, mint az átmeneti rítusok, a szociális kapcsolattartás, a szabadidős programok, a hobbitevékenységek, a turizmus. Formái a fehér–fekete, a színes kép, tárolási formái a fotóalbum, a kiállított kép (lakásban, intézményben), az elektronikus mappa, az intézményi (iskola, munkahely, rendőrség) archívum, a szociális média.

A fényképkészítés mint emlékállítás átmeneti rítusok keretébe való beépülésének történetével nem rendelkezünk. A véletlenszerűen felbukkant adatok közül a következőket említjük. A csengeri, a jászteleki általános iskolában 1921-ben készült **ballagókép**.⁵⁹ A Bókay Árpád Általános Iskolában 1908-ból maradt fenn **iskola-kép**.⁶⁰

Szalma Anna-Mária egy 1925-ben született, gyergyószentmiklósi asszony tulajdonában lévő, 715 darabból álló fényképállomány szerkezetét és funkcióit tekintette át. A fényképek végigkövetik az életét. A készletből 176 kép az 1944-ben történt

58 Oláh Anna: Tovább fog élni a marosvásárhelyi temetőben Bolyai Farkas pónyik almafája. *Ponticus Hungaricus* XV. (9) 2011. szeptember. (Elérhetőség: <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/ponyik-alma.html>; letöltés: 2020. február 10.)

59 Forrás: <http://www.tablotar.hu/iskolak/csenger> (letöltés 2020. február 19.); <http://www.tablotar.hu/iskolak/jasztelek> (letöltés 2020. február 19.)

60 Forrás: <https://guideathand.com/hu/sight/pestszentlorinc-16-bokay-arpad-altalanos-iskola> (letöltés 2020. február 19.).

férjhezmenetele előtt készült. Ezek közül 86 képen (48,86%) maga is megjelenik, a többi pedig ismerősökről készült felvétel. 181 kép az asszonykorát, a 34 éves korában bekövetkezett megözvegyüléséig tartó időszakot ábrázolja. Közülük B.I. 76 képen (41,98%) jelenik meg. A többi 358 pedig özvegysege és öregsége idején készült. Ebben a korpuszban B.I. arca 138 képen (38,54%) jelenik meg. 40 kép gyermekeit, 170 kép unokáit, 21 kép pedig dédunokáit ábrázolja. További képeken feltűnnek a szülők, a testvérek, a rokonok, a barátok, a férj munkatársai. A fényképállomány emlékezetessé teszi a rendre elhaló szülőket és kortársakat, akárcsak a ritkán látott unokákat és dédunokákat. (Szalma 2014.)

Az iskolai ballagáshoz kapcsolódó **tabló** megjelenése és története szintén jelentős mértékben feltáratlan. Az 1884-ben létesített budapesti Hunfalvi János Szakgimnázium honlapján folyamatosan tölti fel a tablókat. A jelenlegi állományban a legkorábbi darab 1913-ból származik.⁶¹ A pesterzsébeti Kossuth Lajos reálgimnáziumban a legkorábbi tábló 1925-ből maradt meg.⁶² A tábló illusztrált háttérre helyezi a tanári kar és az osztályközösség tagjait. Az egyéneket műtermi fotóval és képaláírással azonosítja.

A fényképezést kis késéssel követte a **filmezés**. Az 1920-as években mind a filmezés, mind a vetítés eljutott a privát szférába, s lehetővé tette az életutak és az életutak kereszteződésének megörökítését. Korszakai a celluloidfilm, a videózás és az újmédia korszaka. Bloss-Jáni Melinda három család tulajdonában megmaradt privát filmek alapján tekinti át a önreprezentáció új formájának 1930–2010 közötti időszakát (Bloss-Jáni 2015).

A filmek tárolása családi archívumban, intézményi archívumban, a közösségi médiában történik.

A biografikus emlékezet kultiválása: a kultuszok

A mondatakutató *mondakörnek* nevezi az egy személyhez kapcsolódó szüzséket és narratívumokat (Szent László, Hunyadi János, Mátyás király, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Rózsa Sándor). Az etnológia *mítosznak* hívja azt a tudatformát (és annak többnyire narratív reprezentálódását), amely a tudás és meggyőződés egy bizonyos szintjén sajátos helyzetértelmezést nyújt. Az antropológia *kultusznak* nevezi azokat a megemlékezési alakzatokat, amelyek egy időben irányulnak egy adott tárgyra, és szervezik (legalább átmenetileg) közösséggé a szertartásban résztvevőket. Mind a mítosz, mind a kultusz megkonstruált kulturális emlékezet, amely részben fedi le a korábbi valóságot. Több funkciónak tesz eleget: időben élteti egy személy emlékezetét (biográfiáját, teljesítményeit), kifejezi az utókor elismerését, tiszteletét, explicitte teszi és normatív, valamint mobilizáló funkcióhoz juttatja az utókor értékrendjét, s ugyanakkor folyamatosan élmény-, emlékezet- vagy emlékezőközösséget

61 Forrás: <https://www.hunfalvy-szki.hu/hu/altalanos/1/tablo-1884-1965> (letöltés 2020. február 19.).

62 Forrás: https://www.klgbp.hu/Galeria.html/v/Tablok/Osztalytablok_regi-fenykepek-1925-1930 (letöltés 2020. február 19.).

állít elő.⁶³ A kultusz különböző természetű elemeket szervez komplex együttesbe (eszmék, alkotások, terek, épületek, tárgyak). Térbeli kiterjedése alapján a kultusz lehet lokális, regionális, nemzeti vagy nemzetközi jellegű.

Balázs Ferenc (1901–1937) unitárius lelkész, világjáró, író, a falumentés erdélyi úttörője, 1930–1937 között élt és munkálkodott az aranyosszéki Mészkon. E rövid időintervallum alatt a falu és a régió életének megreformálásába kezdett. A nagyvilágban látott modellek szerint kísérletet tett a gazdasági, kulturális és szellemi, a szociális élet, a mentalitás, az életforma megváltoztatására. Olyan mértékű változásokat kezdeményezett és indított el, amelyek a helybeliek kommunikatív és kulturális emlékezetében generációkon keresztül, mindmáig megőrizték emlékét. Terepmunka során sikerült azonosítani a kultusz elemeit (a kommunikatív emlékezet motívumai, a kulturális emlékezet szertartásai, emlékhelyek, Balázs Ferenc használati tárgyai, szobor, újságcikkek, tisztelőinek zárandoklatai, nevének intézmények, egyesületek általi felvétele) és éltetőit (lakosság, értelmiség, egyház, egyesületek, intézmények).⁶⁴

Monográfia készült Marosvásárhely polgármestere, Bernády György (György V. I. 2018), tanulmány a moldvai Trunkon született orvos és ferencrendi pap, Benedek Márton (Peti 2012) kultuszáról. Egy település nyilvános terében az emléktáblák és -oszlopok segítségével mind az uralkodók, mind a település szülötteinek kultusza megalapozható (Jakab 2012a: 132–138).

Habár a kultuszkutatás elsősorban a nemzeti regiszterből választotta példáit, elemzési stratégiájával kisebb közösségek tagjainak emlékezete, a közösség emlékezési szokásai és stratégiái – mint a közösség működésének, identitásának, genealógiai tudatának mechanizmusai – szintén vizsgálhatók.⁶⁵

63 Mérei Ferenc pszichológus az összetartozás kialakulását és megmaradását biztosító ismétlődő cselekvéseket, valamint az ezekre való utalásokat „együttes élménynek” nevezte (Mérei 1947).

64 Alulírott több alkalommal dokumentálta Balázs Ferenc kultuszának meglétét: Keszeg 1990, 2018c.

65 Alulírott irányításával a kolozsvári tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében „lokális mítoszok” kategóriában folyamatosan készültek kutatások. Csupán a szemléltetés szándékával: Jakab Zsuzsa: *Demeter Domokos, a városfalvi népi verselő* (1996), Bálint Emese: *Az ítéletalkotás stratégiái: bolondok a társadalomban* (1997), Czégényi Dóra Andrea: *A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében* (1998), Baróti Borbála: *Emlékezés és mítoszteremtés: Márton Áron alakjának mitizálódása, kultuszának kialakulása* (2002, társírányító Tanczos Vilmos), Sándor Zsófia: *Egy humoródalmási jósasszony és tevékenysége* (2002), Szabó Katalin: *Egy pedagógus emlékei: a történetekben megkonstruált énkép* (2002), Lőrinczi Kinga Mára: *Az átok mint sorseselemény: egy jósasszony élettörténete és technikái* (2004), Tatár Erzsébet-Tímea: *Egy mezősi népi specialista biografikus reprezentációi és élettörténeti stratégiái* (2007), Molnár Gabriella: *P. I. élettörténetének és jóslási tevékenységének elemzése* (2008), Papp Éva: *Arany-kultusz a szilágysági Nagyfaluban* (2008), Sándor Edit: *Az egyéni emlékezet szerveződése: Sándor Jenő-Benjamin élettörténete* (2008), Szabó Krisztina: *Esemény és reprezentáció: Corvin Anton, a kolozsvári csodatévő halott esete* (2008), Daniel Rita: *Tamási a farkaslaki médiumokban. Az író szimbolikus szerepének felhasználási lehetőségei* (2009), Farkas Margit: *Egy unitárius lelkész narratív identitása* (2010), Homonai Judit: *Betegség, rontás és kommunikatív emlékezet* (2010), Kiss Emőke-Éva: *Daday Lőránd emlékezete egy lokális közösségben* (2014), Benedek Renáta: *A lokális emlékezet narratívumai egy tövisháti faluban* (2016).

Gagyí József a válságos 1949-es évben „mondó, jósló” szentasszony hatását, továbbélő emlékezetét, a rá való emlékezés funkcióit értelmezte (Gagyí 1998). Fodor Attila egy 20. századi, aranyosszéki boszorkány utóéletét, narratív emlékezetét, ennek funkcióit tárta fel (Fodor 2012).

Összefoglalás

Tanulmányunk zárásában szándékainkat szeretnénk megismételni, illetve a következtetéseinket összegyűjteni. Jelen esetben mi a társadalom és a kultúra egy – népi-nek és populárisnak nevezett, azaz nem intézményesített – regiszterében előforduló emlékezési gyakorlatokat és alakzatokat tekintettük át. A biografikus emlékezet az emlékezés kultúrájának csupán egyik része; sem a nemzeti, sem a lokális múlttal kapcsolatos emlékezéskultúrára nem térhettünk ki.

1. Definíciója szerint a népi kultúra közösségi, kollektív kultúra. A közösséget jelen esetben egy sajátos szempontot érvényesítve határoztuk meg. Az emlékezet- vagy emlékezőközösség azt a közösséget jelenti, amely rendelkezik az egyénnel kapcsolatos emlékek megszerkesztésének, előadásának és értelmezésének szabályaival. Ismeri az emlékezési alkalmakat, s ezekben a helyzetekben érvényesíti a kimondás és az elhallgatás kötelezettségét és szabályait (pl. a halotról jót vagy semmit), a nyilvános és a privát emlékezés formáit, technikáit, alakzatait. Jan Assmann meghatározása szerint az egyén a szocializáció során, kommunikációs folyamatokban tesz szert emlékekre. A konkrét térben és meghatározott időpontokban felidéződő emlékek, azaz az emlékezés gyakorlata tartósan megőrzi a közösség sajátos identitását. (J. Assmann 1999: 35–43.) A különböző közösségek a megmaradásuk érdekében berendezkednek az emlékezésre, emlékezési eseményekben vesznek részt, emlékezési szokásokat gyakorolnak; egyes közösségeket kimondottan az emlékezés hoz létre és tart fenn (pl. a március 15-én emlékező közösség); vannak olyan közösségek, amelyek történetük egy szakaszában emlékezetközösséggé válnak (líceumi osztály). Az emlékezetközösség dinamikáját fenntartó tényezők az emlékezés és a felejtés, az emlékezéshez, a felejtéshez és az elhallgatáshoz, az eltorzításhoz fűződő érdek, az emlékezés marginalizáló és integráló hatása.

Az emlékezetkutatás irodalmában az *emlékezetközösség* terminus honosodott meg. Maurice Halbwachs, aki a család, a valláskövetők és az arisztokrácia emlékezet alapján történő szerveződését modellálta, a közösség definícióját nem fogalmazta meg. Könyvében a *csoport*, a *társadalom* és az *asszociáció* (egyesület, társulás) terminusokat váltogatva használta. Jan Assmann könyvének magyar fordítása az „emlékezetközösséggént szerveződő társadalmi csoport” megnevezést alkalmazta (J. Assmann 1999: 41). Peter Burke életművének magyar recepciója a *memory community* terminust *emlékezetközösség* formában vette át (Baumann 2016: 27).

Valójában az *emlékezetközösség* terminus mellett célszerű az *emlékezőközösség* fogalom használata is. Míg az első az emlékezési tartalmak számontartása alapján létrejövő ideális, virtuális közösséget nevezi meg,⁶⁶ a másik az azonos emlékezési gyakorlatok alkalmazása (tartalom, helyszín, szertartás, szokások, attitűdök) révén

66 A családot Maurice Halbwachs emlékezetközösséggént írja le: az egymástól távol került családtagok külön-külön idézik fel közös múltjukat. Az emlékek az egyént családjához kötik. (Halbwachs 1925: 199–200.) A család emlékezőközösség szerepét figyelte meg Szilágyi Miklós is (Szilágyi 2018).

létrejevő közösséget.⁶⁷ Az érettségi találkozók, a kortárstalálkozó, a temetés, a halottak napi világitás résztvevőit célszerűbb az utóbbi terminussal megnevezni.

Az emlékezet- és az emlékezőközösségek nem fedik teljes mértékben egymást. A Balázs Ferenc életművét ismerők köre például jóval szélesebb, mint azok az emlékezőközösségek, amelyek rendszeresen felidéznek Balázs Ferenc emlékét. Az emlékezőközösség diszperz emlékezeti tőkéjét céljainak megfelelően az emlékezőközösség veszi használatba. Az emlékezőközösség folyamatosan alakulóban és feszültségi állapotban van, az emlékezés a közösségben örökös feszültséget kelt és nyugalmi állapotot teremt. Az emlékezőközösség az emlékezési folyamat révén esetről esetre kizár, felejtésre ítélt és rehabilitált, életre kelt emlékeket. Az emlékezőközösség folyamatosan emlékezésre és elhallgatásra ösztönzi tagjait,⁶⁸ kezeli a másként emlékezésből adódó feszültségeket⁶⁹.

Az emlékezőközösségek – amelyeken belül az egyén megosztja, kommunikálja emlékeit, valamint amely közösség napirenden tartja az egyén emlékét – különböző méretűek és természetűek. Egyik részük vérségi köteléken alapszik, továbbá vannak szociális (barátság, szomszédság, hálózat), vallásos, közigazgatási (település, nemzet), professzionális (munkahelyi, érdeklődési, egyesületi) emlékezőközösségek. A felvilágosodástól kezdve az adminisztrációs intézmények fokozódó mértékben arra szakosodtak, hogy az intézmény, a település szociális bázisát képező egyének életpályáját dokumentálják (népszámlálás, anyakönyvek, tagság).

A biografikus emlékezést az **egyen részéről** különböző pszichikai-érzelmi (emlékhagyás, emlékezés, autoterápia, szelf-, identitás- és imázsgondozás, önlegitimáció, hála, közlésvágy, kíváncsiság), szociális (elismerés, tisztelet, bosszúvágy, integráció, közösséghez tartozás), morális (igazságosság érvényesítése, példa-, eszménykövetés) igények motiválják. Formái az élettörténet, az élménytörténet, a személyi archívum és album szerkesztése, az emlékező tárgyak használata, emlékhely állítása és látogatása.

A **genealógiai-családi emlékezet** alakzata a családfa, a családtörténet, a családtörténeti narratívum, hordozói a használati és az emlékeztető tárgyak, a családi archívum iratai, fénykép- és filmfelvételei, rítusai a családi ünnepek, az évfordulók megünneplése, kiemelt térbeli helyei a szülőház és a temető. Funkciója lehet mind a családtagok narratív identitásának gondozása, a családtagok imázsának a lokális társadalom előtti megjelenítése, de ugyanilyen mértékben az elhunyt személy halál utáni nyugalmának biztosítása.

A **lokális emlékezet** az országos eseményekben és közéletben elhíresült (tudósok, művészek), valamint a település történetében meghatározó egyéniségek (orvosok, papok, pedagógusok, mesteremberek, specialisták) teljesítményeit, életpályáját, életrajzi eseményeit tartja számon. A település emlékhelyeket tart fenn és gondoz (szülőház, emlékszoba, sírhely, szobor), emlékünnepeket szervez (évfor-

67 A nyelvészetben érvényesül a nyelvközösség / beszédközösség kettősség.

68 Ez a gondolat a konstrukcionista irányzat megállapítása.

69 Egy széki emlékirat által kitermelt feszültségről: Keszeg 2002h.

dulók, településnapok kommemorációs mozzanatai), támogatja helyi intézmények (iskolák, kórházak, egyesületek, díjak) névválasztását, emlékdíjak kiosztását. A település az emlékezési rezsimet az ifjúság nevelése, a turizmus, a lokálpatriotizmus kultiválásának szolgálatába állítja.

Az **intézmények** számon tartják az alapítók, az újítók áldozatos, az intézmény történetében emlékezetes teljesítményt nyújtott előjárók és munkatársak munkáját. A rájuk való emlékezés az intézmény identitását, norma- és értékrendjét jeleníti meg, és szerepet játszik az intézmény promoválásában. Az intézmények által gyakorolt emlékezési alakzatok az emlékünnepek szervezése, emlékszoba fenntartása, az emlékdíjak kiosztása, az intézménytörténet forgalmazása.

2. A biografikus emlékezés olyan tevékenység, amely az egyént megjeleníti és közösségbe integrálja. Az áttekintett példák azt jelzik, hogy egy emlékezőközösségen belül vannak kollektív és individuális módon végzett emlékezési gyakorlatok. Valamint azt, hogy egy egyén különböző emlékezőközösségek keretében hajtja végre ezeket a gyakorlatokat.⁷⁰

Az egyén bizonyos helyzetekben, szervezett, rituális körülmények között lép be az emlékezetbe (lakodalom, temetés), élete során maga is gyakran emléket állít élete egy-egy eseményének; de szándéka ellenére is emlékezetessé válhat. Az emlékkálítás során felidézhető formába szervezik, a felidézés során pedig felelevenítik egy személy életének egy eseményét.

Vannak olyan szövegek, amelyeket az egyén magáról állít elő, maga és mások számára, s amelyek explicit módon megörökítik életének eseményeit. Vannak olyan szövegek és tárgyak, amelyek bizonyos hagyomány alapján az egyén számára készülnek, vagy az egyén számára kerülnek aktualizálásra, s ezért szorosan kapcsolódnak az egyénhez. Valamint vannak olyan szövegek és tárgyak, amelyeket az egyén vesz használatba, olykor kizárólagos formában, s amelyek huzamosan az egyén emlékét őrzik. A „magántulajdonba” kerülő, az egyén által lefoglalt szövegekre mind történeti, mind kortárs példa idézhető. A szövegek és a tárgyak az egyén emlékét tartalmuk révén őrizhetik; a biografikus motívumok expliciten tárolják az emléket.

És vannak olyan szövegek és tárgyak, amelyeket az emlékezés kapcsol össze az egyénnel. Ezek implicit, konvencionális jelentéseket aktivizálnak. A szakirodalom *beleértési tartomány*nak nevezi azokat a konvencionális jelentéseket, amelyek a tapasztalat (és – tesszük hozzá és hangsúlyozzuk – a szocializáció) során szerezhetők meg. Az implicit jelentésnek a kommunikációba való beépülését Mihail M. Bahtyin írta le. A mögöttes tartalom a szöveg értelmezési horizontjában születik meg (Bahtyin 1985: 18–19). A beleértési tartományok állandósulhatnak: „Megvan a maga »beleértési tartománya« a családnak, a nemnek, a nemzetnek, az osztálynak, a napnak, az évnek, a korszaknak. A közös környezet, illetve a hozzá tartozó társadalmi

⁷⁰ Nemes Gáspárnak köszönöm, hogy a kérdésre felhívta a figyelmet. Miközben különböző primér (lokális) közösségek felbomlanak, az emlékezés virtuális (ideális) közösségek szerveződését teszi lehetővé. A magányossá vált egyén az emlékezés révén közösséghez kapcsolódik.

csoport bővülésének arányában a megnyilatkozásba beleértett mozzanatok egyre állandóbbakká lesznek.” (Bahtyin 1985: 21–22.) A beleértési tartományba tartozik egy szöveg vagy tárgy létrehozója, címzettje, használója (előadó, tulajdonos).

Az explicit nevesítés, a perszonalizáció, az individualizáció változatos formája a térszíni formák (határrész, patak, kút stb.), települések, épületek, tárgyak, szövegek személlyel való összefüggésbe hozatala, az alapítók, az adományozók, a résztvevők, a megrendelők, a kivitelezők, a használók nevének felirat formájában történő megörökítése. Az én-reprezentáció történhet az oralitás, az írás, a kép, a film eszközével.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a nominalizálás és az anonimizálás kulturális viselkedés, nem csupán a pontos vagy a pontatlan emlékezés áll a háttérben. A felidézett események szereplőinek megnevezése vagy „valaki”, „nem tudom ki”, „egy ember” formában történő említése gyakran tudatos viselkedésre vezethető vissza. A tér- és időbeli közelítés–távolítás, pontosítás–homályosítás, lokalizálás–lebegtetés (most történt, régen történt, nálunk történt, valahol történt), akárcsak a nominalizálás–anonimizálás részben „adatvédelem” (leleplezés vagy megóvás), részben a személyes imázs gondozása (pl. én nem hiszek benne, én ismerem ezt a hagyományt), részben pedig a hagyomány érvényessége melletti vagy elleni érvelés. A hiedelemről való beszélésben például a jelenbe, a közösség életterébe épül és az adatközlő vagy hozzá közelálló személy (családtag, szomszéd) tapasztalataként kerül bemutatásra mindaz, amit az adatközlő érvényesnek, hitelesnek, fontosnak tart és amit vállal. Amit viszont megkérdőjelez vagy nem mer vállalni, azt az távoli időbe, térbe, azonosíthatatlan vagy marginalizált szociális szférába transzponálja.

Az individualizáció megvalósítja mind az egyén kiemelését a közösségből, mind pedig – ezzel együtt – a szociális hálóra illesztését.

3. A biografikus emlékezet gyakorlására bizonyos kontextusokban kerül sor. Az egyéni vagy közösségi szempontból fontosnak ítélt emlékek életben tartásának egyik formája a szertartásos emlékezési alkalom megteremtése és fenntartása (Connerton 1997). A másik pedig az emlékezet technikai eszközökkel (írás, film, hangfelvétel stb.) történő megörökítése. Ezt az eljárást az emlékezetkutatás az emlékezet kívülre telepítésének, externalizációjának nevezi (J. Assmann 1999: 23). Az emlékezés az ismétlés révén biztosítja az emlékezeti tartalom módosítását, aktualizálását, átigazítását; a tárolt emlékezet szorosan kapcsolódik a kihelyezés helyzetéhez, korához, szándékához.

Természetes módon adódik a lehetőség, hogy a kommunikatív emlékezetet az irreleváns, a kulturális emlékezetet pedig a releváns kontextussal kapcsoljuk össze (Carnap 1937). Első esetben arra figyelünk, hogy az emlékéllátás vagy a felidézés fázisában az egyén életével kapcsolatos emlékek hogyan kapcsolódnak össze szövegekkel, tárgyakkal, helyszínekkel, valamint hogyan tesznek szert jelentésekre, ezek a jelentések hogyan épülnek be egy-egy esemény történetébe, egy-egy személy élet-történetébe, egy-egy társadalmi viszonyhálózatba. Az egyén élete összekapcsolódhat pozitív és negatív morális mintákkal, vallásos, ideológiai eszmékkel, cselekvési formákkal. A második esetben annak a vizsgálata tűnik fontosnak, hogy a különböző

események (átmeneti rítusok, jeles napok, élethelyzetek) egy-egy biografikus emléket hogyan, miért, milyen formában hívnak életre, emelnek be a figyelem középpontjába (a halottra való emlékezés formái, eszközei). A kontextus (idő, tér, helyszín, tárgyak) a szociális kontextust is (résztevők és távolmaradók, szerepek) jelenti.

Jan Assmann meghatározza és egymástól különválasztja a textuális és a rituális koherenciát. A rituális koherencia a ceremóniális kommunikáció szerkezeti elemei között teremődik meg (J. Assmann 1999: 141). Például, a temetési szertartásban olyan rítuselemek kapcsolódnak össze, mint a halottnak való emlékéllítés, a családtagoknak való részvétnyilvánítás, a gyásznép étellel való megkínálása stb. A halottak napi temetőlátogatás, a halottak emlékének felidézése kiegészül egyházi szertartással, a családtagok találkozásával és családi vacsorával.

Az ismétlésen, a megjelenítésen alapuló rituális koherenciával szemben a textuális koherencia a szövegek összekapcsolódását jelenti (J. Assmann 1999: 17). A temetési szertartás keretében az elhunyt életpályáját felelevenítő halottbúcsúztató vers a szertartás többi szövegével kerül közös szövegkontextusba (prédikáció, zsoltár, ima, kondoleálás stb.). A temetőben az egyes sírfeliratok képezik egymás szövegkontextusát. A hiedelemtörténeteket felidéző beszédeseményben a különböző személyek hiedelemélményei, különböző személyek biografikus narratívumai kerülnek egyazon kontextusba a helyi társadalom történetének epizódjaival.

4. A biografikus emlékek formát öltenek. Ezek az emlékezés kulturálisan kialakult, társadalmilag kötelező érvényű „képei”. Peter Burke a szakirodalmi előzményeket felhasználva az emlékezés következő formáit csoportosította: a. szóbeli hagyományok (Jan Vansina), b. emlékiratok és írásos „visszaemlékezések” (Pierre Nora), c. képek (festmények, fényképek, álló- avagy mozgóképek), d. cselekvések, e. terek, helyszínek (Burke 2001: 7–8).

Az emlékezés alakzatai különböző médiumokban jelennek meg (oralitás, tárgyak, írás, kép, fénykép, film, multimédia). Az emlékv verses füzetek az írás mellett a vizuális kódot is igénybe veszik (rajz, kép, fénykép). A temetési szertartásban az elhunyt emlékét az oralitás, az írás, a képek és tárgyak örökítik meg és idézik fel. A sírjeleken a felirat mellett az utóbbi évszázadban szórványosan feltűnt a fénykép is. A rítusokban, az egyén és a család életében a 20. század folyamán teret hódított a fényképezőgép, a kamera, a megörökítés gesztusa, a képek és a filmek megtekintése.

A médiumok mindenike alapvetően érintette az emlékezési gyakorlatokat. Az emberiség történetét végigkövető oralitásban kialakultak az emlékezés technikái és a kommunikáció szertartásai, amelyek a szerepekre osztott viselkedést, az eseménybe való személyes bevonódást, az előadói kompetenciákat, az esemény egyszeriségét, valamint a nyelv akusztikus metaforáit, a gesztusok retorikáját aknázták ki, beleértési tartományokat állandósított.⁷¹ A távkommunikáció technológiája az oralitás közvetítésének, rögzítésének új lehetőségét teremtette meg. Az írás megjelenését követően az írás- és olvasásgyakorlatok lépcsőzetesen honosodtak meg

71 A téma gazdag irodalmából: Fónagy1991.

a különböző társadalmi rétegekben, intézményekben és tevékenységi területeken. A népoktatásnak a 19–20. század fordulóján történt intézményesítése az íráshasználat eltömegesedését, az íráshabitusok változatosságát hozta magával. Az írás az egyedi tartalmak kihelyezését, az alkotói kompetenciák érvényesítését, állandósulását, visszakereshetőségét, terjeszthetőségét, a kommunikáció számára a tér- és az időhatárok átlépését tette lehetővé. Miközben az akusztikus kódot háttérbe szorította, a szöveget a vizualitás irányába mozdította el. A 19. század második, a 20. század első felétől a kép és a film a vizualitás forradalmát tetőzte be, először a sajtóban, a filmművészetben és a tévészében, majd a mindennapi és a privát életben. Az internet (1983) és a digitális technológia a kommunikáció lehetőségeit, a tartalomszerkesztésben a médiumok összekapcsolhatóságát, valamint az individuális preferenciákat felszabadító szociális média megszületését eredményezte.⁷² Ebben a vázlatos történetben a médiáról mint újságírásról is említést kell tennünk. A média az újság és az újságíró nézőpontjából értelmezi a világot (Champagne 1996); ebben az igyekezetében partikuláris eseteket, individuumok álláspontját használja fel, s ezáltal a társadalmi emlékezetet alapozza meg, archiválja. Különböző rovatai (apróhirdetesként feladott gyászjelentés, megemlékezés, a kívánságműsor) a médiafogyasztók emlékezésigényét elégítik ki.⁷³ A különböző digitális platformok új emlékezésformákat honosítottak meg (pl. virtuális temető).

Az egyes médiumokon belül kialakulnak, állandósulnak, valamint keverednek, alakulnak és elhalnak a különböző kifejezésformák, a műfajok. A műfaj „meghívás a formára”: 1. a témát speciális használatnak rendeli alá, 2. diktálja a kommunikáció határait, mihelyt csupán bizonyos mondanivaló közvetítésére alkalmas, 3. a műfaj feltételezi a műfajrendszer létezését (Honko 1989). Vannak olyan műfajok, amelyek elsődleges funkciója az egyén, az egyén életpályája, az egyén élete egy epizódjának megörökítése. Ilyenek az emléklap-, emléktábla szövegek, a graffitik, a sírfelirat, a halottbúcsúztató vers, gyászjelentő lap, sajtóban feladott gyászír és megemlékezés, igaztörténet, élettörténet, pletyka, az anekdota, a rátótiáda, a monda, a lokális ballada, a lokális proverbium), a homogenetikus szövegek közül az élménytörténet, az autobiográfia, az emlékirat és a napló. Ugyanilyen funkciót töltenek be az emléklapok, az emlékfüzetek. Továbbá vannak olyan műfajok és tárgyak, amelyekhez beleértési tartományként kapcsolódik az egyén emlékezete.

Az emlékezési gyakorlatok – mint minden narratív gyakorlat – sajátos retorikával rendelkeznek. Az autobiografikus emlékezés gyakran nosztalgikus elemeket ötvöz.⁷⁴ A család az idealizálás, a lokális és a nemzeti emlékezet a heroizálás eszközeivel eleveníti fel az elhunytak emlékét.⁷⁵

72 A multimediális kommunikáció lehetőségeinek szellemes bemutatása: McLuhan–Fiore 1967/2012. A médiumok történetének összefoglalása: Barbier–Lavenir 1996/2004, Briggs–Burke 2012.

73 A sajtó megjelenésének első évtizedeiben a reklám a kereskedők, iparosok, vállalkozók számára az autobiografikus beszédmód gyakorlását tette lehetővé (Keszeg 2013).

74 Maurice Halbwachs „la nostalgie du passé” címmel értekezik a témáról (Halbwachs 1925: 140–154).

75 A szóránysorsról való beszélés: Keszeg 2007c.

5. Az emlékezés funkciói. Aleida Assmann *funkcióemlékezetnek* (*Funktionsgedächtnis*) nevezi a valamilyen szerepet betöltő, valamilyen célra felhasznált emlékezetet (A. Assmann 1999: 383–397). „Melyek a társadalmi emlékezet funkciói? Túláságosan átfogó a kérdés, hogy megragad hassuk” – írta Peter Burke (Burke 2001: 12). Az általunk biografikusnak nevezett emlékezés történhet pszichikai szükségletből, morális kötelezettségből, felelősségből, a személyi státus megkonstruálása és érvényesítése, az együttélés kohéziója és a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése, a múlt perszonalizálása (benépesítése, egyénhez való hozzárendelése), megszerkesztése, piacositása és patrimonizációja céljából. Összefoglalóan, az emlékezés irányulhat az emlékezőre, a felidézett személyre, valamint az emlékezés helyzetére. Az emlékek sosem önmagukban bukkannak fel, hanem egy folyamat (emlékezés, társalgás), egy narratíva (biográfia, család-, intézménytörténet, lokális történelem), egy érvelési rendszer (legitimálás–delegitimálás, honorálás–szankcionálás) részei.

A biografikus történetmondás, a biografikus történetek értelmezése, értékelése mind informális (mind egyéni, mind közösségi), mind formális szinten általánossá vált. A biográfiák funkciói változatosak: jelentést tulajdonítanak a létezésnek, jelentéssel látják el az individuumok partikuláris életét, tanulságokat, tapasztalatokat tesznek kommunikálhatóvá, elégtételt szolgáltatnak (panasz, önaffirmáció, elismerés), a figyelem középpontjába állítják az individuális teljesítményeket, modellt nyújtanak az életpálya megtervezéséhez (minta, példamutatás), változatos érvényszerűsítési stratégiákat tesznek láthatóvá, az emlékezés által megteremtett közös keretbe foglalják a különböző generációk, az egyén és környezete, az egyén és a történelem viszonyát, látni engedik a társadalom, a társadalmi környezetek és az egyének ideológiáját, értékrendjét, habitusát.

Az emlékezés által az egyén beépül **a nemzeti és a lokális történelembe**. A lázadók, a hősök, az áldozatok, a harctereket megjártak tettei egy-egy fordulópont történéseinek partikuláris eseményeiként maradnak meg szülőföldjükön, családjuk emlékezetében. Mind az 1848–1849-es szabadságharc honvédek, a két világháború katonái, a fogoly- és munkatáborokba elhurcoltak, az államosítás és a kollektivizálás ellenzői, mind a település életének reformjait kezdeményező előjárók (polgármester, tanító, pap, orvos).

Hasznosnak bizonyult az a szempont, amit a ceglédi gyászjelentők értelmezésében Kocsis Gyula érvényesített: a környezetében hagyott nyomokat figyelmesen követő ember a társadalmat tanulja (Kocsis Gy. 1991). A közösség számára alapvető igény tagjainak emlékezetben tartása. Ezt ösztönözheti az életpályák anomáliái, törvényszerűségei, tanulságai iránti kíváncsiság. Alapvető motiváció az egyénnel szembeni morális és az anyagi felelősség. Az emlékéllítés és az emlékezés részlegesen vagy átfogóan megörökíti és kontextualizálja az egyén életpályáját, teljesítményeit és kudarcait, **társadalomba, kapcsolati rendszerbe ágyazza** az egyént, megalapozza, legitimálja az egyén, a közösség státusát, presztízsét, hírnevét. Az elődök emlékét a leszármazottak, a tanárokét a tanítványok, a mesteremberét az inasok éltetik (sírfelirat, gyászjelentő, érettségi tabló, kicsengetési kártya).

Bizonyos lokális-regionális emlékezési rendszerek, gyakorlatok (kultuszok) **érték-, tudás-, hiedelemrendszereket tartanak érvényben, népszerűsítenek.** A „csendes hétköznapiak” munkásainak emléke példájuk, tanácsaik, tanításuk révén marad meg, az életvitel folytonosságát biztosítva. Bizonyos specialisták (népi gyógyítók, csontkovácsok, jósok, látók, de akár vőfélyek, mesemondók, mesteremberek, gazdák, szakácsok stb.) kompetenciáit, szolgáltatásainak eredményességét az emlékek folyamatos vagy alkalmyszerű verbalizálása népszerűsíti, s ezért reklámként klientúrát áramoltatnak feléjük; a szolgáltatásukat igénybe vettek életük folyamán újra és újra felelemlegetik beavatkozásuk eredményességét.⁷⁶ Az emlékezési rendszerek egy másik csoportja a fekete mágiát alkalmazó rontók, boszorkányok emlékéit örökítik meg. Az ő emlékezetük a magukat a rontás, a károkozás áldozatának tartó személyek, vagy azok családtagjai, leszármazottai körében él tovább. A szabályrendszerek lefektetetlensége miatt a különböző mágikus gyakorlatok alkalmazása gyakran feltételezi az emlékek felidézését, követését.⁷⁷ Egy-egy lokális-regionális kultusz példa-, eszményképbe gyűjti össze a kimagasló, pozitív magatartási és cselekvési mintákat.⁷⁸

A genealógiai, a családi, a biografikus emlékezet őrzése az utódok **jogi-gazdasági** és az ezzel összefüggő **morális természetű viselkedése.** Az ingóságok és ingatlanok örökösei okiratok és a folyamatos tematizálás segítségével igazolják a javak és értékek közvetítésének rendjét, motivációit, alátámasztják az érvényben lévő tulajdonjogokat. Az örökség átvétele emlékezési kötelezettséget ír elő. Miközben az örökség átvétele adminisztratív-rituális módon kötelezővé teszi az átörökítő megnevezését, az átörökítést követően az új tulajdonos dönthet az örökségtárgy kisajátításáról vagy emlékező tárgyként való használatáról. Az emlékezési kötelezettségek a nemzetségen belüli generációkat eltérő mértékben terhelik.

6. Az emlékezési gyakorlatok, habitusok és stratégiák változatosak. Az emlékezés történhet individuális vagy közösségi formában. Első esetben az egyén dolgozza ki, érvényesíti az emlékezés rendjét – függetlenül, elszigetelve magát –, második esetben az emlékezés társadalmi, kollektív elvárás és előírás szerint zajlik. Az egyének emlékének őrzése részben individuális gyakorlatok formájában, a privát térben történik, máskor azonban az emlékek a nyilvános térben kerülnek kiállításra (sírfelirat, kapufelirat, emlékoszlop, emléktábla, a templomban elhelyezett feliratozott textíliák, érettségi tablók az iskola folyosóin). Az emlékeztető tárgyak bizonyos esetben koncentrálnak, lokalizálódnak (lakás, temető, emlékfa, -tábla, -szoba, -múzeum), máskor pedig szétosztásra kerülnek (az elhunyt értéktárgyai, Kalota-

76 A gasztronómia mint emlékezeti rendszer: Keszeg 2011b. A kéziratos receptes füzetek az emlékezés társadalmi regiszterei: Keszeg 2008a: 358.

77 Az emlékek funkcionális felidezéséről: Keszeg 2002a.

78 A biografikus történeteknek az elmondás stratégiája szerinti típusai: reprezentatív biográfiák, státus-, presztízs-, sztereotíp történetek, pszeudo-biográfiák (Keszeg 2011a: 180–193).

szegen a női ruharabok).⁷⁹ Az emlékházak-, táblák, -oszlopok a térben jelölik ki az emlékezés helyszíneit.⁸⁰

Az emlékezési stratégiák közül a következőket említjük meg: az emlékezés elutasítása és felvállalása; az emlékezés interiorizálása és exteriorizálása; az emlékezés kezdeményezése és beszüntetése; az emlékezés és az elhallgatás; az emlékezés és a felejtés; az emlékek szelekciója és kiegészítése.

7. A felejtés együttjár az emlékezéssel. Tulajdonképpen minden egyén, minden közösség kiválasztja prioritásait mind az emlékezés, mind a felejtés terén.⁸¹ Minden társadalomban hallgatolagos szabályok írják elő az emlékezéshez való jogot és az emlékezés kötelességét. Ezek az előírások nagyon eltérő szempontokat érvényesítenek (életkor, biológiai nem, társadalmi státus, kisebbségi státus).

Az egyén emlékezete a értékrendi-kognitív-szociális-gazdasági-fizikai körülmények kicserélődésével halványodik el. A felejtés megalapozható az egyénre emlékeztető tárgyak, feljegyzések, képek eltávolításával, megsemmisítésével, az emlékezési szertartások (évforduló) kiiktatásával. A családban az elhunyt emléke a 3-4. generációban halványulni kezd, ekkorra az emlékeztető tárgyak szétszóródnak, elveszítik jelentésüket, a temetőben új sírok látogatása jut prioritáshoz, majd sor kerül a sírfelirat helyettesítésére. Ezzel párhuzamosan a család berendezkedik a szervezett emlékezésre (családfa).⁸²

Bizonyos körülmények között a felejtést a hatalom írja elő, az emlékezetet megalapozó dokumentumok, emlékhelyek megsemmisítésével, zárolásával, az emlékezési szertartások betiltásával.⁸³ Az 1848–49-es forradalmat követően a hallgatás kora következett. A két világháborúból hazatért férfiak elmondhatták a háború borzalmait. A trianoni döntést követő traumákat, a munkaszolgálat túlélőinek emlékeit elfojtották. A kulákosítás és a kollektivizálás korának biografikus narratívumai szintén a nyilvánosság alá kényszerültek.⁸⁴ A társadalom hol az emlékek, hol az emlékezési szertartások hiányával szembesült. Az emlékezés vákuumaival szembesült az 1989 utáni társadalom, amikor a közigazgatás, az igazságszolgáltatás a jogsértett, kisemmizett, menekült és meghurcolt státus rehabilitálását hirdette meg.

79 Balázs Ferenc halála után az Amerikába távozó feleség a bútorokat, használati tárgyakat szétszórta a faluközösségben, s ezáltal évtizedekre meghatározta a Balázusra Ferencre irányuló kommunikatív emlékezetet.

80 Az etnológia ismeri az erőszakos halállal meghaltak emlékét őrző emlékhalmok hagyományát. A gyilkosság helyszínét megközelítő személyek követ vagy ágdarabot tesznek a halomra. Ilyen az a hely a Magyarbörzs és Vice közti dombon, ahol két, egymástól tiltott fiatal szerelmes vetett véget az életének. Az adatot Poenar-Rus Éva közölte. A téma gazdag irodalmából: Szabó T. A. 1980/1940.

81 Az emlékezés és a felejtés dialektikájáról: Burger 2001, a felejtés monografikus leírása Weinrich 2002.

82 A családfa a nemzetség elágazását és a beházasodást követve ellensúlyozza az emlékezetközösség működésének esetlegességeit.

83 Jakab Albert Zsolt az emléktáblák eltávolítását az aktuális hatalom által kezdeményezett felejtés ritualizálásaként mutatja be (Jakab 2012a: 212).

84 A kisebbségi sors narratív megjeleníthetőségéről: Keszeg 2002d.

A korszakváltások mindig érzékenyen reflektálnak az emlékezési restriktiókra. Ilyenkor szót kapnak a megfélemlítettek, emléktáblát állítanak a meghurcoltaknak.

8. Az emlékezőskultúra – akárcsak az érzelmek, az eszmék, a technika kultúrája – történeti jellegű, létrejötté és alakulása korhoz, egy koron belül eltérő, olykor ellentétes kulturális-szociális regiszterekhez kötődik. Jan Assmann a korai magaskultúrák emlékezési gyakorlatait foglalta össze; Pierre Nora munkacsoportja az újkori franciaországi akadémiai és adminisztratív előírások nyomán kialakult gyakorlatokat és mentalitásokat tárta fel.

A 20. század sorsformáló eseményei évtizedeken keresztül a művészi beszédmódban tűntek fel. A regény a maga fikcionalizmusával, fabulájának zárt, kerek jellegével, szereplőinek karakteres voltával lehetővé tette a szerzőnek a tényekkel szembeni függetlenségét, szándékának expresszív megvalósítását, a tények ellenőrizhetetlenségét. Ugyanakkor intranszparens nyelvezetével, szimbolikus-metaforikus eszközkészletével az áthallásra számított. A romániai magyar szépirodalomban az 1950-es évektől indult el az a memorialisztikai hullám, amely a 20. század sorsfordító eseményeit autobiografikus beszédmódban örökölte meg.

Az 1989 előtti autobiografikus feljegyzések mindössze a háborús emlékeket, a háború elszenvedett borzalmait öröközhették meg. Ebben a korszakban népszerűnek bizonyult a hajdani rendszer osztálykülönbségeit szemléltető, az osztályideológiát alátámasztó inas-, cseléd- és szolgasors felidézése. Az amerikázás megörökítése az embertelennek kikiáltott kapitalista világot hivatott szemléltetni.

Az 1989-es romániai politikai változások tették lehetővé a biografikus repertoár regisztereinek újraszerveződését. Látványos gyorsasággal, nyomtalanul tűntek el a kommunista éra által fenntartott történetek. Az iskolai pedagógiai-didaktikai anyagok közül visszavonták a kommunista eszményeket népszerűsítő kiadványokat. A könyvtárak olykor tüntetően szabadultak meg a román kommunista személyi kultusz propagandaanyagaitól.⁸⁵ A romániai média 1989 decemberében beszüntette a szocialista munka hőseinek népszerűsítését. 1989-et követően, több évtizedes lappangás után sor került a bécsi döntés, a lágerélet, a második világháborút lezáró munkaszolgálat, a kollektivizálás és a diktatúra áldozatainak vallomásaira. Több kötetnyi visszaemlékezés időzött el az orosz lágerek embertelen világánál, több kötet a sztálinizmus korának börtönvilágát örökölte meg. Megszólaltak az osztályellenségéggé kikiáltott erdélyi arisztokrácia képviselői, a cenzúra által hallgatásra kényszerített közéleti személyek, művészek.⁸⁶

Megjelenése, elterjedése után a média hosszú időn keresztül kiszolgálta a családi és a lokális emlékezőközösségek igényeit. A diktatúra és a személyi kultusz éveiben az ideológia termelőinek és kiszolgálóinak, 1989 után pedig a sztárok emlékezetét alapozta meg.

⁸⁵ Az intézményekből eltávolították a kommunista diktátor személyi kultuszának alapjául szolgáló *Omagiu* című kötetet.

⁸⁶ A 20. századi életpályák és élettörténetek kontextusairól részletesen: Keszeg 2009.

9. A biografikus emlékezettel kapcsolatban a fentiekben két gondolatot fogalmaztunk meg. 1. Az egyén emlékezetet termel, a közösségben az egyén az emlékezés által él tovább. 2. Az egyén számontartásának változatos gyakorlatai vannak használatban.

Megállapításainkat a következő táblázatban foglaljuk össze.

Az **emlékezés nézőpontja** szerint a biografikus emlékezet lehet autobiográfia (szelf, szimbóluma Ba) és biográfia (szimbóluma B).

Az emlékezést **gyakorolhatja** egyén (E) vagy közösség, ez utóbbi lehet család (és baráti kör) (Kcs), intézményi (Ki) vagy lokális-regionális (települési lakó-) közösség (Kt).

A biografikus emlékezet **referenciája, extenziója** – explicit vagy beleértett tartalom formájában – lehet genealógia (G), életpálya (Ép) vagy biografikus epizód (Be).

Az emlékezet megjelenítése történhet verbális (orális, O, írott, I), vizuális (V) és tárgyi (T) **kód** alkalmazásával.

Az emlékezés, az emlék **kommunikálása** lehet autokommunikáció (Ak), tranzaktív kommunikáció (Tk), kultiváció (K).

Az emlékezeti tartalom megjelenítésének, tárolásának körülményei szerint illeszkedhet textuális és rituális **kontextusba** (Kt, Kr).

Funkciója szerint az emlékezés szolgálhat személyes identitás-, imázsgondozást (Fi), státus-, hálózatépítést, legitimációt (Fl), illokúciót (Fil), tudásmegjelenítést, -tárolást (kognitív tudás) (Fk), szórakoztatást (Fsz).

A / jellel a 'vagy-vagy', a + jellel pedig az 'is-is' viszonyokat, a zárójellel a lehetséges jelentéseket jelöltük.

Táblázat. Az emlékezés komponenseinek összefoglaló ábrázolása

Műfaj			Az emlékezés né- zőpontja	Az emlékező egyen/közösség	Referencia- Extenzitás	Kód	A kommunikáció típusa	Kontextus	Funkció
műfajcsalád	műfaj	alműfaj							
biográfia	családfa		B	E+Kcs	G	I	K	Kt	Fl
	napló		Ba	E	Ép	I	Ak	Kt	Fi
	emlékirat/ élet- történet		Ba	E	Ép	I/O	Ak/Tk	Kt	Fi+Fl
	igaztörténet		B	Kcs/Ki/Kt	Be	O (I)	Tk	Kt	Fi+Fk+Fsz
	élménytörténet		Ba	E	Be	O (I)	Tk	Kt	Fi+Fk+Fsz
	monda		B	Kt	Be	O	Tk	Kt	Fi+Fk+Fsz
	anekdota		B	Kcs/Ki/Kt	Be	O	Tk	Kt	Fsz
	rátótiáda		B	Ki/Kt	Be	O	Tk	Kr	Fsz (Fi)
	(lokális) ballada		B	Kt	Be	O	Tk	Kt	Fk

Műfaj		Az emlékezés nézőpontja	Az emlékező egyén/közösség	Referencia- Extenzitás	Kód	A kommunikáció típusa	Kontextus	Funkció
	(lokális) pro-verbium	B	Kcs/Kt	Be	O	Tk	Kt	Fk
	halottbúcsúztató vers	B	Kcs/Ki/Kt	Ép	O/I	Tk	Kr	Fi+Fil
	gyászjelentő	B	Kcs/Ki/Kt	Ép	I	Tk+K	Kr	Fi+Fl+Fil
	sírfelirat		Kcs	Ép	I	K	Kt	Fi+Fl+Fil
Emlékszöveg/ emléktárgy/ emlékhely	anyakönyv bejegyzés	B	Ki	Be	I	K	Kt	Fl
	okirat	B	E+Kcs+Ki	Be	I	K	Kr	Fl
	emlékszöveg, emlékvers	Ba+B	E+Ki	Be	I	Ak+Tk+K	Kr	Fl
	emléklap	B	E+Kcs	Be	I (+V)	K	Kt	Fi

Műfaj		Az emlékezés nézőpontja	Az emlékező egyén/közösség	Referencia- Extenzitás	Kód	A kommunikáció típusa	Kontextus	Funkció
	fénykép	Ba+B	E+Kcs	Be	V	K	Kt	Fi
	film	Ba+B	E+Kcs	Be	V	K	Kt	Fi
	kicsengetési kártya	Ba+B	E+Kcs+Ki	Be	I	Tk+K	Kr	Fi+Fl
	végrendelet	Ba+B	E+Kcs	Be	I	Tk+K	Kr	Fl
	emlékező tárgy	Ba+B	E+Kcs	Be	T+I	Tk+K	Kt	Fi
		Ba/B	E+Kcs+Ki	Be	T	K	Kt	Fi
		B	Kt	Ép	T+I	K	Kr	Fi+Fl
		B	Kt	Ép	T+I	K	Kr	Fi+Fl
		Ba/B	Kt	Be	T	K	Kt	Fi
		B	Kt	Ép	T	K	Kr	Fi+Fl
Biografikus használatban lévő szöveg/tárgy	Nép-, közköltészet szöveg	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kt	Fi
		B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kr	Fi

Műfaj		Az emlékezés né- zőpontja	Az emlékező egyen/közösség	Referencia- Extenzitás	Kód	A kommunikáció típusa	Kontextus	Funkció
	kántálóének	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kr	Fi
	népmese	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kt	Fi
	vicc	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kt	Fi
	proverbium	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kt	Fi
	beszédfordulat	B	Kcs+Kt	– (Be)	O	K	Kt	Fi
	használati tárgy munkaes- köz, öltözet- darab	B	Kcs	– (Be)	T	K	Kt	Fi

Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban⁸⁷

Bevezető gondolatok

A rítuskutatás gyász munkának nevezi a halott körüli teendőket. Ennek részét képezi a halott emlékének megkonstruálása, kihelyezése. A temetés olyan beszédhelyzet, amelyben általában az életről és a halálról, konkrétan a halott életéről és haláláról, a kapcsolatoknak a haláleset következtében történő átrendeződéséről, a haláleset helyzetének kezeléséről szóló diskurzus dominál. A temetés beszédhelyzetében a család, a rokonság és a lokális társadalom olyan beszélőközösség és interpretív közösség, amely ismeri az adott helyzetre vonatkozó viselkedési, ezen belül verbális viselkedési normákat, és a különböző aktivitásokat, ezen belül a verbális megnyilatkozásokat a közösségi normák alapján interpretálja.⁸⁸ A halálesetet megelőző és követő időszakban kibontakozó diskurzus kerete a társadalmi (rokonsági és más, a lokális társadalomban érvényes) szerepek rendszere.⁸⁹ A halott közeli hozzátartozói ebben az időszakban a halottra, életpályájára, halála körülményeire, a temetés körülményeire vonatkozó információkat gyűjtenek össze, szelektálnak és forgalmaznak, közös tudást konstruálnak meg. A rokonok és ismerősök ez idő alatt kifejezik a hozzátartozókkal való szolidaritásukat, és a halott nyugalma vonatkozó verbális, vallásos-mágikus kijelentéseket tesznek. A szertartásban részt vevő személyek kontextualizált egyénként (családtag, lelkész, autodidakta költő), szerepüknek, a szerepükkel együttjáró normáknak és kötelezettségeknek megfelelően viselkednek.⁹⁰ A viselkedés jellemzője a beszélői szerepek exponálása, a beszélők formalizált szerepek keretében való megnyilatkozása, az én dramaturgiai elvek alapján történő bemutatása, az idealizáció, azaz az elvárásoknak megfelelő megnyilatkozások, a szubjektív vélemények elhallgatása.⁹¹ A halottas házban, a ravatalozóban és a temetési szertartáson megjelenő személyek, majd a temető látogatói a temetési szertartás üzenetének meghallgatói és befogadói. A temetési szertartás mint beszédesemény az üzenetek forgalmazása és befogadása által megtermeli és megerősíti a lokális társadalom koherenciáját, az együttélés kognitív kontextusát.

87 Megjelent: *Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban*. In: Pap Levente – Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Kapcsolatok, képek. Imagológiai tanulmányok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2011, 24–51. Rövidített változat: *Az egyén emlékének megörökítése a sírfeliratokban*. *Országépítő* 22. (2011) 3. 45–51.

88 A beszélőközösség a beszélés antropológiájának terminusa (lásd Hymes 1997/1979). Az interpretív közösség definíciója: Fish 1980, Kristóf 1998, Kálmán szerk. 2001.

89 A mindennapi kommunikáció szereprendszeréről: Goffmann 1973.

90 A kontextualizált individuuum a francia szociológia terminusa: Boudon 1979. Jelentése: az egyén az interakciókban szerepéből kifolyólag cselekszik.

91 A mindennapi élet dramaturgiai elvek szerinti irányításáról: Goffmann 1999.

A halottról szóló diskurzus és a halott körüli eseményekben való részvétel a halottat és a túlélőket társadalmi viszonyhálózatba integrálja, láthatóvá teszi a halott társadalmi kapcsolatait, a kapcsolatok típusát és intenzitását, a túlélőket a halottal való viszonyban, valamint a gyászoló közösségben való helyük, kapcsolataik alapján teszi láthatóvá. A *beágyazottság* gazdaságszociológiai fogalom, Mark Granovetter kezdeményezte használatát. Az 1985-ben közzétett elmélet azt fogalmazza meg, hogy a gazdasági tevékenység a személyes kapcsolatokon alapszik, ezek révén az egyén a társadalomba *ágyazódik be* (Granovetter 1994).

A beszélőközösség tagjainak közös tudásához tartoznak a beszédműfajokra vonatkozó ismeretek. A beszédműfajok használata hozza létre a temetés keretében érvényesülő rituális beszédet.⁹² A beszédműfajok eltérő beszédfunkciókat töltenek be, tájékoztatnak a halálesetről és a temetés körülményeiről (halottsirató, gyászjelentő rölap, sajtóban közzétett gyászír), a halál beállta és a temetés közötti idő eltöltését ritualizálják (halottsiratás, gyásznének), kondoleáló és vigasztaló szerepet játszanak (kondoleálás, részvétnyilvánítás sajtóban), a halottól való búcsúzást szabályozzák (halottsirató, koszorúfelirat, újságban feladott búcsú), a halott nyugalmit biztosítják (vallásos-mágikus formulák, a gyászjelentő, a sírfelirat mágikus-vallásos kívánságai), láthatóvá teszik és megőrkítik a halott életpályájának eseményeit és genealógiai-rokonsági-társadalmi kapcsolatait (gyászjelentő, sírfelirat).⁹³

A temetési szertartás során megszerkesztett biográfiák más-más célból készülnek, különböző stratégiákat követnek. A halottsirató a család fájdalmát fejezi ki, a halottbúcsúztató a halott és az életben maradottak rituális búcsúját vezeti le, a gyászjelentő a halott genealógiai kapcsolatait teszi láthatóvá, valamint a gyászszertartásra vonatkozó információkat közöl, a síremlék és a sírfelirat a megemlékezési szertartások, a halott emléke őrzésének helyszíne és eszköze. Ugyanakkor az említett szövegtípusok más-más tartalmi-formai-retorikai sajátosságokkal rendelkeznek, a témát (halál, gyász) más-más módon dolgozzák fel.⁹⁴ A temetés keretében használatos beszédműfajok az elmúlt fél évezred során sajátos fejlődéstörténetet tettek meg.⁹⁵

Az epitáfium a személyes sorsra, életpályára összpontosító biografikus szövegtípus. Mint biografikus szöveg elsődlegesen a születés, az életpálya (az életkor) és a halál toposzaiból szerveződik. Ez egészül ki, illetve árnyalódik a tanulmányok, a családi élet (házasélet, gyerekek, rokoni kapcsolatháló), a munka és a közéleti sze-

92 A beszédben használt elsődleges és másodlagos beszédműfajokról: Bahtyin 1986. A temetési szertartás során folyó rituális beszéd elemzése: Oláh 1996.

93 E tanulmány szerzője több alkalommal tett kísérletet a temetési szertartás keretében érvényesülő rituális beszéd műfajainak tipológia és funkció szerinti bemutatására: Keszeg 1999, 2000, 2002e.

94 „A nyelvhasználat minden szférájában léteznek bizonyos viszonylag megszilárdult megnyilatkozástípusok” – állapítja meg Mihail M. Bahtyin (1986: 359). A témát minden műfaj speciális használatnak veti alá, s ezáltal meghatározza a kommunikáció határait. A társadalmi diskurzus minden korszakban egy adott műfajrendszer tart fenn, lásd Honko 1989. A temetés rituális szövegtípusainak tartalmi és formai jellemzőiről, valamint funkcióiról: Keszeg 1999, 2000: 136–146.

95 A temetés keretében használatos rituális beszéd műfajainak történetéről lásd Katona I. 1982, Keszeg 2002e: 174–178, 181–182.

repvállalás toposzaival. Az epitáfium a halál perspektívájából íródik meg. Közvetlenül a haláleset bekövetkezése után, a gyászmunka részeként készül el, a temetési szertartás kései mozzanataként. Elkészítése, kihelyezése a sírfelirat elsődleges, primér kontextusa. Létrejötté és használatra való átengedése, használatba vétele a halottal van összefüggésben. Az epitáfium egy egyéni élet reprezentációja, az életpálya narrativizálása. Funkciói közül kettőt kell kiemelni. Miután az egyén életpályája lezárul, s az elhantolás által holtteste láthatatlanná válik, a síremlék és a rá kerülő epitáfium a kulturális emlékezet fenntartásának eszköze. Az egyént a halottak társadalmába integrálja, kijelöli, megnevezi a nyugalmaról és az emlékérről gondoskodó élőket. E szociális funkció mellett a másik jelentős funkciója pragmatikus jellegű: a halott nyugalmaról, lelki üdvösségéről való gondoskodás (az epitáfiumot záró kívánság, a temetőlátogató emlékezésre, fohászra való felszólítása). Ezáltal a halott – az emlékezés révén – az élők társadalmába illeszkedik be. A családi emlékezési habitus a sírfelirat használatának másodlagos, szekundér kontextusa.

A sírfeliratokat egyik oldalon a síremlék anyaga határozza meg. A márványtáblára vésett sírfeliratok létezéséről a magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott vagy a síron állított fejfára rögzített deszkaepitáfiumok készültek. Az emlékjelet megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte. Mellette a 18. században további magyar elnevezések jelentek meg: *fejfáírás*, *fára való írás* (Balassa 1989: 54–58). Erdélyben a legrégebbi sírfeliratok a 16. század első feléből maradtak fenn (Lászlóffy–Kántor 1989: 18). A temetők a 16. században távolodtak el a templomtól. Kolozsvárt a Házsongárd 1585-ben nyílt meg (Balassa 1989: 54). A kőből készült sírjelek Európában a 16–17. században jelentek meg (korábbi, már 12. századi előzmények után) (Balassa 1989: 54, Novák 2005: 84), és a 18. században terjedtek el főúri-polgári hatásra.⁹⁶ A paraszti, kőből készült sírjelek a 18–19. században jelentek meg, és a 20. században szaporodtak el (Pócs 1981, Balassa 1989: 54), főként olyan településeken, ahol a kő adott volt. A fejfák megjelenése a protestantizmus terjedésével áll összefüggésben (Imreh–Hoppál 1977: 7). A 20. század közepén általánosan elterjedt a beton és műkő, esetleg a márványtáblával kiegészített síremlék.

A korai (szarkofág és obeliszk alakú) síremlékek nagyobb felületet kínáltak a felirat számára. Állításuk összefüggésben volt a rendiség tudatával és a nemzeti érdekekkel. A síremlékek mérete az évszázadok során fokozatosan lecsökkent, ezzel együtt beszűkült a felirat terjedelme és szemantikai mezeje is. A fából készült sírjelek alkalmazása kezdettől fogva rövid szöveg feljegyzését tette lehetővé. A rendiség jelentőségének csökkenésével, a köztemetők terjedésével az epitáfiumok az individuumra szűkítették a figyelmet.

⁹⁶ Marosszéken a 18. század első feléből maradtak fenn az első datált sírkövek (Péterfy 2005: 15). Mezőtelegd temetőjét 1781-ben nyitották (Emődi–Varga 2004: 21). A Partium területén a 18–19. században fából faragott fejfák és keresztek, a 18–19. században kő síremlékek készültek (lásd Dukrét 1999: 10). Érmihályfalván a 18. század második feléből maradtak fenn az első sírkövek (Kovács 2006: 45).

A másik oldalon a sírfeliratok a halállal, a túlvilági élettel kapcsolatos vallásos és világi mentalitással, valamint a társadalmi reprezentációs habitusokkal vannak összefüggésben.

Hipotézis és módszer

Korábban kísérletet tettünk már a történelem és a betegségek epitáfium keretében való megjelenésének elemzésére (Keszeg 2008c, 2010). Jelen esetben a sírfeliratok által az életpálya megjelenítésére használt narratív sémát kíséreljük meg rekonstruálni. A felvetődő kérdések a következők: hogyan történik meg az emberi életpálya, az emberi sors epitáfiumban való megjelenítése? Melyek azok a motívumok, amelyek kötelező módon szerepelnek az epitáfiumban? Melyek azok, amelyek mellékesen előfordulhatnak? Milyen nyelvi formulák állandósultak a tartalmi motívumok megnevezésére?

A sírfelirat a biografikus beszédmód egyik műfaja. Mi az, amit a temetés után a halottról meg kell örökíteni? Mi az, amit a halottról a közvetlen hozzátartozói a temetési szertartás és a temető által megteremtett lokális, szertartásos nyilvánosság előtt elmondanak? Nyilvánvaló, hogy minden halott vesztes, elbukott harcos az élet megőrzéséért vívott küzdelemben. Mi az, aminek az elbukás perspektívájából jelentősége van?

A sírfelirat funkciója informálás a halott életéről, haldoklásáról, genealógiai kapcsolatairól. S ezen túl az epitáfiumok az emberi életet definiálják: az emberi élet mennyiségi és minőségi meghatározását végzik el (élettartam, öröm–boldogság, siker–kudarcc, egészség–betegség, a beágyazottság foka). Az érvényben lévő életpálya-modellt az egyes epitáfiumok egy egyénre vonatkoztatják, s az mondják el, hogy életpályája tartam és minőség szempontjából átlagos, átlagon aluli vagy fölüli.

A biografikus sztereotípiák képződése és érvényesülése az epitáfiumok biografikus beszédmódjában több helyen érvényesülhet: általában az élet és az életpályája megjelenítésében.

Az elemzés a tartalomelemzés módszerét alkalmazza. A tartalomelemzés diszkrét kategóriákat állapít meg, s ezek jelentését a rendelkezésére álló szövegbázis segítségével határozza meg. Az összegyűjtött epitáfiumok közül mintavétel céljából reprezentatív szövegbázist állítottunk össze. Az elemzés fázisában a szövegbázis minden darabját az alábbi kategóriák szerint írtuk le táblázat segítségével: 1. A sírfelirat finalizálásának éve.⁹⁷ 2. A település neve. 3. A halott neve, több halott esetén a sírfeliraton megnevezett személyek száma. 4. A halott életpályájának kronológiai

97 Egy sírfeliraton több évszám is előfordul (pl. a születés és a halál éve, a halál és a síremlék állításának éve, több személy születésének és halálának éve), ezek közül a szöveget mindig a legutolsó évszám alapján azonosítottuk. Olykor a megtelt sír fölé állítottak sírjelet, s ezen lezárt szövegben nevezték meg a sírhant alatt nyugvó személyeket. Máskor a síremléket az első temetést követően felállítják, a sírfeliratot megnyitják, s ezt minden újabb temetés után kiegészítik. Ilyenkor nem csupán az ugyanazon sírba való temetkezés nyúlik ki több évtizedre, hanem a sírfelirat is.

adatai (születési év, elhalálozás éve, életkor, a házaselet időtartama). 5. A sírfeliratban megnevezett családi–rokoni kapcsolatok (szülők, élettárs, gyermekek). 6. A halott tanulmányai. 7. A halott munkaköre, foglalkozása. 8. A halált kiváltó betegség. 8. A halott tulajdonságai. 9. A halott történelmi eseményekben való részvétele. 10. A halott életének minősége. 11. A halott nyugalma irántuló kívánság, fogadalom. 12. A halott nyugalma utaló formula. 13. A feltámadásra, a túlvilági találkozásra történő utalás. 14. A síremlék állítójának megnevezése. 15. Modális sajátosságok, az olvasók, az utókor megszólítása. 16. Modális sajátosságok, személyes beszédmód (egyes vagy többes szám első személyes beszédmód).

A tartalomelemzés módszere mellett a matematikai–statisztikai (kvantitatív) módszer a tartalmi kategóriák reprezentativitását teszi láthatóvá.

Az elemzés a sírfelirat műfajának tartalmi–formai stabilizálódását követi nyomon. A *motívum* a tartalom, a *formula* a szöveg szerveződésének alapegysége.

Motívumok, szövegformulák és kvantitatív adatok

Az elemzésbe bevont szövegtörzsek 963 epitáfiumot tartalmaz, ötvennyolc romániai településről.⁹⁸ A települések között egyaránt vannak falvak, városok és nagyvárosok.

A tartalomelemzésnek alávetett sírfeliratok száma 277. A többi sírfelirat az elemzés során kontrollanyag szerepét töltötte be.

Az epitáfiumok közel ötödfél évszázad során egyenletesen oszlanak meg, lehetővé teszik az epitáfiumírás *longue durée*-ben való szemlélését. A legkorábbi epitáfium 1570-ből származik, a legfrissebb sírfelirat pedig 2005-ből. A 435 évet átfogó időintervallumot hat korszakra osztottuk.

Az *első korszak* az adatbázisba bekerült legelső adatokat tartalmazza. Az első sírfelirat Kolozsvárról származik, 1570-ből, a korszak utolsó szövege pedig 1784-ből. A korszakból 26 sírfelirat szerepel a gyűjteményben, ezek közül 15 sírfeliratot vontunk be az elemzésbe. Az első sírfeliratok helytörténeti kutatások eredményeképpen bukkantak fel. A 214 évet átfogó időintervallum záróéve 1784, jelentős fordulópont. A 18. századi Európában a mentalitás forradalma zajlott le. Megnőtt a figyelem a társadalom, az egyének életszínvonala és életmódja irányában. A folyamatot Pierre Nora a társadalomra vonatkozó tudás demokratizálódásának és patrimonizálódásának nevezte (Nora 1986: 359, Le Bras 1986). A mentalitás forradalmának ebben a században olyan kézzelfogható eseményei voltak, mint a birodalmi aritmetikának nevezett statisztika tudományának formálódása,⁹⁹ az anyakönyvvézetés – hosszú, a 16. századtól kezdődő előzmények utáni – kötelezővé tétele a tár-

98 Az epitáfiumok egyik részét a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének hallgatói jegyezték le, másik részét a szerző gyűjtötte össze. A hallgatók gyűjtése a KJNT archívumában van elhelyezve. A legkorábbi – Kolozsvárról származó – sírfeliratokat Jakab Albert Zsolt bocsátotta rendelkezésünkre.

99 A fogalom 1749-től van használatban.

sadalom áttekinthetősége végett, a társadalom eseményeit, közhangulatát lereagáló hírlapirodalom megszületése. Európában 1749-ben tartották az első népszámlálást. Magyarországon először II. József rendelte el 1784-ben a lakosság összeírását. Esetünkben ez az évszám képezi a határt az első két korszak között.¹⁰⁰

A korszak megőrződött síremlékei kőből és márványból készültek. Csupán a tartós anyag tette lehetővé fennmaradásukat.

A 15 sírfeliratban előforduló motívumok a következők.

1. táblázat. Az 1570–1784 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szövegekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	15	100%	Férfi: 8 (53,3%) Nő: 4 (26,6%) Férfi és nő: 3 (20%)
Születés és halál éve	15	100%	Születés éve: 0 Elhalálozás éve: 15 (100%)
A halott életkora	9	60%	
A halott szociális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	9	60%	Szülő megnevezése: 5 (33%) Élettárs megnevezése: 3 (20%) Gyermek megnevezése: 2 (13,3%) Megjegyzés: Egy-egy sírfelirat több kapcsolattípust is megnevez.
Foglalkozás	1	6,6%	Férfi: 1 (6,6%)
Betegség	1	6,6%	Férfi: 1 (6,6%)
Tulajdonság	4	26,6%	Férfi: 2 (13,3%) Nő: 2 (13,3%)
<i>A sírkövet állította</i>	2	13,3%	
A halott nyugalmára vonatkozó kívánság	3	20%	
<i>Fekszik/nyugszik</i>	12	80%	
Feltámadás	2	13,3%	

Az 1570–1784 közötti 15 sírfeliratban 9 biografikus motívum fordul elő. Gyakorisági sorrendben ezek a következők: a halott neve (100%), az elhalálozás éve (100%), a halott életkora (60%), a halott hozzátartozói (60%), a halott tulajdonsága (26,6%), szórványosan a halott foglalkozása (6,6%), a halált kiváltó betegség (6,6%). Az elhunyt személy születési éve a korai sírfeliratokból hiányzik, gyakori viszont az élekor, az élettartam megnevezése. Határozott igényként érvényesül a halott szoci-

100 A társadalom felfedezésének, számontartásának intézményeiről: Keszeg 2011d: 176–177.

ális kontextusba való beágyazása. 5 sírfelirat a szülőket, 3 sírfelirat az élettársat, 2 pedig a halott leszármazottait nevezi meg. A halott tulajdonsága 4 esetben került be a sírfeliratba. Egy 1636-ban elhunyt személy *szép kedves gyermek* volt (Marosvásárhely, 1636), két, 1649-ben és 1650-ben meghalt személy *böcziületes, becsületes, tisztességes* életet élt (Marosvásárhely, 1649, 1650), egy 1690-ben elhunyt nő pedig *kedves házastárs* volt (Marosvásárhely, 1690). Szórványosan, 1–1 esetben sor került az elhunyt foglalkozása, a halált kiváltó betegség megnevezésére. A halott mindkét esetben férfi volt. A sírfeliratok két esetben nevezik meg a síremlék állítóját. Mindkét esetben a sírkövet állító nő nevezi meg magát.

Az első korszak sírfeliratainak nyelvi-modális megszerkesztése, formalizálódása ingadozó. A sírfeliratok 80%-a az *Itt nyugszik/Itt fekszik/aluszik* kezdőformulával indul, 20%-a a halott nyugalomára vonatkozó kívánsággal (*nyugodjék csendesen*), 13,3%-a az üdvözlés és a feltámadás reményével zárul (*várja Jézusát, várja a nagy ítéletet, boldog feltámadást*).

A második korszak végső határát az 1867-es évnél húztuk meg. Az 1867-es kiegyezést követően Magyarország és Erdély területén az emlékezés-kultúra jelentős fordulatot vett.

Az 1785–1867 közötti időszakból 92 sírfelirat került be a gyűjteménybe. Közülük 66 sírfelirat szerepel az elemzésre kiválasztott mintában. A sírfeliratok motívumai a következők.

2. táblázat. Az 1784–1867 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szövegekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	66	100%	Férfi: 25 (37,8%) Nő: 20 (30,3%) Férfi és nő: 9 (13,6%) Férfi, nő és gyerek: 4 (6,0%) Gyerek: 8 (12,1%)
Születés és halál éve	66	100%	Születés: 5 (7,5%) Halál: 62 (93,9%)
A halott életkora	43	65,1%	
A halott szociális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	39	59%	Szülő megnevezése: 9 (13,6%) Élettárs megnevezése: 21 (31,8%) Gyermek megnevezése: 18 (27,2%)
Tanulmányok	5	7,5%	Férfi: 5 (7,5%)
Foglalkozás	11	16,6%	Férfi: 11 (15,1%)
Háborúban való részvétel	1	1,5%	Férfi: 1 (1,5%)

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szöve- gekben (%)	Megjegyzés
Életminőség	1	1,5%	
Betegség	3	4,5%	
Tulajdonság	19	28,7%	Férfi: 7 (10,6%) Nő: 9 (13,6%) Férfi és nő: 3 (4,5%)
<i>A sírkövet állította</i>	11	16,6%	
Megszólítás	6	9%	A szemlélő megszólítása: 5 (7,5%) A halott megszólítása: 1 (1,5%)
A halott nyugalma- ra vonatkozó kívánság	12	18,1%	
<i>Fekszik/nyugszik</i>	36	54,5%	
Feltámadás	4	6%	
Találkozás	2	3%	

A korszak sírfeliratai 11 biografikus motívumból építkeznek. A halott neve kötelező módon szerepel a sírfeliraton. A korszakban növekedni kezd a nemzeti tevékenységek száma, egy sírhelybe kerülnek a házastársak és a rövid időintervallum alatt elhunyt családtagok (szülők, testvérek, gyermekek). Illetve, a sírfelirat elkezd felvállalni a nemzeti regiszter szerepét, a családfő mellett egyre gyakrabban jelenik meg a feleség, a szülők neve mellett a gyermekek neve.

A halott biográfiájában továbbra is az elhalálozás éve dominál. A 66 sírfelirat közül mindössze 5 tartalmazza a születés évét. A korábbi korszakhoz hasonlóan a sírfeliratok több mint 60%-a megnevezi a halott életkorát. Szintén a korábbi korszak szintjén van azoknak a sírfeliratoknak a száma, amelyek a halottat szociális kontextusba ágyazzák (szülők, élettárs, gyermekek).

A korszak sírfelirataiban új motívumok jelennek meg. 5 sírfelirat a halott tanulmányaira is kitér, a halott mindenik esetben férfi. Szintén a férfi halott sírfeliratában tűnik fel a foglalkozásra, közéleti tisztségre való utalás, a sírfeliratok 15,1%-ában. A feltüntetett foglalkozások: énekvezér, *tudós organicus kántor* 3 esetben, pap/esperes/közügyész, *királyi hív aranyváltó, tanácsos, földi munkás, gazdatiszt, táblaírnok, ezredes, ügyvéd* 1-1 esetben. Egyetlen felirat említi a halottnak az 1848-as szabadságban való részvételét. Ugyancsak egy felirat az elhunytak életének minőségére is kitér (*boldog pár*). 3 sírfelirat tematizálja a halál okát (himlő, véletlen). Az előző korszakhoz hasonlóan a feliratok egynegyede megnevezi az elhunyt tulajdonságait, 9 nő, 7 férfi és 3 gyermek esetében. A kiemelkedő tulajdonságok a családszeretet, a házastársi hűség, a keresztényi erkölcsösség és a közéleti aktivitás, segítőkészség. Lánygyermek esetén *szép virág vala, kedves lány, szűz virág*, a nőhalott esetén *legjobb nő és anya, legjobb*

édesanya, a vallás és tanulóintézetnek közjovát előmozdító nagylelkű asszony, egy szelíd nő, ki férjéhez ritka pár volt. A férfi halott minősítésére szolgáló értékek a szorgalom, tiszta erkölcs, vallásosság embere; jó apa, hív férj; jó apa, hű keresztény, közhasznú polgár, buzgó kurátor; jámbor keresztény; sok szegényre jól tett; emberbarát. Egy Tordán, 1835-ben elhunyt férfi mindenek aránt közszeretettel, az esméretlenhez szelídséggel, mások ügyesbajos dolgaira hívással, barátaihoz egyenességgel, házastársa és gyermekei javak aránt buzgó munkás indulattal s őket igazán szerető szívvel, a nagyobbakhaz nyájos leereszkedéssel viseltetett, hív férj, jó emberbarát, hasznos ügyvéd, szerető vérboldogító atya, igaz keresztény. Egy házaspár sírfelirata mindkét halottat minősíti: páratlan házaspár, derék polgár, jó nő, egy másik pár jó szülők. Egy sírfelirat az elhunytak tirolai származását tünteti fel. A sírfeliratok 16,6%-a megnevezi a sírkövet állító személyt. Mezőmadarason 1866-ban az istáló felügyelője emelt síremléket.

Az idő teltével a sírfeliratok nyelvi-modális kidolgozása a korábbi hagyományokat követi. A sírfeliratok 54,5%-a alkalmazza az *Itt fekszik/nyugszik* indító formulát. 18,1% a halott nyugalmlára vonatkozó kívánsággal zárul. Ezek a kívánságok a következők: *béke porainak, béke poraira, béke porain, nyugodjanak békében porai, béke legyen drága poraikon, béke lengjen poraik felett, nyugodjon békében, nyugodjanak porai csendességben, lelke örök fényességben, örök dicsőségben vég nélkül élhessünk*. 4 sírfelirat a feltámadás, 2 a túlvilági találkozás reményét fogalmazza meg. Új modális eljárásként jelenik meg a megszólítás. 6 sírfelirat egyes szám II. személyben íródott, öt esetben a kései olvasót (*halandó keresztény, utazó, utas, jámbor utas, ki itt jár*sz), egy esetben pedig a halottat szólítják meg. Egy esetben a sírfeliratban a halott maga szólal meg (*e sír lakója lettem*). Több sírfelirat megszövegezésében érvényesül a poétikai szándék. Jancsó János újtordai kántor 37 évesen hunyt el, 1831-ben. Özvegye és két árván maradt gyermeke a következő verset írta sírkövére: *Tsak egy ének az élet / megszollal a böltsöböl / ekhozik mikor vége lett / vissza a' a temetöböl ! / harmintzhét vers volt élete / melyből ötöt énekelt / s mikor a végzés felette / szollott ő végsőt lehelt*.

A harmadik korszak az 1868–1913 közötti időszak, a békeidő kora. Új kitalált hagyományok születtek, közöttük voltak a kommemorációs szertartások. Ezek egy jelentős része a neves személyiségek születésének, életének, tanulmányainak helyszíne, síremléke közelében zajlott le. A gyűjtemény ebből a korszakból 229 sírfeliratot tartalmaz. A 229 sírfeliratból 78 szöveget választottunk elemzésre.

3. táblázat. Az 1868–1913 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szövegekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	78	100%	Férfi: 35 (44,8%) Nő: 37 (47,4%) Férfi és nő: 4 (5,1%) Férfi, nő és gyerek: 1 (1,2%) Férfi és gyerek: 1 (1,2%)
Születés és halál éve	78	100%	Születés: 0 Halál: 78 (100%)
A halott életkora	38	48,7%	
A halott szociális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	43	55,1%	Szülő megnevezése: 6 (ebből 2 felirat a testvért is megnevezi): 7,6% Élettárs megnevezése: 26 (33,3%) Gyermek megnevezése: 19 (24,3%) Megjegyzés: Egy-egy sírfelirat több kapcsolattípust is megnevez.
Tanulmányok	3	3,8%	Férfi: 3 (3,8%)
Foglalkozás	12	15,3%	Férfi: 11 (14,1%) Nő: 1 (1,2%)
Háborúban való részvétel	1	1,2%	Férfi: 1 (1,2%)
Életminőség	2	2,5%	Férfi: 2 (2,5%)
Betegség	6	7,6%	
Tulajdonság	19	24,3%	Férfi: 9 Nő: 10
<i>A sírkövet állította</i>	26	33,3%	
Megszólítás	4	5,1%	A szemlélő megszólítása: 4 (5,1%)
A halott nyugalomára vonatkozó kívánság	43	55,1%	
<i>Fekszik/nyugszik</i>	48	61,5%	
Feltámadás	2	2,5%	
Találkozás	1	1,2%	

A korszak sírfeliratainak mintaállományában enyhén visszaesett a házastársak közös sírfeliraton való szerepeltetése, 13,6%-ról 5,1%-ra. A korszakban még nem jellemző a halott születési évének feljegyzése. A sírfeliratok mintegy felén (48,7%) a halál éve mellett az elhunyt személy életkora jelenik meg. A sírfeliratok népszerű motívuma marad a halott szociális kontextusának megnevezése. Ez a törekvés

azonban enyhén visszaesik az előző korszakhoz képest. A feliratok 55,1%-a megnevezi a halott valamilyen családi kapcsolatát, 7,6% a szülőket, 33,3% az élettársat, 24,3% a gyermekeket. (Az előző korszak értékei: 65,1% / 13,6% / 31,8% / 27,2%.) 2 esetben a sírfelirat az elhunyt férfi két feleségét nevezi meg. 1889-ben Vadasdon egy férfiről jegyzik a sírkőre: *első neje Balogh Ágnessel éle 33 éveket ezzel nemzé gyermekeket. Györfi Zsuzsannával 20 éveket, így végzé bé az életét.* Egy kökösí sírfelirat fontosnak tartja feltüntetni, hogy az elhunytak 27, egy várfalvi felirat szerint 30 évet éltek boldog házasságban. A tanulmányok megnevezése továbbra is szórva-nyosan kerül be a halott biográfiájába (a feliratok 3,8%-a), mindig férfiak esetében. A feliratok 15,1%-a tünteti fel az elhunyt személy foglalkozását. A férfiak foglalkozása: a nagyenyedi ev. ref. Bethlen tanoda gazdatisztje, kántortanító, énekvezér és tanító, iskolamester, lelkész, gyógyszerész, elöljáró, ügyvéd, *tanátsi iktató*, csendőr, csendőrőrsvezető. Több esetben a hosszú szakmai pályára történik utalás (25 évig kántortanító, 48 évig énekvezér és tanító, 40 évig elöljáró). A korszak egyetlen feliratán jelenik meg a női foglalkozás (gazdasszony). A történelmi eseményben való részvétel egyetlen sírfeliratnak válik motívumává. Egy 1895-ben Aranyosegerbe-nyen elhunyt férfi *az 1848/49 szabadságharcban mint székely huszár* vett részt. Csomakőrösön 1888-ben a sírkő állítója mutatkozik be szabadságharcosként: *e követ hálából emelé férje, ki magyar harcban 1849 be felszogséget szenvedett.* A sírfeliratok továbbra sem tartják szükségesnek megnevezni a halált kiváltó betegséget. A 78 sírfelirat közül 6 esetben találjuk meg a halál okát, általában akkor, amikor az illető személy rendellenes körülmények között hunyt el. 1883-ban Torockón egy férfi *hirtelen jött halállal* halt meg, 1887-ben Székelykocsárdon egy férfi *véletlenül elhalt*, 1873-ban Körösfőn a *nagy kollera* okozott halált, 1891-ben egy személy *a korondi fürdőben* fejezte be életét, 1888-ban Korondon egy csendőr *szolgálatá teljesítésében rablógyilkosok által végeztetett ki.* Kökösön 1896-ban egy férfi *lele háborodását el viselni nem bírván ön kezével vetett véget életének férfikora nyarán.* 2 sírfelirat általában minősíti az elhunyt életét. 1887-ben a Székelykocsárdon fiatalon elhunyt férfi *jövőjéhez fűzött szép reményeket letarolta a mostoha sors.* Felvincen 1874-ben jegyezték a halott sírjára: *kevés örömben részesült életének lefolyt napjaiban.* Az előző korszakhoz hasonlóan a feliratok mintegy egynegyede (24,9%) megnevezi az elhunyt tulajdonságát, azonos arányban a férfi- és a nőhalottak esetében. Ez lehet a zsenge kor (*hajdon leány*, Csegez, 1905), a más településről való származás (*szindi születésű*, Alsó- és Felsősszentmihály, 1869), a környezettől elütő vallás (*róm. kath.*, Csegez, 1890), általános tulajdonság (*kedves*, Bánffyhunrad, 1870, *szeretett*, Mészki, 1873, *áldott emlékezetű*, Tordaszentlászló, 1891), gyermeki kvalitás (*kedves jó fiunk*, Székelykocsárd, 1887, *jó fiú*, Felvinc, 1907), férji, apai és rokoni (*jó férj*, Verespatak, 1890, *jó férj és apa*, 1899, Verespatak, *gyermekeiért önfeláldozó jó atya*, Kökös, 1904, *hű férj, önfeláldozó testvér és jó rokon*, Verespatak, 1908) valamint női és anyai erény (*nagy szíve volt mint nő, mint anya és papné, nagy volt a hűségben, a szeretetben, az önfeláldozásban*, Sepsiszentgyörgy, 1878, *gondos nő és szerető édesanya*, Csomakőrös, 1888, *felejthetetlen jó édesanya*, Csomakőrös, 1889, *jó édesanya, jó nagymama*, Csomakőrös, 1904, *hűséges nő*, Várfalva, 1905),

közéleti elkötelezettség (*fáradhatatlan szorgalmú, munkás gazda, áldozatra kész polgár*, Bánffyhunrad, 1869, *az igaz vallásosság, páratlan szorgalom és a szeretet gyakorlása jellemezte életét*, Mészkö, 1903). Az előző korszaktól eltérően több emléktámasztó személy lép ki a névtelenségből (33,3%).

A sírfeliratok nyelvi-modális megszerkesztése a korábbi hagyományokat folytatja. Szórványosan 4 esetben a felirat az utast, a vándort szólítja meg, az idegent tudósítja a halálesetről (*utas tekincs e temetőboltra*, Harasztos, 1871, *úton járó, ki itt mész el, tekincs ide szemeiddel*, Harasztos, 1894, *utas, tekincs e sírkőre, nézd kik pora nyugszik benne, nem is éltem, sírba szálltam, alszom édes örök álмам*, Mészkö, 1905). Megnő a halott nyugalma vonatkozó záró formula száma és változatossága. Ez vonatkozhat a halott nyugalma, síri álmára (*nyugodjék csendesen, nyugodjanak békével, csendes legyen nyugta, béke lengjen síri álma fölött, béke poraira, üdv lelkének*), a halott porainak nyugalma (*béke poraira, béke lengjen porain, béke lengjen porai fölött, áldás legyen porai felett, béke hamvaira, B.L.P.F., béke hamva porára, áldás poraira, áldás és béke poraikon*), emlékére (*áldás emlékére, emléke öröké áldott, áldott legyen emléke*), nyugalma és emlékére (*álma legyen nyugodt és csendes, sok emléke lengjen sírja felett, nyugodjék csendesen, emléke áldott lesz*), földi és mennyei nyugalma (*nyugodjék teteme a földben csendesen, lelke a szentek között a mennyben örvendjen*). Az itt nyugszik/fekszik/szendereg/alszik kezdőformula előfordulása tovább növekszik és variálódik (61,5%). A feltámadásra és a túlvilági találkozásra való utalás mindössze 3 esetben ismétlődik (*Itt várja Jézussát*, 1873, *Itt várja Jézussát, boldog feltámadását*, Parajd, 1896, *Ott hol fényes csillag ragyog, majd újból leszek véled*, Mészkö, 1870).

Csomakörösön a vallomások forma a verses formával társul: *Varga Biri vala / nevem de a halál / így bánt velem / jó szüleim sírnak / értem pedig jobb / életre tértem*. Szintén Csomakörösön az ifjan elhunyt lány *kinyílt virág* (1903). Vers kerül a sírkőre Mérában is 1908-ban: *SÁNDOR JÁNOS / volt a nevem kedves / szüleim körébe voltam / De Istenünk így akarta / hogy körükből leszaka / szta hogy ne legyek go / ndozujuk öreg napjokban. Fogadják hát el hálámat Isten viselje / gondjukat Születtem / 1901. Márczius 19. / Meghaltam 1908 JUL 12*. Torockón 1906-ban a halál családi fészükét szét tépte. Verespatakon 1908-ban az özvegy önti versbe vallomását: *Szíven találtál oh rideg halál, / elvetted éltem legnagyobb kincsét, / büszkeségét: drága jó férjemet. / Áldom drága emlékét végleheletemig, / áldott lesz az mindig rokonai és / barátai előtt kiket oly nagyon szeretett, / de áldott lesz / Verespatak bányaváros előtt is / amelynek oly jó és hű fia volt.– / Pihenj csendesen én férjem: drága jó Lajosom!* A 78 sírfeliratról 4 egyes szám I. személyben fogalmazódik meg.

A negyedik korszak 1914-től 1944-ig tart. A két világháború európai szinten tömeges migrációt, az életkörülmények (életszínvonal, gyógykezelés, életvitel) romlása, a betegségekkel és a halállal való gyakori és közvetlen találkozás korábban nem tapasztalt életviteli és viszonyulási stratégiákat eredményezett. Ez indokolta a korszakhatárok meghúzását. A gyűjteményben szereplő sírfeliratok száma 135, ebből az elemzésbe 52 feliratot vontunk be.

4. táblázat. Az 1914–1944 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szöve- gekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	52	100%	Férfi: 30 (57,6%) Nő: 10 (19,2%) Férfi és nő: 6 (11,5%) Férfi, nő és gyerek: 4 (7,6%) Férfi és gyerek: 1 (1,9%) Nő és gyerek: 1 (1,9%)
Születés és halál éve	52	100%	Születés: 14 (26,9%) Halál: 52 (100%)
A halott életkora	15	28,8%	
A halott szociális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	35	67,3%	Szülő megnevezése: 11 (21,1%) Élettárs megnevezése: 24 (46,1%) Gyermek megnevezése: 14 (26,9%)
Tanulmányok	1	1,9%	Férfi: 1 (1,9%)
Foglalkozás	15	28,8%	Férfi: 13 (25%) Nő: 2 (3,8%)
Háborúban való részvétel	8	15,3%	Férfi: 7 (13,4%) Nő: 1 (1,9%)
Életminőség	2	3,8%	Férfi: 2 (3,8%)
Betegség	2	3,8%	
Tulajdonság	11	21,1%	Férfi: 7 (13,4%) Nő: 2 (3,8%) Férfi és nő: 2 (3,8%)
A sírkövet állí- totta	14	26,9%	
Megszólítás	3	5,7%	A szemléző megszólítása: 3 (5,7%)
Egyes szám I. személy	4	7,6%	
A halott nyugal- mára vonatkozó kívánság	33	63,4%	
<i>Fekszik/nyugszik</i>	35	67,3%	
Feltámadás	3	5,7%	
Találkozás	4	7,6%	

A vizsgált korszak sírfeliratai általában egyetlen elhunyt személy adatait tartalmazták (76,9%). Emellett növekszik a különböző családtagok egyazon sírfeliraton való megjelenítése (férfi és nő, férfi, nő és gyermek, férfi és gyermek, nő és

gyermek). Az elhunyt életpályájának azonosítására szolgáló évszám az elhalálozás éve. A születés éve a sírfeliratok 26,9%-án fordul elő. A sírfeliratok 28,8%-a a halál évét és az életkort nevezi meg. A korszakban növekszik a halott szociális beágyazására való törekvés. A sírfeliratok 67,3%-a megnevezi az elhunyt személy hozzátartozóit, 21,1% a szülőt, 46,1% az élettársat, 26,9% a gyermeket. 7 sírfelirat a házaselet tartamát is fontosnak tartja megörökíteni. A hosszú házaselet (53 év, Sándortelke, 1932) a szép halál, a rövid házaselet (18 hónap – Méra, 1943, 2 év – Kökös, 1943, 13 év – Feketelak, 1933, 13 év – Mezőmadaras, 1923, 20 év – Verespatak, 1926) a tragikus halál retorikai megjelenítése. A tanulmányok feltüntetése a korszak sírfelirataira nem jellemző (1,9%). Az 52 halott közül 15 személy foglalkozását örökölték meg. Két nő tanító, a megnevezett férfimesterségek kereskedő (Verespatak), pályaőr (Székelykocsárd), munkás (Sepsiszentgyörgy), tanító (Kökös, Sándortelke, Vadasd), lelkész, esperes (Alvinc, Tordaszentlászló), kurátor (Héderfája), közjegyző (Disznajó, Szilágysámsond), törvénybíró (Kézdivásárhely). A sírfeliratok 15%-a emeli be a halott biográfiájába a háborúban való részvételt. Pap István szakaszvezető 1915-ben az orosz harctéren hősi halált halt, idegen földben temették el, szülőfalujában, Antban édesanyja állíttatott síremléket. 1917-ben Antban újabb hősnak, F. Szénási Gábornak kellett síremléket állítani. 1917-ben a háborúban ápolónőként szolgáló Ferencz Zsuzsanna 23 éves korában hősi halált halt. Nevét a csomakőrösi Ferencz család sírkövére vésték. A csomakőrösi Kelemen Józsefné Kelemen Ágnes a román betörés idején, menekülés közben hunyt el 1918. szeptember 1-jén, Alsórákos határában. Emlékét testvérei örökölték meg. Szintén Csomakőrös temetője őzi a 34 évesen Galíciában hősi harcban elhunyt F. Sándor Albert emlékét. Alvincen 1933-ban hunyt el Kromék Alajosné, sírkövére felkerült az 1916-ban 40 évesen Galíciában eltűnt férj neve. Héderfáján 1927-ben hunyt el Szakács Mihály, 1935-ben felesége, Szakács Juli. Mihály nevű fiuk készített sírkövet számukra, s erre rávésette a háborúban 1914-ben, 23 éves korában eltűnt testvére, János nevét is. A korszak 2 sírfelirata az elhunyt életpályáját jellemzi. Az 1938-ban, 26 évesen Komjátszegen elhunyt Szabó József a *mostoha sors üldözött árvája volt, aki csendesen / hitt bizott / csalodott végre / az életével / áldozott*. A mérai Sándor György szülei szemének fénye volt. *Sokat szenvedett, nyolcé / ves korától alig volt / jónapja mert testét / állandón betegség / bántotta A betegségét / hordozta Istenbe ve / tett hittel telve / volt a szíve igaz szeretettel. Abban / reménykedett hogy lesz / jonapja mikor hirtelen az / uröt elszolitotta*. Két további sírfelirat nevezi meg a halál okát. Egy Disznajón, 1935-ben elhunyt férfi *szívét nehéz betegség ölte meg*. 1943-ban a kökös tanító házaspár beleset áldozata lett. A sírfeliratok 21%-a örökíti meg az elhunyt tulajdonságait. A tulajdonságok minden esetben a szülő-gyermek és házastársi kapcsolatra utalnak (*drága apám*, Szind, 1944, *igazi utókori szerető édesapa és nagyapa*, Harasztos, 1936, *hű férj, munkás gazda*, Mészkö, 1925, *felejtethetlen jó fiú*, Aranyosrákos, 1925, *felejtethetlen férj, jó édesapa*, Sinfalva, 1919, *scumpul nostru tată*, Trunk, 1918, *hűséges feleség, gondos édesanya*, Feketelak, 1933, *felejtethetlen hitves és szerető jó édesanya*, Verespatak, 1928, *jó édesapa és jó édesanya*, Kissolymos,

1937, *gyermekükért önfeláldozó jó szülők*, Vadasd, 1927). A sírfeliratok 26,9%-a megnevezi a síremlék állítóját.

A korszak sírfeliratainak retorikai alakzatai között szerepel a halandók megszólítása. *Állj meg ó halandó, tekincs e sírkőre* – olvasható Mérában egy 1925-ből származó sírkövön. Néhány év múlva ugyanebben a temetőben írták a sírkő élére: *halandó állj meg itten / e sírkő előtt most is*. A feliratok 7,6%-a a halott nevében megfogalmazott vallomás. A feliratok 63,4%-a tartalmaz a halott nyugalomára vonatkozó kívánságot. Ezek a következők: *áldás emlékére*, Ant, 1916, *legyen áldott emléke*, Alvinc, 1929, *nyugodjék csendesen*, Szilágysámson, 1916, *béke lengjen porai felett*, Ant, 1917, *béke lengjen sírjak felett*, Aranyosrákos, 1925, *béke poraira*, Körösfő, 1918, Magyardéce, 1918, Sinfalva, 1919, Mezőmadaras, 1923, Kézdivásárhely, 1923, Szilágysámson, 1924, Aranyosgerend, 1925, Székelykocsárd, 1929, Sándortelke, 1932, Feketelak, 1932, *álma legyen csendes, zavartalan, béke poraira*, Kissolymos, 1919, *nyugodjanak csendesen*, Csomakőrös, 1917, Héderfája, 1935, Harasztos, 1944, *nyugalma legyen csendes*, Verespatak, 1944, *nyugodjék csendesen, béke poraira*, Kissolymos, 1921, *Szende lélek, / pihenj csendesen! / Drága poraid felett / virasszon szeretteidnek / kegyele!*, Verespatak, 1928, *Álmuk legyen csendes / békében pihenjenek*, Kissolymos, 1937, *Nyugodjék / csendesen / legyen emléke / áldott*, Komjátszeg, 1938. A sírfeliratok 67,3%-a tartalmazza az *Itt nyugszik/fekszik/pihen* kezdőformulát. Négy sírfelirat szerint a halott *Ide várja* hozzátartozóit. Három sírfelirat a feltámadás reményének megfogalmazásával zárul.

A korszak sírfeliratai szórványosan poétikus költői megfogalmazásokkal élnek. Idéztük már a komjátszegi 26 éves fiatalember sírfeliratát, amely szerint az elhunyt *hitt bizott / csalodott végre / az életével / áldozott* (1938). Sándortelkén 1942-ben férfi halott sírkövére került az alábbi vers: *E sírban csendes az / álom nem sanyargat / a fájdalom az életem / le zajlása fáradt tes / tem sírba zárta munkás / kezék megnyugszanak / porból lettek porrá / válnak*. Kiss Ferenc harasztosi tanuló 1931-ben, 18 évesen hunyt el. Édesanyja a következő verset vésette a síremlékre: *Ifju és virág voltam / Szüleimnek egyetlen reménysége / S a virág elhullt / De Istenünk beszéde / Megmarad mindörökké, / Az isten pedig aki / Az urat feltámasztotta / Minket is feltámaszt / Az ő hatalma által*.

A következő korszak a világháborút követő idő (1945–1989). A háború utáni években a frontra és hadifogságba hurcolt férfiak rendre hazatértek, vagy a halálhíruk ért haza. Az 1950-es években megkezdődött a mezőgazdaság kollektivizálása, az ipari objektumok államosítása, ami a családok egzisztenciáját jelentősen befolyásolta. Nagyméretű munkaerő migráció indul el. Az 1960-as évektől a szocialista és a kommunista ideológia egyre erőteljesebben érvényesítette hatását, s ezzel együtt erősödött a kisebbség diszkriminációja. A korszakot az 1989-es év zárja.

A korszak 329 sírfelirata szerepel a gyűjteményben. Az elemzésre kiválasztott sírfeliratok száma 43.

5. táblázat. Az 1945–1898 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szöve- gekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	43	100%	Férfi: 12 (27,9%) Nő: 9 (20,9%) Férfi és nő: 20 (46,5%) Nő és gyerek: 2 (4,6%)
Születés és halál éve	43	100%	Születés: 42 (97,6%) Halál: 43 (100%)
A halott életkora	3	6,9%	
A halott szoci- ális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	35	81,3%	Szülő megnevezése: 11 (25,5%) Élettárs megnevezése: 23 (53,4%) Gyermek megnevezése: 12 (27,9%) Megjegyzés: Egy-egy sírfelirat több kapcsolattípust is megnevez.
Foglalkozás	4	9,3%	Férfi: 3 (6,9%) Nő: 1 (2,3%)
Háborúban való részvétel	9	20,9%	Férfi: 9 (20,9%)
Betegség	4	9,3%	Férfi: 3 (6,9%) Nő: 1 (2,3%)
Tulajdonság	9	20,9%	Férfi: 3 (6,9%) Nő: 5 (11,6%) Férfi és nő: 1 (2,3%)
<i>A sírkövet állí- totta</i>	10	23,2%	
Megszólítás	2	4,6%	A szemlélő megszólítása: 1 (2,3%) Az elhunyt megszólítása: 1 (2,3%)
Egyes szám I. személy	2	4,6%	
A halott nyugal- mára vonatkozó kívánság	34	79,0%	
<i>Fekszik/nyugszik</i>	31	72,0%	
Feltámadás	4	9,3	
Találkozás	1	2,3	

A világháborút követő korszakban jelentős tendencia a családtagok egyazon sírgödörbe való temetése, s következőképpen egyazon epitáfiumban való megnevezése. Az előző korszakban a sírfeliratok 79,9%-a egy-egy halott emlékét örökítette meg. A jelen

korszak sírfeliratainak 51,1%-a két vagy több (házastársak, anya és gyermeke) személy adatait tartalmazza. Az egyén életpályájának megörökítése szintén jelentősen módosul. A 43 sírfelirat közül 42 tartalmazza az elhunyt személy születésének, 43 halálának évét. Az életkor közlése viszont mindössze 3 esetben történik meg. Jelentősen, 67,3%-ról 81,3%-ra növekszik azoknak a sírfeliratoknak a száma, amelyek a halottat szociális kontextusba ágyazzák. 1 sírfelirat az elhunyt szülőjét, 23 élettársát, 12 pedig a gyermekét nevezi meg. A tanulmányokra való hivatkozás hiányzik a korszak sírfelirataiból, a foglalkozás megnevezésére 4 esetben kerül sor (tanító, tanítónő, lelkész). Jellemzőnek tekinthető az erőszakos, váratlan halál tematizálása. 1945-ben Korondon, 1948-ban Alvincen, 1952-ben Disznajón, 1953-ban Alvincen, 1956-ban Parajdon állítottak emléket a második világháborúban vagy az azt követő hadifogságban elhunyt férfiaknak. A disznajói temetőben 1951-ben, Parajdon 1953-ban a katonai szolgálat áldozatává vált férfiakat nevesítették. Vadasdon 1949-ben a diktatúra áldozatává vált egy férfi. Későbbben vált lehetővé a tragédia megörökítése. A disznajói temető egy 1957-es bal eset áldozatának hamvait őrzi. A halál okát a sírfeliratok a kivételes esetekben nevezik meg. Egy kissolymosi nő 1960-ban *sok szenvedés után* hunyt el. 1961-ben egy baróti férfi *a hazáért* vesztette életét. 1962-ben egy vadasdi férfi *villámcsapás által* lett a halál áldozata, 1968-ban Homoródszentlászlón egy férfi *önfeláldozó munkában bal eset áldozata lett*. Az elhunyt tulajdonságainak megnevezése 9 esetben történik meg. A lány *szép virágszál* (Disznajó, 1946), *felejthetetlen drága lányunk* (Kissolymos, 1960), a gyermek *elfelejthetetlen jó gyermekünk* (Korond, 1970), a nő *jó édes anyja és hű feleség* (Krizba, 1945), *szorgalmas jó édesanyja* (Bánffyhunyard, 1956), *hű neje* (Pusztaiújlak, 1964), a férfi *népének és egyházának hű tanítója* (Vadasd, 1949), *drága jó férjem és édes apánk* (Feketelak, 1970). Héderfáján férj és feleség emlékét őrzi a következő felirat: *Életüket a kötelesség Telyesítés a hűség és becsületesség az Isten és emberek iránti szeretet vezették* (1946).

A korszak sírfelirataiban a következő formulák érvényesülnek. A sírjelet *állította/ emelte* formula a feliratok 23,2%-ában fordul elő. 2 sírfelirat egyes szám II. személyben íródott, egyik a temetőben járkáló „utast”, a másik az elhunyt személyt szólítja meg. 2 esetben a sírfelirat az elhunyt személy monológja: *Balázs János / volt a nevem amit / tíz évig viseltem es / akor szüleim bol / dogságát hirte / len a sirba levit / tem* (Korond, 1970), *Kedves szüleim és kedves bátyám én már közületek örökre elmegyek* (Disznajó, 1946). Az elhunyt nyugalmlára vonatkozó kívánság a szövegek 79%-ában található meg. Ezek a következők: *Béke poraikra* (Korond, 1946, Mezőveresegeyháza, 1946, Torockószentgyörgy, 1947, Szék, 1948, Disznajó, 1951, Magyardéce, 1951, Bánffyhunyard, 1956, Homoródszentlászló, 1956, Parajd, 1956, Barót, 1961, Alvinc, 1962, Pusztaiújlak, 1964, Pusztaszentmárton, 1983), *Nyugalma legyen csendes / Emléke áldott* (Krizba, 1945), *Emléke legyen áldott, nyugalma csendes* (Vadasd, 1949, Kissolymos, 1960), *Nyugalma legyen csendes* (Bánffyhunyard, 1962, Korond, 1970, Krizba, 1971, Székelykocsárd, 1983), *Emlékük legyen áldott* (Árkos, 1958, Homoródszentlászló, 1968, Csomakörös, 1978), *Nyugodjanak csendesen* (Héderfája, 1946, 1970), *Nyugodjál csendesen* (Disznajó, 1952), *Nyugodjanak békében* (Alvinc, 1953, Temesrékás, 1953), *Nyugalma legyen / Csendes emléke örök* (Parajd, 1953), *az Úris-*

ten kegyelmét óhajtjuk (Disznajó, 1957), *Pihenj / Drága férjem és édes / apánk* (Feketelak, 1970), *Pihenésük / legyen csendes* (Magyardécse, 1970), *Legyen az övök / az örök nyugalom* (Marosújvár, 1985). Az Itt nyugszik/fekszik sztereotip kezdőformula a feliratok 72%-át indítja. 4 sírfelirat a feltámadás, 1 a viszontlátás reményével zárul.

A korszak sírfeliratain gyakrabban jelennek meg a poétikai megoldások. Egy 22 évesen elhunyt lány sírfeliratának részlete: *A letört virág illata elszáll, / De meg nem semmisül, / bár a szív megtörik kihűll* (Sztarmárnémeti, 1950). A katonaságban elhunyt fiatalember sírfeliratán: *Fijatal korábaletört / széprózsa. Pitești kórház ha tudna / beszélni elmondaná / aszt hogy mért kellett / meghalni öreg nagy / szüleit néniét és / sógorát drága menyaszonyát / gyászba borítani* (Parajd, 1953). Férj és feleség sírján: *Az elfáradt munkásnak / édes a nyugalom nékem / is megadta e csendes / sirhalom* (Homoródszentlászló, 1956). Tragikusan elhunyt fiatalok sírján: *Két ifjú virágszál itt piheni álmát / Elválasztott a sors, összefűzött a sír / A kegyetlen étellel meg nem küzdhetvén / Szerelmes szívünk itt örök nyugtot talált / Szüleink bánata örök gyásza kísért / Ezért az Úristen kegyelmét óhajtjuk / Bűnünket fel nem rója senki* (Disznajó, 1957). Dterehemtelepen targikusan elhunyt fiatalember sírkövére vallásos üzenet került: *Megszáradt a fű, / Elhullt a virág, / De Istenünk beszéde / Mindörökre megmarad* (Detrehemtelep, 1960). 22 évesen elhunyt fiatalember sírfelirata: *Rövid volt életem a hazáért / adtam piros vérem / szüleimnek sirig tartó / bánatot hagytam* (Barót, 1961). A vadasdi temetőben: *Lelkemben a remény ifjú szívem égett, de az Úr parancsolt, / villámcsapás által magához szólított* (Vadasd, 1962). 15 évesen elhunyt fiú sírján: *Lelkemben a remény ifjú szívvel égett / úgy vágytam napfényes utaidra élet / de az úr parancsolt s hosszú / szenvedés után magához szólított* (Kissolymos, 1962). 16 éves lány sírja: *Emléked fényesen / ragyog. / Elhalványulni soha / nem fog. Míg éltél / nagyon szeretiünk. / Meghaltál el nem / feledünk. Örökké / őrizzük drága / emléked szívünk / fájó sebe soha / benem hegged* (Parajd, 1964). Református lelkész sírja: *Örhelyemre állok és megállok / Abastyán / És / Vigyázok / Habakuk 11:1 – / Az Úr nyáját itt 24 évig / Hűségesen / Őriztem. / A lelket az Úrhoz vezettem. / Népemet forrón szerettem. / Iskoláját megvédtem. / Érette fogságot szenvedtem. / Hirtelen halállal / Az Úrhoz költöztem. / Örökké élek / Az Úr kebelében* (Mezőveresegyháza, 1980). Férj és feleség sírja: *Búcsúzóra mondjunk egy / Istenhozzát / Míg az anyaföld öléből feljut / Uram tehozzád* (Székelykocsárd, 1983). Koltón: „Bár itt éltünk, / Nevem csak felírva ott legyen / Isten örök városában / Választottak névsorában.” / „Az enyém a csönd és a pihenés / A tiéd a könny és a szenvedés” (Koltó, 1984). Tordaszentlászló: *Száz évig élni, szeretni, / dolgozni vágytam én / az Úr parancsszáva / Ötvenhárom évemben / A pórban hajtottam / fejem le én* (Tordaszentlászló, 1984). Marosújvár: *Szerető sziveket / takar e sirhalom / legyen az övök / az örök nyugalom* (Marosújvár, 1985).

Az 1989-es események az ideológiai felszabadulást, a szabad migrációt hozták magukkal. A korszakban differenciálódik a síremlékek anyaga. A betonépitmények mellett hozzáférhetővé válnak a ritka, drága anyagok (márvány), valamint az új technikák (fénykép). A korszak 152 sírfelirata kerül be a gyűjteménybe. Ebből a korpuszból 23 sírfeliratot elemeztünk.

6. táblázat. Az 1989–2005 közötti korszak sírfeliratainak motívumai és szövegformulái

Motívumok, szövegformulák	A motívum számszerű előfordulása	A motívum előfordulása az elemzésbe bevont szöve- gekben (%)	Megjegyzés
A halott neve	24	100%	Férfi: 7 (29,1%) Nő: 8 (33,3%) Férfi és nő: 9 (33,3%)
Születés és halál éve	24	100%	Születés: 24 (100%) Halál: 24 (100%)
A halott életkora	2	8,3%	
A halott szoci- ális kontextusa (szülők, élettárs, gyermek)	11	45,8%	Élettárs megnevezése: 8 (33,3%) Gyermek megnevezése: 3 (12,5%) Megjegyzés: Egy-egy sírfelirat több kapcsolattípust is megnevez.
Foglalkozás	2	8,3%	Férfi: 2 (8,3%)
Tulajdonság	2	8,3%	Férfi: 2 (8,3%)
A sírkövet állí- totta	2	8,3%	
Egyes szám I. személy	1	4,1%	
A halott nyugal- mára vonatkozó kívánság	17	70,8%	
Fekszik/nyugszik	17	70,8%	
Feltámadás	1	4,1%	

Az új korszakban tovább növekszik a házastársaknak készült közös síremlékek száma. Ezeket általában előre megrendelik, ezért a szövegben az aktuális tartalmak mellett a sztereotip formulák dominálnak. A férfiak, a nők és a házastársak számára készült sírfeliratok azonos arányban fordulnak elő. Az életpálya jelzésére állandósul a születés és a halál évének megnevezése, s a minimálisra csökken az életkor feltüntetése.¹⁰¹ Csökken az elhunyt személy szociális kontextusba való illesztése. A szülők megnevezése hiányzik, az elhunyt gyermekei 3 feliraton nevezik meg magukat, az élettárs kiléte 8 feliratban tűnik fel. 2 sírfelirat nevezi meg az elhunyt férfi foglalkozását (bányász, plébános). 2 sírfelirat jellemzi a halottat. Egy marosújvári bányász *hűséges és igaz szocialista munkás volt*. Egy korondi férfit a család a következőképpen jellemzett: *dolgoztál, szenvedtél, mindenkit szerettél*. 2 sírfelirat nevezi meg a síremléket állító hozzátartozókat.

101 Az előre megrendelt sírkőre a születés éve kerül rá, a halál évét a haláleset bekövetkezése után vésik fel.

Az egyes szám I. személyes beszédmód egyetlen esetben érvényesül: a síremléket állító férj vallomása a következő: *Melléd fogok jönni én is / András*. (Marosújvár, 1997) 17 sírfelirat indul az *Itt nyugszik* kezdőformulával, 17 zárul a halott nyugalomára vonatkozó kívánsággal. Ezek a következők: *Béke porai(k)ra* (Pusztaszentmárton, 1990, Barót, 1992, Szilágysámson, 1992, Méra, 1995, Verespatak, 1996, Korond, 1998, Mezőkeszű, 2005), *B.P.* (Disznajó, 1996, 1997), *Nyugodj békében* (Disznajó, 1991, Csíkzsögöd, 1993), *Nyugodjanak csendesen* (Tordaszentlászló, 1995), *Emléke legyen áldott* (Marosújvár, 1994), *Emlékük legyen áldott, nyugalma csendes* (Feketelak, 1996), *Pioasă aducere aminte* (Trunk, 1992), *Cs.P.F.* (Mezőkeszű, 1991). Egyetlen felirat zárul a feltámadás reményével.

Több sírfelirat poétikus hangon foglalja össze a lezárult élet tanulságát. *Küzdőtél, de már nem lehetett / A csend ölelt át és szeretett* (Disznajó, 1991). *Elvitted a fényt, a derűt / a meleget, / Nem maradt más, csak / a sugárzó emléked* (Mezőkeszű, 1991). *Hallgasd meg, Isten, az én / imádságomat, és ne rejtse / el magadat az én könyörgé- / sem elől; / Figyelmezz én reám és / hallgass meg engemet, / mert keseregve bolyongok és jajgatok! / Zsolt: 55; 2,3. / Tiéd a csend és a nyugalom / Miénk a Könny és a Fájdalom* (Szilágysámson, 1992).

Több versbetét az életpályát tekinti át. *Fiatal korodban eltávoztál tőlünk / Csak 17 évet éltél mellettünk / Szemedből hamar kialudt a fény / Azota életünk bánat és könny. / Mindegyre teszünk sírodra virágot / De veled együtt eltemettük / Az egész világot* (Kercsed, 1992). *Küzdelmes volt sor- / sa egy életen át / áld meg Uram isten / örök nyugalomát.* (Mezőkeszű, 1991) *Nehéz a jó szülőtől örökre megválni, őket fájó szívvel mindig hazavárni* (Vadasd, 1991).

Következtetések

1. A sírfelirat az egyéni életpálya narratív reprezentációja. Az individuális sorsot a nembeli, általános emberi sors motívumainak konkretizálása által jeleníti meg. Az általános emberi sors motívumai: a születés és a halál, a családi élet, a munka, a betegség, a történelmi eseményekben való részvétel. Az általános emberi sors individualizálásának eljárásai az évszámok és időtartamok alkalmazása, a szociális kapcsolatok típusainak és mennyiségének megnevezése, a foglalkozás, az életminőség, a személyes tulajdonságok megnevezése.

1.1. Az individuális életpálya megjelenítésének alapvető eleme a születés és a halál évének, az életpálya időtartamának megnevezése. A három mutató közül a sírfeliratokban a halál éve folyamatosan jelen van (100% / 93,9% / 100% / 100% / 100% / 100%), a születés éve 1914-től állandósul (0 / 7,5% / 0 / 26,9% / 97,6% / 100%), az életkor jelzése 1914-től folyamatosan visszaszorul (60% / 65,1% / 48,7% / 28,8% / 6,9% / 8,3%).

1.2. Az egyén sírfeliraton történő szociális (nemzetségi) beágyazásának motívumai: az elhunyt családtagjainak megnevezése, az elhunyt és hozzátartozóinak egy sírfelirat keretében való megjelenítése, a síremléket állító személy megnevezése. Az

elhunyt hozzátartozóinak megnevezése 1989-ig korszakról korszakra fokozatosan fontosabbá válik, 1989 után pedig elveszíti jelentőségét. (A halott hozzátartozóinak megnevezése: 60% / 59% / 55,1% / 67,3% / 81,3% / 45,8%. Két vagy több halott családtag közös sírfelirata: 20% / 19,1% / 7,6% / 23% / 51,1% / 33,3%. A síremléket állító személy megnevezése: 13,3% / 16,6% / 33,3% / 26,9% / 23,2% / 8,3%.)

1.3. Az individuális életpálya tartalmi és minőségi mutatói a tulajdonságok, a tanulmányok, a foglalkozás, a halál okának, a történelmi eseményekben való részvétel megnevezése. E motívumok sírfeliratban való előfordulása fakultatív jellegű és ingadozó. Az elhunyt tulajdonságainak és foglalkozásának megnevezése állandó, ám alacsony értékszintű. (Tulajdonság: 26,6% / 28,7% / 24,3% / 21,1% / 20,9% / 8,3%. Foglalkozás: 6,6% / 4,5% / 7,6% / 3,8% / 9,3% / 0.) 1785–1944 között szórványosan feltűnik a tanulmányokra való utalás (0 / 7,5% / 3,8% / 1,9% / 0 / 0). A kezdetektől 1989-ig szórványosan sor kerül a halál okának (betegség, baleset) megnevezésére (86,6% / 4,5% / 7,6% / 3,8% / 9,3% / 0). 1785–1989 között a sírfeliratok szórványosan, de 1989-ig növekvő mértékben kitérnek az elhunyt történelmi eseményekben való részvételére (0 / 1,5% / 1,2% / 15,3% / 20,9% / 0).

Átmeneti és szórványos jelleggel 1868–1944 között a sírfelirat az elhunyt életnek minőségére (szenvedés, boldogság) is utal (0 / 0 / 2,5% / 2% / 0 / 0).

1.4. A férfi és a nő életpálya árnyalásában enyhe eltérés mutatkozik. A férfi életpálya árnyalására szolgáló motívumok a foglalkozás, a tanulmányok, a történelmi eseményekben való részvétel. A családfői szerepet hangsúlyozza a férfi nevének a közös sírfelirat élén való szerepeltetése.

2. A sírfelirat biografikus szöveggént ritualizált és rituális biográfia. Funkciója a láthatatlanná vált egyén emlékezetben való megőrzése, a generációk és a családtagok közötti kapcsolatok kinyilatkoztatása, a halott emléke őrzésének felvállalása és gyakorlása, valamint a halott túlvilági nyugalmanak biztosítása. A funkciók, az egyéni életpálya megjelenítésére nyelvi formulák, sztereotípiák állandósultak. 2.1. A küzdelmes életet követő halál *megnyugvás*, *pihenés*. Az *Itt nyugszik/fekszik/pihen* nyelvi formula népszerűsége fokozatosan növekszik, majd 1989-et követően használata visszaszorul (12% / 54,5% / 61,5% / 67,3% / 72% / 17%). 2.2. A sírfelirat záróformulája mágikus funkciót tölt be, a halott túlvilági nyugalmit biztosítja, befolyásolja. A mágikus funkciójú záróformulák száma 1989-ig fokozatosan emelkedik, ezt követően pedig elveszíti népszerűségét (20% / 18,1% / 55,1% / 63,4% / 79% / 17%). 2.3. A sírfelirat a feltámadást és a túlvilági találkozást helyezi kilátásba. A feltámadást és a találkozást megnevező nyelvi sztereotípiák szórványosan fordul elő, száma 1989-ig növekvő tendenciát mutat. (Feltámadás: 2% / 6% / 2,5% / 5,7% / 9,3% / 4,1%. Találkozás: 0 / 3% / 1,2% / 7,6% / 4,6% / 0.)

3. A sírfelirat általában a heterodiegetikus (egyes szám III. személyű) beszédmódot alkalmazza. A heterodiegetikus auktoriális beszéd a halott síremléket állító hozzátartozójának nézőpontját érvényesíti. A sírfelirat történetén végighúzódik a homodiegetikus (személyes, egyes szám I. személyű) beszéd alkalmazása. Ennek formái

az autobiografikus monológ és a megszólítás. (Megszólítás: 0 / 9% / 5,1% / 6,7% / 4,6% / 0. Monológ: 0 / 0 / 0 / 7,6% / 4,6% / 4,1%.)

4. A sírfelirat az alkalmi (ezen belül a családi) költészet egyik műfaja. 4.1. A halott emlékét poétikai eszközök (metafora, jelzős szerkezetek) segítségével, olykor a prozódiai eszközök (rím, ritmus) használatával örökíti meg. A poétikai formák az évszázadok során tisztultak le és állandósultak. 1945-től a sírfeliratokba különböző (bibliai, szépirodalmi) vendégszövegek épültek be. 4.2. A sírfelirat kialakulásában és fennmaradásában jelentős szerepet játszott a vallásos-biblikus-zsoltárirodalom valamint a közköltészet (emlékvers). 4.3. A sírfelirat az egyéni életpálya megjelenítésében a teatralizálás, a dramatizálás eszközeit veszi igénybe.

5. A sírfelirat a kezdetektől kapcsolatban állt a korszakok ideológiájával. 5.1. A sírfelirat alapvetően a vallásos ideológiával azonosul. A vallásos ideológia szolgáltatja az emberi sors narratíváját, amelynek motívumai a születés, a küzdelem, a halál és a feltámadás. 5.2. A 19. században a sírfeliratokban feltűnik a nemzeti ideológia. Az egyén a nemzeti értékek hordozójaként, a nemzeti érdekek harcosaként jelenik meg (szabadságharcban való részvétel, népszolgálat). A nemzeti ideológia az egyén sorsát a nemzeti és a történelmi dimenzió, az aktualitások felé nyitotta meg. 5.3. Az 1945–1989 közötti időszakban a politikai ideológia enyhén átítatott néhány sírfeliratot. 5.4. A sírfelirat az individuum életét a nemzetség történetébe építi, genealógiai történetbe integrálja. 5.5. Az 1950-es években elkezdődik a sírfeliratok kiürülése. Miközben a sírfeliratok egy kis része a síremlék állítás legigényesebb hagyományait folytatja, nagyobb része mondanivaló nélkül marad, az elhunyt kilétén és a halál tényén kívül nem hordoznak üzenetet.

A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epitáfiumokban¹⁰²

Bevezetés

Többször volt alkalmam áttekinteni a társadalomtörténeti korszakok, a korszakokon belüli életpályamodellek, valamint a biografikus történetek viszonyát. Ebben az értelmezésben a korszak olyan – adott vagy konstruált – környezet, amely ideológiai (vallás, politikum, morál), gazdasági (életszínvonal, tárgyi berendezettség, gazdálkodás), életvezetési (foglalkozás, életeszmény) stratégiák által szabályozza a kortársak életpályáját. Továbbá, a korszakhatárokon belül kiépülő társadalmi diskurzus különböző normák, finalítások és stratégiák alapján megjeleníti és forgalmazza az életpályák reprezentációit, az élettörténeteket. (Keszeg 2007e.)¹⁰³

Az *emlékezetközösség* fogalmát – Pierre Nora alapján – Jan Assmann definiálta.¹⁰⁴ A terminus azt a közösségtípust nevezi meg, amely emlékezeti tartalmakat hoz létre, gondoskodik e tartalmak kihelyezéséről, forgalmazásáról és érvényben tartásáról. Esetünkben az emlékezetközösség a halott személyre vonatkozó tudást összegző és kihelyező, a halott emlékét ápoló közösség megnevezésére szolgál. Értelmezésünk szerint a temetés idején megtörténik a halott biográfiájának, genealógiai és társadalmi kapcsolatainak megszerkesztése, közönség előtti népszerűsítése és kihelyezése (megörökítése), ezt követően pedig különböző alkalmakkor (évfordulók, temetések, halottak napja, temetőlátogatás) sor kerül a halott kihelyezett emlékezetének felelevenítésére. A halott emlékének rituális formában való megszerkesztésében több kontextualizált egyén vesz részt. A halottsiratás a női hozzátartozók (édesanya, feleség, leánygyermek) feladata. A gyászjelentőt és a sírfeliratot a felnőtt, közeli hozzátartozók fogalmazzák meg. A sírfeliratot településenként egy-egy fejfaragó véglegesítette. Az 1950–1960-as évektől sztereotip szövegeket kínálnak fel a sírkövet öntő építkezési vállalkozók is. A halottbúcsúztató verset a 18. század során a gyülekezet lelkésze, vagy egy felkért lelkész vagy tanító szerkesztette meg. A vers megírása a 19. században átkerült a kántor, a parasztkántor kezébe, a 20. század

102 A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epitáfiumokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 2010, 677–694.

103 Továbbá: *20. századi életpályák és élettörténetek*. A Marie Curie Host Fellowships for the Transfer of Knowledge projekt keretében szervezett konferencián elhangzott előadás. Pécs, 2009. május 15–16.

104 Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy értelmezésünk szerint az emlékezetközösségbe egyaránt beletartoznak a temetési szertartásban részt vevő kortársak és a halott emlékének őrzését felvállaló leszármazottak is.

során egy-egy helyi, autodidakta költő írja meg a halottbúcsúztatót. A gyülekezet lelkesze ma a prédikáció keretében emeli ki a halott életének példázatait.

Korábban kísérletet tettem már a történelem epitáfium keretében való megjelenésének elemzésére (Keszeg 2008c). Jelen tanulmány hasonló szándékot követ. Kérdése a következő: az epitáfium mint reprezentáció hogyan jeleníti meg a betegség életpályát modelláló hatását, illetve a halállal mint sorseseménnyel való kapcsolatát. A halott emlékének kihelyezésében és ápolásában milyen szerepe van a betegsége megjelenítésének? Az individuális sors megjelenítésében milyen szerepe van a betegség számontartásának? Az epitáfium milyen mértékben és formában vállalja fel a halált kiváltó betegség megörökítését?

Az elemzésbe bevont szövegtár 963 epitáfiumot tartalmaz, ötvennyolc romániai településről. Az epitáfiumok időben egyenletesen oszlanak meg. A legkorábbi epitáfium 1570-ből származik, a legfrissebb sírfelirat pedig 2005-ből. A hárszázhetvenöt évet átfogó időintervallum lehetővé teszi az epitáfiumírás *longue durée*-ben való szemlélését.

A betegség az epitáfiumokban

A sírfelirat gyakran *drámai elemeket* és hangulatot visz az életpálya megjelenítésébe. A benne megjelenő élettörténet a betegségekkel és a halállal való küzdelmet jeleníti meg. 1795-ben egy marosvásárhelyi epitáfium epikus hitelességgel számol be a halál körülményeiről:

1779
KI VOLT SZEMEK ELŐT TSAK KEVÉS
IDÖKET
TIZENNYOLTZ ÉS HÁROM FERTÁLY ESZ-
TENDÖKET
OH MELY KEDVESEKET MELY IGEN
KELLÖKET
DE MÁR ÉRTE BUJOK ÉRI A FELHÖKET
E JAJ ALIG SZÜNIK MÁS JÖ NEMSOKÁRA
EZER HÉT SZÁZ HETVEN KILENTZ UJ-
JULTÁRA
JANUARIUSNAK HATODIK NAPJÁRA
RÁ TALÁL A HALÁL FILEP JULJÁRA
MIKOR UJJ ESZTENDÖT TSAK TIZENHA-
TOTSKÁT
ÉRT MEG ÉS A MELLET KILENTZ HOL-
NAPOTSKÁT
LE VERE SZÜZET E TULIPÁNTOTSKÁT
E SZELID ÁRTATLAN GYENGE BÁRÁNYOTSKÁT
HÁRMAN NYUGOSZNAK MÁR ITT E SIRHALOMBA

EGYBEÖLELKEZVE MINT ÉDESÁLOMBA
MIG KEDVES SZÜLÉIK ÉRKEZNEK AZOMBA
HOGY EGYÜTT MENNYENEK A PARADITSOMBA¹⁰⁵

Barla Klára hajadon 1885-ben, tizenöt évesen hunyt el Várfalván. Mielőtt megadta volna magát a halálnak, „élet és halál / megvítak / egymással”. A székelykocsárdi Kónya Zsigmond 1866-ban született. 1887-ben a kolozsvári kereskedelmi akadémia másodéves hallgatója volt, amikor „véletlenül” „letarolta / a kérlelhetetlen / mostoha sors”. Zsakó János negyvenkilenc éves korában „hir / telen jött halál / áldozattja lett”, amiután első felesége és annak szülei mellé temették (Torockó, 1893). Sepsi-szentgyörgyön 1901. február 7-én hunyt el a huszonkét éves Váncsa Róza, másnap a tizenöt éves húga, Anna. Ugyanazon a napon helyezték őket örök nyugalomra.

Családi tragédiát, természeti katasztrófát örökít meg a korondi temető 1913-ból származó sírfelirata:

A HALÁL GYAKRAN KA
SZÁL HARMUNKAT EGYSZ
ERRE TALÁLT KOVÁCS LINA, ANNA,
MIHÁLY HIRTELEN BORITJA VIZÁR. 1913 JUL 17.IK
NAPJAN ÉRE MINKET
E NAGY CSAPAS
9, 5 ÉS 2 ÉVESEN
NYUGODJATOK BÉKÉBEN.¹⁰⁶

1807-ben Marosvásárhelyen hunyt el az a Tóth Klára, aki korábban elveszítette férjét, tizenhét- és tizenegy éves leányait, maga pedig két esztendeig szenvedett a „nyavalyák keresztjei” alatt (1807, Marosvásárhely). A mezőmadarasi Bothos János 1823-ban hunyt el, hetvenhárom éves korában. A betegség miatt „roncsolt teste” sokat szenvedett, ám ennek ellenére „ugy szenderedett el / miként a nap elhunyt este / mosojgo tekintettel”. Az újtordai gesegi Suba József nője, Bilemberg Anna 1792-ben született, harmincnégy évet élt boldog házasságban, két gyermeket nevelt fel. „Hosszas hervadozása után” 1854-ben szenderült át az örökkévalóságba. A körösfői Korpos György 1873-ban „nagy kollerában” hunyt el. A torockói Vernes Istók 1883. június 6-án halt meg, hetvenéves korában, negyvennégy év házasság után, kínos betegség következtében. A disznajói Kocsis Árpádnak (1916–1935) „egy nehéz betegség megölte szívét”.

Egy 1939-es mérái sírfelirat részletesen mutatja be Sándor György betegséggel folytatott küzdelmét:

NYOLCÉ
VES KORÁTOL ALIG VOLT
JONAPJA MERT TESTÉT
ÁLLANDON. BETEGSEG

105 Lejegyezte Kocsis Melinda egyetemi hallgató, 2004-ben.

106 Lejegyezte Kiss Tünde egyetemi hallgató, 2002-ben.

BÁNTOTTA. BETEGSÉGÉT
HORDOZTA. ISTENBEN
TETT HITTEL TELVE
VOLT A SZIVE IGAZ SZERETETTEL. ABBAN
REMÉNYKEDET HOGY LESZ
JONAPJAMIR HIRTELEN AZ
URÖT ELSZOLITOTA KED
VES /SZÜLEITÖL/...¹⁰⁷

Egy 1881-ből származó sírfelirat családi tragédiát örökített meg. Nagy Sándor házában egy téli éjszakán tűz ütött ki, s a „véletlenül támadt füst” végzett a harmincöt éves családfővel és hét- és négyéves gyermekeivel. A pusztulást csupán a harmincnégyéves háziasszony élte túl. A csomakőrösi Kelemen Józsefné Kelemen Ágnes ötvenévesen az „oláh betöréskor” lelte halálát 1918. szeptember 1-jén. Vadasdon Páll Endrét „villámcsapás által magához szólította” az Úr, 1962-ben. Korondon 1970-ben a huszonhétéves ifj. Simó Mihály hunyt el. Halála körülményeit sírfelirata így örökíti meg: „Arviz sodort mély / siromba Juhod vize / hullamaba. Ott lel / tem az en halalom / itt maradt a nagy fájdalom”. Barabás Istvánné szül. Csizmadia Ella 1942–1971 között élt Vadasdon. Váratlan haláláról a sírfelirat értesít: „Jó szüleim fájdalomra tétettem e sötét sírba. 1971-ben tört szörnyű halál életemre. Karlos / Tamás nem vigyázva a konyhában tüzet bocsáta. Így oltá el életemet, 28 éves lelkemet.” A magyardécsei Füstös Enikő Ilona 2001-ben, huszonnégy évesen hunyt el, miközben „élete árán is életet adott”.

Szokás volt, és napjainkig is az maradt *a kor strukturális betegségeinek* (himlő, járvány, rák) megörökítése. 1803-ban az aranyospolyáni Horváth Ferenc karjaiból a himlő ragadta ki három iskolás gyermekét:

HORVÁT FERENTZ ITT LELTE
S KARJAIVAL MEGÖLELTE
KÉT TANULÓ FIAIT
SÁNDORT S DANIELT
ZOKOGÁSSAL HAGYTA ITT
RÁKHEL IS KÉT SZERE[...]
AKIKET EGY ORÁBA
BOTSÁTOTT A SÍR PORÁBA
EZERNYOLTZSZÁZ HÁROMBA
LÉPTEK ŐK E GYÁSZHALOMBA
KIKET IS IDE ŰZE
A HIMLŐ SZÖRNYÜ TŰZE¹⁰⁸

107 Lejegyezte Szalma Anna-Mária egyetemi hallgató, 2002-ben.

108 Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000-ben.

1848-tól kezdődően a *házasított történelem motívuma* épül be a sírjelre kerülő biográfiába. A betegséggel való viaskodás méltatlanná válik a sírfeliraton való megjelenítésre. Helyette kihangsúlyozódik és heroikus méretet ölt az 1848-as forradalomban, a két világháborúban és a hadifogságban való részvétel. A történelem viharában elpusztuló egyén hol a patriotizmus, hol a háborúellenesség perspektívájába van beállítva. A történelemre való hivatkozás heroizálja az elviselt szenvedést, betegségeket, valamint a szenvedés nyomán előálló halált. Sándor Albert 1914-ben „hősi halált halt / Galiciában” (Csomakőrös). Dancs Zsuzsanna huszonnégy évesen, 1917-ben ápolónőként halt hősi halált a fronton (Csomakőrös). Alvincen Kromek Alajos (1876–1916) szülei sírjára vésték fel, hogy „eltűnt Galiciában”. Héderfáján Szakács Mihály és Julia János nevű fiuk (1891–1914) emléket örököttették meg sírköyükön: „A háboruba vezett el”. A koltói temetőben Lakatos Árpád sírkövén olvasható: „hősi halált halt meg a / nagykarolyi harctéren / Szül. 1922 II 15 megh. 1944 X 20.” A sepsiszentgyörgyi Berkovics Mór Annuska nevű felesége „elhunyt Auschwitzba / 1944”. Korondon Tótfalvi Mária sírkövére került fel fia emléke: „hóshalált halt fia / Tótfalvi Lajos / sz. 1916 m. 1945 / pihen orosz földben”. A vadasdi Madaras János szintén a háború áldozatává esett: „Madaras János volt a nevem, 20 évet éltem. Ifjúságom elhervadt, testem orosz földben pihen. 1925–1945. Emlékét őrzi, szívébe zárta édesanyja”. Torockón Veres Ferikének a szülei állítottak emléket, „kit a háboru vihara elsodort / s idegen földbe alussza / örök álmát”. A bánffyhungyadi D. Péter András huszonhét évesen halt meg, édesapjával együtt életét „a haza / áldozatul kívánta”. Dezső Miklós 1952-ben hunyt el Disznajón. „Háborúnak durva kése / Hosszú évek szenvedése / Vitt a sírba” – örököttette meg sírfelirata. Az árkosi Ütő András „meghalt hadifogságban”, 1945-ben. Az 1989-es romániai változások tették lehetővé a mártíromságot szenvedett vadasdi tanító emlékének megörökítését: „Sántha József ig[igazgató]-kantor-tanító 1890–1949. népének és egyházának hű tanítója. Mártíromságának borzalmas emlékét kegyelettel őrzi a hálás utókor. 1949 aug. 7-én okozta halálát az önkény és diktatúra”. A disznajói huszonnégy éves Kristóf Gáspár 1951-ben „katonaságnál veszítette életét”.

Az 1960-as évektől Romániában grandiózus *országépítés* bontakozott ki. A közutak, lakótelepek és ipari egységek, erőművek építésében, akárcsak a bányákban sokan dolgoztak szakmai tapasztalat nélkül. Az ilyenkor elszenvedett halál bemutatásában szintén a pátosz érvényesül. Szabó Dénes huszonhárom évesen katonai szolgálatát a lupényi bányában töltötte; itt érte a váratlan halál 1956-ban. A disznajói temető egyik sírkövén olvasható a harminchétéves Csegöldi Sándor küzdelmének és tragikus halálának története:

CSEGÖLDI SÁNDOR

1946–1983

Utolsót dobant a fiatal szívem

A ratosnyai völgyben mikor egy orias

gép kiszorította lelkem

Az utolsó percben is rátok gondoltam

De a nagy fájdalomtól szólni sem tudtam

Bucsuzom tőled drága feleségem

És két szép gyermekem
Értetek küzdöttem és hagytam el életem
Fájó szívvel válok el tőletek¹⁰⁹

Homoródszentlászlón Farkas Mózes „önfeláldozó munká- / ban baleset áldozat- / ta lett” 1958-ban. Disznajón 1995-ben újabb tragikus halálesetre került sor, a harmincegyéves Kristóf F. András munka közben életét veszítette. A sírvers az áldozat nevében számol be az eseményekről: „egy végzetes reggel / Hogy munkába álltam / Rá egy pár orára / Rettentően jártam / Rám zuhant egy nagy fa / Szétzúzta a fejem / S abból meghaltam / Vásárhelyen”.

Ez a tendencia 1989 után tovább él. Amikor Romániában a rendőrség elveszítette tekintélyét, és az országban általánossá vált a létbizonytalanság, a közlekedési szabályok áthágása, a *közúti balesetek*, az *orvtámadások* áldozatainak sírfeliratai pregnánsan jelenítik meg ezeket a motívumokat. „Fiatal életem rövidre vólt szabva / Virágzó koromba hultam el a porba” – panasolja el 1972-ben Szász T. Ferike, egy közúti szerencsétlenség tizenhároméves héderfaji áldozata. 1979-ben Korondon a tizennyolc éves Simó Ferenc orvtámadásnak esett áldozatul: „Haza indult akkor / de lesujtott raja / ott hagytak az utnak poraba / a gyilkos kezek kioltották ifj / eletedet”. Egy kökösi házaspár, Kovács Sándor és Erdélyi Izabella 1943. augusztus 20-án „egy baleset áldozatai lettek”. Korondon az áldozat így mondja el halála körülményeit:

Itt pihennek egy
igazi édes testvér
az ő kis öccsével
SIMÉNY ÁKOS
1927–1965
SIMÉNY DOMOKOS
1965–1968
Amig éltem sokat szaladgáltam
míg egy lukszus kocsi elé futottam
s életem eloltotta így
hagytam szüleimet bu
ban. Szüleim ha erre járnak
lássák a mosolygós arcomat.¹¹⁰

Az 1980-as években a temetés jelentős mértékben újra áttevődött a *vallásos horizontba*. Míg korábban – a 19. és a 20. század közepe között – a bibliai ige a protestáns lelkészek és családtagjaik sírjelen fordult csak elő, a 20. század második felében, a totalitárius rendszer társadalmának ideológiai reorientációját követően erősödő mértékben terjedő újkeresztény mozgalmak hatására az eljárás általánossá vált. Az Isten iránti feltétlen bizalom, a csapásoknak égi üzenetként való értelmezé-

¹⁰⁹ Lejegyezte Vita Imola Renáta, 2003-ban.

¹¹⁰ Lejegyezte Kiss Tünde, 2002-ben.

se hatására a sírjelekről lekerült a betegségek, a halál és más szenvedések felemlégetése. A sírfelirat maga is az euforikus vallásos élményt kezdi el propagálni.

„Én az Úrban bízam”

KISS IMRÉNÉ

1914–1968

KISS IMRE

1904–1984

Emléke mindig megmarad.¹¹¹

„BÉKESSÉGET HAGYOK NÉKTEK...

NE NYUGTALANKODJATOK A TI

SZIVETEK...” JN. 14, 27.

ITT VÁRJA FELTÁMADÁSÁT

MUSZKA JÁNOS

1947–1986

EMLÉKÉT SZERETETTEL ŐRZIK

KEDVESEI.

„IGEN ATYÁM,

MERT IGY VOLT KEDVES TE ELŐTTED.”

MT. 11, 26.

1987¹¹²

ORBÁN MÁRTON

1916–1989

LOVÁSZ LUJZA

1918–

„MERT NÉKEM AZ

ÉLET KRISZTUS ÉS A

MEGHALÁS

NYERESÉG” FIL. I. 21¹¹³

ITT NYUGSZIK KISDED

TAR RAYMOND JÁNOS

SZ. 1996 V 17 MH. 1997 III 30

„HAGYJÁTOK BÉKÉT E KIS GYERMEKNEK

ÉS NE TILTSÁTOK MEG NEKIK,

HOGY HOZZÁM JÖJJENEK, MERT

ILYENEKÉ A MENNYEKNEK ORSZÁGA”

Máté 19: 14¹¹⁴

111 Both Zsuzsa gyűjtése, Feketelak, 2002.

112 Szalma Anna-Mária gyűjtése, Méra, 2002.

113 Ferenczi Eszter gyűjtése, Angyalos, 2004.

114 Lejegyezte Bölönyi Helga Tünde, 2003-ban.

Harasztoson 1979-ben hunyt el Király Ferenc felesége, szül. Király Irén. Síremlékét mindkettejük számára az özvegyen maradt férj készítette el: „Sirunk örök álma felett / Urunk maradj velünk / Te adj csöndes nyugodalmat / Atyánk jó Istenünk.” Ezzel a vallásos fohással indul az epitáfium szövege, majd így folytatódik: „Földi munkánk után / Ennyi maradt nekünk / Ez a gyászos síremlék itt / Mely jelzi nyughelyünk.” Zárásként pedig: „Itt nincsen szenvedés / Fájdalom és bánat / Itten minden hívő szívbe / Örök béke árad.”

Az 1950–1960-as évektől kezdődően a biografikus motívumok visszavonulásának más motivációi is vannak. A *politikai ideológiával* való találkozás, a politikai eszme győzelmébe vetett hit szintén mérsékelte a szenvedés, a halál megjelenítésének intenzitását. A koporsó mellé felálló elvtársak elhallgattatták a gyászoló család fájdalmát, a halott emlékét, s az elvtárs halála, életének lezárulása helyett a kommunista eszme, a szocialista forradalom töretlenségéről beszéltek. Tanulmányában Zoe Petre mutatja be azt a kommunista funerális rítust, amely az elvtárs temetésének ürügyén a kommunista eszme diadalát, a halott biográfiája helyett a párt- és eszmetörténetet népszerűsítette, a személyes fájdalom helyett a kollektív optimizmus propagandáját végezte, láthatatlanná téve az individuumot (Petre 1998). Egy marosújvári síron szerepel:

Itt nyugszik
KOVÁCS FERENC
bányász
sz. 1886 m. 1960
Emléke legyen áldott
Hűséges és igaz szocialista munkás volt.
KOVÁCS ELIZA
sz. 1919 m. 1994¹¹⁵

A kisebbségi sorsban, s ezt követően a diktatúra éveiben a *szépirodalom* szintén felkerült a síremlékekre. A szenvedéssel és a halállal kapcsolatos szépirodalmi motívumok, aforizmák biografikus funkciót öltöttek magukra. 1979-ben Szatmárnémetiben egy negyvenhatéves apa és tizenötéves fia tragikus balesetben hunyt el; sírkövékre Juhász Gyula *Néma jajszó* című versének – enyhén módosult – részlete került: „De jaj annak, ki él még s már halott, / Előtte semmi s mögötte minden, / Imádság, átok, mind hasztalan”. A koltói Szöllösi házaspár sírkövére 1989-ben Vörösmarty Mihály *Szózatának* sorait írták: „A nagy világon e kívül nincsen számodra hely / Áldjon vagy verjen sors keze / Itt élned, halnod kell”. 1995-ben, negyvenkét évesen hunyt el a széki Serestély János. Özvegye Ady Endre *Az Úr érkezése* című versének parafrázisát választotta mottóként: „Mikor a terhem / Roskadozva vittem, / Csendben és váratlanul / Átkarolt az Isten”. Kolozson 1999-ben halt meg hatvanhét évesen a kovácsmester és kántor Bíró Ferenc. Az özvegyen maradt óvónő felesége kettejük közös síremlékére Dsida Jenő versét vésette: „Megtettem mindent,

115 Lejegyezte Balogh Ildikó, 2005-ben.

amit megtehettem / Kiknek tartoztam, mindent megfizettem / Elengedem mindenki tartozását, / Feledd el arcom romló földi mását”. Egy parajdi orvos házaspár a kopjafájára Kányádi Sándor *A mi utcánk* című költeményének részletét választotta: „Becsületből / akit innen / tarisznyál- / tak azt egy / könnyen nem / fogja az élet / piszka mert / itt még a sár / is tiszta”.

Az 1960-as évektől a sírfeliratokban felerősödött az *emlékverslára* hatása. A populáris költészet formái a 20. század első felében szervesen beépültek a különböző csoportkultúrákba. Pedagógusok közvetítésével a falvédőszövegek mind a falusi, mind a városi munkáskörnyezetet meghódították. A két világháború idején az emlékversírás mind a nők, mind a férfiak íráskultúrájában helyet kapott. Az 1950-es évektől ez a költészet az iskolai szubkultúrába épült be, s az elitkultúra alternatívájaként működött. A nyers valóságot, a gondokat ellensúlyozó érzelmi telítettség, az illuzórikus szemlélet kompenzáló szerepe, az egzisztenciális problémákat megjelenítő közhelyek alkalmasnak bizonyultak a betegségek, a gyász feldolgozására, enyhítésére, a személyes érzések kifejezésére. Az emlékverslára tartalmi és textuális elemeit a regionális sajtó gyászjelentő rovata is fenntartások nélkül elfogadta. Az alábbiakban kiemelt szövegrészek eltakarják a betegséget, a szenvedést.

„Elváltasztott a sors, összefűzött a sír” – olvasható a disznajói temető 1957-ben, egy húszéves fiú és tizenhét éves menyasszonya számára állított síremlékén. Az 1992-ben húszévesen elhunyt szilágysámsoni lány sírfeliratán ez áll: „Tiéd a csend és a nyugalom / Miénk a Könny és a Fájdalom”. Egy Szatmárnémetiben háromnapos korában, 1969-ben elhunyt csecsemő sírfeliratában a szülők így búcsúznak: „Tied a csend / és a nyugalom / enyém a könny / és a fájdalom”. Szilágysámsonban az 1957-ben elhunyt családfőnek a család nevében az özvegy állított síremléket: „Szerettünk még éltél / Siratunk míg élünk” – olvasható az epitáfiumban. Detreheuntelepen tragikus körülmények között hunyt el egy huszonegyéves legény, 1960-ban. Síremlékére a család a következő mottót vésette: „Szerettünk, féltettünk, elvesztettünk, / Gyászba borult az életünk / De Krisztusnál újra együtt leszünk”. Magyardécsében 2001-ben szülés közben hunyt el a huszonnégyéves édesanya. Az újszülött nevében a halott lánytestvére fogalmazta meg az epitáfiumot: „Csak az tudja mi az igazi / fájdalom, kinek anyukáját / testvérét vagy gyermekét / borítja a sírhalom”. Egy huszonöt éves vadasi fiatalember sírfeliratát az emlékverslára alaphelyzete határozza meg: „Itt nyugszik K. J. 1939–1964. Küzdelem az élet, csüggedni nem szabad, ha vérző szív is van a fájó kebel alatt. Kegyelettel őrzik emlékét szülei és testvérei”.

A több évszázadra kiterjedő szöveghagyományra a 19. században a *virágénekek* hatása új színfoltot hozott. Főként az ifjan elhunytak sírfeliratában az *élet–halál* oppozíció a *tavas–ősz*, *pompázó virág – elaszó virág*, *zöld ág – száraz ág* metaforákkal van megjelenítve. Ótordában 1805-ben hunyt el Welits Júlia, „akinek XVI tavasz / rosait osztotta / egy komor ősz elhervasztatta”. Egy torockói sírfelirat szerint Vernes Ilona „élte 17 évében leve / tsak megaszott ág” (1840). A tordai Bilemberg Anna 1854-ben, harmincnyolc évesen „hosz / szas.hervadozása.után.a. / boldog.öröké.valóságra.át. / szenderült”. Az ifjú férj és apa Telegdi Sámuel harminchárom „virágzó tavasz / sza után hervasztta / el egy mostoha ősz”. A mész-

kői Szolga Róza tizenöt évesen hunyt el, 1882-ben, „szíve oly korán elhervadt”. A mészalkői temetőben a hajadonok sírkövein visszatérő formula a „letört virág / ki sem nyílt / [Dali Ágnes] / elhervada” (1893, 1896). A harasztosi Olcsvári Mari kilenc évet élt, 1899-ben halt meg. Sírfelirata szerint „virág volt / tam el hervat / tam nem is él / tem sírba szál / tam”. Széken Filep H. János 1942-ben hunyt el, egyéves korában: „elhervadt kisvirág volt”. A parajdi Kacsó Károly huszonnégy éves korában vesztette életét, 1953-ban, „fiatal korába letört / szép rózsza”. A disznajói Zsigmond Attila tizenhét évet élt, 1959-ben halt meg: „Elhervadt virágom / Nyílt erdejében / Kialudt életem / Legszebb idejében.” Szatmári Ferenc, Anna és Ilus, a három testvér fiatalon költözött a sinfalvi temetőbe (1932, 1938, 1955): „három testvér. Három / bimbó k isem nyílt / fiatalon jöttek a sírba.” A disznajói Ifjú Dancea József Severin huszonnégy éves korában hunyt el, 1978-ban: „Alig érttem el / vállasztott pályámat / Nem sokat élveztem boldogságomat / Négy hónap után a halál engem / Elragadott / Szép fiatal rózsza alig hogy kinyíltam / 24 éves korban máris elhervadtam”. A mezőverese gyházi négyéves Zabolay Rózsza 1978-as sírfelirata szerint „Voltam az életnek / Egy nyíló virága / Kedves szüleimnek / Ékes rózsza szála”.

Néhány esetben a sírversekben más metaforák is feltűnnek. A korondi temetőben „árva madár bús dalolása” siratja az ifjan elhunyt Simó Mihályt (1970). Mezőmadarason Bothos János 1823-ban „ugy szenderedett el / miként a nap elhunyt este / mosojgo tekintettel”. 1925-ben a mérái tizenegy éves Vonó Kata így panaszkolt el halálát: „lehul- / lott az égről. Az / én ragyogó csilla / gom”.

Következtetések

1. Induljunk ki abból az elgondolkodtató kijelentésből, amelyet a francia Pierre Nora munkacsoportja fogalmazott meg. 1986-ban jelent meg az emlékezhelyekről írott tanulmánygyűjtemény, amely a francia állami és intézményi emlékezet szerveződését tekinti át. Hervé Le Bras azt a folyamatot követi végig, amely gyűjteni és szisztematizálni kezdi a társadalomra vonatkozó adatokat. Itt fogalmazódik meg az a gondolat, miszerint a 18. század első felében a társadalomra vonatkozó információ kincstári tulajdon volt, az uralkodó, a miniszterek személyes archívumába tartozott, és az egyénre, az életvitelére, az életmódjára irányuló figyelem részben a kémkedés, a rendőri érdeklődés területén helyezkedett el, titkos, bizalmas és bizalmatlanságot keltő volt. A „politikai aritmetika” birodalmi és hatalmi érdekeket képviselt, ami mind a reális adatok titkosítását, mind a reális szociális mutatók erőszakos, durva megváltoztatását preferálta. Ebből a helyzetből elmozdulás a 18. század végére következett be. A társadalom iránti érdeklődésbe ekkorra beépült a társadalom egészére kiterjedő statisztikai kutatás és a közvélemény-kutatás. Ennek a folyamatnak több olyan fontos területét nevezhetjük meg, ahol a társadalomra vonatkozó tudás megjelenik, hozzáférhetővé válik (demokratizálódik) és felértékelődik (patrimonizálódik).

Megszületett az állampolgárok nyilvántartásának intézménye, az anyakönyv.

Népszámlálásra Európában először 1749-ben került sor. Magyarországon II. József 1784-ben, majd 1787-ben rendelt el népszámlálást. Mára már tudjuk (legutóbb Czoch Gábor Kassára vonatkozó elemzéseiből – Czoch 1998), hogy a lakosság összeírása, majd az adatsorok értelmezése és nyilvánosságra hozatala a kezdetekkor nem minden elfogultság nélkül történt. A folyamat mögött birodalompolitikai érdekek húzódtak, amelyek egy fennálló demográfiai helyzetet, illetve a helyzet megváltoztatásának szükségességét igyekeztek alátámasztani. Tény azonban, hogy a 19. században megjelent a statisztika tudománya. Az először 1749-ben használt fogalom még szoros kapcsolatban volt a latin szó szemantikai jelentésével (állam, állapot), a 19. századtól már kialakult a mai jelentése. Tudjuk, hogy Franciaországban az első statisztikai munka 1825-ben jelent meg. Kolozsvárt Kőváry László 1847-ben jelentette meg *Erdélyország statistikáját*, s ennek előszavában olvasható a kiadó megjegyzése, miszerint ezekre az adatokra „szinte oly szükségünk van reájok, mint a mindennapi kenyérre”. Kőváry könyvének harmadik szakasza második cikkelyében először foglalta össze Erdély társadalmának kvantitatív adatait (a lakosság etnikai, lakhely, foglalkozás, birtok szerinti összetétele) (Kőváry 1847).

Továbbá, de nem utolsósorban a 19. századra a magyar társadalom is elkezdett olvasó nemzetté válni (a terminus Samuel Johsontól származik, aki a 18. századi Britanniát az „olvasók nemzetének” nevezte). A média egy időben kezdte a társadalomra vonatkozó ismereteket terjesztetni és kezdte el a közvélemény alakítását (Wittmann 2000).

Az újkortól kezdődően Európában a mentalitás egy másik forradalmának is szemtanúi lehetünk. Ezúttal az irodalomtörténész segítségére alapozunk. Jacques Voisine mutatja ki azt, hogy 18. században megjelenő autobiográfia mögött nagyobb változás körvonalazódik. Az autobiografikus beszédmód az emberek közötti szimpátia, szolidaritás és kommunikációs nyitottság kialakulását és állandósulását jelzi.

2. Az epitáfiumok szerzői (írastudók, a síremlék készítésének szakemberei) a lokális társadalom tagjai voltak. Egyaránt ismerték a halottról való beszélés lokális szokásait, hagyományait, beszédműfajait, valamint az elhunyt életpályáját, halálának okát, módját, családi viszonyait.¹¹⁶ A halott hozzátartozóinak segítségével megszerkesztették és kihelyezték azokat a biográfiákat, amelyek a meghalt személy emlékét hosszú időre megalapozták.

A betegség motívumának szerepeltetése szempontjából az epitáfiumok két típusa különül el. Az egyik csoport az individuum életminőségét kikezdő betegséget elhallgatja, diszkréten vagy közömbösen kezeli. A másik csoportba sorolhatók azok az epitáfiumok, amelyekben feltűnik a betegség motívuma. Ezek a sírfeliratok

¹¹⁶ Kosáry Domokos az alkalmi költészet újkori hullámát az egyházi és a világi tárgyú irodalom határán helyezi el, a késő barokk „népiesség” korában. A 18. század első felében művelői a nemesek, majd az 1740-es évektől a kollégiumok diákjai. (Kosáry 1996: 200–204, 672.) A sárospataki 18. századi kollégiumi alkalmi költészetről lásd Komáromy 1992: 16–28. A síremlékek készítői helyi mesteremberek, majd vállalkozók, lásd Erdész 1968.

az életet a betegséggel való heroikus küzdelemként definiálják, a halál okaként a betegséget nevezik meg. A 17. századtól benépesedő erdélyi temetők a halott-társadalom regiszterévé alakultak, s ennek a társadalomnak a bemutatásában nagy szerepet kapott a betegségre és a halál körülményeire való hivatkozás.

3. Az epitáfium írása koronként más-más horizontba illeszkedett. Az individuum halálának értelmezésében szerepet játszott az illető korszak ideológiája és életszemlélete. A szabadságharc és a két világháború, majd a kommunizmus korszakának epitáfiumai a szenvedést és halált a heroizmus dimenziójába integrálták. Az emlékverslírre és a vallásos szemlélet előretörése minimalizálta a betegség szerepét, láthatatlanná tette a betegség miatti szenvedést, az egyes betegségekkel járó szenvedést nem jelenítette meg. Mindenik stratégia a betegséghez való viszonyulás, az emlékezet kihelyezésének sajátos formája volt. Egyaránt láttatta az individuális sors és az individuális sors keretét képező korszak specifikumait, a kettő közötti kapcsolatot.

Mellékletek (explicit sírfeliratok)

1.
1779
KI VOLT SZEMEK ELŐT TSAK KEVÉS
IDŐKET
TIZENNYOLTZ ÉS HÁROM FERTÁLY ESZ-
TENDÖKET
OH MELY KEDVESEKET MELY IGEN
KELLÖKET
DE MÁR ÉRTE BUJOK ÉRI A FELHÖKET
E JAJ ALIG SZÜNIK MÁS JÖ NEMSOKÁRA
EZER HÉT SZÁZ HETVEN KILENTZ UJ-
JULTÁRA
JANUARIUSNAK HATODIK NAPJÁRA
RÁ TALÁL A HALÁL FILEP JULJÁRA
MIKOR UJJ ESZTENDŐT TSAK TIZENHA-
TOTSKÁT
ÉRT MEG ÉS A MELLE T KILENTZ HOL-
NAPOTSKÁT
LE VERE SZÜZET E TULIPÁNTOTSKÁT
E SZELID ÁRTATLAN GYENGE BÁRÁNYOTSKÁT
HÁRMAN NYUGOSZNAK MÁR ITT E SIRHALOMBA
EGYBEÖLELKEZVE MINT ÉDESÁLOMBA
MIG KEDVES SZÜLÉIK ÉRKEZNEK AZOMBA
HOGY EGYÜTT MENNYENEK A PARADITSOMBA

Marosvásárhely, református temető, Maros megye.

Kőből faragott síremlék. Olaszkoszorú, angyalok díszítik. Méretei: 52/136/14.

Lejegyezte Kocsis Melinda, 2004.

2.

D. O. M. S.
EGY ÖREG ATYÁTÓL E SIR
KÉSZÍTETETT
MELYBEN TÖLLE HÁROM
GYERMEK TEMETTETETT
MÁRIA SUSANNA LAJOS KIT
OH HALÁL
HOGY EL VIVÉL NÉKÜNK
NAGY BÁNATOT HOZÁL
NEMES SOMBORI GYÖRGY
KEDVES MAGZATTYAI
KIKET BETAKARTAK A
FÖLDNEK HANTGYAI
EGY LAJOST KIT MINDEN
ERÖSSEN SZERETETT
A HALÁL E SIRBE VÉLETLE-
NÜL BÉTETT
IDEJÉN A MIDÖN HUSZ-
EGY ESZTENDŐKIG
TÜNDÖKLÉK AZ IFJAK
KÖZT KEVÉS IDŐKIG
EKKOR A HALÁLNAK VÉ-
LETLEN PRÉDÁJA
LEVE EZ AZ IGAZ KEGYES-
SÉG PÉLDÁJA
MDCCC DIK ESZTENDŐNEK
TÁJÁN
SZENT MIHÁLY HAVÁNAK
HUSZ-HETEDIK NAPJÁN
HULLAS BÁR EGY KÖNYVET
HIDEG TETEMÉRE
MERT NEKED IS E LESZ JUTA-
LAMUL BÉRED
MIDÖN ÉLTED VÉGSŐ HATÁ-
RÁT EL ÉRED
AZ ATYA IS IDE JÖN KED-
VES TÁRSÁVAL
VÁRADI BORBARA EGY HÁ-
ZA TÁJÁVAL

Marosvásárhely, református temető, Maros megye.
Kőből készült síremlék. Címer díszíti. Méretei: 54/170/18.
Lejegyezte Kocsis Melinda, 2004.

3.
HORVÁT FERENTZ ITT LELTE
S KARJAIVAL MEGÖLELTE
KÉT TANULÓ FIAIT
SÁNDORT S DANIELT
ZOKOGÁSSAL HAGYTA ITT
RÁKHEL IS KÉT SZERE/.../T
AKIKET EGY ORÁBA
BOTSÁTOTT A SÍR PORÁBA
EZERNYOLTZSZÁZ HÁROMBA
LÉPTEK ŐK E GYÁSZHALOMBA
KIKET IS IDE ÜZE
A HIMLÖ SZÖRNYÜ TÜZE

Aranyospolyán, Kolozs megye.
Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

4.
SZÉKELY NYIRŐ SÁMUEL 1769EN INNEN 30 ESZTENDŐK
ALATT VISELT M.-VÁ-
SÁRHELYEN A BELSŐ ÉS KÜLSŐ TANÁTSBAN MIN-
DEN FŐBB TISZTSÉGEKET HASZNOSON BÖL-
TSENN, IGAZSÁGOSON AZOK NAGYOBB DISZT VETTE-
NEK TŐLE, MINT Ő AZOKTOL.
NEM KÖVETETT IDEGEN, TSAPODÁR, KÉNYES SZO-
KÁSOKAT AMA' RÉGI, TISZTELE-
TES, MÉLTÓSÁGOS VISELETTEL SZEREZTE 'S OLTAL-
MAZTA ÉRDEMÉT. TESTÉ-
NEK FEN TERMETT, 'S NAGYOT MUTATO ALKOTÁSA
IS SEGITETTE EBBEN. A' JÓK
ÖT NEM GYÜLÖLHETTÉK: MERT A KERESZTÉNY VAL-
LÁSNAK, 'S ERKÖLTSNEK BA-
RÁTJOK VOLT. ÚTÁLTA A' BOLDOGTALAN, TUNYA ÉLE-
TET AZ IDŐNEK TUD-
TA HASZNÁT VENNI. HÁZÁT KÜNN, BENN OKOSONA,
LÁRMA NÉLKÜL IGAZGATA.
JÓ INKÁBB SZERETTE LENNI, MINT LÁTTATNI. MUN-
KÁS ÉLETE VÉGGZÖDÖTT
1800. SEPTEMBER 17EN ÉLT 69 ESZTENDŐT, 3 HONAPOT
MELLYEK KÖZÜL 37 ESZ-
TENDŐT HÁZASSÁGI SZÖVETTSÉGBENN. NYUGOSZIK
MÁR E' SIRBAN, A HOVA

A kő másik oldalán:

GYÜJTÖTTE A HALÁL KÉT KEDVES LEÁNYAIT: AMAZ ÖT
ESZES SZÜZEKKEL
TÁRSALKODÓ KÉT SZÜZEKET, A' SZERELMETES ROSÁ-
LIÁT 1790 FEBR 7EN
KI ÉLT 17 ESZT. 4 HÓN. ÉS A' KEDVES ÁGNEST 1788 OCT.

15EN KI ÉLT 11 ESZT,
8 HÓN. REPESŐ ÖRÖMMEL FOG IDE KÖLTÖZNI HIV FÉR-
JÉHEZ 'S KEDVES GYERMEKE-
KEIHEZ (KIKNEK MOST KESERVES SZIVEL SZEREZ
EMLÉKEZETET) TOT KLÁRA 1806.
MAGA THOT KLÁRA IS HORDOZVÁN AZ ÉLET TERHE-
IT 65 A' NYAVALYÁK KERESZTJEIT
PEDIG SZINTE 2 ESZTENDEIG SZENVEDVÉN MINEK
UTÁNNA MEG KISÉRTETETT, TISZ-
TITTATOTT VOLNA 1807IK ESZT NOV 22 ÉN (TAVASZ-
HOZ ILLŐ VIDÁM NAPONN:) MEG HOLT SZE-
RELMES BARÁTJAIHOZ IDE TÉTETETT. MINDNYÁJAN
KELJENEK FEL DITSŐSÉGRE AZ ÚJ ÉLET
HAJNALÁN, MELYNEK NAPJA LE NEM MENYEN 'S
HOLDJA MEG NEM FOGYATKOZIK. ÁMEN. NY. A.

Az oromzaton:

TOLDALAGI
NYÁRÁDI ISTVÁN
ÉLT 63 ÉVET
UNOKÁJA GYULA
ÉLT 22 ÉVET

Marosvásárhely, református temető, Maros megye.
Véssett kőből készült síremlék. Méretei: 90/100/185.
Lejegyezte Kocsis Melinda, 2004.

5.

Észak:

UTAZO!
NÉZD MEG MAGAD A HAL=
LANDOSÁG TÜKÖRÉBE
WELITS JULIANNA
NYUGSZIK E SIR ÉJJELÉBE
AKINEK XVI TAVASZ
ROSÁIT OSZTOTTA
EGY KOMOR ÖSZ ELHERVASZTATTA
MDCCCV ESZT
OCTOB XXI KÉN

Kelet:

Megváltva 1984 ig

Dél:

A FIUI SZERETET ÁLTAL
LÁSZLOFALVÁROL IDE HOZOTT
ÉS ITT EL HALÁLOZOTT
N[...] ANYA
STULAN JULIÁNNA

W[ELIT]S PÉTERNÉ
EMLÉKEZETÉRE
95 ESZTENDŐS KORÁBA
1813 BA
NOVEMBER 2KÁN
ÉRTE VÉGÉT

Torda, Kolozs megye. Ótordai temető.
Faragott, csiszolt kő. Kb. 1,5 m magas.
Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2005.

6.
VERNES ILONÁT FEDI
EZ SÖTÉT SÍR
LELKE MENYBE DITSŐ
KORONÁVAL BIR
1840 BEN E SZÜZ VIRÁG
ÉLTE 17 ÉVÉBEN LEVE
TSAK MEGASZATT ÁG
MIKOR SZEBB[...] FÉNY LETT
ÉLTE PÁ[LYÁ]JA
AKKOR LÖN [...]

Torockó, Fehér megye.
Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

7.
Dél:
BOTHOS JÁNOS
NAK ITT HAMVAD
FÖLDI RÉSZE DE VISSZA
SZÁLT LELKE MENYBE
HOL VIGAD
S AZ ÖRÖM KELYHÉT ISSZA
HETVEN HÁROM ÉVEKIG
NYULT
VOLT FÖLDI ELTE 'S EZER
NYOLTZSZÁZ HUSZON HÁ
ROMBA MULT
KI MINT HASZNOS JÓ EMBER
NYUGODJÉK JÓL RONCSOLT
TESTE
MELY UGY SZENDEREDETT EL
MIKÉNT A NAP ELHUNY ESTVE
MOSJGO TEKINTETTEL

Nyugat:

ÉN
SZEKERES JU
LIANNA
[K]EDVES FÉRJEMNEK
UTÁNNA
NÉNY ÉV MÚLVA IDE
SZÁLTAM
S VELLE VISZONT
EGGYÉ VÁLTAM
HOGY KIKNEK FÖLDI
NAPJAIK
EGYGYÜTT FOLYTAK
HIV PORAIK
ÖSSZVE VEGYÜLVE EGY
GYUTT AT SZUNNYAD
[J]ÁK E NAGY ÉJTZAKÁT
ÖTVEN KILENTZ ÉV
VOLT ÉLTEM
MELYET E FÖLDÖN ÉLTEM
JÓSEF, IMRE 'S JÁNOS HÁROM
GYERMEKIM IS IDE VÁROM

Észak:

IM
JÁNOS FIATOK IS
HOZZÁTOK TÉRE
HÁTRAMARAD
VAN MÉG KÉT NAGYOBB
TESTVÉRE
KEDVES VOLT SZÜLE
IM!
KÉRLEK HÁT ADJATOK
HELJET 'S PORAITOK KÖZ
ZE FOGADJATOK
EZER NYOLTZSZÁZ HARMINTZ
KILENTZET HOGY ÉRTEM
A HALOTTI HARANG
MEGKONDULA ÉRTEM
'S FÖLDI PAPSÁGO
MAT A'
MENNYEL TSERÉLTEM MIDŐN
NEGYVENHÁROM KICSI ÉVIG NYULT ÉLTEM.

Kelet:

A FIUI TISZTELET
'S TESTVÉRI
HIV SZERETET
BETSES HANMVA

IK FELETT
EMELTE E' SIR
KÖVET
MDCCCXXXI
BOTHOS JOSEF

Mezőmadaras, Maros megye.

Terméskőből készült, 2,5 m magas, 1,1 m hosszú, 0,9 m széles síremlék.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 1995.

8.

[ITT NYUG]USZNAK NÉH. NS
[GEGES]I SUBA JÓSEF NÖJE SZ.
[BI]LEMBERG ANNA FÖLDI RÉSZEI
SZÜLETE K.E. NEMES.VÁROSBAN
1792. BEN. NÖJJE. 1795. EN HOSZ
SZAS.HERVADOZÁSA. UTÁN. A.
BOLDOG. ÖRÖKÉ. VALÓSÁGRA.ÁT
SZENDERÜLT. FOLYO. 1854. DIK. ÉV
JAN[UÁR] 8. ÁN. NÖJJE. 1855. ÉV. JANUA
[...].BOSZ. ÉLETEK. 38. ÉVET. KI
[...]. GYERMEKEI
[...]. SÁMUEL ÉS ANNA

Torda, Kolozs megye. Újtordai temető.

Kb. 1 m magas, töredezett, kidőlt, sírhant nélküli sírjel.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2005.

9.

EMLÉK KŐ
ITT NYUGSZIK EGY
JO APA ÉS HIV FÉRJ
TELEGDİ SÁMUEL
KI EGYERMEKÉVEL
IFJ. [...]VAL: NÖJÉVEL
ELT 10 TAVASZT KIT
3[...] VIRÁGZO TAVASZ
SZA UTÁN HERVASZTA
EL EGY MOSTOHA ŐSZ
185[...]BE SEP 29DIK
NAPJÁN. IDE VÁRJA
KEDVES NÖJÉT KOSA
JULIÁNNÁT ÉS HÁROM
ÁRVA GYERMEKEIT
GYÖRGY JÁNOS ÉS
MÁRTONT

Torda, Kolozs megye. Ótorda.

Kőből faragott, cementtel befröcskölt síremlék. 1 m magas.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2005.

10.

MEGHOLT KOR
POS GYÖRGY NAGY
KOLLERABA ESIR
HALOM FEDEZI A
Z Ö TESTET ES Ö
IT VARJA JÉZUS
SAT BOLDOGGUL
KI [...] HA [...]
KORPOS GYÖRGY

Körösfő, Kolozs megye.

Fehér terméskőből készült sírkő (90 x 41 x 11,7 cm), vésett betűkkel.

Lejegyezte Péntek Zsuzsa, 2003.

11.

Ember
ha megállsz
e gyász sírhalomnál
Ne késsél olvasni
mit mivelt a halál
Kökösi NAGY ÁDÁM
s neje NAGY AMÁLIÁval
Két kis gyermekeik
SÁNDOR ÉS
LAJOSSAL

Alvó ágyaikban egyszerre
haltak meg
Véletlenül támadt füst ölte őket meg
1881 Január 18 án
kikért kesereg életben maradt
NAGY AMÁLIA

NAGY ÁDÁM élt 35 évet
NAGY AMÁLIA „ 34 „
Párosan éltek
NAGY SÁNDOR „ 7 „
NAGY LAJOS „ 4 „

Kökös, Kovászna megye. Az unitárius templom melletti régi temető.

Gránit talapzaton terméskő sírjel. Méretei: 250 x 72–45–53 x 60–30–40. A vésett, aranyozott felirat három márványlapon olvasható. A felirat fölött domború levélkoszorú. A sír felismerhetetlen.

Lejegyezte Kubánda Réka, 2002.

12.

1883 Junius 6

SÖTÉT SIRAD HANTJA ALATT
PORHÜVELYED ITT HAMVAD
DE JOSÁGOD MIND ÖRÖKRE
ROKONID KÖZT FENNMARAD
VERNES ISTOK VOLT A NEVED
HETVEN ESZTENDŐT ÉRTÉL
LAKATOS ILONA NÖDDEL
NEGYVENNÉGYET TÖLTÖTÉL
MÍG KINOS BETEGSÉG UTÁN
E SIRBOLTBA KÖLTÖZTÉL

Torockó, Fehér megye.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

13.

E NÉMA SÍRHANT
FEDI
DALI MÁTÉ
PORAIT
SZÜL. 1841 BE
MEGHALT
1878
FEBRUÁR 26 ÁN
BÉKE PORAIRA
BÁNATOS SZÍVŰ
NEJE SZABÓ
ROZÁLIA
KÉT ÁRVÁJA
MÁTÉ ÉS ÁGNES
EMELTE E KÖVET

Hátul:

LETÖRT VIRÁG
KISEM NYILVA
DALI ÁGNES
ELHERVADA
SZÜLŐINEK
BÁNATYÁRA
17 ÉVES KORÁBA
SZ. 1879 be
MH. 1896 ba

Mécskő, Kolozs megye.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

14.

ITT NYUG
SZIK KÉT
TESTVÉR
OLCSVÁRI MA
RI ÉS FERENC
MEGHALT
1899 BE

EMLÉK SZOBOR

ÉLT 9 ÉVET
E KÖVET EMEL
TÉK ÉDES SZÜ
LŐI OLCSVÁRI
SAMU ÉS NEJE
KOMÁROMI AN
[NA] VIRÁG VOL
TAM EL HERVAT
TAM NEM IS ÉL
TEM SIRBA SZÁL
TAM ALSZOM
ÉDES ÖRÖK ÁL
MOM BÉKE PO
RAIKRA

Harasztos, Kolozs megye.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

15.

A HALÁL GYAKRAN KA
SZÁL HARMUNKAT EGYSZ
ERRE TALÁLT KOVÁCS LINA, ANNA,
MIHÁLY HIRTELEN BORITJA VIZÁR. 1913 JUL 17.IK
NAPJAN ÉRE MINKET
E NAGY CSAPAS
9, 5 ÉS 2 ÉVESEN
NYUGODJATOK BÉKÉBEN.

Korond, Hargita megye. *Nagykert* (unitárius temető).

Kőből készült síremlék. Méretei 50 X 30.

Lejegyezte Kiss Tünde, 2002.

16.

ITT NYUGSZIK
KELEMEN JÓZSEFNÉ
SZÜL. KELEMEN ÁGNES
SZÜL 1868 FEB 10
MEGHALT 1918. Ix. Hó 1.

AZ OLÁH BETÖRÉSKOR
MENEKÜLÉS KÖZBEN
AZ ALSÓRÁKOSI
MEZŐBEN
BLPF
EMLÉKÜL ÁLLÍTATTÁK
TESTVÉREI

Csomakőrös, Kovászna megye.

Papolci homokkőből készült síremlék. Méretei: 85 x 43. A felirat fölött két csillag.

Lejegyezte Szőcs Borbála, 2002.

17.
FARÁDI
ÁRON
NYUG. ÁLL. IG. TANÍTÓ
1851–1920
SÁNDOR ÁRONNÉ
Sz. Felsőtörjai
LÁSZLÓ VILMA
1861–1919
SÁNDOR ALBERT
1882–1883
f. SÁNDOR ALBERT
1890–1914
HŐSI HALÁLT HALT
GALÍCIÁBAN

Csomakőrös, Kovászna megye.

Márványoszlop. 170 cm magas. Műkő keretben fehér márvány.

Lejegyezte Szőcs Borbála, 2002.

18.

ÁLLJ MEG OHALANDO-TEKINTS E SÍRKÖRE.
OLVA[...]NYUGSZIK[...]NEK.

A
TÖVÉBEN
VONÓ KATA
VOLT A NEVEM A
KI CSAK 11 ÉVET ÉL
TEM S MÁRA 12-IK
TAVASZON LEHUL-
LOTT AZ ÉGRŐL. AZ
ÉN RAGYOGÓ CSILLA
GOM, ÉDESAPÁM.ÉDES
ANYÁM AKIK ENGEM
ÁPOLTATOK.SA SZIVE
TEK FÁJDALMÁVAL I-

DE BOCSÁTOTTATOK.
TÖBBÉ ÉRTEM NESIR-
JATOK HOGY EL KEL-
LETT BOCSÁSSATOK.
ÉDES JÓ SZÜLEIM LE-
GYETEK BOLDOGOK. A
KIK ENGEM MINDIG
HIVEN GONDOZTA
TOK!

SZÜLETETT 1913
OKTOBER 2.
MEGHALT 1925
JANUÁR 12.

E KÖVET EMELTÉK EMLÉKÜL SZÜLEI
VONÓ ANDRÁS ÉS NEJE VARGA ERZSÉBET

Méra, Kolozs megye.

Mészköből készült sírjel, obelisztk. Méretei: 250 x 45. A felirat fölött virágkoszorú, benne kalászt tartó kar.

Lejegyezte Szalma Anna-Mária, 2002.

19.
ITT NYUGSZIK
FERENCZ JÁNOS
1856–1927
FELESÉGE
DANCS ZSUZSANNA
1864–1896
GYERMEKE BERTA
1891–1897
E SÍRKŐ ŐRZI EMLÉKÉT
LÁNYUKNAK ZSUZSANNÁNAK
KI SZÜL 1893 ÉVBEN
S MINT ÁPOLÓNŐ A
VILÁGHÁBORÚBAN HŐSI
HALÁLT HALT 1917 ÉVBEN
NYUGODJANAK CSENDESEN
E SÍRKÖVET EMEL
TETTE A HÁLÁS GYERMEKE

Csomakőrös, Kovászna megye.

Papolci homokkőből készült síremlék. Méretei: 85 x 43. A felirat fölött két csillag.

Lejegyezte Szócs Borbála, 2002.

20.

ITT NYUGOSZNAK
VÁNCSARÓZA
VÁNCSAANNA
KIKETEGYMÁSUTÁN RAGAT
ELAHALÁLASZERETŐ
SZÜLŐKKÖRÉBŐL KIKET
EGYNAPON TEMETEKEL
AZSIRBAÉLETIKNEK
LEGSZEBKORAIKBAN
KIKÉLTEK
RÓZA 22 ÉVETÉS
ANNA 15 ÉVET
AZÖRÖKNYUGALMUKNAK
OLYKORÁNSIRTÁSTAK
HOGYSZIVEMAJDEL-
HASATAZÉDESANYOKNAK
MEGH 1901 FEB 7 ÉS 8

TESTVÉREIK

VÁNCSA MÁRIA
ÉLT 4 ÉVET M:H 1877 AGU. 13
MÁRIA
ÉLT 2 ÉVET M:H 1884 FEB 24
BÉKEPORAIBNAK

VÁNCSA DÁVID

Szl. 1884 m.h. 1927 Fe.27

Sepsiszentgyörgy, ortodox temető. Kovászna megye.

Homokkőből készült síremlék. Méretei: magassága 200 cm, szélessége 46 cm, vastagsága 40 cm.

Lejegyezte Roman Márta, 2005.

21.

[...]HALANDO ÁLL MÉG ITTEN
E SÍR ELŐTT MOST ITT NYUGOSZIK
A SOKAT SZENVEDETT[...]SÁNDOR GYÖR[GY]
KI VOLT AMGÉLT
A SZÜLÖK SZEME FÉNYE
LEGSZEB. KORABA KÖL
TÖZÖT SZÜLETETT 1922
JÚLIUS 10.ÉN MEGHALT
1939 JÚLIUS 14.ÉN NYOLCÉ
VES KORÁTOL ALIG VOLT
JONAPJA MERT TESTÉT
ÁLLANDON. BETEGSEG
BÁNTOTTA. BETEGSÉGÉT
HORDOZTA. ISTENBEN
TETT HITTEL TELVE

VOLT A SZIVE IGAZ SZERETETTEL. ABBAN
REMÉNYKEDET HOGY LESZ
JONAPJAMIR HIRTELEN AZ
URÖT ELSZOLITOTA KED
VES [SZÜLEITÖL]...
BETE. IDEVÁRJAPIHEN[...]
[...]
KIT ELNEMFELEDIK MÍG ÉLNEK
AZ ÉLÖK KÖZÖT ISTENSEGEDEL
MÉVEL CSINÁLTATTA ÉDESAPJA
[...]

Méra, Kolozs megye.

Mészkőből készült sírjel. Méretei: 250 x 45. A felirat fölött levelekből alkotott, faragott koszorú, benne két, búzakalászt tartó kéz. A felirat első sorai félkörívben körülvesszik a díszítést.

Lejegyezte Szalma Anna-Mária, 2002.

22.

FELEJTHETETLEN KÉT JÓ
FIUNK SZABÓ IMRE
SZÜL. 1927 M.H. 1945
A FOGSÁG IDEJE ALAT
RAGADOT EL A SZÖRNYŰ
HALÁL. IT AZ EMLÉKE
ITT NYUGSZIK E SIRBAN
SZABÓ DÉNES
SZÜL. 1933 M.H. 1956.
KATONAI SZOLGÁLATI
IDŐ ALAT VÁRATLAN
HALÁLT HALT A LUPENI
BÁNYA HA TUDNA
BESZÉLNI EL MONDANÁ
HOGY KELET NEKI MEG
HALNI. BÉKE PORAIKRA.

A sírjel oldalán található egy másik felirat:

NAGY JÁNOSNÉ
VÁGÁSI LIDIA
SZÜL. 1866
M.H. 1950
BÉKE PORAIRA

Parajd, *Mogyorópaták*, Hargita megye.

Kőből készült sírjel, fehér márvány lappal. Méretei: 156 x 40 x 36 cm. Felfele csúcsosodik. Véssett fűzfamotívummal, fényképpel díszített. A fénykép alatt puska és csákány. Alatta felirat: A HAZÁÉRT. A sírjelhez tartozik egy 1 x 1,5 m terület.

Lejegyezte Fülöp Orsolya, 2004.

23.

Akárki erejársz tekincs e sirkőre
Olvasd el kinyugszik e sir kebelébe
Itt nyugszik
Szász T. Ferike
1959 – 1972
Fiatal életem rövidre vólt szabva
Virágzó koromba hultam el a porba
Autó szerencsétlenségáldozatalett
Nyugodjék csendesen
Holtig siratják gyászoló szülei
és testvére

E sir követ bánatos szülők
készítették hogy ezzel őrizzék
gyermekük emlékét

Héderfája, Maros megye.

Betonból készült sírjel. Méretei: magassága 140 cm, szélessége 60 cm. A szöveg fölött a gyermek fényképe. A sírjelhez tartozik egy 2 x 3 m terület, vasbeton kerítéssel bekerítve. Mellette vasból készült pad.

Lejegyezte Peti Botond, 2004.

24.

Itt nyugszik madaras miki, ki egy elesés okáért 11 éves korában költözött e sírba. 1967–1978. Megáldjuk emléked míg sírodnál állunk, most is a miénk vagy, mindig hazavárunk. Emlékét őrzi bánatos szülei és testvére Csabi.

Vadasd, Maros megye.

Lejegyezte Székely Emőke, 2003.

25.

ITT NY.
SIMO FERENC
sz. 1961–1979
„HAZA INDULT AKKOR
DE LESUJTOTTAK RAJA
OTT HAGYTAK AZ UTNAK PORABA
A GYILKOS KEZEK KIOLTOTTÁK IFJ
ELETEMET GYÁSZ ÉS
BÁNAT MARADT AZ
ÉN ÉDES SZÜLEIMRE
BÉKE PORAIRA

Korond, Hargita megye. *Nagykert* (unitárius temető).

Műkőből készült síremlék. Méretei 120 x 50. A felirat fekete márványlapra vésve. Fölötte az elhunyt fényképe.

Lejegyezte Kiss Tünde, 2002.

26.

DARAY GÁBOR
ÉLT 46 ÉVET
DARAY ÁRPÁD
ÉLT 15 ÉVET
MEGHALTAK 1979 JUL. 6

„DE JAJ ANNAK, KI ÉL MEG, S MÁR HALOTT,
ELŐTTE SEMMI ÉS MÖGÖTTE MINDEN
IMÁDSÁG, ÁTOK, MIND HASZTALAN”
JUHÁSZ GY.

Szatmárnémeti, Szatmár megye.

Családi kriptá (240 x 200 cm). A sírjel fekete márványlap (60 x 40 cm), a felirat fölött fénykép.
Lejegyezte Németh Boglárka Noémi, 2003.

27.

CSEGÖLDI SÁNDOR
1946 – 1983
Utolsót dobbant a fiatal szívem
A ratosnyai völgyben mikor egy oriás
gép kiszorította lelkem
Az utolsó percben is rátok gondoltam
De a nagy fájdalomtól szólni sem tudtam
Bucsuzom téled drága feleségem
És két szép gyermekem
Értetek küzdöttem és hagytam el életem
Fájó szívvel válok el tőletek

Disznajó, Maros megye. Református temető.

Sírkő. Véssett szomorúfüz. Gondozott, kerítéssel körülvett sír.
Lejegyezte Vita Imola-Renáta, 2003.

28.

„Én az Úrban bízam”
KISS IMRÉNÉ
1914–1968
KISS IMRE
1904–1984
Emléke mindig megmarad

Feketelak, Kolozs megye.

Betonból öntött síremléke, a felirat fehér márványlapon. A síremlék mérete: 87,5 x 62,5. Pataki kővel díszített betonöntvény talapzat. Méretei: 300 x 250.
Lejegyezte Both Zsuzsa, 2002.

29.

„BÉKESSÉGET HAGYOK NÉKTEK...
NE NYUGTALANKODJATOK A TI
SZIVETEK...” JN.14,27.

ITT VÁRJA FELTÁMADÁSÁT
MUSZKA JÁNOS
1947–1986

EMLÉKÉT SZERETETTEL ŐRZIK
KEDVESEI.
„IGEN ATYÁM,
MERT IGY VOLT KEDVES TE ELŐTTED.”
MT. 11, 26.

1987

Méra, Kolozs megye.

Mészköbe épített fekete márványlap. Baloldalt kopjafa alakúra faragott oszlop. Jobb oldalt kőből faragott tulipán. Méretei: 87 ill. 143x93. Kerítéssel körülvett ápoltság.

Lejegyezte Szalma Anna-Mária, 2002.

30.

ORBÁN MÁRTON
1916–1989
LOVÁSZ LÚJZA
1918–
„MERT NÉKEM AZ
ÉLET KRISZTUS ÉS A
MEGHALÁS
NYERESÉG” FIL. I. 21

Angyalos, Kovászna megye.

Fekete márvány síremlék. Véssett kehellyel díszített.

Lejegyezte Ferenczi Eszter, 2004.

31.

ITT NYUGSZIK
SZÓLÓSSI LAJOS
1899 – 1968
és neje
TAR KLÁRA
1909 – 1989
SEBŐK JÓZSEF
1916 –
BÉKE PORAIKRA

„A nagy világon e kívül nincsen számodra hely
Áldjon vagy verjen sors keze
Itt élned, halnod kell.”

Koltó, Máramaros megye.

Betonból készült síremlék. A sírkő bal oldalán szomorúfűz díszítés.

Lejegyezte Bölönyi Helga-Tünde, 2003.

32.

Itt nyugszik

KOVÁCS FERENC

bányász

sz. 1886 m. 1960

Emléke legyen áldott

Hűséges és igaz szocialista munkás volt.

KOVÁCS ELIZA

sz. 1919 m. 1994

Marosújvár, Maros megye.

Mozaikból készült síremlék, közepén márványlap. Fölötte kereszt, valamint kalapács és lámpás. 127x204. Betonlappal fedett sír, 227 x 110 x 54.

Lejegyezte Balogh Ildikó, 2005.

33.

Itt nyugszik

KRISTÓF ANDRÁS

1964 –1995

E gyászos sírkőre

Nézzen rá mindenki

Mert az én tragikus

Halálomat hirdeti

Egy végzetes reggel

Hogy munkába álltam

Rá egy pár órára

Rettentően jártam

Rám zuhant egy nagy fa

Szétzúzta a fejem

S abból meghaltam

Vásárhelyen

Drága feleségem, egyetlen gyermekem

El kell hogy búcsúzzak

Nem tehetek róla

Ugy vegyetek mintha nem nem is lettem volna

B.P.

Disznajó, Maros megye. Református temető.

Fekete márvány síremlék. Véssett fa.

Lejegyezte Vita Imola-Renáta, 2003.

34.

ITT PIHEN
AZ ÚRBAN
SERESTÉLY
JÁNOS
SZÜL. 1953
MEGH. 1995
ÉS NEJE
BIKFALVI
SÁRA
SZÜL. 1955
MEGH.
MIKOR A TERHEM
ROSKADOZVA VITTEM
CSEENDBEN ÉS VÁRATLANUL
ÁTKAROLT AZ ISTEN

SZOMORÚ LETT ÉLETÜNK
MERT TE VOLTÁL
MINDENÜNK
HA A SORS KEZE IS ÉR
ISTEN A VEZÉR
NYUGODJANAK BÉKÉBEN

Szék, Kolozs megye.

A sírt 1995-ben nyitották meg a férj elhunytakor. A család egyúttal előkészítette az özvegy sírhelyét is. A sírjel fekete márványból készült, 130 x 36 x 17 cm méretben. A sírt 210 x 243 x 30 cm-es betonkerítés veszi körül. Az erre rögzített vaskerítés a szülők sírját is körülfogja.

Lejegyezte Keszeg Vilmos, Keszeg Ágnes, 2002.

35.

ITT NYUGSZIK KISDED
TAR RAYMOND JÁNOS
SZ. 1996 V 17 MH. 1997 III 30
„HAGYJÁTOK BÉKÉT E KIS GYERMEKNEK
ÉS NE TILTSÁTOK MEG NEKIK,
HOGY HOZZÁM JÖJJENEK, MERT
ILYENEKÉ A MENNYEKNEK ORSZÁGA”
Máté 19 : 14

Koltó, Máramaros megye.

Lejegyezte Bölönyi Helga-Tünde, 2003.

36.

Itt nyugszik
BÍRÓ FERENCZ
Kántor és kovácsmester
Sz. 16.10.1932.–MH. 16.09.1999
és neje
TÓKÉS ILONA
ÓVÓNŐ
Sz. 24.10.1935 – MH –
Megtettem mindent, amit megtehettem
Kiknek tartoztam, mindent megfizettem
Elengedem mindenki tartozását,
Feledd el arcom romló földi mását
Dsida Jenő

Kolozs, Kolozs megye.

Fekete márvány síremlék.

Lejegyezte Blényesi Enikő Noémi, 2002.

37.

BECSÜLETBŐL
AKIT INNEN
TARISZNYÁL-
TAK AZT EGY
KÖNNYEN NEM
FOGJA AZ ÉLET
PISZKA MERT
ITT MÉG A SÁR
IS TISZTA
– KÁNYÁDI S –
DR. MEZEY
ANDRÁS
1917 – 1998
ÉS FELESÉGE
DR. BARABÁS
ANNA
1917 – 1999

Parajd, Nyíres, Hargita megye.

Kopjafa. Méretei: magassága 187 cm, szélessége 13 cm, vastagsága 16 cm. A sírjelhez tartozik egy 1,5 x 1 m terület. Gondozott.

Lejegyezte Fülöp Orsolya, 2004.

38.

ITT NYUGSZIK
GÁL BÉLA
SZÜL. 1935.XII.17
ÉS NEJE
SZILÁGYI JÚLISKA
SZÜL. 1939. VII. 28
MH.
MAJD HA EGYKOR SZEMEIMBŐL
KISZÁRADNAK A KÖNNYEK,
IDE JÖVŐK KEDVES FÉRJEM
MELLETTED PIHENEK!
JÉZUS TE LÉGY VELÜNK!
BÉKE PORAIKRA

Szilágysámson, Szilágy megye. Új (baptista) temető.
Sírkő, a felirat fölött szomorúfűz. Méretei: 80 x 50.
Lejegyezte Széles Hajnal, 2002.

39.

ITT NYUGSZIK
MOLNÁR RÓZÁLIA
SZ. FÁBIÁN
1944 – 2002

„A SZERETET AZ EGYETLEN
ZSEBKENDŐ, AMI FELSZÁRITJA A
MEGSZOMORODOTTAK KÖNNYEIT.”
C.H. SPURGEON

„NEM HAGYLA EL, SEM EL NEM
TÁVOZOM TŐLED.”
ZSID. 13,5.

Parajd, Mogyorópaták, Hargita megye.
Fekete márványból készült síremlék. Méretei: magassága 92 cm, szélessége 49 cm, vastagsága
10 cm. A sírjelhez tartozik egy 2 x 2 m terület.
Lejegyezte Fülöp Orsolya, 2004.

Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése az elhunyt emlékének megörökítésében¹¹⁷

A helyzetet, amelyről beszélni szeretnék, József Attila versében találjuk meg. 1937 novemberében írta, néhány nappal halála előtt (december 3-án halt meg), azon a helyszínen, ahol a tragikus esemény bekövetkezett.

Ime, hát megeltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.

Az utókor többször tett kísérletet a kegyeleti jog érvényesítésére. 1937. december 5-én Balatonszárszón temették el, 1942-ben a Kerepesi temetőbe vitték, 1959-ben ugyanitt a Munkásmozgalmi Pantheonba temették, majd maradványait 1994-ben visszatemették a balatonszárszói temetőbe. Azok, akik élete válságos szakaszában nem voltak mellette, a nevét hibátlanul írták fölébe, minden alkalommal változó szöveg- és tartalmi kontextusokban.

A *kegyeleti jogot* mind a legtöbbször íratlan, helyi-regionális szokáshagyományon alapuló jogszokás, mind a polgári jogrendszer, szokásjog számon tartja, értelmezi és érvényesíti. A magyar jogi népszokásokat összefoglaló munka írja: „A halott személyisége iránti kegyeletet sokféle szokás védte.” (Tárkány Szücs 1981: 198.) Magyarországon a kegyeleti jogot jelenleg a polgári törvénykönyv 2013-tól érvényben lévő V. törvénye biztosítja. Eszerint *(1) Meghalt ember emlékének megsértése miatt bírósághoz fordulhat a hozzátartozó vagy az, akit az elhunyt végrendeleti juttatásban részesített.* A 2020-ban megújított 2009-es román polgári törvénykönyv 78. §-a garantálja az elhunyt személy emléke és teste iránti tiszteletet. A 79. § szerint az elhunyt emléke, képe és hírneve ugyanolyan védelmet élvez, mint az élőké.¹¹⁸

A kegyeleti jogban a következő motívumok szerveződnek: névadás, -használat, -csere; a privát életre vonatkozó adatok védelme, a méltósághoz való jog, az imázshoz és annak forgalmazásához való jog, a halott emléke őrzéséhez való jog, az el-

117 Megjelent: Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése az elhunyt emlékének megörökítésében. In: Benő Attila – Péntek János (szerk.): *Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában.* (A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai, 11.) Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2020, 278–296.

118 A kegyeleti jog román megnevezése: *Dreptul la respectarea memoriei persoanei decedate.*

hunyt testének védelme, az elhunyt végrendelkezésének érvényesítése. A jogszokás kiter az elhunyt síremlékének ápolására. A kegyeleti jog elsősorban az elhunytat, másodsorban közeli hozzátartozóit (leszármazottait és szellemi utódait), ezek érdekeit védelmezi. Az előírások az elhunyt és hozzátartozói szűkebb és tágabb idő- és térbeli környezetének viselkedését szabályozzák.¹¹⁹

Jelen esetben a következő helyzetértelmezést fogalmazzuk meg. Az ember fogantatásától kezdve folyamatosan kommunikálja létezését, szándékait, állapotát, hangulatát. Ezeknek a jelzéseknek egy részét a mindennapok felemésztik, egy másik része pedig elkíséri őt élete során: ez a társadalmi és kulturális tőke, azaz identitása mint belső és mint nyilvános reprezentáció. Ez a tőke halmazható, különböző helyzetekben értékesíthető; mind az egyén, mind a környezete által használható. A tőkét részben az egyén maga, részben környezete alakítja, gondolja: családja, baráti, munkahelyi közössége, újabban a hálózati társadalom, akár csak olyan intézmények, mint az adminisztráció, az egyház stb.

A címben említett rituális helyzet a haldoklás és a temetés. Ebben a helyzetben az egyén meghozza élete utolsó döntéseit, s a környezete átvállalja az elhunyttal kapcsolatos teendőket, stratégiákat. A kommunikáció szokásainak kutatójaként az európai etnográfia és antropológia szinte általánosnak tekinthető úzusától eltérően a temetést nem a halott meggyászolásának és holtteste eltakarításának rítusként értelmezzük, hanem – a kommunikáció kultivációs modellje szerint – olyan szertartásként, amely a nyilvánosság szférájában megkonstruálja (kiszzelektálja és megfogalmazza, kommunikálja, letétbe helyezi) a halott emlékét, megalapozza az elhunytira irányuló kommunikatív és kulturális emlékezést. A temetés valójában nem lezárja a halott életét, hanem épp ellenkezőleg, előkészíti és elindítja az egyén utóéletét. Kijelöli a halottra való emlékezéssel kapcsolatos szerepeket, feladatokat, tartalmakat, helyszíneket.

A temetési beszéd szakaszos beszédesemény. A végrendelkezésben és a búcsúzkodásban a haldokló aktívan részt vesz. A halál beállta után rövid ideig intenzívvé válik a halottról való beszélés. Ezekben a beszédeseményekben a különböző intézmények (kórház, lakosságnyilvántartás, egyház), az elhunyt családtagjai és ismerősei vesznek részt. A harmadik beszédesemény a halottal kapcsolatos kommunikatív, majd az állandósuló, ismétlésen alapuló kulturális emlékezés. Beszédfunkció szerint elkülönülnek és egymást váltogatják a tény-megállapító és -közlő, az egyéb informáló, a kondoleáló és más érzelm kifejező, a halottal való transzcendens (a halott nyugalomára vonatkozó kívánságok, a halott kívánságaival kapcsolatos fogadalmak), valamint a halottal kapcsolatos szakrális kommunikáció (ima, fogadalom) aktusai. A beszédformák változatosak és általában ritualizáltak, valamint gyakran alkalmaznak sztereotip szövegműfajokat és -formákat (kondoleálás, temetési prédikáció, halottsiratás, feliratok elhelyezése, belső beszéd, ima).

¹¹⁹ A magyar nyelvű antropológiai irodalom a gyásztartás kötelezettségét (Kunt 1987: 181–188) és az öröklés szabályait (Tárkány Szűcs 1981: 707–778) tematizálta.

A haldokló az élete utolsó szakaszában szóbeli hagyakozás vagy írott *végrendelet* formájában szétosztja anyagi és szellemi javait leszármazottai vagy a környezetében élő személyek, működő intézmények között. Ezzel a gesztusával hatását kiterjeszti a halála után időszakra, gondoskodásával befolyásolja örökösei életét. A végrendelkezés az egyén utolsó megnyilatkozása, ezért fokozott figyelemben részesül. A végrendelkezést, a szöveg szerkesztését, nyelvezetét és aktusát a középkori előzmények után egy 1638-ban keltezett törvény szabványosította.¹²⁰ A haldokló, az elhunyt személy szándékának, expliciten megfogalmazott végrendelkezésének érvényesítéséről hivatalos személy (bíró, ügyvéd, közjegyző) gondoskodik. A szóbeli végrendelkezés illokúciós aktus. Az elhunyt utolsó akaratát a hozzátartozók tiszteletben tartják, érvényesítik. Figyelmén kívül hagyásának eseteit a családi és a lokális szájhagyomány hosszú időn keresztül őrzi. Jellegzetes motívumok a váratlan, tragikus halállal, végrendelkezés nélkül elhunyt, valamint a kinyilvánított szándékainak elutasítását tapasztaló halott nyugtalansága, visszajárása, a végrendelkezést megsértő utódok életében bekövetkező események.¹²¹

A halál tényét különböző intézmények örökítik meg (beteggondozó intézet, kórház, egyház, polgármesteri hivatal, bank). Az intézmények lezárják az egyén életpályájának követését, archiválják az élettörténetét (diagnózis, a halál körülményei). Az ekkor kiállított okiratokat, az intézményekben letétbe helyezett adatokat a családtagok éveken keresztül használják az ügyintézésben, a hivatali diskurzusban. Az okiratok, az intézmények által kiállított bizonylatok az egyén teljesítményeinek a köztudatban való torzítatlanságát, stabilitását garantálják, lezárják az intézményekkel folytatott kapcsolatát. Ezzel az intézmények megvonják a figyelmüket, és csupán kivételes esetben kultiválják az elhunyt emlékét. A halálról történő intézményi beszéd szókimondó fogalmi nyelv, nincs tekintettel sem a haldokló, sem a hozzátartozók érzékenységre.

A családtagok a betegeskedés, a végegyengülés idején gondoskodnak az „utolsó átmenetről”. Gondoskodnak fizikai igényeiről, ápolják, bátorítják, tudomásul veszik hagyakozásait. A haláleset bekövetkezte után intenzív diskurzus kezdődik, amelynek tulajdoníthatóan megszületik, nyilvánosságra, valamint megörökítésre kerül a halott emléke. Az elhúzódó, meg-megszakadó és újrainduló beszéd folyamat jelentős mértékben rituális nyelvi viselkedés. Tartalmi, formai és morális előírásokhoz igazodik. Középpontjában az egyén áll, az egyén testi, érzelmi és lelki (valóságos) igényei; a halálra készülő, haldokló és elhunyt személy mellett a diskurzus a közelálló személyekre is irányul. A diskurzus gyakorlója a primér közösség tagjai

120 A végrendelkezés történetére vonatkozó adatok: Tárkány Szűcs 1961, 1981: 726–756.

121 Jókai Mór regényében Baradlay Kazimir életének utolsó hatvan percében feleségének diktálja le a végrendeletét. A halál beállta után Baradlay Mária térdre rogyva, összekulcsolt kézzel esküszik, hogy mindent a férj akarata ellen fog tenni. A magyar hiedelemmondák halállal, halottal kapcsolatos korpuszát Körner Tamás rendszerezte. A 12 témakörbe sorolt történetekben gyakori szüzsé a II. A halott megjelenési formái, III. A halott nyugalmanak megzavarása, IV. A ki nem elégített halott. (Körner 1970.)

(hozzátartozók, barátok, ismerősök).¹²² Megkülönböztetett figyelem kíséri a személy kívánságait, kijelentéseit, környezete nagyobb figyelmet, szolgálatkészséget tanúsít irányába.

Az elhunytól való beszélés részben lelki okokra és folyamatokra visszavezethető kommunikatív emlékezés. Másik része a kulturális emlékezet területén bontakozik ki. Az emlékezés egyik célja az elhunyt emlékének megkonstruálása (a tartalmak összeválogatása, megszerkesztése), az elhunyt szociális hálóba (szülők és leszármazottak, családtagok, munkatársak, örökösök) való beillesztése, az elhunyt emlékének nyilvánosság előtti megjelenítése, megörökítése, létbe helyezése, az elhunyt emlékének felidézése. A címzettek között szerepelnek a jelenlévők és a távolmaradók, a következő generációk tagjai. Ezek a beszédfunkciók a szociális szféra felé irányulnak. A családban működő kultusz további tartalmakat éltet: számon tartják, felemlégetik kedvenc ételeit, szavajárását, nótáját, szokásait. További funkció az elhunyt túlvilági sorsának (üdvözülés) befolyásolása, a transzcendens kommunikáció által. A megszólított transzcendens lények a szentek, valamint az elhunyt hozzátartozók.¹²³ A rituális nyelv enyhén metaforikus, őrizkedik a kérlelhetetlen tény (az elmúlás, a test elenyészése) megnevezésétől. Szívesebben tematizálja a lélek és az emlék továbbélését, valamint a túlélők gyászát, fogadkozását.

A halottról való rituális beszélés műfajai koronként változnak; állandósult formái a kondoleálás, a gyászjelentő, a verses halottbúcsúztatás, a temetési prédikáció, a sajtóban közzétett gyászjelentés, megemlékezés. Az elhunytól szóló diskurzus különböző médiumokat vesz igénybe. Az oralitás és az írás mellett a diskurzus használni kezdte a képet és a filmet. A nyomtatott sajtó a megjelenése után fél évszázaddal (a 19. század második felétől) szintén felvállalta a család gyászának közvetítését. Az apróhirdetesként feladott gyászjelentés a napisajtó primér kontextusán túl évek és évtizedek múlva is visszakereshetővé, felbuktathatóvá teszi az egyén emlékét.

122 Bár nincs szándékunkban részletesen kitérni rá, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a meghalás folyamatosan átalakult. A korai kereszténység temetési szertartása mellőzte az egyén személyével kapcsolatos motívumokat. Az egyén a 12. századtól, a gótika–reneszánsz–manierizmus során folyamatosan kerül a temetési szertartás középpontjába. Máté evangéliumának értelmezése alapján az egyén felelős az életéért és túlvilági sorsáért, megítélése már a haldoklás idején elkezdődik. A 15. századtól a meghalás és a végtisztesség az egyház előírásai szerint történt. (Szabó P. 1989: 8–10.) Szabó Péter hivatkozta Philippe Ariès megállapításait (Ariès 1987: 368–374): Szabó P. 1987: 8–9. A halálnak a középkortól ismert típusai a sorsszerű danse macabre (11–14. század), a bűnös ember hosszas, magányos szenvedése (az egyház a 11. századtól elutasítja a meghalásban való részvételt; meghalás után a halott nyugtalan, visszajáró), a méltóságteljes meghalás művésze (a 16. századtól), a nemes célért vállalt hősi halál (heroikus, hirtelen halál a középkortól a 20. századig) (Carbonell 2005). A meghalás ma is metamorfózison megy át. A változás egyik okát és formáját abban látjuk, hogy a folyamat levezetésében egyre nagyobb mértékben szerepet kapnak a kontextualizált egyének (orvos, beteg- és idősgondozó, temetkezési vállalkozó), a családtagok, hozzátartozók egyre nagyobb mértékben csupán szemlélői és adminisztrálói a folyamatnak. A változás másik oka, hogy a haláleset egyre gyakrabban váratlanul következik be (háborúk, agresszió, közúti, munkahelyi baleset). A meghalás ezen formái általában elkerülték az etnológia figyelmét. A téma részletesebb elemzése: Keszeg 2015b.

123 A transzcendens vagy szakrális kommunikáció „az emberek a másik világ(ok) emberfölötti lényeivel való kommunikációja” – írta a fogalmat Jan G. Platvoet holland vallástörténész nyomán megalapozó Lovász Irén (Platvoet 1999, Lovász 2002: 9).

A nyomtatott, az analóg média az évforduló keretében állandósította az elhunyt közéleti személyek emlékének felelevenítését. A szociális médiában Amerikában az 1990-es években, Magyarországon 2011-ben nyíltak az első virtuális temetők. (Gáncsos 2014.) A virtuális temetők mindenkire, az emberek mellett az állatokra is kiterjesztették szolgáltatásaikat.

A sírfelirat előzményei az ókori (i.e. 3–1. évezred) irodalomhoz nyúlnak vissza. A királyfeliratok az uralkodók isteni származását és jelentős tetteit örökítették meg. A kereszténység a temetési prédikáció horizontjába emelte, bibliai eszmékkel, idézetekkel és parafrázisokkal gazdagította. Évezredek során folyamatosan kapcsolatban állt a tárgyakra kerülő feliratirodalommal. Az újkortól az egyénre irányuló érdeklődést és emlékezésigényt elégíti ki. A magyar sírfelirat újra és újra találkozott a szépirodalommal. A latin nyelvű humanista költészet, a klasszicizmus és a romantika irodalmi műfajjává avatta.¹²⁴ A 20. század utolsó harmadában az erdélyi sírfeliratok szívesen kölcsönöztek szépirodalmi mottókat, aforizmákat (Tamási, Kányádi).

A sírfelirat általában heterodiegetikus, egyes szám harmadik személyű beszéd; a homodiegetikus narráció (egyes szám első vagy második személy) szintén karakterisztikus, de ritkábban előforduló, archaizáló beszédmód.

A sírfelirat szociális kommunikáció, az elhunyt életpályájáról és szociális hálójáról tájékoztatja a kortársakat és az utókort; záradéka transzcendens kommunikáció, a halott nyugalomát hivatott befolyásolni. Több évtizeden, esetleg több évszázadon keresztül fennmarad. Olykor a család folyamatosan hozzáadja az utóbb elhunytak élettörténetét. A sírfelirat tartalmi motívumai az elhunyt neve, születési és elhalálozási adatai, szociális kontextusa, szórványosan a foglalkozása, a halál oka, morális tulajdonsága, továbbá az elhunyt nyugalomára és a feltámadás reményére történő utalás.¹²⁵

A haldoklás és a temetés rituális helyzetében a nyelvválasztás-, használat sajátos stratégiái érvényesülnek. Ezeket a 70 erdélyi, valamint néhány távolabbi településről archivált mintegy ezer sírfelirat alapján nevezzük meg. A kutatás mindössze a magyar etnikum nyelvválasztását követi.

1. A korai sírfeliratok az európai írásbeliség, valamint a keresztény liturgia¹²⁶ nyelvét, a latin nyelvű írásbeliséget használták. Az elhunytak arisztokraták, a tudományok doktorai, literátusok, teológusok, juristák. A latin nyelv használata a temetőkben a 19. században szórványossá vált. Mezőtelegden Tardi Istvánnak 1726-ban a szentély falára helyeztek latin, Asztalos Borbálának 1822-ben, Miskolczy Lajos-

124 A jelenséget Keszeg Anna Gyöngyössi János életművéből mutatta ki (Keszeg A. 2011, különösen 63–87, 139–170).

125 A magyar sírfelirat szövegformuláiról: Balassa 1989: 141–148. A zsidó sírfeliratok a 19. század utolsó harmadáig nem tettek különbséget az elhunytak között, nem voltak tekintettel társadalmi státusukra. A 19. század végétől a társadalmi rang feltüntetése, a síremlék anyagának, méretének megválasztása érzékeltetni kezdte az a társadalmi különbségeket (Erdélyi L. 1980: 18). Kunt Ernő is jelzi, hogy a temetők visszatükrözik a társadalmi különbségeket (Kunt 1987: 217).

126 A nyugati kereszténység, a római katolikus vallás a II. vatikáni zsinaton (1962) mondott le a latin nyelvnek a liturgián való használatáról. Kivételt képeztek a szláv államok. A reformáció a protestáns vallásokban az anyanyelv használatát tette lehetővé.

nak és feleségének síremlékére 1849-ben magyar nyelvű emléktáblát (Emődi–Varga 2004: 16–17, 24–25.) Köröstopán 1868-ban egy munkabaleset áldozatainak latin nyelvűfeliratot fogalmaztak (Juhász 1999: 69). Pataki Sámuel orvosnak, professzornak 1804-ben Kolozsvárt latin sírfeliratot fogalmaztak (Lászlóffy–Kántor 1989: 24). Latin nyelvű szövegtöredékek későbbben is felbukkantak a sírfeliratokban (ANNO, PRO PATRIA).¹²⁷

2. Az államnyelv az adminisztráció nyelve, ezért dominánsan érvényesül olyan területeken, mint a polgári anyakönyvezés, az orvosi és a halottkém szolgálat, az ügyészség. A különböző állami intézmények az elhunyt állami, szociális gondozottak számára a végtisztességet is az állam nyelvén biztosítják. A köztemetők azonban ritka esetben kerültek állami cenzúra alá. 2003-ban a Bákó megyei Trunk falu temetőjének sírfeliratait írtuk össze. Kizárólagosan román nyelvű sírfeliratokat találtunk.¹²⁸ Néhány sírfelirat:

2.1. *AICI SE ODIHNEȘTE / SCUMPUL NOSTRU TATĂ / STEFAN SABĂU / DECEDAT LA 7 OCTOMBRIE / 1918 / IN ETATE DE 62 ANI*

2.2. *AICI ODIHNEȘTE ÎN DOMNUL / JITARU FERENT / NASC. 23–02–1915 / DEC. 26–05–1968*

2.3. *Aici se odihnește / COȘA M. IANOS / Născut: 20–XII–1907 / Decedat: 02–01–1978 / ODIHNA cea veșnică dă-i-o lui. Doamne / Și lumina cea fără de sfârșit să-i strălucească lui. Amin*

2.4. *ÎȚI MULȚUMESC DOAMNE / CĂ M-AI CREAT. / DR. BENEDICT MARTIN / PR. FR. MIN. CON. / N. 31 VII 1931 – D. 12 VII 1986 / BENEDICT ANTON D. 1911 / BENEDICT FRANCISCA D. 1925*

2.5. *AICI ODIHNEȘTE ROBUL / LUI DUMNEZEU / PISTA M. PAVEL / N. 19 II 1961 – D. 25 XI 1992 / PIOASĂ ADUCERE AMINTE / REGRETE ETERNE –*

2.6. *AICI ODIHNEȘTE ROABA LUI D-ZEU / COȘA TEREZA / NĂSCUTĂ 29–01–1973 / DECEDATĂ 22–08–1997 / ODIHNEASCĂ-SE IN PACE*

2.7. *AICI SE ODIHNEȘTE IN DOMNUL / FAMILIA / SABĂU GHEORGHI / N. 8 04 1928 DXXXX / SABĂU MARIA / N. 3 12 1927 – D. 28 05 1998 / ȘI PRUNCII NEVINOVAȚI / SABĂU MIHAI D. 1949 / SABĂU FRANCISC 1950*

3. A soknyelvű környezet, a sok etnikum és felekezet által közösen használt temető megengedi a különböző nyelvű feliratok elhelyezését. Többször volt alkalmam nagyvárosok, világvárosok temetőjében járni. Közülük példaként a detroiti temetőt emelem ki, amelyet 2015-ben jártam be, a magyar sírfeliratok megfigyelése céljával. Házigazdámval hosszasan és reménytelennek tűnő keresgélés során bukkantunk rá a magyar családok parcellájára. Több mint száz síremlékről készítettünk felvételt. A felvételeinken hozzávetőleg 300 elhunyt adatai szerepelnek.

A sírjelek mindenike faragott, időtálló keménykő (márvány, gránit). Egyik részük az Európában általános álló objektum. A temetőben sok, 1-2 méter magas obeliszsk található. Az általunk azonosított sírjelek nagyobb része viszont 1 méter alatti

127 Az erdélyi latin nyelvű írásbeliség laicizálódásáról Jakó 1977, különösen 31–35.

128 Gyűjtőtársak: Keszeg Vilmos, Jakab Albert Zsolt, Ozsváth Imola.

törpeobjektum, változatos formában és méretben. A sírjelek másik része fekvőobjektum, a földre ágyazott emléklap. Szélességük 25–40 cm, hosszúságuk a szélességnek megfelelően 50–100 cm.

A sírjel általában több elhunyt emlékét örökíti meg. Gyakori a szülőknek és gyermeküknek, a nagyszülőknek és szülőknek állított sírjel. A felirat a végletekig leegyszerűsített, mellőzi az adatok mondatba szervezését. A felületet dominálja a családnév, alatta az elhunytak keresztnéve, születésük és elhalálozásuk éve. A születés és az elhalálozás pontos dátumának feltüntetése ritkán fordul elő. A nevek előtt egy szó jelzi a családi viszonyt (*son, daughter, father, mother, husband, wife, son–brother, sister–daughter, husband–father, wife–mother*). Ez elé ritkán jelző kerül (beloved, dear). Elvétbe fordul elő az örökélettel, a feltámadással, a találkozással, az emlékezéssel kapcsolatos mondat (*Forever in our hearts, Forever with the Lord, Not my will, thine be done, The Lord is my Shepherd, We are together in heaven*). A sírfeliratok az angol nyelvet használják; a keresztnévek is angol nyelven kerülnek megörökítése.

A fentiek szemléltetésére néhány példát választunk.

3.1. NEMETH // FATHER / JOSEPH / 1889–1959 // MOTHER / JULIA / 1894–1954

3.2. NEMETH // DEAR HUSBAND / 1889–1963 // DEAR WIFE / BRIGITTA / 1897–1957

3.3. HEGEDUS // FATHER / JULIUS / 1921–1969 // MOTHER / KATHLEEN / 1928–1984

3.4. HERCZEG // SON / ALBERT / 1918–1966 // FATHER / ALEX / 1895–1985 // MOTHER / MARY / 1893–1983 // DAUGHTER / MARY / 1923–1997

3.5. MOHACSI // FATHER / FRANK / JULY 3. 1892 – MAR. 4. 1955 // MOTHER / MARY / MAY 30. 1894 – JAN. 8. 1998

3.6. BIRO // BALAZS / 1886–1980 // MOTHER / HELEN / 1891–1981

3.7. TOTH // FATHER / ALEXANDER / 1878–1963 // MOTHER / LIDIA / 1885–1963

3.8. 1878 // 1963 // HUSBAND & FATHER // MICHAEL TOTH

3.9. 1888 // 1962 // WIFE // THERESA TOTH

3.10. KELEMEN // FATHER / LOUIS / 1871–1958 // MOTHER / IRMA / 1884–1958

3.11. WIFE-MOTHER / MARY MECSEY / 1886–1957

3.12. BOGNAR // FATHER / LOUIS / 1884–1958 // MOTHER / ANNA / 1892–1983 // DAUGHTER / ANNA / 1918–1997

3.13. DEAR WIFE / AND / MOTHER // ANA BALOG / 1892–1963

3.14. DEAR / HUSBAND // FRANK BALOG / 1895–1958

3.15. FARAGO // HUSBAND – FATHER / ENDRE A. / 1913 // WIFE – MOTHER / ROSE T. / 1916–1992

3.16. DEAR WIFE // MARY NYAKAS / 1910–1956

3.17. IHS // MARY CSIZMADIA / 1910–2001

3.18. Az egyik magyar nyelvű síremlék a következő. A fekete márványlap hozzávetőleg egy méter hosszú, 40 cm széles, a földre van fektetve. Bal oldalt az elhunyt házaspár esküvői, jobb oldalt időskori képe, gravírozva. A bal oldali fénykép fölött: *Wedding Day November 11 1941*. A jobb oldali kép alatt: *Alexander „Al” Elizabeth*. A nevek alatt található a születés és elhalálozás dátuma. A felület felső felét átfogja a VARGA családnév. Alatta:

I. hasáb

Magyar emlékezeti ének / Magyar egyházi ének 289. / Verssor 3

II. hasáb

Nincs már szove, [szívem] félelmére Nézni / sírom fenekére... / Mert látom Jézus példájából: Mi lehet / A holtak porából. Szünjete meg kétségeim / Változatok félelmeim.

A III–IV. hasáb a fentiek angol fordítása.

3.19. A másik magyar nyelvű sírfelirat a következő: *BAKOS // ITT NYUGSZIK / JOZSEF BAKOS / SZERETO FERJEM ES EDES APANK / SZÜL. 1882 MAR. 8 – MEGH. 1919 APR. 23 // JULIA BAKOS / SZÜL. 1887 FEB. 5. – MEG / DEC. H. 1966 OCT. 13 // BEKE HAMVAIRA*

3.20. A harmadik szöveg rövidebb: *BARNA BALAZS / 1877 + 1925 / BÉKE HAMVAIRA*

4. Mi történik akkor, ha valaki más, több nyelvet beszélő közösségbe, családba házassodik, kerül gondozásba, vagy gyermekei, unokái nyelvet cserélnek? Bármilyen megtörténhet.

Vegyes lakosságú vidéken koszorúfeliratot ki-ki a maga nyelvén fogalmaz, az elhunyt anyanyelvétől függetlenül. A vallásos szertartás többnyire az egyház nyelvét követi, olykor függetlenül az elhunyt anyanyelvétől. A helyzet kezelésére azonban különböző kiegészítő megoldások vannak használatban. A protestáns lelkészek a család és a település román ajkú egyedeire való tekintettel román nyelvű szövegrészeket is beiktatnak a prédikációba (ima, életrajz). A család dönthet úgy is, hogy mind a protestáns, mind az ortodox egyház papját felkéri a szertartás elvégzésére.

A sírfelirat nyelvének megválasztása döntés meghozását feltételezi. A döntés az elhunyt, a túlélőkre és a környezetre van tekintettel. A rituális nyelv lehet mind az elhunyt, mind a túlélők, mind a környezet nyelve. Teljesen vagy részlegesen. A nyelvválasztás lehet akár az udvariasság, akár az önkény gyakorlásának, a túlélők hatalomgyakorlásának és toleranciájának, a környezethez való igazódás következménye. Az idegen nyelv és az elhunyt nyelvének teljes dominanciája között olyan átmeneti fokozatok lehetségesek, mint a keresztnév megőrzése/átfordítása, a lánykori családnév feltüntetése, mindkét nyelv párhuzamos érvényesítése.

4.1. A magyar keresztnév egyik eleme román alapszövegbe integrálódik; a másik keresztnévet szintén román nyelven tüntették fel. A döntés a szóban forgó személy tudomásával történt.

4.1.1. *AICI ODIHNEȘTE / ISTRATE NICOLAE / TEOFIL / 1942–2002 / ISTRATE ILDIKÓ / MARIA / 1947–20XX¹²⁹ (Torda)*

129 Amikor a síremlék a haláleset bekövetkezte előtt készül el, az évszám befejezetlenül kerül a sírtáblára. A továbbiakban ilyen esetekben XX jellel jelöljük a hiányzó évszámot.

Az alábbi estben a család a nő becenevét vésette a sírkőre:

4.1.2. GĂLBEAZĂ AUREL / NĂS. 1909 / DEC. 1988 / GĂLBEAZĂ / MARISCA / NĂS. 1913 / DEC. 1978 (Mezőörményes)

Ugyanez a döntés született meg egy másik családban, a magyar férj elhunytá után:

4.1.3. ITT NYUGSZIK / ID. SZEDILEK ISTVÁN / 1950–2015 / ÉS NEJE / BUCUR ANGELA / 1954–20XX (Torda)

A román férj elhunytá után az özvegy magyar feliratot rendelt:

4.1.4. ITT NYUGSZIK / UNGUREANU DUMITRU / SZÜL 1942–2007 / UNGUREANU ÁGNES / SZÜL 1947–20XX / NYUGODJANAK BÉKÉBEN (Vajdahunyad)

4.2. A román férjét túlélő nő lemondott a keretszövegről. Mindkét nevet az anyanyelvi normák szerint tüntette fel. Emiatt a férj neve két formában fordul elő.

CHICIUDEAN / IOSIF / 1902–1968 / CHICIUDEAN / IOZSEFNE / SZÜL. SZÉL VILMA / 1899 – 1989 (Torda)

4.3. Botházán (Kolozs m.) a Dózsa család tagjait egymás mellé temették. A szülők feliratát magyar nyelven fogalmazták.

4.3.1.1. Itt nyugszik / DÓZSA SÁNDOR / sz. 1936. IX. 26. / Nyugodjon békében

4.3.1.2. Itt nyugszik / DOZSA ERZSÉBET / sz. 1937. XII. 23. / mh. 2003. III. 2. / Béke poraira

Fiuk vegyesházasságot kötött. Halála után az őt túlélő feleség rendelte meg a sírfeliratot:

4.3.1.3. DOZSA / ALEXANDRU / N. 22 IULIE 1956 / D. 19 IULIE 2002 / DOZSA MARIA / N. 3 SEPTEMBRIE 1959 / D. XXXX / N-AM DORIT S-AJUNG AICI / NICI SĂ MĂ DESPART DE VOI / AM AVUT VIATA PREA SCURTĂ / DAR M-AM BUCURAT DE EA. / AM O SINGURA RUGARE PENTRU O LACRIMĂ ȘI O FLOARE.

Az újtordai temetőben a Kiss család tagjai egyazon sírkerítésen belüli két sírhanthba kerültek. Az egyik sírjel felirata magyar, a másiké pedig román nyelvű:

4.3.2.1. Itt nyugszik / KISS MIHÁLY / 1891–1968 / KISS JULIA / 1893–19XX (Torda)

4.3.2.2. Aici odihnește / KISS ANA / născ. 1945 / dec. 1986 / Nu te vom uita niciodată. (Torda)

Ugyanebben a temetőben található az Ostoros-fivérek család nyughelye. Az egymás melletti két sírjel felirata a következő:

4.3.3.1. ITT NYUGSZIK / OSTOROS JÓZSEF / SZ. 1923 – MH. 1999 / OSTOROS JULIANA / sz. 1926 – MH. / EMLÉKŰK LEGYEN ÁLDOTT (Torda)

4.3.3.2. AICI SE ODIHNESC / OSTOROS ALEXANDRU / 1932–2010 / OSTOROS MARIA / 1932–1986 (Torda)

4.4. A nyelvcserén átesett gyermekek román sírfeliratot szerkesztettek a szüleiknek:

SZEKELY IOSIF / 1917–1984 / DORMI IN PACE

SZEKELY BERTA / 1905–1988 / NU TE VOM UITA (Verespatak)

4.5. Több esetben egyazon sírjelen történik meg a nyelvváltás.

A Barra házaspár sírfelirata:

4.5.1. *BARRA SÁMUEL / 1882–1940 / és neje / HALÁSZ BERTA / 1892–1937 / Örök emlékül / gyermekeik.*

Egyik lányuk román családba ment férjhez. A család a családi síremléken új táblát helyezett el.

DUMITRIU CONSTANTIN / 29.III.1913 – 12.VIII.1985 / DUMITRIU CONSTANTIN / 26.V. 1947 – 23.VIII. 1990 / TUDORAN VICTORIA / 1893 – 1949 / ELEKANA / 9. IX. 1912 – 29. X. 1986 / Odihnească-se în pace. (Torda)

5. Az *In memoriam* virtuális emlékhely 2003-ban indult. „A fejlesztő megdöbbenésére rövid időn belül számos emlékhely létesült a portálon. Egy média megjelenésnek köszönhetően az első verzió 1 nap alatt több 1000 emlékhellyel gazdagodott, aminek az eredménye az lett, hogy minden emlékhely betelt, a portál szinte látogathatatlan lett.” Emiatt több verziót kellett létrehozni. A gondnokság 108 nyelven kínálja fel kegyeleti szolgáltatásait.¹³⁰

A fentiekben a kegyeleti jog érvényesítésének formáit és logikáit tekintettük át. Most az adódó következtetéseket fogalmazzuk meg.

1. A végtisztesség elmaradása kihat az elhunyt utóéletére; nyugtalan halottá változik. Ugyanakkor elítélést, felháborodást válthat ki a környezetében. Megszólják a családot, amennyiben a halott nem kapja meg a szükséges figyelmet, elmarad a halottsiratás, elhanyagolják a sír gondozását. *Úgy temette el anyámat, mint egy kutyát* – mondják a Mezőségen, amikor a nyilvános szertartás keretében a halott az egyháztól és a paptól nem kapja meg a név szerinti búcsúztatást. (Nagy Ö. 1992: 53.) A kolozsi György Zsuzsa emlékiratában olvassuk, férje temetésének napjáról: „Eljött a temetés órája is. Akkor igen megnézik az embert, hogy sír-e vagy nem. Én már teljesen meg voltam dermedve a fájdalomtól, már könnyeim se voltak. Ezt is felhozták reám: »Né, még csak nem is sirassa!«”. (György Zs. 1997: 150.) Az idegenben, a családtól távol elhunyt és eltemetett személynek igyekeztek megadni a végtisztességet: gyászszertartást szerveztek, nevét ráírták a család következő halottjának gyászjelentőjére, sírkövére, s ezáltal megteremtették az emlékezés helyét.¹³¹

2. A jog megsértésének egyik formája a sír, illetve a teljes temető, vagy egyik parcellájának meggyalázása. Kiváltója az etnikai, a vallási, a nyelvi intolerancia. Az egyházi és a világi törvénykezés először 1119-ben, II. Calixtus pápa rendelkezett az agresszió büntetéséről (Erdélyi L. 1980: 12). A temesvári szefárd temetőt az 1848–

130 Forrás: <http://sirkert.virtualisan.net/news.php> (megtekintés: 2020. augusztus 15.). Ekkor sirjele volt 791 személynek, 5 madárnak, 93 kutyának, 36 macskának, 2 rágcsálónak, 3 kétlábútnak, 5 egyéb emlősnek, 7 fogalomnak és 13 tárgynak; a temetőben 160 gyertya égett. Augusztus 17-én 13,30 órakor 955 emlékhely volt feltöltve.

131 Az ótordai temetőben: TOMPA SÁNDOR / 1901–1944 / ID. TOMPA LAJOS / 1902–1945 / IDEGEN FÖLDBEN PIHENNEK. A torockói temetőben: ITT NYUGSZIK / VERES FERENCZ / 1881–1954 / VERES FERENCZNÉ / SZÜL. Mészáros Kata / 1885–1962 / Itt állítunk emléket drága / FERIKÉNKNEK / kit a háború vihara elsodort / s idegen földbe alussza / örök álmát.

Az *In memoriam* virtuális temetőben az 1913-ban született, 1944. július 13-án Ukrajnában eltűnt Kelemen János számára családja 2020. április 11-én állított emléket. Sírjánál 2020. augusztus 15-ig 130 látogatásra került sor. (Forrás: http://sirkert.virtualisan.net/articles.php?article_id=1340&name=Kelemen_Janos_Plangar_Maria; letöltés: 2020. augusztus 15.)

1849-es harcok idején pusztították el (Erdélyi L. 1980: 13). Ilyen esetet a moldvai csángó településeken tartanak számon: „1941-ben az Antonescu-féle nacionalista diktatúrát támogató papok a legtöbb csángó temetőben még a keresztekre vésett magyar feliratokat is lebárdoltatták, kötelezve az utódokat román nyelvű szövegek vésetésére” (Kós 1994: 284). A temetők mint a múlt emlékhelyei gyakran váltak a szélsőséges és agresszív indulatok áldozatává.¹³²

A sír felbontása történhet mágikus céllal (a nyugtalan halott megnyugtatása, az ártó szellemmé vált halott megfékezése). Az elhunytak újratemetése, elköltöztetése olykor gyakorlati megfontolásból kerül sorra (településszisztematizálás¹³³), valamint sokszor az elhunyt ideológiai-politikai rekontextualizálása történik meg (politikai újratemetések¹³⁴). Az örökségesítés-szemlélet a környezet muzealizálását indította el. Ennek egyik formája a temetők, a sírjelek óvása, felügyelete. A település- vagy az egyházvezetés kiemeli elsődleges környezetéből, védett helyre gyűjti, kiállítja, megsemmisíthetőségét teszi a gazdátlanná vált sírjeleket.¹³⁵

3. Az elhunytól való beszélés dinamikus, több funkciót ellátó, többszörösen meghatározott cselekvés. Egyszerre kell igazodnia az elhunyt, a hozzátartozók, valamint a különböző intézmények érdekeihez, elvárásaihoz. Az elhunyt érdekeinek érvényesítését a kegyeleti jog írja elő. Ez határozza meg, hogy ki, mikor, hol, mit, mennyit mond az elhunytól.

Az elhunytól való beszélés emblematisztikus szövegműfaja a sírfelirat. A sírfelirat nyelvének megválasztása konszenzusok és kompromisszumok alapján történik. A nyelvhasználat árulkodik az elhunyt nyelvi identitásáról, a családja nyelvi identitásáról, nyelvi asszimilációjának mértékéről, nyelvhasználati habitusáról, a család, a közösség, a település rituális nyelvi viselkedéséről, a nyelvi környezetről.

132 Az úrvölgyi temetőt 2019-ben szélsőséges román csoport részéről érte agresszió. Megrongált sírfeliratokat találtunk az aranyosgyéresi temetőben találoztunk. Az agresszió ebben az esetben az évszámokra irányult: ITT NYUGSZIK / BÁRSONI MIKLONÉ[!] / PÉTER ROZÁLIA KI / SZÜLETET [...] / Ba A-GYÉRESEN / ÉS MEG HALT [...] / ÉS HÁROM KIS FIA / MIKLOS IOSKA ÉS / IANOS KIK IDE / VÁRJÁK AMIG ÉL- / ETBEN LEVŐ HÚ / FÉRJÉT ÉS JO AP- / ÁT, BÁRSON MIK / LOST KI SZ-TET / 1859 BE EZEN SIR / EMLÉKET HÚ FER / JE ÉS JO APA.

133 Bözödújfalú 1988–1989-ben került víz alá.

134 Katherine Verdery összefoglaló, 1999-ben közölt kelet-európai repertóriumát hivatkozva Zempléni 2009. A politikai újratemetés magyar hagyománya 1870-ben kezdődött. Zempléni András a következőképpen összegzi a kitalált hagyomány sajátosságait: „különbözik a korábbi szertartásoktól: állami döntés előzi meg; történelmi traumát hivatott gyógyítani; a traumát elszenvedő nép, vagy ha új tetszik, a nemzet mozgósítását célozza” (Zempléni 2009: 34). A szerző az 1870–1989 és az 1989–2010 közötti időszakban újratemetettek repertóriumát közli.

135 A havadtői temető rehabilitációs és állagmegőrző programja: kjnt.ro/ertektar/ertek/a-havadtoid-regi-temeto-1 (letöltés: 2020. augusztus 18.) Ugyanerről: Péterfy 2005, Kinda 2016.

A halál sztereotípiái a gyászjelentőkben: az örök nyugalom, az örök fény és az örök emlékezet biztosítása¹³⁶

Miért a gyászjelentő?

Az írás és az íráshasználat fokozatosan épült be a temetés rítusába. Minthogy az írásismeret és -használat tágabb társadalmi kiváltságokkal és habitusokkal állt összefüggésben (rendiség, nem, státus, korosztály, iskolázottsági fok), ezért legkorábban az értelmiségi, a főnemesi, majd rendre a nemesi, a polgári, a városi temetési rítusban honosodott meg. Elsődlegesen három funkciót töltött be. Az írás elterjedése a kommunikáció technikai, mediális forradalmát hozta magával; a haldoklás, a halál, a temetési szertartás részletei hírül adásának pragmatikus és megbízható eszköze és közege volt. Másodsor, a temetés mint kollektív diskurzív tevékenység vette igénybe az írást. A nyomtatott kánonok és szövegek teológiai tartalmakat, egyházi és intézményi normákat vetettek fel, honosítottak meg, állandósítottak a temetés szertartásában. A temetési diskurzus a másodlagos szóbeliség formájában, szövegűen vagy a szemantikai ekvivalencia formájában idézte fel a halállal és a temetéssel kapcsolatos intézményi logikát és eszményeket (igeolvasás, ima, zsoltárok; prédikáció, citátum). Az íráshasználat privatizálódása és popularizálódása a haldokló, a halott szociális környezete személyes, aktuális igényeit jelenítette meg és telepítette be a szertartás keretébe, a temetési diskurzusban egységbe szervezte a hivatalos és a privát, lokális eszményeket és tartalmakat. Az írás harmadszor a halott személyére vonatkozó tudás kifejezésének, tárolásának és felidézésének médiumává vált. Ebben az értelemben a temetés írásbelisége az íráshasználat forradalmán túl a társadalom felfedezése és az emlékezés forradalmával kapcsolódott össze. Gyakran, szélsőséges esetben, a holttest, a temetési szertartás, a sírhant hiányában a rituális emlékszövegek megszerkesztése, kiállítása helyettesíti a temetési szertartást, biztosítja a halott emlékének őrzését, felelevenítését.¹³⁷

136 A halál sztereotípiái a gyászjelentőkben: az örök nyugalom, az örök fény és az örök emlékezet biztosítása. In: Pócs Éva (szerk.): *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció. Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest: Balassi Kiadó, 2015, 307–330.

137 Az idegenben (háborúban) elhunytak, a katasztrófában megsemmisültek emlékét emlékjelek és gyászjelentők feliratai őrzik. A rendelkezésünkre álló adatok közül csupán a szemléltetés szándékával válogatunk. Az aranyosszéki Mészkon Gálffy Pál a második világháború frontján tűnt el. Amikor édesanyja 1943. november 16-án elhunyt, a család az édesanya gyászjelentőjében örököztette meg a fiú emlékét. *A gyász lapban adtuk a fahunak tudtára a valóságot mert a gyászlap úgy volt meg fogalmazva, hogy Anya és fia egymásra találtak* – jegyezte be naplójába a kisebbik testvér. Az alvinci temető egyik sírhantjának felirata: *TÖLGYES MÁTYÁS / 1865 – 1928† / és neje szül*

Jelen tanulmány egy írott forrástípus alapján követi nyomon a 19–21. századi temetési diskurzus egy motívumát, annak nyelvi és retorikai formuláit. A kutatás szemléleti platformja szerint a temetés az a történeti jellegű diszkurzív és kommunikációs keret, amelyben aktuális (normatív és preferenciális) tartalmak kerülnek bemutatásra, konfrontálódhatnak. A tartalmak és a szándékok megjelenítésének tartalmi és formai eszköze a szövegtípus, a szövegműfaj, amely a maga rendjén szintén korszakhoz kötött. Egy szövegműfaj akkor születik meg, amikor állandósul a benne szerveződő tartalmak iránti igény, valamint amikor kialakul a szövegműfaj előadásának kontextusa. Az említett korszak kiválasztását íráshasználat-történeti érvek indokolják. A 19. században az írás még kellő tekintéllyel rendelkezik, s már kellő mértékben elérhető ahhoz, hogy mind a hivatalos eszményeket, mind a privát érdekeket képviselni és reprezentálni tudja. A kiválasztott szövegtípus, a gyászjelentő mediál a temetést celebráló vallásos, egyházi, intézményi és a világi, perszonális, családi, szociális szféra között, a személytelen teológiai és világi eszmék és eszmények és a temetés pragmatikus forгатókönyve, az általános emberi és az individuális sors, a társadalom, a közösség és az individuum között.

Alulírott írásantropológiai megközelítésben vizsgálta az írásnak a temetési szertartásban való megjelenését, állandósulását, funkcióit. Emlékezőtechnikai alakzatként elemezte azokat a szövegműfajokat és -formákat, amelyek a temetést a holttest eltakarításaként, gyász munkaként értelmező szemlélettel szemben a halott emlékezetbe való beépítéseként határozta meg, s az ezt követő emlékezőgyakorlatokat tekintette át. A további kutatások által árnyalando következtetesként fogalmazta meg azt, hogy a halál közeledte és beállta, a halott temetésre való felkészülése és előkészítése, eltemetése, ezt követően a halott nyugalmanak biztosítása, emlékezetének őrzése olyan helyzet, amely sajátos és intenzív kommunikációt érvényesít. Ez a kommunikációs helyzet aktivizálja az élők és az elhunytak, a haldokló, a családja és a rokonság, a szomszédság, az ismeretségi kör, a haldokló, a családja és a specialisták (jósok, halottbúcsúztató-írók), a haldokló, a környezete és az intézmények (egyház, orvos, halottkém, anyakönyvi hivatal, jogtanácsos, temetkezési intézet, helyi, regionális és központi média) beszédkapcsolatát. A beszédkapcsolatok bonyolult szövevénye olyan kommunikációs funkciókat lát el, mint a haldoklónak a halálra való felkészítése, a haldokló állapotának, állapota okának tisztázása, a haldoklótól való búcsúzás, a haldoklónak az élőkől való eloldása, a temetés előkészítése, a haldokló hagyaték felőli rendelkezés, a haldokló állapotáról, a halál körülményeiről való értesítés, a haldokló szociális hálójának áttekintése, a részvét kifejezése. (Keszeg 2002e, 2002f, 2008c, 2010, 2011c.) A 19–20. században e beszédfunkciók a temetés kontextusában a következő rituális szövegműfajokban

CSERNUSÁK / ANNA / 1872 – 1948[†] / FIUK FERENC / 1910 – 1944[†] / eltűnt a keleti fronton. Szintén az alvinci temetőben olvasható felirat: ITT NYUGSZANAK / SZ. Székely László / szül. 1869 [†]19 / és neje / Ráduly Vilma / szül. 1875 [†]1953 / E hideg kő hirdesse / fájdalmunkat az / ismeretlenben / nyugvo fiunk / Sz. SZÉKELY ELEK / volt Jogh. Hadaprod őrm. / Aki 22dik évében 1916 aug. 9én / a St Micheli ütközetben elesett. / Nyugodjanak békében. Az útdai temetőből: Emlék / Milotai Lajosnak / aki ismeretlen / helyen pihen / sz. 1896–1944.

valósultak meg: végrendelet, siratás, gyász hír, gyászjelentő, virrasztóének, temetési prédikáció, halottbúcsúztató vers, részvétnyilvánítás, sírfelirat, megemlékezés.¹³⁸

Jelen tanulmány a korábbi kutatások elvi-elméleti-módszertani kontextusába ágyazódik. A *Test, lélek és természetfeletti kommunikáció* konferencia témakörébe illeszkedve arra kérdez rá, hogy a halál tényét rituális módon megörökítő, hírül adó szövegtípus hogyan nevezi és jeleníti meg a halált, a halált milyen mértékben tartja a test, milyen mértékben a lélek szintjén beálló változásnak. A gyászjelentő szerint a temetés milyen mértékben szolgál a test elhantolására, a lélek engesztelésére, továbbbi sorsának befolyásolására, illetve milyen mértékben a halott emlékezetének megörökítésére. A kérdésfelvetés a test és a lélek viszonyával, az individuális sorssal és a halállal kapcsolatos eszme- és mentalitástörténeti kontextust tárja fel. A temetést hosszú időtartamban szemlélve vele kapcsolatosan a következő újkori szemléleti változásokat határoljuk el. 1. A társadalomra vonatkozó tudás felhalmozódását, árnyalódását, archiválását és demokratizálását a 18. század során állami és egyházi intézményi kezdeményezések készítették elő és honosították meg, amelyek a 19. században a társadalomtudományok (statisztika, szociológia, etnológia, antropológia) kialakulásához, professzionalizálódásához vezettek el. 2. A biográfia az ókortól kezdve alkalmazott szövegműfaj és -típus, amely a figyelmet a nembeli, kollektív sors mellett az individuális sorsra irányította, az egyénről szóló tudást (származás, életpálya, életminőség, szociális háló) genealógiai és biografikus regiszterben szerkesztette meg. A 18. században elterjedt autobiográfia a narratív identitás státus-képző szerepét, s ennek kommunikálása által a társadalmi szolidaritás új formáját erősítette meg (Voisine 1963). A 16. századtól nyomon követhető sírfelirat irodalom az egyén iránti érdeklődés, az egyénre vonatkozó biografikus tudás terebélyesedését jelzi. 3. A kumulatív, a történelmi és az életidőről szerzett tapasztalatokat figyelembe vevő szemlélet előretörése a forró társadalom kialakulásához vezetett el,¹³⁹ a múlt felértékelődése és archiválása, az emlékezésstratégiák, -technikák és habitusok elterjedését eredményezte.¹⁴⁰ 4. Az alfabetizáció és az olvasás forradalma a 17–20. század során lépcsőzetesen, az egyház, az iskola és média teremtette keretek között zajlott. Végso következménye az írásnak a mindennapi életbe való beépülése. A jelenséget az írás inflálódásának is szokás nevezni, valójában azonban az írásnak a tömegkultúrába, a sokak életébe, a mindennapi életvilágba való integrálódását hozta magával.¹⁴¹ Az íráshasználatra való tömeges áttérést követően megnőtt az egyén életpályáját végigkövető, az egyén státusát igazoló hivatalos, és az identitását megjelenítő privát szövegek száma. Ezek közé tartoznak az egyén haldoklását előkészítő és követő, halálát és emlékét megörökítő szövegek.

138 Az aranyosszéki szövegműfajok, beszédfunkciójuk és motívumaik bemutatása Keszeg 2000, valamint Keszeg 2004b II.: 186–231, 265–368.

139 Az időn kívül élő, stacionáló, az elmúlt időt folyamatosan elimináló és az időről szerzett tapasztalatokat számon tartó és értékesítő kumulatív társadalmat Claude Lévi-Strauss különítette el (Lévi-Strauss 1987/1952).

140 A fenti folyamatok összefoglalása: Keszeg 2011a: 176–177.

141 Az írás mindennapi életbe való beépülése: Fabre dir. 1997, Keszeg 2008a: 13–102.

A halál bekövetkeztének, tényének megnevezését több beszédhabitus és -gyakorlat határozta meg. 1. A család, a hozzátartozók az elhunyt betegeskedése idején huzamosan, a halál váratlan beállta óta pedig intenzíven beszélnek a haldoklóval, az orvossal, a lelkésszel, a szomszédokkal és az ismerősökkel a halálról, a halálesetről. 2. Minden lokális közösség rendelkezik a halálról való beszélés ritualizált és rituális helyzeteivel (virrasztó, temetés, templomi-egyházi szertartás) és az ezek keretében használt nyelvi sztereotípiákkal. 3. A halálról való beszélés nyelvi sztereotípiáit bocsájtják rendelkezésre a lokális társadalom életterében felgyűlt gyászjelentők, sírfeliratok, a médiában megjelent nekrológok. A halálról való beszélés folyamatosan aktuális igényekhez, beszédstílushoz igazodik hozzá, ugyanakkor a múltból tárolt feliratok, nyomtatványok révén a nyelvi hagyomány is elérhető és követhető.

A gyászjelentő

A gyászjelentő terjedelmesebb, kézzel írott előzménye a 17. századtól ismeretes. A 18. század második felében alakult ki. Terjedelme csökkent, nyelvezete formalizálódott, sztereotipizálódott. Végső szöveg- és grafikai formáját a 19. század során nyerte el. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára nyilvántartásában a legkorábbi gyászjelentő 1822-ből maradt meg.¹⁴² Az Aranyosszéken előkerült legkorábbi gyászjelentő 1835-ből, családi gyűjteményben 1869-ből származik (Keszeg 1999: 97, 2004b II.: 265). A vargyasi Daniel család gyűjteményében szereplő legkorábbi gyászjelentő 1858-ból származik.¹⁴³ A Csernátoni Falumúzeum tulajdonában meglévő legkorábbi gyászjelentő 1842-ből származik Kolozsvárról, majd 1887-től a környéken is feltűnik (Deák 2009: 168). A Vajdaságban azonosított legkorábbi gyászjelentőt 1872-ben nyomtatták (Tripolszky 1985: 393). A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratárának gyászjelentő gyűjteményében az első nekrológ 1873-ból származik.¹⁴⁴ A Vas Megyei Levéltár gyűjteményének legkorábbi darabját 1805-ben nyomtatták.¹⁴⁵ Német gyászjelentő készült 1780-ban.¹⁴⁶ Az amerikai adventista egyház archívuma 1850-től őrizz gyászjelentőket.¹⁴⁷

A magaskultúrában a nekrológok közlése és összegyűjtése az életrajzírással kapcsolódott össze. Párizsban 1820-ban indult az *Annuaire nécrologique*, 1842-ben pedig az *Archives Biographiques et Nécrologiques* című folyóirat, amely a jeles sze-

142 Dr. Sipos Gábor igazgató szóbeli közlése.

143 A vargyasi Daniel család gyászjelentő gyűjteményében 590 gyászjelentő szerepel, az 1858–1910 közötti időszakból. 1822-ből származik a Toldalagi Mihály halálhírét közlő kétlapos, fekete keretes gyászjelentő levél, amelyben az elhunyt özvegye a temetés után egy héttel adta hírül a szomorú eseményt. A Daniel család gyászjelentő gyűjteményét Olasztelken Bardócz József rendezte három kötetbe, 1910-ben. (Luka 2010: 7–8.)

144 Kolumbán Judit kutató szóbeli közlése.

145 Forrás: http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf (utolsó letöltés: 2013.08.17.). Az adatot Bartos Róbert levéltárosnak köszönöm.

146 Forrás: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoen1780.JPG?uselang=fr> (utolsó letöltés: 2013.09.24.).

147 Forrás: <http://archivesadventistes.typepad.fr/blog/necrologies.html> (utolsó letöltés: 2013.09.28.).

mélyiségek nekrológját közölte. A 19. századi napilapok Európában, Amerikában szintén megnyitották oldalait a családi hirdetések számára (*Le Figaro*, *The Economist*). A magyar, és ezen belül az erdélyi központi és vidéki lapok rendszeresen közzétették a gyász híreket. Előbb a nyomtatott gyászjelentő szövegét közzélték változtatás nélkül vagy kivonatos formában, majd kialakult a gyászjelentő sajtó számára adaptált változata.¹⁴⁸

Angolul *obituary* és *necrology*, franciául *nécrologie*, bolgár nyelven Некролог, németül *Totenzettel*, *Todesanzeige* és *Nekrolog*, svédül *Dödsannons*. Az erdélyi magyar nyelvben 1768-ban *gyászlevél* (SzT 1984: 737), 1842-ben *szomorújelentés* néven fordul elő (SzT 2005: 614).

A gyászjelentő leírásához az 1999-ben elvégzett alap kutatás következtetéseit vesszük igénybe. Akkor a kutatásba 179 gyászlapot vontunk be Tordáról és Aranyosszékről, az 1869–1944 közötti időszakból. A gyászlap a halál bekövetkeztének napján vagy az azt követő napon készült, 50–100 példányban. Szétosztására a temetést megelőzően, a virrasztóban, a temetési szertartás idején került sor, esetleg postai küldeményként jutott el a címzetthez. Mind a család, mind a címzettek a családi irattárban őrizték meg. Az 1930–1940-es évekig a gyászjelentő a lokális társadalom elitjének kiváltsága volt. Gyászjelentőt nyomtattak az arisztokrata család tagjainak, a földbirtokosoknak, a vármegyei, városi és falusi, egyházi élet elöljáróinak, a tanítóknak, a 19. század végétől az iparosoknak, a két háború hősi halottjainak. A 20. század közepétől, a népi hatalom éveitől a gyászjelentő bárkit megilletett, s ezzel egyidőben a végletekig leegyszerűsödött, többnyire mindössze a temetés szervezésére irányult. A szövegműfaj sematizálódását, elszemélytelenedését nyomdai megoldás siettetette. Az előnyomtatott gyászjelentő mindössze a legszükségesebb információk kézzel való kitöltését tette lehetővé, a halálra és a halottra vonatkozó tudás a szóbeliségben rendelkezésre állt. Ezért a készíttetése fakultatívvá vált. A gyászjelentő szövege a következő tartalmi motívumokból szerveződik. 1. Az elhunytól való tudósítás: a. neve, b. származása, c. életkora, d. foglalkozása, e. családi státusa, f. társadalmi státusa, közéleti szerepei, kitüntetései, g. vallása, h. érdemei. 2. A halál körülményeiről való tudósítás: a. ideje, b. helye, c. oka, d. körülményei. 3. A temetés körülményeiről való tudósítás: a. a virrasztás ideje és helye, b. a temetés ideje és helye, c. a gyászmise ideje és helye, e. A vallásos temetési szertartás felekezeti típusa. 4. Az elhunyt szociális hálóját: a. élettársa, b. leszármazottai, c. oldalági rokonai, d. más gyászolói. 5. a. Az elhunyt nyugalomára irányuló kívánság, b. a gyászolók emlékezéssel kapcsolatos fogadkozása. 6. Impresszum (a nyomda, a temetkezési társulat adatai). 7. A második világháború kezdetéig a gyászjelentő szerkezeti részét képezte

148 A kolozsvári *Erdélyi Híradó* 1848-ban jelent meg. *Necrolog*, *Gyász hír*, *Halálozás* címmel a szerkesztőség adta tudtul neves polgárok elhunytát. A *Kolozsvári Közlöny* című lapban 1858–1860 között *Necrolog*, *Gyász hír*, *Gyászjelentés*, *Szomorújelentés* rovatcím alatt alakult ki a gyászjelentő mint sajtóműfaj. A korábbi tudósítások után a lap 1858-ban egy nyomtatott gyászjelentő alapján szerkesztett halálhírt közölt, 1860-ban pedig első alkalommal egy nyomtatott gyászjelentő szövegét reprodukálta (Keszeg 2008a: 202–204). Egy Maros megyei lap gyászjelentőinek tartalmi, nyelvi és szerkezeti sajátosságainak elemzése: Munzlinger 2012.

egy lírai betét, amely a halott teljesítményeit, a halállal vívott küzdelmét heroizálta. Ez a tartalmi rács a gyászra, a vallásos hitre vagy az örökéletre utaló emblémával egészül ki (szomorúfűz, kehely, angyal).

A gyászjelentő egyidőben társadalmi kommunikáció (információkat közvetít kortársaknak és az utókornak) és szakrális kommunikáció (az elhunyt lelkének nyugalomát kívánja befolyásolni). Egyidőben több funkciót tölt be (referenciális/tájékoztató, konatív/megszólító, pragmatikus, vallásos, mágikus, expresszív vagy érzelmet kanalizáló funkció). A mindennapi kommunikációval szemben a gyászjelentő magán viseli a ritualizált beszéd, az oralitással szemben az írott szöveg sajátosságait. A szöveg zárt, komplett entitás, erős szövegkohézió jellemzi, olyan információkat tartalmaz, amelyek megfogalmazásának idején (a hozzátartozók számára) evidensek és közismertek. Tekintetbe véve, hogy a gyászjelentő az emléklátás, a kulturális emlékezet szövegműfaja, ezek az evidenciák az utókor számára rögzített információk.

A gyászjelentő halálképében a mentalitások különböző rétegei, nyelvi anyagában pedig különböző nyelvváltozatok hatásai fedezhetők fel.

Philippe Ariès a halállal szembeni attitűdök, majd Charles-Olivier Carbonell a haláltípusok alapján követte végig a halál értelmezésének történetét. Philippe Ariès tette meg a különbséget a megszelídített, és az ezt felváltó rossz halál között (Ariès 1977). Carbonell a *malmort* szóval megnevezett rossz halál formáit azonosította (nyugtalan, hirtelen, magányos, bűnös halál) (Carbonell 2005).¹⁴⁹ Mindkét szerző a halálkép és a halálhoz való viszonyulás megváltozását állapította meg. Az európai, s ezen belül a magyar paraszti társadalom a halált az élet természetes tartozékának, az idős korban bekövetkező, a közösség és az egyház felügyeletével szertartásosan lefolyó meghalást *szép halálnak* tekintette.¹⁵⁰ A modern korban a hirtelen, a korai, az erőszakos, a lélek felkészülése nélküli, magányosan megélt halál került előtérbe. A modern és a posztmodern életszemlélet és -vezetés a halát az élet elleni agresszióként fogta fel. Az orvosi beavatkozással kísérletet tett a halál kiküszöbölésére, bekövetkeztének elodázására (pl. újjáélesztés, szervátültetés), a meghalást az abszurditás, a fatalizmus területére helyezte át, tragikus voltát a nyilvánosságból való kizárással, esetleg alternatív értelmezésekkel (reinkarnáció) kísérelte meg feloldani.

A hagyományos halálkép két, egymással érintkező eszmerendszerbe illeszkedett. A keresztény vallás az embert a halandó porhüvely, a bűnben fogant és bűnökre hajlamos test és az ezzel csupán átmenetileg összekapcsolódó, halhatatlan lélek együtteseként fogta fel. A vallásos élet, s ennek kiemelt mozzanata, a temetési szertartás a lélek élet utáni sorsát hivatott biztosítani. A vallásos normák megsértése következtében nyugtalanságra ítélt lélek képzetét a paraszti mitológia tárolta, a visszajáró, kísértő és bosszúálló lélek képzetében.

149 A *malmort* kortárs értelmezései: Keszeg 2005a, Mandianes 2005, Raveneau 2005, Rizoupoulou-Egoumenidou 2005.

150 Kunt Ernő *A halálnekem hagyományos megítélése* cím alatt foglalta össze a szép és az erőszakos halál képzetét (Kunt 1987: 84–90).

A meghalásról és a halottról való beszélés másik perspektíváját a materiális gyógyításszemlélet terjesztette el. A Mária Terézia által 1770-ben kiadott *Generale normativum in re sanitas* és ennek kiegészítése, a *Supplementum Normativi Sanitatis* (1773) meghatározta az orvos teendőit, az orvosi beavatkozás bürokratikus lépéseit, az orvosi beavatkozás írásban való regisztrálását (Oláh A. 1986: 91–96). A materiális orvoslás a halál okát racionalizálta, a haldoklás folyamatát és a halál okát a szaknyelv segítségével nevezte meg. Az újjáélesztés kísérlete, a tetsz- (klinikai halál) és erőszakos halál gyanújának kizárása, a halál okának megállapítása a halottkém feladata volt. Szerepkörét Magyarországon az 1826-ban megjelent *Utasítás a Magyar Országai Szabad Királyi Városokba elrendelt Halottkémekek számokra* határozta körül. Ezt követően az 1876. évi XIV. törvénycikk, az 1876. VI. 4./ 31.025. számú belügyminiszteri rendelet szabályozta ténykedését (Tóth–Huszár–Kormos 2011: 122). A halottkém a körzeti orvostól szerzett ismeretek alapján látta el feladatát. Tetszhalál gyanúja esetén az orvost, erőszakos halál gyanúja esetén a rendőrt hívta segítségül. A halál beálltáról „bizonyosság levelet” állított ki. Egy 1972-es törvény nyomán Magyarországon a haláleset megállapítása a (mentő)orvos kompetencia körébe illeszkedett (Lakner J. 1991, Tóth–Huszár–Kormos 2011: 122–124). Ezt a materiális szemléletet követte a világi és az egyházi anyakönyvezés, a halál okának kötelező feljegyzésével. A tanatopraxis a holttest közszemlére tételét készíti elő. A haláltusa, a baleset által megrongált testet a testbe való beavatkozással (az alvadt vér, belső szervek eltávolítása, tisztító és színező folyadékok bevitele), felületi kezeléssel (lemosás, smink, púder) a család elvárása szerint preparálja.¹⁵¹

A halálról való beszélés számára új nyilvánosságot és beszédmódot teremtett meg a média mindennapi életbe való beépülése. A média történeti korszakai a mediális technológiák korszakaival esnek egybe (a nyomtatott média, a hangzó és vizuális média, a Web 2.0). A média technikai sokszínűsége ellenére a sajtó alapvetően két nézőpontot honosított meg a halálról való beszélésben. A nyomtatott média „befogadta”, az újságfelületen a közéleti diskurzus keretébe illesztette a családi privát nézőpontot, majd az online média (s ezen belül a Web 2.0) lehetővé tette a családi nézőpont önálló keretben történő megjelenítését. Az újságírói nézőpont a halálesetre az erőszakos halál (közúti beleset, erőszak, öngyilkosság) és az aktualitás perspektívájából reflektált, az individuumról és a családról a figyelmet a jogszersőség (orvosi malpraxis, gyilkosság és öngyilkosság) és a szenzáció (látványosság) irányába terelte.¹⁵²

Jelen elemzésben 191 gyászjelentőt vettünk alapul, a következő időbeli megoszlás szerint: 57 gyászjelentő az 1874–1913 közötti időszakból származik, 85 az 1914–1944 közötti, 31 az 1945–1989 közötti, 18 pedig az 1990–2013 közötti időszakból. A gyászjelentőket Tordán, Kolozsvárt, Nagyenyeden, Désen, Csíkszeredában, valamint Torda környéki településeken (Kövend, Tordatúr) rendelték, s mindeniket Tor-

151 Franciaországban 1963-ban léptették érvénybe, a szakképzés ekkor kezdődött (Lemonnier 2005).

152 A médiának a halálos balesetek iránti érdeklődéséről: Kondylidou 2005. A médiának a társadalmi diskurzusban, az események megjelenítésében érvényesített sajátos nézőpontjáról és stratégiáról: Champagne 1993.

dára címezték. A korpusz legelső gyászjelentőjét 1874-ben nyomtatták, Kolozsvárt Papp Miklós nyomdájában. 1891-ben Tordán két nyomda is nyomtatott gyászlapot. Kaspar Forster 34 éves cellulózgyári mérnöknek „Kovács János dísztemetés rendező intézete” biztosítja a gyászjelentőt, s azt Pollák K. tordai nyomdájában állítják elő. A 11 éves Finta Annának „Németh J. első díszes temetkezési intézete” készített gyászjelentőt, ezt pedig Harmath József nyomdája kivitelezte. Tordán az első nyomdaipari vállalat 1867-ben alakult, tulajdonosa Harmath József volt, aki 1891-től az *Aranyosvidék* című lapot is megjelentette. 1877-ben Volz Bálint (a *Haladás* kiadója), 1883-ban két vállalkozó, Lutsch Bálint valamint Pollák Mór, 1893-ban Veress és Soós, 1899-ben Füßy és Sztupjár (1896-tól az *Aranyosvidék* kiadója), 1900-ban Berla, Gálffy és Lámpé, 1904-ben Undy Domokos és Társa, 1905-ben Füßy József (az *Aranyosvidék* időrendben második kiadója), 1906-ban Fodor Domokos, 1909-ben Csákay Péter (a *Tordai Újság* kiadója), 1923-ban Mureşan Simion (*Arieşul S.A.*), 1932-ben Aichinger Gusztáv, Finta Gyula és Tatár János (*Minerva*) (az *Aranyosszék* kiadója), 1935-ben a *Tanítók Potaissa Részvénytársasága*, 1941-ben a *Cooperativa Turda* nyitott nyomdai vállalkozást (Huber 1997: 385). A trianoni döntést követően Tordán román nyomdák alakultak. 1923-ban az *Arieşul S.A.*, 1935-ben a *Tipografia Potaissa* kezdte meg működését. A Füßy család nyomdája 1944-ben *Cultura* néven indult újra.¹⁵³

A temetkezési vállalkozó a 19. század utolsó éveiben jelenik meg városokon. A temetés levezetésében a ravatal felállítása, a koporsó beszerzése, a gyászjelentő nyomtatása, a koporsó szállítása, a sírásás tartozik szerepkörébe. Tordán „Némethy József első díszes temetkezési intézete” 1891-ben gondoskodik gyászjelentőről, de ugyanakkor működik már „Kovács János dísztemetés rendező intézete” is, Kolozsváron a „Czetz Péter első dísztemetkezési intézete”, a Désen pedig a „Jagamas János Szolnok-Doboka megye első temetk. intézete” végzi el ezt a munkát. 1892-ben Marosvásárhelyen a „Gyulai-testvérek díszes temetkezési intézete” gondoskodik gyászjelentőről.¹⁵⁴

A nyomdák a városnak és környékének civil igényeit elégítették ki, eljegyzési és lakodalmi meghívót és értesítő kártyát, halottbúcsúztatót, gyászszalagot, táncrendet, levélfejet, húsvéti és karácsonyi köszöntőlapokat, képeslapokat, 1905-től névjegyeket, valamint egyleti rendezvényekre meghívót, oklevelet, emléklapot, táncrendet nyomtattak.¹⁵⁵

153 A tordai nyomdatörténeti adatokat Krizsó Kálmán gyűjtötte (Krizsó 2001).

154 A marosvásárhelyi adat: Luka 2010: 26. Baróton 2007-ben alakult az első temetkezési vállalat (Egyed 2010: 17).

155 A tordai nyomdák szolgáltatásairól, az ipari termékek és a szolgáltatások promoválásáról: Keszeg 2011a: 209–211.

Test, lélek, emlékezet a gyászjelentőkben

1. A meghalás nyelvi reprezentációja. 191 személy elhunytának rituális, a temetés szertartása keretében, a nyilvánossághoz intézett megnevezése áll rendelkezésünkre. Az alkalmazott fogalmak és nyelvi jelek két nagy szemantikai mezőben helyezkednek. 140 esetben a lexémák a halált a test változásaként nevezik meg. A halálra utaló lexémák és formulák a következő jelentésmezőkbe sorolhatók: az elhunyt megszabadul a küzdelemtől és a szenvedéstől, megpihen, megnyugszik; a halál véget vet a boldog földi életének; teste megáll, megpihen.¹⁵⁶

A *megszűnt élni ~ megszűnt szenvedni* szókapcsolat 20 alkalommal a küzdelmes élet, a huzamos haldoklás befejeződését nevezi meg. Megszűnt élni dr. Osztian Gyula, a 30 éves körorvos 1895-ben, Ercsei Bandi, a 20 éves kőműveslegény 1937-ben, az ötéves Lajos 1913-ban, Géza, a tizenegyéves gyerek 1904-ben. Az adatok fele nő elhunytát nevezi meg ezzel a szókapcsolattal. Tekintve, hogy az adatbázisban a férfi halottak adatai túlsúlyban vannak, a lexéma női halottakkal kapcsolatban gyakrabban fordul elő.

A *meghalt ~ elhalt* lexéma 21 gyászjelentőben fordul elő, egyik nyelvi környezete az *urban elhalt*. Használata sem felekezeti (római katolikus, görög katolikus, református, unitárius), sem szociális státushoz (városi és egyháztanácsos, ügyvéd, törvényszéki bíró, árvaszéki elnök, tanítónő, főorvos, gyógyszerész, őrnagy, vezérigazgató, banktisztviselő, mézárós, kereskedő) nem kapcsolódik. A lexéma használata az 1893–1923 közötti időszakra jellemző (19 eset), utána szórványosan fordul elő (1958, 1994). A fogalom egy esetben tűnik fel a *bekövetkezett a halál* alakban (1899).

A halál megnevezésére leggyakrabban használt lexéma az *elhunyt*: 87 gyászjelentőben fordul elő, ritkán az *urban elhunyt* formában. Választékosnak minősülő, kedvelt nyelvi formula az 1891–1944 közötti időszakban (55 eset), a társadalmi elit (bároi, grófi családok, főszolgabíró, főorvos, polgármester, egyházi főgondnok, országgyűlési képviselő, bankigazgató, őrnagy, kapitány) és a római katolikus vallás keretében. Az unitárius és a református nyelvhasználatban az 1930-as években terjed el. 1990 után újra népszerűvé vált, 20 esetben fordul elő.

A 19–20. század fordulóján népszerű lexéma volt a *szenderül* (17 esetben). A szó több formulába illeszkedve fordul elő (az *Urban elszenderült, jobblétre szenderült, öröklétre szenderült, örök álomra szenderült, szebb világba szenderült*). Elsősorban a protestáns felekezetű családok választották (12 református, 2 unitárius, 3 római katolikus), elsősorban női halottak, továbbá hivatalnokok és pedagógusok halála megnevezésére. 1940 után már népszerűtlenné válik.

¹⁵⁶ Más megközelítést alkalmaz az 1945 utáni francia sajtóban közzétett nekrológokat elemző szerző: a gyászjelentőben előforduló igék ideje alapján három reprezentációs modellt következtet ki. A domináns modell a halottal való beszélésben különböző igeidőket használ fel, nem csupán az élet lezártságára utaló múlt időt (Do-Hurinville 2010).

A test megnyugvására használatos további szinonimák a következők: *elpihent ~ megpihent (örökre megpihent)* (4), *kimúlt* (3), *kiszenvedett ~ a szenvedés kioltá életét* (3), *szíve megszűnt dobogni* (3), *befejezte életét* (2).

A halál megnevezése másodszer a test állapotában bekövetkezett változást mellőzve, a lélek státusában beállt változással történik meg, 37 esetben. Egyetlen esetben fordul elő 1934-ben a *lelkét kilehelte* formula, református férfi gyászjelentőjében. A többi formula a lélek más körülmények közötti továbbélését sugallja. Gyakori az a képzet, amely szerint a méltatlan földi környezetből a lélek *elköltözött* (~ *eltávozott*), 14 esetben. A nyelvi formulák szintjén a motívum a következőképpen jelenik meg: *az örök hazába költözött, az örökkévalóságba költözött, mennyei atyjához költözött, jobb hazába költözött, az angyalok közé távozott, elköltözött oda, ahol nem fáj semmi*. A motívum 1906–1943 között fordul elő, zömében református férfi halottak gyászjelentőjén (11 református – 3 római katolikus; 11 férfi – 3 nő). Az angyalok közé távozott 1904-ben a tízhónapos, római katolikus Tiborka. Angyalosi Ferenczi Ferenczné szül. liszkai Fekete Berta 1909-ben hosszú és kínos szenvedés után, 50 évesen *elköltözött oda, ahol nem fáj semmi*. A *mennyei atyjához költözött* a református dálnoki Péter Antal iskolaigazgató, a Tordai Dalkör elnöke, 68 éves korában, 1936-ban; id. Gegesy Sámuel birtokos, ref. presbíter, 93 éves, református férfi. A harmadik formula szerint a halott (*drága*) *lelkét visszaadta teremtőjének*. A szövegkorpuszban a formula 21 alkalommal található meg. 1935-ben tűnik fel, az 1930–1940-es években gyakori, majd 2000 után újra visszatér, népszerű formulává válik. Kizárólagosan unitárius és református személyek halálát nevezi meg, közöttük többen lelkészek, lelkési család tagjai, egyházi elöljárók. További egy esetben (1937) a római katolikus halottat *magához szólította a teremtőnk*.

2. A temetési szertartás: test és/vagy a lélek nyugalmanak biztosítása.

A temetési szokáskör legfontosabb rítusa a gyászszertartás, a testre és a lélekre irányul.

A gyászjelentő szerint a holttest a halott kihűlt pora (15 esetben), kihűlt porhüvely, hamvadó por, kiszenvedett por, hűlt tetem (77 esetben), megboldogult tetem, a halott földi része, hamvadó része, földi maradványa, hamva, földi része. A szertartás célja 135 gyászjelentő megfogalmazása szerint a holttest *(örök) nyugalomra helyezése*. 1893-ban Abrudbányai Rédiger Béláné szül. Gelenczei Finta Kata 46 éves asszony holttestét *végnyugalomra helyezték*. Rettegi Visky Sándor halálakor, 1934-ben *drága halottunk hűlt tetemeit folyó hó 17-én d.u. ½ 4 órakor fogjuk a ref. egyház szerinti istentisztelet után a George Baritiu (Rákos-u.) 109. sz. alatti gyászaházról az újtordai ref. temetőbe örök nyugalomra helyezni*. 1896-ban a temetési szertartás keretében Gönczi Endre 34 éves főszolgabíró teste az *enyészetnek fog átadatni*.

33 gyászjelentő értesít a lélekért tartott engesztelő szentmise időpontjáról: *lelkéért/halhatatlan lelkéért/lelke üdvéért/üdvösségéért engesztelő szentmiseáldozat fog az egek Urának bemutatni* (1895). A 191 gyászjelentő közül 46-ról állapítható meg, hogy római katolikus vallású elhunyt halálhírért adja tudtul. Azaz,

az engesztelő gyászmise időpontjának feltüntetése nem kötelező tartalmi eleme a gyászejelentőnek.

Az említett 33 gyászejelentő közül mindössze 5 gyászejelentő nevezi meg csupán az engesztelő mise időpontját. A test nyugalomra helyezésének motívuma önmagában 107 esetben fordul elő. 28 gyászejelentő együtt szerepelteti a test és a lélek nyugalomba helyezésének motívumát. *Osztia Gézáné szül. Apáti Abt Vilma tanítónő 1935-ben hunyt el. Hült tetemei folyó évi szeptember hó 2-án hétfőn d.u. 4 órakor fognak a róm. kath. egyház szertartása szerint Nicolae Iorga 22 sz. gyászaházától az óturdai temetőbe örök nyugalomra helyeztetni. A szentmise áldozat f. hó. szept. 3-án kedden reggel fél 8 órakor fog az Egek urának bemutatatni.*

22 gyászejelentő mindössze a *temetése lesz* vagy a *holttest a temetőbe fog kikeríteni*, testét *fogják eltemetni* formulával nevezi meg a szertartást. A szertartás részletezéséről lemondó *temetése lesz* formula 1958-ban bukkant fel, többször előfordult az 1970-es években, s 1990 után újra népszerűsége tett szert. Az 1909-ben elhunyt Ferenczi Ferenczné *hült tetemei augusztus hó 2-án 4 órakor fognak Rákos-utca 10. számú házatól a református egyház szertartása után az újtordai református egyház temetőjébe kísértetni*. Nagy József 48 éves gazdamérnök *korán elfáradt testét f. hó. 22-én d. u. 5 órakor fogjuk a Turda veche-i temetőbe a ref. egyház szertartása szerint eltemetni.*

3. Záradék. A gyászejelentő utolsó szerkezeti egysége a záradék, a halott nyugalomra vonatkozó kívánság, a halott emlékének ápolásával kapcsolatos fogadalom, ígéret vagy a halotthoz való ragaszkodást kifejező vallomás. Modalitás tekintetében a legtöbb záradék felszólító, a többi pedig kijelentő mondat. Gyakori az állítmányt nélkülöző hiányos mondat. Szerkezete szerint a záradék állhat egy vagy két egyszerű, bővített mondatból. A két egyszerű mondat gyakran összetett mondatba van szerkesztve.

A záradékokban előforduló tartalmi motívumok három szemantikai mezőbe vonhatók össze.

A *Béke ~ áldás porain*, valamint a *Nyugodjék ~ pihenjen ~álmodjék csendesen* motívumok a test nyugalomra vonatkozó kívánságokat tartalmazzák, az első 1874-ben, a második 1891-ben tűnik fel, napjainkig minkettől változatlanul használatban van. Mindkét motívum változatos szövegvariánsban jelenik meg. Az első motívum 9 alkalommal fordul elő a következő alakokban: *Béke poraira!* (4 előfordulás), *Béke legyen porain!*, *Áldás és béke poraira!*, *Áldás és béke hamvaira!*, *Legyen béke porai felett!*, *Béke lengjen porai felett!* A *Nyugodjék ~ pihenjen ~álmodjék csendesen* motívum 41 alkalommal szerepel, szövegváltozatai a következők: *Nyugodjék csendesen!* (15 előfordulás), *Nyugodjál csendesen!*, *Nyugodjék csendesen, álmodjék édesen!*, *Nyugalma legyen csendes!* (5 előfordulás), *Békében nyugodjanak porai!*, *Nyugodjék békében!* (2 előfordulás), *Nyugodjék békességben!* (6 előfordulás), *Nyugodjanak porai csendesen!* *Pihenjen csendesen!* (3 előfordulás), *Nyugodjék békével!* *Legyen áldott pihenése!*, *Síri álma legyen csendes!* *Nyugodjék békében!*, *Hamvaidban is áldott légy!*, *Nyugalma legyen csendes, és áldott a föld, hol teste*

pihen, Síri álmód legyen csendes!, Legyen csendes síri nyugalma! A gondviselés örökdjék fölötté!

A záradékok másik motívumkörébe tartoznak azok a formulák, amelyek a lélek halál utáni nyugalját és boldogságát nevezik meg: *Hit angyalai virrasszanak porai felett!, Béke angyala virrasszon porai felett!, Áldott jóságú szeretete legyen örök életének világító szövétneke!, Boldogok a halottak akik az Úrban hálnak meg!*

A harmadik szemantikai mezőbe tartoznak az Emléke áldott ~ örök, Emlékét őrizzük, Emléke élni fog motívum szövegváltozatai. 1896–2013 között folyamatosan jelen van a gyászjelentőkön, 22 alkalommal. Szövegváltozatai: *Emléke legyen áldott!* (4 előfordulás), *Áldott legyen emlékezete!* (2 előfordulás), *Áldás emlékére!, Emléke legyen áldott!, Áldott legyen szép emléke, Legyen áldott, áldott az ő drága emlékezete miközöttünk mindörökké, Emléke legyen áldott, sírja fölött virrasszon az emlékezés!, Áldott volt élete, áldott az emléke!, Áldott emléke örökké élni fog, Áldott marad emlékezete!, Emlékét hálás kegyelettel őrizzük meg, Emlékét szeretettel őrzi, Emlékét szeretettel őrizzük!, Emlékét szívünkben örökké őrizzük, Emléke örökké szívünkben marad!, Drága emléke szívünkben él!, Emléke örökké áldott lesz lelkünkben, Soha el nem felejtünk és mindig keresünk.*

Szerkezet és tartalom szerint összetettebbek azok az additív nyelvi technikát alkalmazó szövegformulák, amelyekben két motívum kapcsolódik össze. A test nyugalma és a halott emlékének maradandó voltára utalnak egyszerre a következő formulák, szám szerint 85 esetben: *Béke lengjen porai felett! Emléke örökké élni fog, Pihenjen csendesen! Emléke legyen áldott!, Pihenése legyen csendes! Emlékezete mindig áldott!, Pihenése legyen csendes! Drága emlékezete mindörökre áldott!, Pihenése legyen csendes! Emléke áldott!* (5 előfordulás), *Emléke legyen örökre áldott, nyugalma csendes!, Emléke legyen áldott, nyugalma csendes!* (12 előfordulás), *Síri álmód elegyen csendes! Emléked féltve őrizzük!* (4 előfordulás), *Legyen emléke áldott, nyugalma csendes!* (3 előfordulás), *Legyen emléke áldott! Pihenése békességes!, Emléke áldott! Nyugalma legyen csendes!* (7 előfordulás), *Emléke legyen áldott, nyugalma csendes!* (6 előfordulás), *Emléke legyen áldott, pihenése csendes!* (3 előfordulás), *Legyen áldott emlékezete! Csendes pihenése!, Emléke legyen áldott! Nyugodjál csendesen!, Emléke örökké áldott! Nyugalma legyen csendes!, Áldás emléken, nyugodjék csendesen!, Emlékezete áldott, nyugalma legyen csendes!, Áldott legyen emléke! Nyugodjék békében!* (2 előfordulás), *Legyen csendes síri nyugalma! Legyen áldott emléke!, Legyen nyugalma csendes, emléke áldott!, Legyen áldott az emlékezete! Sírja fölött virrasszon a szeretet és a hála!, Emlékét míg élünk lelkünkben őrizzük. Pihenése legyen csendes és békés, Áldás emlékezetén. Béke poraival!, Emléke legyen áldott, béke poraira!, Béke poraira! Áldás emlékére!, Nyugodjék csendesen! Áldás emléken!, Emléke élni fog szívünkben! Nyugalma legyen csendes és zavartalan!, Nyugodjék csendesen! Sírja felett virrasszon az örök emlékezet!, Nyugodjék csendesen s legyen emléke áldott!* (2 előfordulás), *Nyugalma legyen csendes! Emléke áldott!* (6 előfordulás), *Nyugalma legyen csendes, emlékezete áldott!* (5 előfordulás), *Legyen nyugalma csendes! Emléke áldott!, Nyugalma legyen csendes! Emlékét áldva őrizzük!, Legyen*

csendes síri álma; a szeretet és emlékezet virrasszanak felette!, Pihenj csendesen, emlékedet szívünkbe zárva őrizzük, Pihenjen csendesen! Emlékezetét szeretettel őrizzük meg, Legyen áldott a jóságos anya és nevelő anya emlékezete. Nyugodjék csendesen!, Emlékét kegyelettel őrizzük. Nyugalma legyen csendes!, Áldott emléke közöttünk örökké élni fog! Pihenjen csendesen!, Nyugodj megdicsőült hős! Sírod fölött családod és a nemzet kegyelete fog virrasztani!.

A lélek nyugalma és a halott emlékének őrzését tematizálja két összetett formula. Több esetben pedig a test és a lélek nyugalma-ra vonatkozó kívánságok kapcsolódnak össze: *Legyen lelkének üdve fent örök, és békességes a sírban porainak nyugalma! Nyugodjanak szent békességben megáldott porai! Legyen üdv lelkének része az égen!, Drága halottunk pihenj békén és az örök világosság fényeskedjék neked!, Nyugodjék békében! Az örök világosság fényeskedjék neki! (4 esetben), Adj Uram örök nyugalmat neki és az örök világosság fényeskedjék neki!*

Az összetett szerkezetű, két vagy három motívumot integráló záradék 1898-ban jelenik meg először. A református vallású Komádi Tarsoly Gábor árvaszéki elnök, közbirtokossági elnök 66 évesen hunyt el, 1899. május 6-án, hosszas szenvedés után. Gyászjelentőjében özvegye, Zoltán fia a maga, felesége, két fia, Árpád nevű fia a maga, a felesége és lánya, Sándor nevű fia a maga és a felesége, Róza, Margit és Gergely nevű gyermeke a maga, három testvére a maga és családja, megözvegyült sógornője, valamint több távolabbi rokon búcsúzott tőle. A záradék a halottnak üdvösséget kért a „fenti” világban, s ugyanakkor a halott emlékének őrzését ígéri a „lenti” világban: *Legyen üdvösség osztályrésze fent, legyen emlékezete áldásban örökké közöttünk.* 1899-ben halt meg 19 évesen M.-radnóti Váradi János kereskedősegéd is. A temetéséről gondoskodó testvére és sógornője szintén mennyei és síri nyugalmat kíván halottjának: *Legyen lelkének üdve fent örök, és békességes a sírban porainak nyugalma!* A többször említett, 1909-ben elhunyt Ferenczi Ferenczné hozzátartozói a záradékban mindhárom motívumot szerepeltetik: emléket őrizni fogják, porai nyugalmasan pihenjenek a földben, az égi hazában pedig szeretettel figyelje utódai életét: *Áldott legyen emléke! Legyen hát nyugalmas az ő síri álma. De lelke szeressen minket továbbra is ott az égi hazájában. Legyen szeretettel teljes, áldott emlékezete mindörökké feledhetetlen.*

A záradékokban tehát első helyre (50+85+8, azaz 143 esetben) kerül a test síri nyugalma-ra, második helyre a halott emlékére (22+85+2, azaz 109 esetben), harmadik helyre pedig a lélek túlvilági életére (2+2+8) vonatkozó kívánság és fogadkozás.

Következtetések

A nyomdatechnika kínálatát elfogadva, megjelenésekor a nyomtatott gyászjelentő újraszervezte a társadalmat. Láthatóvá tette a halott életpályáját, teljesítményeit, haldoklásának körülményeit, kapcsolathálóját, a helyzetbe és az eseménybe való személyes bevonódást tett lehetővé, beszélő-, emlékező- és interpretív közösséget alakított ki. Szövegtípusként egymáshoz közelítette a haldokló, a család, a lokális

társadalom, az egyház, a helyi intézmények perspektíváját. Beszámolt az elhunyt életéről, megörökítette az elhunyt társadalmi kapcsolatait, felhasználta a halottlái és az orvosi láttelepet, a lelkésznek és a helyi intézményeknek a temetésre vonatkozó előírásait, megjelenítette a temetési szertartás rítusmodelljét, funkcióit.

1. A haldoklás és a meghalás az egyén és a környezete számára két síkon zajló, a test metamorfózisával kapcsolatos biológiai és a lélek sorsát befolyásoló, sorsának fordulópontját képező vallásos folyamat. Levezetése és irányítása mind a testre, mind lélekre irányuló technikák és szertartások segítségével történik. Ezek a technikák orvosi, morális, jogi és vallásos jellegű mentális kontextusokba ágyazódnak. A halálra való felkészülés, a haldoklás és a meghalás többé-kevésbé tudatos individuális folyamat, amelyet primér szociális környezete (család, rokonság, szomszédság, barátok, munkatársak, egyleti társak), valamint különböző (orvosi, szociális, egyházi, közigazgatási és jogi, temetésszervező) intézmények figyelme és esetleges közreműködése kísér.

A halál ténye különböző szinteken, különbözőképpen reprezentálódik. Az orvosi és halottkém szolgálat a halált a test, a fiziológiai funkciók szintjén bekövetkező eseményként regisztrálja. A bűnügyi szolgálat a halál bekövetkeztének körülményeit a törvényesség kritériumai alapján ítéli meg. A közigazgatás az egyén életpályájának eseményeit regisztrálja, a halott utódaira háruló jogokat és kötelezettségeket állapítja meg. Ezek az intézmények a metafizika utáni gondolkodás motívumait¹⁵⁷ és logikáját használva nevezik meg a halált és körülményeit, az intézményre jellemző fogalmi nyelven.¹⁵⁸

2. A gyászjelentő az egyik olyan szövegtípus, amely a temetési szertartásban az írást – a sírfelirat korábbi, hosszas jelenléte után – meghonosította. Az írás a temetési szertartás kontextusának térben és időben történő expanzióját valósította meg. A gyászjelentő a szertartás foratókönyvét szélesebb szociális mezőben forgalmazta, az elhunyt és a szertartás reprezentációjaként időkeretét kitágította, s a ezáltal hozzájárult a temetési szertartás emlékéllítés jellegének felerősödéséhez, az emlékéllítés demokratizálódásához.

3. A gyászjelentő a temetési szertartás keretében különböző intézmények és különböző intézményi mentalitások között mediál. A család perspektíváját követve a halál tényét veszteségként, gyázként jeleníti meg. Az érvényben lévő életpálya és családmodellek és nyelvi sztereotípiák segítségével bemutatja az elhunyt életpályáját, elhunytának körülményeit, szociális kapcsolatait. A haldoklás körülményeinek bemutatásában kiküszöböli, láthatatlanná teszi a haldoklás és a halál hagyományos, népi mentalitás alapján történő értelmezését (a halál előjelei, rontás okozta halál, elhunyt hozzátartozókkal való kapcsolatfelvétel, a halál *malmort* típusú értelmezése, a lélek visszajárásának lehetősége).¹⁵⁹ A életpálya és a meghalás bemutatásában a gyászjelentő szövegében előtérbe kerülnek a keresztyényi, a polgári, állampolgári

157 A metafizika utáni gondolkodás motívumait összefoglalja: Habermas 1988/1983.

158 A fogalmi nyelv újkori előretöréséről: Foucault 1966.

159 A kötet végén a tanulmányhoz csatolt fényképek a halottaknak a halál helyszínén és a temetőben elhelyezett ajándékokat szemléltetik.

minták (állampolgári, közösségi elvárásoknak való megfelelés, türelmes, fegyelmezett haldoklás).

4. A fenti elemzés a gyászjelentők a meghalás szemantikai mezejének nyelvi-retorikai reprezentációit vizsgálta. Azt bizonyította, hogy a temetési szertartásban a szertartás hagyományos két funkciója (a holttest elhantolása, a lélek túlvilági nyugalmanak biztosítása mellett) megjelenik az emlékéllítés mint új funkció. Az első motívum a 191 gyászjelentőben 180 alkalommal tűnik fel a meghalás nyelvi megnevezésében, 135 alkalommal a temetési szertartás funkciójának megnevezésében, 143 alkalommal a záradékban, összesen tehát 329 alkalommal. A második motívum előfordulásának adatai: $37+33+14=84$. A harmadik motívum előfordulásának adatai: $0+0+109$. Az elemzett szövegtörzsekben tehát az első motívum, a test halálának és síri nyugalmanak megjelenítése dominál. Az emlék a halott halál utáni továbbélésének formája, az emlékezés az utódoknak a halottal szembeni morális és vallásos kötelezettsége¹⁶⁰. Az emlékezés és a lélek sorsának, továbbélésének motívuma közel azonos számban fordul elő.

5. Az egyedi halálesetet, az individuum életét és halálát a gyászjelentő sztereotip formulákkal, kollektív értelmezésekkel jeleníti meg (pl. háborús halottak heroizálása; a balesetben elhunytak halála mint abszurd halál).

A gyászjelentő mint a temetés diskurzusának írott (nyomtatott) szövegtípusa lehetővé teszi a szövegvariálást és a reprodukálását. A szövegkliséket hol a „temetkezési intézet”, hol a nyomda kínálja fel a családnak, hol a család gondoskodik azok megfogalmazásáról vagy kiválasztásáról.

160 Az orosz ortodoxia területén (Oroszország, Ukrajna, Bjelorusz) a szocializmus (s az ezzel járó ateizmus) korában a halott továbbélésének formájává szintén az emlék, az emlékezés vált. „A kommunista materializmus idején az emberi lélek mint metafizikai szubsztancia fogalma felcserélődött a kollektív emlékezettel” (Ouritskaia 2005: 129). A *senkit sem szabad elfelejteni* jelszó nyomán került sor az ismeretlen katona emlékműveinek felállítására, a második világháború áldozatainak való emlékéllítésre. Oroszországban az éves kalendáriumban a halottakra való emlékezés több napon történhet. Októberben a Dimitri moszkvai fejedelem 1380-as évi győzelmének évfordulóján, *Dimitri szombatja* névvel egész évben október során a háborúban elhunytak emlékét lehet felidézni. A húsvét utáni tizedik nap, Radounitsa a halottakra való emlékezés napja. Hamvazószerda, pünkösd hetének csütörtöke (*sémik*), pünkösd szerdája a sírok felkeresésének napja. (Ouritskaia 2005.)

A katonaság és a történelem¹⁶¹

Szakirodalmi kontextusok

A társadalomtudományok közeledésére felszólító tanulmányában Fernand Braudel a következőképpen összegzi megfigyeléseit: „A történelem legújabb tapasztalataiból és próbálkozásából – akár tudatosan és elfogadottan, akár nem – kezd kibontakozni az idő sokszerűségének és a hosszú idő kivételes értékének egyre pontosabb fogalma” (Braudel 1972: 989). A tudományok e csoportjának „hozzá kell szoknia a lassúbb, néha csaknem egészen mozdulatlan időhöz” (Braudel 1972: 995). Ez az idő szemben áll a történelmi események lezajlásának az ember által is érzékelhető idejével, a rövid idővel: „az időtartamok közül a rövid idő a legszeszesélyesebb, a leginkább csalóka” (Braudel 1972: 991). A későbben írott munkájában a kérdés ismételt – következetesen – visszatér. Itt különül el a globális történelem három szintje, s a három szintnek megfelelő idődimenzió: 1. az állandó, a társadalom életét hosszú távon meghatározó alapstruktúrák szintje, a mindennapi élet struktúrái (földrajzi viszonyok, a természeti környezet, a vegetáció, az anyagi kultúra, a táplálkozás, az öltözködés, a település- és a lakásviszonyok, az úthálózat) s az ezeknek megfelelő hosszú idő (*longue durée*), a 2. konjunktúrák (a gazdasági élet, a társadalmi berendezkedés, az állam, a kultúra) szintje, s az ennek megfelelő közepes távú idő, valamint 3. az események, az egyéni élet szintje, a történelem látható, érzékelhető felszíne, a rövid idő.¹⁶² A történelemről szerzett személyes tapasztalatokat, a jelenhez mint a történelem részéhez való viszonyulást François Hartog a *prezentizmus* terminusával nevezi meg (Hartog 2003: 119–126).

A katonáskodás intézményének áttekintésére vállalkozó konferencia ezzel a gondolattal kíván perspektívát nyitni az előadások számára. Indokoltnak tartjuk kitérni arra, hogy az államiság, a társadalmi berendezkedés intézményén belül a katonaság a közepes idődimenzióban helyezhető el és értelmezhető. Ebben a megközelítésben a katona egy örökölt, a társadalmakban általában és folyamatosan meglévő intézménybe lépett be. Miközben az intézmény általános funkcióval rendelkezett, társadalmanként és korszakanként más-más normákat, előírásokat és eszményeket érvényesített. Ezek voltak azok a normák, amelyek a társadalmak, a közösségek és az államok és települések arculatán és életvitelén nyomot hagytak.

161 A katonaság és a történelem. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. 205–254. Elhangzott *A katonaság: egy intézmény jelentései, funkciói*. Az *eltűnt katona* témájú konferencián, 2007. december 14-én. Szervező a Kriza János Néprajzi Társaság – a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézete, Kolozsvár, 2007. december 14–15.

162 Az áttekintés a második kiadás Katus László által készített bevezetőjét vette alapul: Braudel 2004: 12–13.

A katonáskodás, a hadviselés történetében fordulópontok, korszakok különülnek el. E történetben fordulópontot jelentett a haditechnika és a hadviselési stratégia megváltozása, akár csak a sorkatonaság megjelenése és – amire a jelen konferencia összpontosít – annak megszűnése.

A hadviselés egy időben állami és társadalmi igényeket elégített ki. Georges Dumézil 1968–1973-ban megjelent nagy, *Mythe et épopée* című munkájában a hős három típusát, az archaikus epika három funkcióját tekinti át. Ezek mindenike más-más módon biztosítja környezetét boldogulását: a szakrális funkcióval rendelkező isten, az istenek által támogatott, kiválasztott személy a vallásos erőt aktivizálja. A mágikus erővel, tudással bíró varázsló termékenységet biztosít. A király a harci jártasságok és eszközök birtokosa, aki hont foglal, hont alapít, az ország biztonságát garantálja. A könyv megjelenését követő vitában tisztázódott, hogy – bár e trichotómia egyetemes emberi funkciókat nevez meg – az indoeurópai kultúrkör sajátja (Dumézil 1968–1973, 1986). Ezt követően Le Goff a középkorból eredezteti az európai társadalom negyedik, modern hősét, az értelmiségit, aki a korábbi funkciók mellett a tudás létrehozója és letéteményese, amint a szerző mondja: a szó árulója (Le Goff 2000).

Johan Huizinga 1919-ben írta meg művelődéstörténeti összefoglaló munkáját, a *Homo ludens*-t. Benne a játékot a civilizáció előtti állati korból eredezteti, s rendre áttekinti a jog, a háború, a tudomány, a költészet, a filozófia, s általában a művészet és a kultúra játékra visszanyúló gyökereit, a játékot idéző szabályait és formáit. A játék és a harc határa mindaddig összeér, amíg a két cselekvés „kultúrfunkció”-val rendelkezik: korlátozó szabályokat érvényesít (hadüzenet, udvariassági szövegek váltása, harci szabályok, a helyszín, a küzdés időintervallumának megválasztása, lovagi torna), a felek egyenjogúnak ismerik el egymást, s mindketten csak az őket megillető jogokat követik (éhség, becsület, büszkeség, dicsőség). A kultúr- és a játékfunkciót érvényesíti a harc olyan formája, mint az ordália (az istenítélet kinyilvánítását szolgáló harci játék, tehát szakrális harc, szent játék), a háborút helyettesítő, s így a vérontást, az anyagi károkat megelőző párharc, a bírósági (jogi) párviadal, tehát rituális harc, az archaikus avatási szertartások férfias küzdőpróbái. Ebből a harcból egyik oldalon az igazságosságfogalom, azaz a jog és az etika szabályrendszere (képviselője a lovag, a gentleman) (Huizinga 1944: 113), másik oldalon a harc megjelenítésének *szép formái* (a művészet) kristályosodnak ki.

Mihelyt azonban a harc kétségbe vonja az ellenfél ember voltát, mihelyt kiiktatja a harci szabályokat (orvtámadás, csapda, rablóhadjárat), mihelyt az ellenfelek egyike nem az őt megillető jogokat követi, a harc a „totális háború” területére tevődik, s egy időben mond le a kultúráról, a jogról, az emberiségről (a lakosság kiirtása, egy nép fölötti hatalom átvétele, egy terület meghódítása) (Huizinga 1944: 98–99, tágabban: 98–114).

A hősök, a haramiák és a bolondok egyazon kultúra játékszabályait játsszák – eltérő módon – állapítja meg Peter Burke. A hős példaszerűen teljesíti a társadalmi előírásokat, túlszárnyalja az érvényben lévő elvárásokat, s ezáltal maradandó minztát statuál. A haramia megsérti az együttlélés normáit, s ezáltal veszélybe sodorja a

közösségi értékeket. A bolond kivonja magát a társadalmi konszenzusok alól, külön szabályokat érvényesítő autonóm világot épít fel magának. Ezt követően a szerző a történelemtudománnyal párhuzamosan élő népi mentalitásban követi végig az 1500 után a szentek szerepét átvevő hősök fejlődéstörténetét. Ezek (rendre) az államot alapító, a törvényeket hozó, az ország sorsát diplomáciai érzékkel biztosító uralkodó, ezt követően a hadba álló feudális urak. Királyi udvarban sajátítják el a fegyverforgatást, lovagi játékokban gyakorolják a küzdés szabályait, hadjáratokban, sokan életüket feláldozva alapozzák meg hírnevüket. A 18. századtól a közkatona lép örökükbe. Kezdetben alakját dicsfény övezi. S ahogyan a hadviselésben való részvételének motivációi elsorvadnak, a köztudatban alakja metamorfózison megy át. A még mindig rokonszenves hetvenkedő katonává alakul, s még későbbben az erőszakkal besorozott és harctérre hajtott, idegen érdekeknek feláldozott áldozattá. (Burke 1991: 179–201.)

A harci funkció alakulásának történetével párhuzamosan szükséges lenne áttekinteni a harci funkciók reprezentációs formáit és ezek történetét. Kimeríthetetlen a tárháza azoknak a művészeti ágaknak és műfajoknak, amelyek az esztétikai értékteremtés szándékával jelenítik meg a katonaélet, a hadviselés, a háborúskodás, utóbb a terrorizmus és a fegyveres erőszak, a bűnözés témáját (szépirodalom, népszerű irodalom, képzőművészet, filmművészet). Az irodalomtörténet *háborús irodalom* címszó alatt tartja számon az I. és II. világháború hatása alatt született irodalmi szövegeket (regény, krimi, dráma, publicisztika, hadi tudósítás), valamint – tágabban – minden, harci és háborús témát megjelenítő irodalmi alkotást (harci dal, hősepika, csatadal, katonadal) (Martinkó 1988: 122–123). A 20. század során a háborús téma fokozódó mértékben vált a *filmgyártás* témájává. A nagy honfoglaló hadjáratok (francia–angol, világháborúk), a polgárháborúk (1848, Észak- és Dél-Amerika) mellett fiktív események (csillagok háborúja) állandósították a háború látványát. A művészeti narratívában a katona a legkülönbözőbb szerepekben és státusokban jelenik meg. Az utóbbi évek elektronikus *játékpiacon* a harci helyzetekbe invitáló és integráló játékprogramok árasztották el. A vizuális média (tv) évtizedek óta *napihírként* referál a háborús eseményekről. 1991–1995 között a délszláv háború, a NATO 1999-es, Jugoszlávia elleni légioffenzívája, a 2001-es New York, a 2004-es, beszlni iskola elleni terrortámadás apró részletei követhetők voltak a média által.

A magyar folklorisztika kezdetektől fogva figyelemmel kísérte a történeti narratívumok műfajait, témáit. Az évtizedek során a kutatástörténetben a hősepika és a történeti monda kutatása kanonizálódott. A hősepika szüzséi és epizódjai, nyelvi-formai specifikumai iránt az irodalomtörténet a kezdetektől a 20. század második feléig intenzív érdeklődést tanúsított.¹⁶³ A összehasonlító kutatások módszerével, az utóbbi időben készült legteljesebb monográfia, Demény István Pál munkájaként.¹⁶⁴

163 A kutatások történetéről és kérdéseiről kimerítő áttekintést nyújt Voigt 1998.

164 A szerző rendre áttekinti a magyar szóbeli hősi epika forrásait, szüzséit, az Anjou- és Zsigmond-kori hősi epika, a törökellenes harcok hősi epikájának epizódjait, a hősi epika hőseit, formuláit, fejlődéstörténetét (Demény 1997).

A korábban kutatott hősepikai szűzsék (a csodaszarvas, Emese álma, a vérszerződés, a fehér ló, a kalandozások eseményei) mellett hősepikai kompozícióként vizsgálta meg Szent László kerlési kalandjának reprezentációit, Molnár Anna és Kerekes Izsák balladáját (Demény 1980, 1997). A történelmi narratívumok a *monda* címszó alatt kerültek be a kutatásba. Kőváry László *Száz történelmi rege* című gyűjteményével indította be kutatásukat (Kőváry 1857). Az ő nyomdokain haladva Orbán Balázs további narratívumokat tárt fel a lokális emlékezetből, és épített be monumentális monográfiájába (Orbán 1868–1873). Több tanulmány vállalkozott egy-egy történelmi személyiséghez (Mátyás király – Ferenczi 1968 és Kríza 1993b, Toldi Miklós – Szendrey Zs. 1914, Rákóczi – Bálint 1953 és Ferenczi 1960, Kossuth – Ortutay 1952, Petőfi – Dobos 1973), típushoz (betyár – Küllös 1988), valamint történelmi eseményhez (1848–49 – Dégh 1947 és 1952, világháború) kapcsolódó narratívumok összefoglalására.¹⁶⁵ A kutatások szerint a magyar történelem időtállóan emlékezetes figurájának Attila, Szent László, Mátyás király, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Rózsa Sándor, Horthy Miklós, emlékezetes epizódjainak pedig a honfoglalás, a tatár-török támadások, a szabadságharc, a két világháború bizonyult.¹⁶⁶

Az utóbbi évtizedek kutatási és értelmezési paradigmáját az emlékezetkutatás nyitotta meg. Maurice Halbwachsnak az „emlékezés társadalmi kereteiről”, majd Jan Assmannak a kommunikatív és a kulturális emlékezetéről szóló értekezése az emlékezést az emlékezetközösségek szerveződése és működése, az identitást konstruáló stratégiák és szertartások felől közeledik az emlékezési eseményekhez (Halbwachs 1925, J. Assmann 1999). Ebből a perspektívából az országtörténelem, a várostörténelem, a lokális történelem emlékezési és identitás-alakzatok, amelyeket más-más társadalmi igényeket termelnek meg. A katona ebben az értelmezési keretben az ország határainak, a nemzeti értékek védelmében, majd a rendi és lokális érdekek képviseletében nyújt emlékezetes teljesítményt. A nemzeti és a lokális emlékezet a 19. századtól kezdődően olyan élő intézménnyé növi ki magát, amely ezeket a teljesítményeket archiválja és népszerűsíti. Az utóbbi években fellendült kutatások érdeklődésének középpontjába új kategóriák kerültek. Az *emlékezhelyek* (*lieux de mémoire*) és az *emlékezetközösségek* (*collectivité-mémoire*) terminusát Pierre Nora és munkacsoportja dolgozta ki. A monumentális munka bevezető tanulmányában a csoport munkáját egybehangoló történész írja, hogy az archívumok, a megemlékezési szertartások, az eseménytörténetek olyan – anyagi vagy szimbolikus, tárgyi vagy esemény jellegű – konstrukciók, amelyek a történészek munkáján túl is az emlékezés szervezését és működését biztosítják (Nora dir. 1984–1992; különösen Nora 1984, 1986). Tulajdonképpen ebben az elméleti keretben bontakozik ki későbbben a *littérature à soi* (a rólunk szóló irodalom) és a *domestiquer l’histoire* (a történelem házasítása) irányzata. Az első a lokális közösség azon törekvését nevezi meg, hogy

165 Szendrey Zsigmond következetesen értekezett a történelmi narratívumokról (Szendrey Zs. 1920, 1921, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927).

166 A magyar történelmi szájhagyomány gazdag forrásaiból kettőt emelünk ki: Landgraf szerk. 1998, Bosnyák gyűjt. 2001.

birtokba vegye saját múltját, illetve hogy kapcsolatot és párhuzamot keressen saját múltja és az országtörténelem között. Ebben a törekvésben születik meg a lokális történelem, valamint a különböző ünnepek forgatókönyvébe beépülnek a lokális múlt motívumai, sor kerül a múlt ünnepélyes őrzésére, a múlt patrimonizálódására. (Bensa–Fabre dir. 2001.) A második fogalom a múlt monumentalizálását, a műemlékek formájában történő kiállítását, az élettérben való állandósítását nevezi meg. Ebben a törekvésben a múlt szociális használatba kerül. (Fabre dir. 2000.) A műemlékek állítását Eric Hobsbawm az állam által kezdeményezett kitalált hagyományok csoportjába sorolta. Az első hullám a 19–20. század fordulóján söpörte végig a polgárosodó Európát (Hobsbawm 1987: 138). Az első világháború áldozatainak már lokális közösségek, helyi intézmények állítottak emléket.

Domestiquer l'histoire

A francia kutatócsoport terminusát felhasználva érdemesnek tartjuk hosszabban elidőzni azoknál a kulturális gyakorlatoknál, amelyek a történelmet láthatóvá és emlékezetessé teszik a lokális életvilágokban, a családi univerzumokban. A történelmi eseményeket biografikus eseményekkel kötik össze, a háború helyszíneit a család és a lokális közösség tagjaival népesítik be, a háború hőseinek és áldozatainak állítanak emléket, a közösség életterében megörökítik az ott átviharzott háború nyomait. Ennek következtében a családi és a helyi megemlékezési szertartások folyamatosan felelevenítik a család, a közösség és a háborús események kapcsolatát.

A halott emlékének kimerevítését, kihelyezését szolgáló családi gyakorlatok és tradíciók olyan emlékezési alakzatokat preferáltak, mint a halott biográfiájának, genealógiájának megszerkesztése. A sorkatonaság és a hadviselés biografikus toposz. A biográfia olyan funkcionális kontextus, amelyben ezek a toposzok személyes megítélése, értelmezése megtörténik.

Az emlékezési alakzatok egyik csoportja a háborút, a katonáskodást a halál okaként jeleníti meg. Mint ilyen, általában két értelmezésben fordul elő. Első esetben a magánéletet valamilyen kollektív (nemzeti) dimenzióba emeli. Az egyénnek alkalma van a közösségi érdekekért meghozni a maga áldozatát, illetve, a család, a település az ifjú életével fizeti meg a maga kötelezettségét. Ilyen értelemben az áldozat önkéntes volta miatt megnevesíti az egyéni életet, elnyomja a halál tragikumát. A halálról való beszélést pátosz lengi be, az egyéni (s az ennek hátterében húzódó kollektív) áldozathozatal heroikusnak minősül. A másik oldalon ezek az emlékezési alakzatok az egyéni élet és boldogság ellen irányuló, szenvedést és halált okozó háborút látatják.

A **verses halottbúcsúztatás** a 17–18. században a temetési szertartás fontos strukturális része volt. Az egyház általi tiltása ugyanakkor kezdődött, s ennek hatására az utóbbi évek-évtizedek idején szorult vissza. A 18. századi nemesi, nyomtatott halottbúcsúztatók a hivatalos vallásos szertartás szerkezetébe illeszkedtek,

elkészítőjük vallásos személy vagy közismert literátor. Szemléletük és frazeológiájuk a hivatalos vallásossággal összhangban van. A változás következő szakaszát a 19. század kéziratos halottbúcsúztatói képezik. E korszak verseit kántortanítók, parasztkántorok fogalmazták, a család elvárásához igazodva. Szerepe a halál fölötti meditációról a fájdalom kifejezésére, a búcsúztatás lebonyolítására, a szertartás irányítására tevődött át. Mind szemléletében, mind stílusában eltávolodott a halotti prédikációtól.¹⁶⁷ Részletesen szerkesztette meg a halott biográfiáját, a halálát kiváltó okokat, testamentumát. Előadására közönség előtt, a temetési szertartás keretében, vagy közvetlenül a végén, a hantolás előtt került sor.

A halottbúcsúztató a háborút, a katonáskodást az élet rendes menete, a magánélet, a családi boldogság elleni agresszióként jeleníti meg. Az egyént kiragadja szerettei, a szülőföld köréből, szenvedéseknek veti alá és a halálát okozza. A vers a történelmet személyi biográfia keretébe építi bele.

Csép András katonát az aranyosszéki Bágyonból sorozták be katonának és küldték a frontra. Itt, a *A duló véres csatába / Az ellenség fegyvere* végzett vele. 1916. december 31-én temették. Halottbúcsúztató verse gyászkeretes nyomtatvány formájában készült el és maradt fent. Terjedelme 28 x 4 sor. A szerző neve hiányzik. A vers hitvesét, szülőit és hat testvérét szólította meg. Vigasztalásul üzentek nekik, hogy

*Kik meghalnak a hazáért
És a dicső szabadságért
Azoknak nevük az égben
Fénylik mint a nap az égen.*

Vásárhelyi Mihály legényember szintén az aranyosszéki Bágyonban élt. Szülei elhaláloztak, amikor őt a haza a béke helyreállításáért harctérre szólította, *Mert ránk rontott a Francia / Muszka angol és Szerbia*. A fiatalember hazafias kötelességének eleget téve indult a harctérre, „széphazája”, az „áldott béke” védelméért. Itt érte a halál, testét Galícia „silány földjébe” temették. A versíró láthatóan nem rendelkezett pontos értesüléssel a halál körülményeiről. A háborúban való részvétel hazafias kötelességgént állítja be, a halált heroizálja. Ez az új szüzsé azonban hagyományos szövegkontextusba illeszkedett. A vers fenntartások nélkül használja fel az emberi élet mulandóságára vonatkozó, a halottbúcsúztatókban bármikor alkalmazható formulákat és motívumokat.

A vers vigasztaló szavakat intéz a halott fiú- és lánytestvérehez és azok családjához, s gyászra szólítja a falu fiataljait és minden lakóját. A gyászjelentő elkészítése és szétosztása az elmaradt temetést hivatott pótolni. A figyelmet a távoli földön elhunyt falubelire irányította, emléket állított ifjú életének és tragikus halálának. Halála pillanatában senki nem zokogott felette, ezért hozzátartozóit és ismerőse-

¹⁶⁷ E folyamat részletes bemutatása és szemléltetése: Keszeg 2000: 152. A téma irodalma: Kríza 1993a, Bartha 1995.

it utólag szólította fel a halott elsíratására. A közeli rokonok megszólításával fájdalmuk kifejezésére, a halott elsíratására ösztönözte őket. Rendre a testvérbátyját és -nénjét, atyafiait, rokonait, valamint lány- és legénybarátait nevezi meg. A vers másfél évvel a haláleset után íródott. Különálló lapon őrződött meg kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme 20 x 4 sor. A szerző Csép Titi. A vers végére írott megjegyzés:

*Aki ezt elolvasa a
Szeméből könny csorduljan.*

A bécsi döntést követően sok más dél-erdélyi magyar férfinak hasonlóan Dávid Tamás is Kolozsvárra távozott Romániából. Munka közben ott érte a baleset. A vers két héttel a haláleset után, 1942. november 15-én íródott. Különálló lapon őrződött meg, kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme 16 x 4 sor. Szerzője Csiki József. A vers balladaszerűn mutatja be az eseményeket. Rendre elbúcsúzik feleségétől, hat testvérétől, nagynénjeitől és -bátyjaitól. Utolsó szavait a *Sok menekült testvérek*-hez intézi, isten kegyelmébe helyezve őket. (1–3. melléklet)

Az epitáfiumok. A rendelkezésünkre álló sírfeliratokon az 1848–49-es szabadságharc, a két világháború, valamint a romániai, 1989-es kommunizmusellenes mozgalom jelenik meg. Akárcsak a halottbúcsúztatók esetében, az epitáfiumok is a harctéren elviselt szenvedések és a bekövetkezett halál ambivalens voltát láttatják. A hazáért elviselt szenvedés, a meghozott áldozat olyan esetben is felkerül a síremlékre, ha a harcos túlélte a harci eseményeket, s családi körben, természetes halállal múlt ki. A világháborúban való részvétel azonban csak olyan esetben válik témává, ha az a halál kiváltója lett. A szövegtípus rövid terjedelme nem teszi lehetővé az egyes tartalmi motívumok kifejtését. Emlékezési alakzatként mindössze megnevezi, emlékezetben tartja, felidézi a háborúban való részvételt, kiindulópontot kínálva a róla való beszélés, a kommunikatív emlékezet számára.

A csomakőrösi Kelemen Györgyné Debreczi Mária sírfelirata azt örökíti meg, hogy férje az 1848–49-es forradalomban megsebesült, s a feleség éveken keresztül *híven, panasz nélkül* ápolta. Fábián József ügyvéd 1805-ben született, 1891-ben hunyt el. Az aranyosegerbegyi temetőben helyezték nyugalomra. Rövid sírfelirata 40 év elmúltával arról tudósít, hogy *Az 1848/9szabadságharcban / Mint székely huszár / Vett részt.* Tuzson János 1904-ben halt, sírkövére a hozzátartozói fél évszázad elmúltával felírták, miszerint *az 1848/49iki/ szabadság harcban / hová őrnagy / nyug.m.kir. / honvéd alezredes* volt. Az anti (Bihar megye) temetőben Papp István / az oroszharctéren / hősi halált halt / és ott eltemetett / szakaszvezető emlékére édesanyja állíttatott síremléket. A család ebben a sírban helyezte el az édesanya holttestét is. A koltói Lakatos Árpád a második világháború végén, 1944. október 20-án *HŐSI HALÁLT HALT MEG A / NAGYKÁROLYI HARCTÉREN.* Dezső Miklós 30 évesen hunyt el Disznajón. Sírfelirata szerint *Háborúnak durva kése / Hosszú évek szenvedése* végzett életével. A baróti Trifuj család a világháborúban

elesett Ferenc és József nevű fiának emelt síremléket. A felirat szerint *Hősi halált haltak a második / világháborúban*. Emléküket a szülők temetkezési helye őrzi. (4–9. melléklet)

A 17. századtól folyamatosan regisztrált kéziratos változat után a nyomtatott **gyászjelentő** a 19. század első felében jelent meg, arisztokrata környezetben. A 20. század első felében használata általánossá vált az iparosok, a munkások és földművesek körében is. Szövegében több funkció rétegződik egymásra. Szertartásirányító (konatív) funkcióját a szertartás körülményeinek (időpont, hely, a gyászszertartás felekezeti típusa, engesztelő szentmise áldozat időpontja) megnevezése által tölti be. Valójában azonban a gyászlap szerepe nem merül ki a temetésre vonatkozó adatok közlésében. Sőt, ezen túl tölti be igazi hivatását. Ezért gyakran a szertartás végén kézbesítik, vagy a temetésen meg nem jelent ismerősöknek juttatják el. A családi irattárakban hosszú időn keresztül Gyakori volt a berámázott gyászlap falra való kifüggesztése.

A gyászjelentő egyik terjedelmes strukturális része a halott biográfiája. A biográfiában különösen az elhunyt emlékeztető méltó tettei és a halálát kiváltó okok vannak megörökítve. A harctéren elszenvedett szenvedés, sérülés vagy halál általában belekerül a gyászjelentőkbe. A tordai Dekáni Gusztáv tisztként vett részt az első világháborúban. Az orosz harctéren hősi halált halt, 1916-ban. Gyászjelentője megnevezi harci érdemeit (*csász. és kir. őrnagy, az 51-ik gyalogezredben; a hadiékítményes III. oszt. Vaskoronarend lovagja, a német birodalmi vaskereszt, hadiékítményes katonai érdemkereszt, az arany signus laudis stb. és legfelsőbb helyről nyert többszörös elismerés tulajdonosa*), halála körülményeit (*életének 47-ik, boldog házasságának 4-ik évében a orosz-harctéren július 8-án kapott súlyos sebében, a pozsonyi helyőrségi kórházban f. hó 10-én reggel 7 órakor*). (10. melléklet)

Emlékművek. A családi emlékéllítási gyakorlat mellett az első világháborút követően kollektív emlékművek (oszlopok és táblák) készültek a világháború áldozatai számára. A kezdeményezésben élen jár az egyház, valamilyen párt vagy egyesület és a polgármesteri hivatal. Aranyosvidéken a háborús áldozatokra emlékeztető obeliszk Várfalva, Aranyosrákos, Kövend középpontjában, Torockón és Torockószentgyörgyön a templom udvarán található. Az emlékmű felirata szükséztlenül közli az áldozatok elhunytának időszakát, helyszínét, s a felületet az elhunyt vagy eltűnt lakosok névsora tölti be. A felirat az epitáfiumok záradékával zárul (emlékezésre való felszólítás, az örök nyugalomra vonatkozó fohász). Az emlékmű a továbbiakban a megemlékezési szertartások célpontja. A szertartás az emlékmű körül zajlik, a halottaknak szánt virágcsokrok és a koszorúk itt kerülnek elhelyezésre. Míg a síremlék és a sírfelirat az egyéni sorsnak állít emléket, s az egyént genealógiai struktúrában helyezi el, az emlékmű és felirata a település áldozatait a kollektív sors, a történelem áldozatainak, a lokális közösség mártírjainak nevezi ki (Jakab 2007b).

Aranyosrákos unitárius templomának udvarán áll az első világháború idegenben elhunyt áldozataira emlékeztető emlékoszlop. Szövege patetikus és patriotikus hangnemben íródott. *Hős fiaknak* nevezi az öldöklés áldozatait, a világháborút a

hozzátartozókért és a hazáért vívott küzdelemnek. A torockószentgyörgyi emlékmű egyszerre örökítette meg az első világháború 28 és a második világháború 11 áldozatának nevét. (11–12. melléklet)

Emlékiratok és naplók. Az emlékiratok és a naplók az újkori modernség termékei (Gyenis 1965). Egyik oldalon az írásnak a mindennapi életbe való beépülésével, másik oldalon a személyes beszédmód terjedésével vannak összefüggésben. Az írás terjedése az élettér enyhe átrendeződését hozza magával. Az élettérben megjelennek és használati eszközökké válnak az írás kellékei (írószer, íróasztal, könyvtár), a mindennapi életvezetésben állandósulnak az írásszokások (feljegyzés, írásgyakorlat, piszkozat, letisztázás, olvasás, írásos kommunikáció, az iratok archiválása). A személyes beszédmód a genealógiai és az autobiografikus, a lokális történelmi motívumok dominálását hozza magával.

Ebben a kontextusban tűnik fel a katonáskodás és a háború mint szűzsé. Az emlékirat és a napló elsősorban az ezzel kapcsolatos személyes élményeket és tapasztalatokat, esetleg a családi vagy a lokális szájhagyomány narratívumait örökíti meg. A katonaság az a környezet, amely olyan intenzív érzéseket termel (idegenség, magány, honvágy), amelyeket írásban kell megörökíteni. Az érzések modellálásának, kanalizálásának közvetett formái a katonakönyvek és az emlékverses füzetek. A katonakönyvek Ferenc József idején terjedtek el, lettek népszerűek (Kotona I. 1980: 105, 1994). Szerzőik sorkatonák, a frontra kirendelt férfiak. A füzetben megtalálhatók az otthonra emlékeztető népdalok, nóták és emlékverses füzetek, a katonaelet körülményeit megörökítő, elküldhető verses levelek, saját szerzemények (Ujváry 1960: 167; Penavin 1980, 1983; Beck 1978). Több, a frontélményeket bemutató leírással rendelkezünk (Környeyné Gaál 1985).

Tamási Áron öccse, Tamási Gáspár 1967 decemberében kezdte el, 1968 szeptemberében zárta le a *Vadon nőtt gyöngyvirág* című emlékiratát. A történet tartalmazza az udvarhelyszéki férfiak életének jellegzetes eseményeit. Fegyvert gyermekként, legényes vetélkedés formájában fog kezébe. A szétrobbanó lövedék az arcát éri. Az első világháború idején Áron bátyját katonának sorozzák, a frontra viszik, ahol – apja büszkeségére – jelentős előmenetelt tanúsít. A faluban román katonákat szállásolnak el, akikkel Tamási Gáspár tartja a kapcsolatot. A szerző a katonaelet történéseit szemmel látható kedvteléssel részletezi. A legények izgatottan várják, hogy a sorozóbizottság egészségesnek találja őket. Összefogózva, hangosan énekelve vonulnak az utcán, örömeiket borral fokozzák. Szeretőt keresnek maguknak, akivel levelet válthassanak a katonaság idején. A katonaruha, a nyírás felismerhetetlenné teszi az újoncokat. A kaszárnyai rend, tisztaág, a háló, a táplálék kedvére van, a kiképzést kíváncsian várja. A leleményes Gáspár megfelelő öltözetet szerez, s egy kapitány tisztiszolgájaként kiköltözik a kaszárnyából. Elvégzi a ház körüli munkákat, tökéletesíti román nyelvtudását. Pártfogója újabb és újabb szabadságlevelet szerez. Később, családosi emberként 1940-ben behívót kap, munkaszolgálatra viszik, majd 1944-ben a frontra kerül. Hamarosan orosz fogságba esik, s Szibériába szállítják, ahonnan 1945 októberében tér haza. (Tamási 1971.)

Fazekas István egy „bukovinai székely család krónikáját” írta meg a családi szájhagyomány alapján. Emlékirata nem regény, nem kordokumentum, „csupán szűk családi történet”. Ősei 1764-ben, a madéfalvi veszedelmet követően menekültek Bukovinába. Innen a család egyik ága 1941-ben, a visszatelepítések korában a Marosludas melletti Eckentelepre költözött vissza, majd egy későbbi hajtás Besztercére ágazott el. A másfélszáz év alatt a család történetét a történelem alakította. Esténként családi körben, az utcai kiüléseken *Hadik András generálisról, Sáska-vics (Siskowich) tábornokról, Karádé (Carate) alezredesről vagy éppen a nagylelkű telepítő grófról, Hájzingerről (Eizemberg) meséltek. Tudtak József főherceg és Ferenc József bukovinai látogatásáról is, melyet a mesével határos módon emlegettek.* A második világháború az édesapát ragadta magával. A frontról előbb halálhíre érkezett haza, később, 1946-ban maga személyesen is visszatért a szibériai munkaszolgálatról. Az édesanya gyermekeivel 1944 szeptemberében Marosludas mellett tapasztalta meg a frontot. A megviselt orosz és román katonák embertelensége, olykor emberséges gesztusa számtalan történetben maradt emlékezetes. A menekülő özvegyet és gyermekeit lövedék érte. (Fazekas 2005.)

A háromszéki Zsigmond Ferenc katonatisztként, 1944. október 25-én került a második világháború harcterére. Magyarország, Szlovákia, Ausztria területén való hányódás után orosz hadifogságba esett. Az 1945 szeptembere és 1948 júliusa közé eső időszakot az örmény Jereván város közelében lévő munkatáborokban töltötte. Kőbányai munkát végzett, sorstársaival vasutat épített. Naplófeljegyzései az orosz munkatáborok, s ezen belül a katonatisztek életét örökölték meg. A feljegyzések visszatérő motívumai az utazás, a nélkülözések (az élelem, az öltözet, az orvosi ellátás, a könyvek hiánya, a tisztálkodás nehézsége), a megerőltető munka, a bizonytalanság, az emberi szolidaritás formái, a szülőföld, a családtagok távolléte. (Zsigmond F. 1995.)

Zsigmond Erzsébet 1977-ben kezdte el a maga és családja életének megírását. A történetet meghatározó, háborús élményeivel indítja. Édesapját 1942-ben vitték a frontra. 1944-ben Marosmagyarót német katonák szállták meg, a Zsigmond család két katonát szállásolt el. A gyermekek életükben először ekkor kóstoltak csokoládét. A németek visszavonulása után a falu magyar lakosságának menekülnie kellett. Javaikat földbe ásták, padló alá, kutakba rejtették. A Szilágycsehim tartó úton a gyermeknek alkalma van katonautó által eltaposott, az útfélen hagyott gyermek holttestet, bombázást látni, átélni az idegenben való elvesztődés élményét, meg tapasztalni a rokonok közömbösségét, az idegen környezet ellenséges viszonyulását. Menekülés közben pár percre tűnik fel a katona apa, aki azonban nem segíthet gyermekein és feleségén. Visszatérés után a házakat kifosztva találják. „Édestől nem sok jó szót hallottunk abban az időben, mert a nyomorúságban még az is elfogy, de mi annál jobban ragaszkodtunk, jaj, gyermekek, ne érjetelek ilyen keserű életet, mert csak az tudja, aki ezeket megérte s így kellett teljen, nem törődik senki senkivel, már nem feltűnő semmi, ha a szemünk láttára lelőttek valakit csupán azért, mert nem adta annak a katonának, mondjuk, amit kért, fejbe lőtte, s ment tovább, olcsó volt az emberi élet, de akinek még volt napja, az mindent kibírt. Ottan helyben maradtunk

még egy hetet, s azután mondták, hogy forduljunk vissza lassan, de mindenki azt mondta, hogy csak a falu helye legyen meg, akkor is szívesen hazamegy. Így megérkeztünk Magyaróra haza, jaj, ahogy a falut megláttuk, mindenki sírt, imádkozott, nagy volt az öröm, de amikor beértünk, jaj, az üres házak, se ajtó, se ablak, se semmi, ami mozdítható volt, a gödröket mind kiásták, s mindent elhordtak a falubeli románok és a rusziak, akik addig prétyénák s szomszédok, még sokan komaságban is voltak, akkor mindenünket kifosztották.” (Zsigmond E. 1995: 8.) (13. melléklet)

A településmonográfiák (falufüzetek) a nemzeti identitás kiépülését követően, a lokális identitások, különösen a polgári identitás szerveződésének formájaként születtek meg, a 19. század második felében.¹⁶⁸ Szerzőjük a lokális társadalom (esetleg elszármazott) tagja (lelkész, tanító, laikus értelmiségi), akinek egyaránt rálátása van az országtörténelemre és a helyi hagyományokra. A falufüzet az országos történelmet és a helyi társadalom történetét hozza szinkronba. A lokális társadalom múltját korszakokra tagolja, kijelöli a korszakok határait, az egyes korszakokat eseményekkel és szereplőkkel tölti fel. Az országtörténelem meghatározó egyéniségei ilyenképpen a lokális történelem szereplőivé válnak (a településen átutazó, megszálló fejedelem, a települést privilégiummal ellátó fejedelem, mecénás). A lokális történelem további szereplői azok a helyi személyek, akik részt vettek az országos eseményekben, egy országos kezdeményezést helyi szinten szerveztek meg, kapcsolatot tartottak országos hírnevű személyiségekkel. A lokális történelem bemutatása ünnepélyes keretek között, megemlékezési szertartás keretében történik meg. Ezzel párhuzamosan történik meg a lokális társadalom múltjának dokumentálása és láthatóvá tétele (emlékszoba, falumúzeum szervezése, a dokumentumok kiállítása). A múlt felfedezésében két motiváció válik külön. Az egyik a múlt, azaz az elmúlt idő, valamint a lezajlott események felértékelődése, patrimonizálása, megőrzésre méltó örökség státusába való juttatása.¹⁶⁹ A másik a múlt láthatóvá tétele, kiállítása, azaz szociális használatba vétele.¹⁷⁰

Márkodi Siklódi Sándor Székelyföldváron született 1918-ban. Édesapja vasúti dolgozóként állapodott meg a faluban. Siklódi Sándort katonának sorozzák és a frontra küldik, ahonnan sebesülése miatt 1941-ben tér haza. 1949-ben szerez tanítói oklevelet, ugyanettől az évtől tanügyi alkalmazott. Később a kolozsvári Pedagógiai Főiskolán román–történelem szakos oklevelet szerzett. Pedagógusi pályája Felvinchez kötötte. A község monográfiáját 1999-ben tette közzé. Benne a település, a református egyházközség és templom, az oktatás, a dalegyet és az olvasóköri történetét dolgozta fel. A helyi társadalom életét jelentős mértékben meghatározta a trianoni és a bécsi döntés. A magyar lakosság nagy számban repatriált Magyarországra, a faluban a vaskérdés sovén indulatokat és akciókat szított. Az első világhá-

168 Irodalma: Gyáni 2002, Keszeg 2007e.

169 A történelmi, kulturális örökség (*patrimónium*) fogalom a *longue durée*-vel van kapcsolatban, s előírja a tárgyak vitathatatlan tiszteletét, védelmét (Chastel 1986: 410–436).

170 A múlt kiállítása, láthatóvá tétele az örökségi politika része (Fabre 2000: 22). Egyaránt szolgál turisztikai és lokálpatrióta érdekeket.

borúban elesett első felvinci áldozatról az olvasókörben emlékeztek meg. A háború öt személy életét követelte, hárman orosz fogságot szenvedtek. 1944 őszén Felvinc is tűzvonalba került. A front épületeket rongált meg, emberáldozatot szedett, politikai fogolyként ártatlan lakosok jutottak orosz fogságba. (Márkodi Siklódi 1999.)

Fejér József 1928-ban született, középiskolát végzett, ipari szakmunkásként dolgozott, majd faluja néptanácsának alelnöke volt. 30 éven át gyűjtötte a falujára vonatkozó adatokat. Ezt követően 8 évig írta rövid lélegzetű munkáját, *Aranyos-egerbegy fejlődése és történelmi múltja* címmel. A falufüzet kitér a település eredetére, múltjára, lakosságának eredetére, összetételére, gazdálkodására, hitéletére, az intézmények történetére, a helyi szokásokra. A honfoglalás előtti korból induló történelmi áttekintés alapja Orbán Balázs monográfiája. Részletező bemutatást az 1848-as forradalom epizódjairól, az egerbegyi férfiak hőstetteiről nyújt. Fábrián Zsigmond azzal szerzett elévülhetetlen érdemeket, hogy Bem József tábornokot köpenye alá rejtve menekítette ki a segesvári csatából. A faluból mindkét világháború sok áldozatot követelt. 1944. szeptember 12. és október 12. között a falu a magyar–német és az orosz–román sereg állásai közé került. A falunak alkalmá volt meg tapasztalni a háború borzalmait. A háborúk kimenetele a település magyar lakosságának státusát jelentősen megváltoztatta. (Fejér 2000.)

A katonaság a kommunikatív emlékezetben

A sorkatonaság, a 20. századi front és a munkaszolgálat elmozdította a hagyományos életforma és mentalitás horizontjait. A férfiak idegen földrajzi, kulturális és szociális környezetekbe jutottak el. A migráció *utazás- és tájélményt* nyújtott, kitágította az élettér dimenzióját, rálátást nyújtott idegen, ismeretlen világokra. A kaszárnyában, a fronton kötött ismeretségek, kapcsolatok *különböző mentalitásokat* hoztak egymással kapcsolatba, *szövegeket, ismereteket, nyelvtudást cseréltek ki, kapcsolatokat állandósítottak*. A mozgófront átmenetileg idegen személyeket telepített be a lokális társadalomba, ahol jelenlétükkel, viselkedésükkel riadalmat keltettek, tragédiák kiváltói voltak, megterhelték a helyi társadalom viszonyrendszerét. Az átvonuló front nyomán *etnikus és szociális sztereotípiák* maradtak fenn. A sorkatonaság, a front és a munkaszolgálat *új életérzéseket* alakítottak ki (honvágy, patriotizmus, sovinizmus, bajtársiasság), *az érzések kifejezésének új formáit* honosították meg (levél, verses levél, emlékjegyzés).

*Ott esténként ésszegyűltünk, egyik egyet mondott, a másik mást mondott, ott úgyé mindönféle tanár volt, történelem, földrajz, mindönféle. Egyik így világosította föl az embört...¹⁷¹ Áj faluban „a magyarok bevonulásakor [...] a bevonuló katonák nótáit kapták az ájiaik először az anyaországtól”. A településen ebben az időszakban 40–50 dallam honosodott meg. A katonaságból a legények további dal-
lamokat vittek haza. (Vargyas 2000: 21–32.) A szibériai lágerben a foglyok egymás-*

171 Fehér István, Nagygalamfalva. Buzogány Anna Zsuzsánna gyűjtése, 2002.

nak tartanak előadást és nyelvleckét: „Mi tartotta a sovány és szúrós szemű Dima főhadnagyban a lelket, hogy rongyosan és éhesen tovább folytatta előadássorozatát a napkeleti istenekről? Hans Kohnban, hogy ragyogó színekkel ecsetelte Palesztina jövőjét a tizenkilences földbarakkban? Szász Gyurkában, egy szemüveges hadapródban, hogy a francia nyelv befejezése után angol szószedetet készített, és szorgalmasan folytatta tovább az angol nyelvet?” (Markovits 1965: 419.) Az évtizedeken keresztül megőrződött etnikus sztereotípiák a következők: a németek műveltek, de csupán magukat szeretik, az oroszok civilizálatlanok, az orosz nőkatona kégyetlenek (Kiss Károly, Illyésmező sz. 1922. Bartis Klára kutatása, 2004); a németek okosak, de könyörtelenek, az oroszok tolvajok, részegesek, a románok gyengék, gyávák, a zsidók ártatlanok (Sándor János szibériai hadifogoly. Kinda István kutatása, 2002); a német katonák kedvesek, ajándékot osztogatnak, az orosz katonák műveletlenek, egyik katona faliórát visz az óráshoz, hogy 10 kicsi órát készítsen belőle;¹⁷² „Néhány méterre tőlünk tragikus epizód játszódik le. Hiányosan öltözött, félig meztelen, de kemény kötésű, csíkos ruhás rab, pisztollyal oldalán és sok-sok karórával, rátamad egy árkáscsizmás német katonára. Óráját követeli. A német nem adja. Tettlegességre kerül sor, s a tagbaszakadt árkáscsizmás férfi – néhány száz vagy ezer bábmészködő szeme láttára – rövidnyelű csákányával agyonüti a támadót. Szétveri az agyát ennek a nyomorult harácsolónak.” (Zsigmond F. 1995: 28.) *Ott meg abba az ezeridegenbe, ahol soha nem jártunk, még álmunkban sem, s ennyi-féle nép, nemzet összekerültünk, s ott is egyik a másikat segítettük, nem hagytuk ott, há mondom, hogy van valami az emberben, az emberiségben, kéremszépen, hogy az az ezeridegen is kiségti a másikat.* A munkaszolgálatra szállított foglyok takarmányrépát, tökört fogyasztanak, vizeletüket isszák, zúzmarát kaparnak, elfogyasztják a frissen döglött ló húsát;¹⁷³ az egyik orosz hadifogoly együltében 7 darab 1,5 literes csésze céklalevest fogyaszt el, egy társa egy évre 2 kg nyers krumplit; egy alkalommal 120 tetűt ölt meg a testéről; 85 kilósan ment el, 40 kg testsúllyal tért haza.¹⁷⁴

Következtetések

1. A történelem retorikája. A katonáskodás 20. századi folklórja a katonai szolgálatot a férfisors strukturális tartozékaként jeleníti meg. A katonai szolgálat hivatalos, szakintézmények (minisztérium, sorozóközpont, helyi állami intézmények) általi szervezése és lebonyolítása mellett a lokális társadalmak kiépítették a maguk, katonasággal kapcsolatos informális intézményrendszerét. A sorozás és a rukkolás rituális keretek között történt meg. A sorozásra és a rukkolásra behívott fiatalok megkülönböztetett figyelemben részesültek. A katonabált, a katonabúcsút, a soro-

172 Farkas Ferenc sz. 1928, Kolozsvár. Erdődi László gyűjtése, 1998.

173 Kovács Péter hadifogoly sz. 1917, Oroszhegy. Kovács Melánia gyűjtése, 2004.

174 Kis András, Érszőlős, sz. 1916. Sántha Virág gyűjtése, 2002.

zóhelyre való beutazást, a katonaelet mozzanatait élénk érdeklődés és támogatás, közösségi részvétel követte. Az események megteremtették azt a beszédhelyzetet, amelyben aktivizálhatóvá vált a település katonáskodással kapcsolatos narratív regisztere. A látszólag kontraprezentikus beszédmód a múltat, az elődöket idézte fel, valójában azonban a katonasággal szembeni attitűd, a katonaságban való viselkedési stratégia formáit közvetítette. Szocializáló funkciót játszott azok irányában is, akik számára a kaszárnyai élet ismeretlen volt (nők és gyermekek). A besorozott és berukkolt legények új státushoz jutottak és privilégiumokat élveztek környezetükben (a munkavégzés alóli átmeneti felmentés, költségek, udvarlás, esti és éjszakai kimaradás, duhajkodás). A mindennapi viselkedés normáinak szinte rituális megsértése (hangoskodás, túlzott italfogyasztás) a fiatalokat egyénenként és korcsoportként a közösségi emlékezetbe emelte be. A sorozás és a rukkolás során a fiatalok a helyi intézmények figyelmébe kerültek, az egyén kapcsolathálója szertartásos körülmények között aktivizálódott, funkcionálissá vált (búcsú, köszöntés, ajándékozás) és kibővült (jegyeség, cimboraság, komaság). A sorozás és rukkolás során felidézett, igénybe vett kapcsolatok egyik része csupán a katonai szolgálat idején funkcionált (levelezés),¹⁷⁵ másik része a katonaságot követően is érvényben maradt. A katonák és az otthonmaradottak, valamint a búcsúzkodó katonatársak közötti kommunikációnak szintén megvoltak a hagyomány által szavatolt formái (verses levél, levél, fényképküldés, közös fénykép készítése, a katona meglátogatása, emlékes füzet kitöltése).

A katonaság a férfiak életében átmeneti rítus szerepét játszotta. Mediáló funkcióját a legényélet és a házaselet, a munkában való alkalmi részvétel és munkabaállás, a családi és lokális közösség és az idegen világ közötti közvetítésben töltötte be. A katonaság narratív megjelenítésében a következő motívumok dominálnak: a katonabúcsú szervezése és lebonyolítása, a lányoktól és a rokonságtól való búcsúzkodás, az utazás, a kaszárnyaélet nehézségei (étkezés, ruházat, nélkülözés, szigorú program, a felettesek embertelensége, büntetések, a román beszéd), a bajtársias és a férfias kapcsolatok (egymás megsegítése, emberséges tisztek), a katonaelet emlékezetes eseményei (jóllakás, kihágás, felettesek átverése), az idegen világ (földrajzi és szociális környezet) megjelenítése, a kaszárnyai élet mindennapjai (levélírás, ünneplés, csínyek), állandó vagy alkalmi udvarlás, a szabadság eltöltése, a hazaiakkal való kapcsolattartás.

A katonáskodás rítusai, a katonasághoz és a katonákhoz való viszonyulás, a katonáskodásról, a kaszárnyai életről való tudás, a katonáskodásnak a személyes biográfiába való beépítése a katonaságot a paraszti társadalomban *longue durée*-vel rendelkező intézményként jeleníti meg.

175 Győri Klára lánykorában az estéket gyakran levélírással töltötte. Édesapja biztatására a falu híreiről tudósította a széki legényeket (Győri 1975: 69). „Én csak mind a leveleket küldözgettem a harcterre, a postás már rám szólt, hogy értem kell annyit járjon a Forrószeg utca végére. A szegény széki legények nagyon sokszor és nagyon sokan megemlékeztek rólam. Apám mind számon tartotta, ki írt s mit írt, és figyelemmel volt, hogy ha máskor nincs időm, hát éjjel válaszoljak, mert szegényeknek csak annyi örömük van, ha otthonról levelet kapnak.” (Győri 1975: 106.)

A háború, a front és a munkaszolgálat a történelem tragikus megtapasztalása. Megélésében a katonaság kedélyes rítusai háttérbe szorulnak, az egyén szocializálódás nélkül, s épp ezért kiszolgáltatottan szembesül az eseményekkel. A háború, a front és a munkaszolgálat sorseseeményként épül be az egyén és a közösség életébe, az életpályákat és az életvezetést negatív minőségek felé irányítja el. Narratív megjelenítésének motívumai a következők: a halállal való szembesülés, a test degradálódásának átélése, a család szétszakítása, a családtagok meggyalázásának és elpusztításának látványa, a generációkon keresztül és az élet során gyűjtött anyagi javak elvesztése, a nacionalizmus és az emberi brutalitás formái, az ösztönök leplezhetetlen megnyilatkozása (gyilkolás, lopás, éhezés, kimerültség, félelem). A háború, a front és a munkaszolgálat a vizsgált forrásokban a rövidtávú idő dimenziójában jelenik meg. Épp ezért a róla való beszélés hosszasan, máig hatóan állandósult, ritualizálódott (emlékoszlop és -tábla állítása, megemlékezési szertartások). Az emlékezés rituális kerete a megemlékezési szertartás, amely a jelen társadalmat a múltba vezeti be, az emlékezés alakzatainak megszerkesztése és forgalmazása a múltat megtanulhatóvá és felidézhetővé teszi.¹⁷⁶

2. Belelátni a történelembe. A sorkatonaság és a háború révén az egyén, a lokális közösség és nagytörténelem kapcsolatba kerül. A történelem az individuális életpálya, valamint a település, az etnikum kollektív életének alakítója lesz. Az események személyes tapasztalatot termelnek a történelmet formáló személyekről (Ion Antonescu marsall, vezérkari főnök, hadügyminiszter, Horthy Miklós). Sok-sok egyénnek adatik meg történelmi eseményben venni részt (doberdói csata, a Don-kanyar harcái, a tordai csata, 1989). A történelemmel való személyes találkozás új érzékenységet alakít ki, lehetővé teszi a múlt és a kortárs események megértését és megélését. A történelemben való részvétel nyomán az egyéni és a közösségi élet értékelése, értelmezése és megítélése tágabb (európai, történelmi) dimenziókban, összefüggésekben történik meg. A katonáskodás, a háborúban való részvétel a történelmi események értelmezése számára individuális, személyes perspektívát honosít meg.

A történelemről szerzett személyes tapasztalatok bekerülnek a helyi emlékezetbe, biográfiai és családtörténeti eseményként élnek tovább. A település története nagyobb dimenzióba illeszkedik.

3. A háborúban való részvétel, a katonáskodás az individuális élet szervezésére választott, életvezetési stratégiák egyike lesz. Átmenetileg, hosszabb vagy rövidebb ideig intenzíven kisajátítja az egyén életét és meghatározó élményeket hagy maga után. A kiszolgáltatottság legszélsőséesebb helyzeteibe kényszeríti az egyedet, s olyan egzisztenciális és humánus értékeket és normákat gyakoroltat be, mint a segítségnyújtás és a segítség elfogadása, a másokért érzett felelősség, a remény, a hit

¹⁷⁶ A szakirodalom az emlékezést és a felejtést szervezett, kulturális viselkedésként jeleníti meg (J. Assmann 1999, Weinrich 2002), diszkurzív érdekekre (nacionalizmus, birodalmi érdekek, anyagi haszon) vezeti vissza (Burger 2001).

megőrzése a kilátástalan helyzetekben, a túlélési ösztön győzelme a betegségek, a szenvedés fölött, az emberség felismerése a más szokásokat éltető, más nyelvet beszélő idegenekben.

A távolban, idegenben eltöltött idő alatt felértékelődik az elhagyott szülőföld, szülőház, család. A szenvedés, a nélkülözés olyan mértékben hangolja át líráira a férfiak életérzését, hogy napi életvezetésükben állandósítja a naplóvezetést, a versírást, a magánlevelezést. Ezek a kulturális gyakorlatok személyes tudást, személyese élményeket örökítenek meg a történelemlről.

4. A történelemmel való találkozás élménye beemelődik a kulturális emlékezetbe. A lokális társadalom a történelem emlékeit betelepíti a maga környezetébe, kiállítja a maga életvilágban. Kitermelődnek a lokális történelem helyi specialistái, a lokális történelem előadásának alakzatai, helyzetei és rítusai.

5. A sorkatonaság életbe léptetése a harci technikák és stratégiák elsajátítását a férfiak kulturális szerepének részévé tette. A férfi az európai társadalomban az ország biztonságának letéteményesévé vált. A tudás és a jártasság megszerzése beavatási szertartás keretében történt meg. A katonai kiképzés egyúttal a férfivá és a felnőtté válás intézményeként is működött. Az egyén átmenetileg egy férfitársadalomba szocializálódott, megtanulta és begyakorolta a katonai, a férfias viselkedés szabályait. A berukkolásra készülve elsajátította környezetének az intézménnyel kapcsolatos hagyományait. A katonai szolgálat idején az alakulat és a katonatársak emlékezeti kultúrájával került kapcsolatba, valamint maga is tapasztalatokat szerzett a katonai életformáról. Hazatérve ezeket a tapasztalatokat és hagyományokat népszerűsítette.

A sorkatonaság megszűnése, a katonai szolgálat professzionalizálódása ezeket a (magánéleti, családi, nemzeti keretben érzékelhető) tapasztalatokat iktatta ki, dekontextualizálta. Mi változott meg? Egyik oldalon virtuálissá vált az a haza, amelynek védelmére minden férfi állampolgárt kiképeztek. Ezzel egyidőben a nemzetért, a hazáért érzett felelősség más síkra tevődött át. A másik oldalon a családi hagyományból eltűnt, láthatatlanná vált a hazát védelmező katona, aki az állambiztonság, az állampolgári biztonság, a katonai tudás letéteményese volt. Ettől kezdve a katonai életformáról, a hadviselésről való tudás és tapasztalat kialakítása olyan médiumok szerepévé alakult, mint a művész- és a dokumentumfilm.

Természetesen, a politikai életben is jelentős változások következtek be. Az EU-hoz való csatlakozás a biztonság más kereteit teremtette meg. Továbbá, a terrortámadások számának növekedése, világszinten való elterjedése a veszély, a fenyegetettség, az erőszak más formáit telepítette be a köztudatba.

Mellékletek

1.

*Vásárhelyi Mihály búcsúztatója
Ki Galiciában elesett 1915 Május 21-én.*

Az ifjuság kellem telyes
Szép kertében igen kedves.
Szegény árva legény fellett
Éneklek most Gyász énekett

Jertek ifjak haljátok
Én példámon tanuljatok
S ne bizatok szépségtekbe.
Sem ifjú erőtkben.

Mert lám a sors egyet fordul
S azonnal szemfedő borul.
Arcáitok rozsáira.
Szép éltetek folyásira.

Néktek is a sors mostoha
Lehet ép mint nekem vala.
És a halál jég kebelén,
El hervadhatok úgy mint én.

Énis köztetek egy virág.
Valék a kit az árvaság
S a szegénység kenyere
S vize növelt fel enyire.

De a haza hivo szava
Az mindennél elsöbvala
Mert ránk rontott a Francia
Muszka angol és Szerbia.

Amig szép hazámat védtem.
Galicia közepében.
Gyilkos golyo a szívemet
S ki oltotta életemet

Reám fuvalt halál szele
S el hervadt bus szivem tölle
Itt hagytam a földi hazát.
Ugyis tartt még elég árvát.

Bágyon egész ifjúsága
Örege kicsinye nagyja
Tudjátok meg hogy a világ
Sokat ígér keveset ad.

Kinek gyász tiszteletére.
Gyültünk ide e szent helyre
Az már rég alusza álmát.
Ujtsuk meg hát halálát.

Ő Vásárhelyi Mihály volt
A ki a hazáért meg hott.
De még hányan haltak s hálnak.
A míg áldott békét hoznak.

Az én gyászos sorsom látva.
Ne sirjatok hisz az tudva
Van hogy mindenkinek sorsa
Ez lesz be fed egy sir hantja.

Samu bátyám hitveseddel
Klára néném tieidell
Testvérek hozátok térek
Még egyszer és bucsut vészek.

Isten áldjan jóságtokért
Testvéri szeretetekért
Isten legyen már veletek
Virágoztasa éltetek

Atyafijak jó rokonok
Tinéktek is bucsut mondok
Isten áldjan jóságtokért
Értem fáradozástokért

E földön míg tart éltetek
Áldásában bővülködjetek
Virágozzon családotok
Isten legyen már hozátok

Lány s legény barátaim
Minden rendü ismerőseim
A kik a temetésemen
Ugy sem lehetek jelen.

Nem voltak ott a hü szívek
Kik értem könyet ejtsenek
És nyugalmat kívánjanak
Ezen árva katonának.

Galicia silány földje
Be sok vitéz temetője
Adj nyugalmat a hősöknek
Akik már ott meg pihentek

Álmuk legyen bátortalan
Sirjok szája míg fell pattan
Sirod fellett béke lengjen.
Isten veled s velünk. Ámen.

Irta Csép Titi Bágyon
1917 év I hó 16 án.

Bágyon. Vásárhelyi Mihály fiatalon esett el az első világháborúban. A vers másfél évvel a halál-
eset után íródott. Különálló lapon őrződött meg kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme
20 x 4 sor. A szerző Csép Titi. Keszeg Vilmos gyűjtése.

2.

Búcsúztató

Csép András katona felett 1916. December 31.

Halandó rendeltetése
Hogy sírba kell majd tennie
Bár mindenkor szívet sebezhet
De érzékenyebb az eset

Midőn olyan dől sírba
Ki még nem volna a sorba
Kiért szemünkből könny csordul
Mint tört virágra harmatszál

Ki tud érzéketlen lenni
Midőn újra kell temetni
Egy kis család védbástyáját
Hazánk vitéz katonáját

Sirasd meg sorsod halandó
Életed beh hervadozó
Lásd szived reményei beh
Hirtelen ment semmibe.

Ha ma élsz öröm vigságba
Holnap fekhetsz koporsóba
Ha ma tiednek örvensz
Holnap utánok kesereghetsz.

Oh halál miért keserítél
Szívünkbe sebet miért ejtél
Fájdalom könnyet öntél
Miért inditod meg ismét.

Oh érezzük veszteséged
Szülőd, nőd, mely sujt téged
De ne feledjétek soha
Hogy az élet s halál ura.

Mindenkor bölcs ő dolgában
Atyánk életben s halálban
Egyik kezével hogyha ver
Másik kezével felemel.

Csép Andrást is eltalálta
A dúló véres csatába
Az ellenség fegyvere
Áldott jó lelkét megtörte.

S az a hitves, szülő, testvér
A rokonság az egész község
Fájlalja gyászos kimúltát
Halljátok meg bucsuját.

Első bucsuzások tárgya
Hát te léssel Balogh Klára
Kivel az életet kezdtem.
Kiért oly igen fáj szívem.

Kedves hű nőm nem reméltem
Hogy az én ifju életem
A haza szolgálatában
Lesz a halál martaléka

Enyhítsen meg az a tudat,
Hogy a sűrű halál miatt
Szép hazám szolgálatába
Hány ifju szállt a sirba.

Kik meghalnak a hazáért
És a dicső szabadságért
Azoknak nevük az égben
Fénylik mint a nap az égen

Sírom leltem idegenbe
Ámbár az is Isten földje
Befogadta fáradt testem,
Hogy ott örökre pihenjen.

Temetésem harangszó
Nem volt csupán csak ágyúszó,
Távol voltak a hű szívek
Akik engem úgy szerettek.

Kedves hű nóm a te szived
Amely legjobban szeretett
Köszönöm hogy megbecsültél
Nyerj jutalmat az Istennél.

Csép Mihály édes jó apám
Balogh Anna szülő anyám
Fájhat szivetek igazán
Nincsen a jó fiu immár.

Midőn engemet könnyeztek
Nem szabad elfelejtenetek
Aki meghalt szép hazánkért
E világon már sokat élt.

Azért vigasztalódjatok,
Imátokba foglaljátok
E községet, e szép hazát,
Amely nektek kenyeret ad.

Ez vég kérésem hozzátok
Jó szülők kik fájlatok
Öregségetek gyámolát
Sziveteknek szakadását.

Van még hat élő testvérem
Kiknek nevét most e helyen
Nincs idő felemlítenem
Szálljon rátok hát kegyelem.

Szülőimet tiszteljétek,
Egymást híven szeressétek
Igy megáld az egek ura
S nem juttat a sok nagy bura.

Minden rendű hű rokonok,
Após, anyós, jó barátok
Kiket mind nem említhetek
Az Isten legyen veletek.

Temetésemre ide gyűlt
És szomorun összevegyült
Gyászos sereg Isten népe
Szálljon rátok Isten lelke.

És ezáltal vezérelve
Eljussatok a mennybe,
Hol a jóság jutalmául
Reám örök tavasz virul.

Megboldogult jó barátom
Utoljára én kívánom
Sirodon az idegenbe
Folyton tartó béke lengjen.

Álmodat ne háborítsa
Ágyúk s puskák ropogása
Isten veled, jó éjszakát
Adja meg tested nyugalmat.

Bágyon. Csép András az első világháború áldozataként idegenben hunyt el. A vers gyászkeretes nyomtatvány. Terjedelme 28 x 4 sor. A szerző neve hiányzik. Keszeg Vilmos gyűjtése.

3.

Dávid Tamás Bucsuztatoja MH 1942. XI hó 2 án

Dávid Tamás gondolt egyet.
Enis menekült kel legyek,
Isten Velled feleségem.
Haza jövök még az öszen.

Nem menyek en Koncsentrára
Inkább menyek Kolozsvara
Meg védni az egésésem
Meg védni az éllettemet

Amint Kenyerem Kerestem
A Bihari uttesteken
Meg rudta egy lo a melyem
Amitől én beteg letem

Én az orvoshoz nem mentem
Azt gondoltam joban lesznek
De a fájdalmim nem szűnt meg
Én a munkáról el jöttem

El mentem én más munkára
Meszire az én hazámtól
De én onan is el jöttem
Mert én nagyon beteg lettem

Dénes Samu ne Hagyatok
Mert én itt mingyár meg halok
Vigyetek el engem Pestre.
A kórházba tegyetek be

Jo orvos úr ara kérem
Gyógyicson meg engem szépen
Mert Vár othon feleségem
S otthon marat ket testvérem

Nefej fijam joban leszél
Haza mehetcz még az őszel
De el dagat a job Karam
Amibe én bele haltam

Isten veled feleségem.
Kivel én Sokáig éltem.
Köszönöm a joságodat.
Isten Viseje gondodat

Testvéreim hattan Vattak
Töletek is el bucsuzak
Ne sirasattok engemet
Mert nekem el keletet menem

Laci Dénes Pali Péter
Kérlek ne felejcsetek el
Mongyátok meg oda haza
Hogy én it már Boldog Vagyak

Édes Hugom és Hütársa
Márton Bátyam és családja
Vigyázatok magatokra
Vigyázatak Ángyatokra

Szüleimtől nem bucsuzok
Vellek én már találkozok
Elmondom hogy el jöttetek
Hogy mind bujdosok lettetek

Nagy bátyáim és nagy néném
És a töbi rokonaim
Mindenkitő el bucsuzak
Isten Veletek Szomszédak

Isten Velletek vajtársak
Akik velem dolgoztattak
Vigyázattok magatokra
Ne jusatak a Sorsomra

Mehesetek inen haza
A ti kicsi falutokba
Isten maragyon Velettek
Ti Sok menekült testvérek

Irta Csiki Jozsef
1942 November 15én

Bágyon. Dávid Tamás, mint sok más erdélyi magyar férfi, Kolozsvárra távozott Romániából, ott érte a baleset. A vers két héttel a haláleset után, 1942. november 15-én íródott. Különálló lapon őrződött meg, kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme 16 x 4 sor. Szerzője Csiki József. A vers balladaszerűn mutatja be az eseményeket. Keszeg Vilmos gyűjtése.

4.

E SÍRKÖ GONDOS
NŐ ÉS SZERETŐ EDES
ANYA KELEMEN
GYÖRGYNÉ DEBRECZI
MÁRI EMLÉKÉT HIRDE
TI. FÉRJÉVEL EGYBEKELT
1844 BEN. ELHALT
1888 NOVEMBER
HAVÁBAN. E KÖVET
HÁLÁBÓL EMELÉ
FÉRJE KI MAGYAR
HARCZBAN 1849 BE
FELSZEGSEBET SZEN
VEDETT KIT 1848 TO
HIVEN PANASZ
NELKÜL ÁPOLA

Csomakőrös, Kovászna megye. A sírjel a temető régi részében található. Homokkőből készült síremlék. Méretei: 96 x 50. A felirat fölött rozetta. Lejegyezte Szócs Borbála, 2002.

5.

ÜGYVÉD
FÁBIÁN JÓZSEF
Szül. 1805 Jan. 2
Meghalt 1891 Oct 29.
Az 1848/9 szabadságharcban
Mint székely huszár
Vett részt.
Nyugodjék békével
És
NEJE
M. BOGÁTI JAKAB KATALIN
SZ. 1817. MEGHALT 1895

Aranyosegerbegy, Kolozs megye.
Lejegyezte Keszeg Vilmos, 2000.

6.

TUZSON JÁNOS

az 1848/49iki
szabadság harcban
hovéd őrnagy
nyug.m.kir.
honvéd alezredes
1825–1904

Sepsiszentgyörgy, katolikus temető, Kovászna megye.

Fehér márványból készült síremlék. Méretei: magassága 150 cm, szélessége 55 cm, vastagsága 11 cm.

Lejegyezte Román Márta, 2005.

7.

Papp István
az oroszharctéren
hősi halált halt
és ott eltemetett
szakaszvezető emlékére
emeltette az anyai szeretet
élt 26 évet
meghalt 1915 jún. 13
gyászolja hátramaradt özvegye, édesanyja
Áldás emlékére
Itt nyugszik Papp Julcsa

Ant, Bihar megye.

Lejegyezte Benedek Réka, 2002.

8.

ITT NYUGSZIK
LAKATOS ÁRPÁD
HŐSI HALÁLT HALT MEG A
NAGYKÁROLYI HARCTÉREN
Szül. 1922 II 15 megh. 1944 X 20

Koltó, Máramaros megye.

Betonból készült síremlék.

Lejegyezte Bölönyi Helga-Tünde, 2003.

9.

Ferenc, József
sz. 1918 sz. 1923
Hősi halált haltak a második
világháborúban.
Emlékük legyen áldott!
Szülői
Trinfuj Ferenc
1880–1953
Ráduly Juliánna
1885–1969

Barót, Új temető, Kovászna megye.

Bazaltos andezitből készült, obeliszk alakú síremlék. Fénykép és vésett kereszt díszíti. Méretei: magassága 180 cm, szélessége 36 cm, vastagsága 20 cm.

Lejegyezte Tőkés Lóránt, 2004.

10.

Alólirottak úgy a maguk, mint a közeli és távoli rokonok nevében mélyen megszorodott szívvel tudatják, hogy a hű férj, gondos édesapa, gyöngéden szerető fiu, igazi jó testvér és rokon

Dekáni Gusztáv

csász. és kir. őrnagy, az 51-ik gyalogezredben; a hadiékitményes III. oszt. Vaskoronarend lovagja, a német birodalmi vaskereszt, hadiékitményes katonai érdemkereszt, az arany signus laudis stb. és legfelsőbb helyről nyert többszörös elismerés tulajdonosa,

Életének 47-ik, boldog házasságának 4-ik évében a orosz-harc téren július 8-án kapott súlyos sebében, a pozsonyi helyőrségi kórházban f. hó 10-én reggel 7 órakor meghalt.

...Itt vagy tehát! Óh, nem így vártunk mi tégedet! A borzasztó vérzivatarokban a diadal és dicsőség utját jártad; nem félted a halált; többször sebesülve elbukál, de szívós kitartásod, fegyelmezett egyéniséged, lángoló honszerelmed ismét a harcok tüzébe szóltott, míg most diadalmaskodott fölötted a halál.

Haza jöttél: lassu sötét jármű hozott, élőbábér helyett hervadó virágokkal ékesítve. Önfeláldozó honszerelmed a halhatatlanok közé emelt; míg tied szeretete szíveinkben emel neked emlékoszlopot. Mérhetetlen veszteségünk fájdalomában a zsol-táriróval zokogjuk: „Elesett a mi fejünknek koronája”; nincsen oly bánat, mint a mi bánatunk; Fájdalmunkban Te légy velünk vigasztalásnak áldott Istene!

A megdicsőültnek hült tetemei f. hó 16-án d.u.4 órakor fognak a református egyház szerinti gyászistentisztelet után az ó-tordai köztemetőben levő családi sírboltban örök nyugalomra helyeztetni.

Nyugodj megdicsőült hős! Sirod fölött családod és a nemzet kegyelete fog virrasztani!

Ó-tordán, 1916 aug 15-én.

Dekáni Gusztávné, ótordai Székely Vass Klára, mint özvegye.

Zsófia, gyermeke.

Özv. Dekáni Ernőné, vadadi és iklandi Filep Berta, édesanyja.

Dekáni Ernő, Árpád, özv. Hollaki Zoltánné, Margit, Kálmán és neje bikafalvi Máthé Mariska gyermekeikkel, mint testvérei és azok családjai.

Ótordai Székely Béla, Klementina, Ilona, Miklós, János, Erzsébet, Vass Albert, Miklós és családjuk, mint sógorok, illetve azok családjai.

Dékáni Gusztáv az orosz harctéren szerzett sérülés következtében 1916-ban hunyt el Pozsonyban. Holttestét Tordán temették el. Gyászjelentője a Kriza János Néprajzi Társaság archívumában a 254. jelzet alatt olvasható.

11.

Nyugosznak ők
a hős fiak,
Messzi idegen
hant alatt.
Kik érettünk s a
hazáért
Lelték ott a
halálukat.

Ez csak emlék ami itt áll.
Ember! állj meg
S imádkozzál!

Aranyosrákos, az unitárius templom közelében álló emlékjel. Lejegyezte Keszeg Vilmos.

12.

A KÉT VILÁGHÁBORU
ALDOZATAINAK
EMLEKERE.
1914–1918
BALOGH JÁNOS
BARA JÁNOS
BARTHA FERENC
BARTHA JÁNOS
BENEDEK ALBERT
CZIRKA MIHÁLY
CZIRKA MIKLÓS
CSUCSI SIMON
FALAMON JÁNOS
GYÖRKE MIKLÓS
GYÖRKE PÁL
KEREKES FERENC
KOZMA GERGELY
MÓRICZ ISTÓK
MÓRICZ JÁNOS
MÓRICZ MIKLÓS
MÓRICZ PÉTER
POZSGI SIMON
SZABÓ ALBERT
SZABÓ ANDOR
SZABÓ ISTVÁN

SZABÓ MIKLÓS CSURGÓ
SZABÓ JÓZSEF DANI
SZAKÁCS H. JÁNOS
SZAKÁCS JÁNOS
SZÖCS ALBERT
TAKÁCS ALBERT
TAMÁS JÓZSEF

1941–1945
BARA MIKLÓS
BENEDEK GERGELY
CSUCSI GYÖZÖ
GERGELY ISTVÁN
MÓRICZ IMRE
MITRA LÖRINCZ
SZAKÁCS JÁNOS
SZAKÁCS JÓZSEF
VARGA ALBERT
VARGA JÓZSEF
ZSAKÓ GYULA
„MAGATOKAT ÁLDOZTÁTOK
ODA NAGY IDŐKBEN
NEM FELEJTÜNK SOHASEM
EL, ITT ELTEK
SZIVÜNKBEN”
ÁLLITATTA
TOROCKOSZENTGYÖRGY
KÖZÖSSÉGE

Emlékoszlop Torockószentgyörgyön, az unitárius templom udvarán. Lejegyezte Keszeg Vilmos.

13.

*Levél az orosz fogságból
/:Sógorom emlékének!:/*

*Feleségem, Annám,
jó hűséges párom;
Régi boldogságom
e levélbe zárom,
S elküldöm Te-hozzád
végre-valahára,
Zord Kis-Ázsiából
– Aranyosrákosra.*

*Ne gyötörjön bánat,
ne is aggodj értem,
Hisz nézd: a jó Isten
megőrizte életem!...*

Az öldöklő harcot
én már befejeztem,
Mert vad-kozákoknak
hadi-foglya lettem...

Nevezetes dátum
julius-hat nékem,
Galícia síkján
fogságba kerültem...
Véres, dúló csaták!
– Istenhez szállt imám! –
Ne is gondolj reá:
feleségem, ... Annám.

Egy levelet küldtem
még az útról néked
S nem válaszoltál rá,
pedig megígérted...
Nem haragszom érte.
hisz nem tudtad cimem;
Most megirom...s aztán
küldjél választ – lelkem.

Sztavropol szép város
kellős-közepében,
Van egy kicsiny zárda
a fő-utca szélén...
Oda vagyok zárva
két hű bajtársammal,
Akiknek neveit
Te tudod bizonyyal...

Nincs sok dolgunk itten:
csak söprünk, fát vágunk
S reggel, délben, este...
mindig harangozunk...
Nem hallod-e néha,
nem hallod a hangját,
Amikor meghúzzuk
a zárda harangját?!...

Valahányszor édes szava
kondul-csendül,
Üzenetet küldök
hozzád a szívemből:
„Isten óvjon, védjen
minden nagy csapástól
S dúló ellenségtől
tartson Téged távol!”

Bennem új remények
bontogatnak szárnyat:
Valamikor egyszer,
ismét, újra látlak...
Valamikor egyszer
visszatérek hozzád,
S elhalmozom ismét
csókjaimmal orcád!...

Hát kicsiny Erzsikénk
megnőtt-e már nagyra,
S tudja, hogy hol van most
az ő édes-apja?...
Tanítsd imádkozni,...
bízni az Istenben...
Ki haza vezérel
Ti hozzátok...lelkem!...

Kérjétek az Istent
összekulcsolt kézzel,
Csöndes imáttal:
áhitattal, hittel!
Kérjétek, ...kérjétek,
engedje megérnünk
Fogoly katonáknak,
hogy mind haza térjünk...

S ti majd várjatok ott
lenn az állomáson,
Ujjongó örömmel,
diadal-ittason!...
Eljön az a nap is,
nem sok idő multán:
Mikor hő ima kél
százezrek ajakán!...

De mig ez eljő:
csókollak titeket!
Áldja meg az Isten
minden lépéteket!...
Csöndes kolostorból
kivánom ezerszer
Én, akire vártok:
hű férjed...Sámuel.
A.R. 1917. III. 4.

Gombási János 1892-ben született Aranyosrákoson. Szülei (Gombási Máté és Szatmári Anna) gazdálkodó emberek. Tordán középiskolai, majd Kolozsváron teológiai tanulmányokat végzett. 1919–1968 között unitárius lekipásztorként szolgált szülőfalujában. Noteszbe gyűjtötte

verseit. A 10 x 6 cm méretű, 100 lapos, vonalas füzet 75 számozott oldalára jegyezte be őket. Az egységes íráskép arra vall, hogy a válogatásra 1930-ban, az utolsó keltezés idején került sor. Az első vers Tordán készült, 1911-ben. Az utolsó bejegyzés 1930-ból származik Aranyosrákosról. A két évtized alatt 32 verse készült el.

A fenti versét a hadifogságot elszenvedett rokon emléke ihlette. A költő a versbe építi a hadifogság topográfiáját, a foglysors eseményeit, a férji és apai érzéseket, a keresztényi hitet és értékrendet.

A zöldág állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe¹⁷⁷

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt, 1988. május 1-jén hangyabolyba érkeztem egy mezősi faluban.¹⁷⁸ Sokan, kicsik és nagyok tárgyaltak izgatottan az utcákon. Sok kapu zöldággal volt díszítve. E házak lakói büszkék voltak a kerítésre aggatott díszekre. Néhány ház elé csupasz kukoricakóró, szalmapelyva és fűrészpor került. Ezekben a házakban olyan lányok laktak, akik valamiért elveszítették a legények megbecsülését, tiszteletét. A lányok is, szüleik is virradat óta sietve igyekeztek eltakarítani a kompromittáló jeleket. És kivétel nélkül minden utca megszokott, észrevétlen rendje fel volt zavarva. Több utcaajtó dróttal volt bekötözve vagy farönkökkel eltorlaszolva. További kapuk kiemelve, a sáncba hajítva, udvarokra bedobva, vagy egyszerűen több száz méterre elszállítva. Akárcsak a házak előtti padok.

Az izgalom estig nem csillapodott. Az asszonyok házról házra járva igyekeztek azonosítani a tetteseket. De ők, a „hibásak” egész nap nem jelentkeztek. Egy fárasztó éjszaka után pihentek, cinkosaik pedig némán lapítottak.

Felnőttek, idősek, férfiak és nők azzal fenyegetőztek, hogy rendőrkékre juttatják a rendháborítókat. Ám végül senki sem váltotta be a fenyegetőzést. Maradt ki-ki megszégyenülten vagy büszkén. Hisz ami történt, végül is a *közösség hagyománya* volt. Az izgatott beszélgetések közepette kiderült, hogy a lakóközösség minden tagja, a nők is, a férfiak is főszereplői voltak hasonló eseménynek. Ami történt, az az időseknek lehetővé tette régen eltűnt ifjúkoruk csínyjeinek, az elhunyt cimborák emlékének felidézését. Végül, a közösség egyetértett abban, hogy fiatalok a hallgatólagos konszenzus, a hagyomány biztosította jogukat gyakorolták. És ugyanezen hagyomány kényszerítette a lányokat is a fiúk ítéletének elfogadására.

Ami évről évre meglepő volt a falu számára: az alig felsejűlt legények – igaz, hogy csupán éjszaka – a falu utcáit vették birtokukba. Az utcát – a falu nyilvános terét, ahol ellenőrző szemek kísérik mindenki viselkedését. Ahol sor kerül az aktuálisok kicserélésére, megbeszélésére.

177 Elhangzott a *Maszk – Átváltozás – Beavatás* témájú konferencián. Siklós. Magyar Néprajzi Társaság – MTA Kutatóintézete – Pécsi Tudományegyetem – Magyar Vallástudományi Társaság. 2004. november 12–14. Megjelent: *A zöldág-állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe*. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásethnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 2007, 153–188.

178 Detreheuntelep, Kolozs megye. A falunak 1992-ben 519 lakója volt, 134 román, 385 magyar nemzetiségű.

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy rekonstruálja azt a folyamatot, amely során a fiatalok, sajátos stratégiát követve kikényszerítik, magukra irányítják a figyelmet, s a figyelem középpontjában állva – életükben először – különböző nyilvános üzeneteket fogalmaznak meg. Rendre áttekintjük e rituális viselkedés és a kalendárium, a morális értékrend, a lokális emlékezet mint kognitív kontextus, a lokális társadalom, az egyéni státusok, opciók és reakciók, a nemi szerepek mint szociális kontextus, a lokális tér és elemei mint fizikai kontextus szertartásos összekapcsolását. Értelmezésünk szerint a május 1-jei zöldág állítás olyan alkalom, amely az egyént kontextusba helyezi, róla szóló narratívumokat termel, s ezeket behelyezi a közösségi emlékezet repertóriumába, biztosítja e repertórium (s általa a közösség tagjai emlékének) folyamatos felelevenítését, a társadalom szolidaritásának diakrón és szinkrón irányban való alakítását.

A rítus eredete

Az etnográfiai irodalom korai időktől számon tartja a zöldág állítását. Dömötör Tekla Temesvári Pelbárt 1502-es feljegyzését tekinti az első leírásnak. A szokás eredete Fülöp apostol angyalok általi megmentéséhez, vagy pedig Jakab vértanúságához kapcsolódik. A szerző Temesvári Pelbárt ezzel egyidőben villantja fel az „ősidőktől” gyakorolt május elseji erdő- és ligetbeli szórakozásokból való eredeztetés lehetőségét (Dömötör 1983a: 132–133). A magyar irodalomban emblematikusan átvett eredeztetést Réső Ensel Sándor foglalta össze. „Sz. Jakab és sz. Fülöp, midőn térítgetni jártak, útítársuk lett Valburga nevű szűz hajadon; ezt ebbeli cselekvényeért a pogányok tisztátalan személynek nyilvánították, s rágalmazták. A leány azonban, hogy elűzze a gúnyolódókat, elővette vándorbotját, letűzte a földbe, előtte letérdepelt, imádkozott, s erre alig múlt el egy-két óra, midőn a pogányok szeme láttára [a] leszúrt bot kizöldült. Ez volt sz. Jakab apostol napja virradójára [május 1-jén]. Nőtlen ifjak ez időtől ez okon szoktak magas zöldfát jó magaviseletű hajadonok ablaka előtt felállítani, mégpedig, ha lehet, észrevétlenül.” (Réső Ensel 1866: 198.) A májusfa állításának másik eredeztetésére Bálint Sándor hívta fel a figyelmet. „A föld termékenységének istennője a rómaiaknál Maia volt, a *május* hónapot róla nevezték el és neki szentelték. A római kalendárium hatása alatt a nyugateurópai népeknél ez a tavaszi ünnep május első napjához, néhol pünkösdhöz rögzítődött.” A jeles nap szertartásai részben éroszt és termékenységet stimuláló (sportvetélkedő, esővarázslás, vegetációval felújított kapcsolat, női mulatozások), másrészt gonoszűző funkcióval rendelkeztek. (Dömötör 1983b: 150–154.)

Az első források idealizáló képbe merevítik a szertartást. Eszerint a gondtalan ifjak derűsen hajtják végre tavaszi kötelezettségeiket. Ahogyan Ipolyi Arnold fogalmaz: „*Első májusban* a virágzó nyárfák képében hozatik be a nyár” (Ipolyi 1854: 539).

A zöld ágnek a szertartásban való szerepeltetésére különböző magyarázatok születtek. A pogányok kioltani szerették volna a Hierapolisba érkező Fülöp apostol életét. Ezért, azonosítás végett, zöld gallyakkal jelölték meg azt a házat, amelyben

megszállni készült. Az éjszaka folyamán azonban az angyalok minden kapura zöld ágakat tűztek. S így ellenségeik nem találhattak rá az apostolra. (Temesvári Pelbárt, idézi Dömötör 1983a: 132.) Más értelmezés szerint a faágak Fülöp és Jakab keresztfán elszenvedett vértanúságára hivatottak emlékeztetni (Bálint 1977 I.: 330). További értelmezés szerint a május hajnalára kizöldülő fa a szentéletű lány tanítvány ártatlanságának bizonyítéka volt (Bálint 1977 I.: 330).

Magyarországon a 15. században már szokás volt a házak zöld lombokkal való díszítése (Dömötör 1986: 51). A zöld ágak széthordása, lányos házak kapuin való elhelyezése különböző tavaszi napokhoz kapcsolódik. A magyar és középkori nyugat-európai források alapján Dömötör Tekla a zöld ágak beszerzését a május 1-jén és pünkösöd napján tett kirándulásokhoz köti.¹⁷⁹ A barcasági Hétfaluban a 19. századig *április 24-én* hordozták szét a zöldágakat. Apácán és Ürmösön ma május 1-jén, Barcaújfaluban és Krizbán pedig pünkösdkor díszítik fel a leányok kapuját (Seres 1984: 407).

A májushának nevezett ágak *május 1-re* virradólag történő széthordása az egész magyar nyelvterületen ismeretes (Dömötör 1983a: 133).¹⁸⁰ Réső Ensel Sándor 1866-ban számolt be arról, hogy a koloni legények a kocsmában gyülekeznek össze, s italozás közben megválasztják a „szomorú királyt”. A király szomorú és komoly arckifejezéssel, fakardos örk és zeneszó kíséretében házról házra jár, s pénzt gyűjt a májushaállításért. (Réső Ensel 1866: 199.) Róheim Géza tudomása szerint a Dunántúlon az erdőre kigyülekező legények az egész éjszakát énekléssel és tánccal töltik. A feldíszített fa lopott nyírfa, a díszítésre szolgáló pántlikát előzetesen a lányok adják. Somogy megyében a falu számára egyetlen májushát állítottak, a templom elé, s azt pünkösöd hétfőjéig állni hagyták. (Róheim 1925: 281–282.) A gyimesi falvakban (Hárompatak) a május elsején állított zöldágot Jakab-ágnak nevezik. A legények egyedül járkál éjszaka az erdőt, keresik a legszebb fiatal fákat, elsősorban ezüsfenyőt. Egy lány udvarára csak egy fa kerül. Ha már állítottak, a lány következő hódolója nem állít újabb fát. Gyepecén a lány 3-4 fát is kaphat. A fa elhelyezése csendben történik. A vénlányok kapuja elé szárazágot állítottak (Tomisa szerk. 2003: 93–94). Tasnád környékén a legény május elsejére virradólag szerezte be, díszítette fel és helyezte el az előre kiszemelt fát. Ez lehet virágzó cseresznye-, meggy-, vadkörte-, madármeggyfa, oltott orgona, nyárfa, jegenyefa, gyertyánfa (Lakatos-Bakó 1983: 151–153). Korondon a legények vadcserezsnyefát állítottak szeretőjük háza elé. Amelyik lánynak még nem volt komoly udvarlója, az rokon vagy szomszéd legénytől kapott ágot. A díszítetlen kapu ugyanis szégyennek számított. Ugyanakkor a helytelen magaviseletű lány kapujára száraz töviságot aggattak, s azt rongydarabokkal aggatták tele. Az utóbbi évtizedekben az ágállítás gyerek szokása változott át (István 1994: 239). A Homoród menti falvakban a lányok kapujába

¹⁷⁹ Egyik forrás szerint József nádor nádorrá választása emlékére 1795-től kezdődően a nádorkertben (‘palatinális erdőcskében’) szervezett mulatságok formájában folytatta a hagyományt (Dömötör 1983a: 133).

¹⁸⁰ Lokális és regionális szokásleírásokban: Horváth I. 1971: 120, Vasas–Salamon 1986: 151–152.

nyírfaágat állítottak. A büszke, rátarti, döllyfős lányok kapuját száraz kóróval, ganés seprűvel jelölték meg (Pozsony 2000a: 250).

Kalotaszegen a fiatalok *virágvasárnap* mennek ki az erdőre zöld ágakért, virágért. Az ágakat a templom díszítésére használják, amennyiben ezen a napon zajlik a konfirmáció (Vasas–Salamon 1986: 174).¹⁸¹

Gyakori a zöldágak *húsvét*ban történő széthordása. Róheim Géza a Nyárad vidékéről említi a szokást (Róheim 1925: 283). Bálint Sándor Réső Ensel Sándortól idézi a 19. századi székelyföldi gyakorlat leírását, miszerint a férfiak, legények és fiatal házasok húsvét éjszakáján a templom melletti temetőben gyülekeztek, imádkozás után bejárták a falu határát, felújították a határjeleket, megtisztították a forrásokat. A legények útjukról fenyőágakat hoztak magukkal, amit kedvesük kapujára rögzítettek (Bálint 1989: 286). Szintén a Nyárad vidékéről írja Bálint Sándor, hogy „minden valamirevaló székely legény kötelességének tartotta, hogy húsvét napjára virradóra kedvesének kapujára vagy más feltűnő helyre szép fenyőágat tűzzön” (Bálint 1989: 31). E falvakban az első világháború előtt rendszeresen, később szórványosan zajlott a határkerülés. A húsvét előtti este az avatandó legények, a besorozott nagylegények, a fiatal házas és idős férfiak együtt indultak el a falu határába. A határkerülés befejeztével a felnőttek hazatértek, a legények az előkészített fenyőágakat hordták szét a leányos házakhoz. Ágat minden leánynak tenni kellett. Akinek szeretője volt, az egész éjjel őrizte a felállított ágat, nehogy valaki eltüntesse vagy megcsúfolja. Reggel egy megválasztott tisztségviselő ellenőrizte, hogy minden rendben legyen. Az ágak napok óta be voltak szerezve, s a lányok segítségével feldíszítve egyik legény udvarán vártak a szétosztásra (Barabás 1980: 204, 208). Havadon húsvétra virradó éjszakán máig feldíszítik a leányok kapuját. „Minden ház kapujára vagy kerítésére szegeztek egy-egy fenyőágat, s utána lefeküdtek. A lányos házak kapujára nem ágat, hanem fenyőhegyet szegeztek vagy növendék fenyőfa csúcsát, amelyet a legénynek pénzért kellett megvennie a fenyőerdő tulajdonosától.” Élő gyakorlatként említhetjük azt a gerneszegi példát, mely szerint húsvétra virradólag csecsemőkortól kezdve minden lánynak virágcsokrokat ajándékoznak szomszédai, rokonai, barátai. A csokrokat ünnep reggelére az apa egy, a kapu fölé emelt tartószerkezeten állítja ki. A virágcsokorért a locsoló legények egyenként 3-5 festett tojást kapnak.¹⁸²

Tessedik Sámuel a *pünkösdi* templomi májusfaállítás szertartását mutatja be (Dömötör 1983a: 133). Hasonló szokásról van tudomása Róheim Gézának is: akár csak Bálint Sándornak (Bálint 1989: 341–342). Havadon a húsvéti fenyőállítás után pünkösdi éjszakáján újabb virágos májuszfat állítottak a leányok kapujába (Nagy O. szerk. 2000: 339). Krizbán a zöld ágakat pünkösdi előtti nap késő délutánján szállították be a faluba, egyik legény házához. Ugyanitt fogadott zenésszel mulattak éjfélig, akkor indultak el a kapuk feldíszítésére (Seres 1984: 407). A májusfa pünkösdben való elhelyezését Pozsony Ferenc szász szokásként mutatja be (Pozsony 1998: 222). Pünkösdi szombatján hordták szép a zöld ágakat Dextrászéplakon is (Pozsony

181 A virágvasárnapi ágszentelés vallásos hagyományai: Bálint 1989: 196.

182 Sajat gyűjtés.

1998: 57). Zselyken szintén ezen az éjszakán állították fel az ágakat. A leányok mellett viszont ágakkal díszítették a legényegylet tisztségviselőinek, a falu előjáróinak kapuját (Pozsony 1998: 58). A gyimesi falvakban a családtagok a csíksomlyói búcsúról zöld nyírfaágot visznek haza (Tomisa szerk. 2003: 94).

Barcaújfaluban a legények három egymás utáni *vasárnapon*, rendre orgonával, nyírfával és meggyvirággal díszítették fel a leány kapuját (idézi Pozsony 1998: 49).

Több településen van szokásban zöld ágnak a *lakodalom idejére* való felállítása. A barcasági Hétfaluban a legények mind a vőlegény, mind a menyasszony házánál 2-2 csetenyét, fenyőt állítanak fel (Seres 1984: 129). Csíkszentdomokoson a fenyőket a lakodalomba meghívott legények szerzik be. A vőlegény udvarára 4 fát állítanak, kettőt a ház elé, kettőt a bejárathoz. A menyasszony háza elé pedig csupán kettőt. A fenyőknek nagynak (6–10 m), arányosnak és egyforma magasságúnak kell lenniük. Ezért is kiválasztásuk sokszor egy egész napot vesz igénybe. A felállított fákra állandóan vigyázni kell, nehogy megcsúfolja valaki (Balázs L. 1994: 245–246).

Réső Ensel Sándor a szokás érdekes elhajlásáról számolt be. Forrásai szerint a városi polgárság elfordul a szokás gyakorlásától. Mindössze a mészárosok emeltek ilyen fát a húst tőlük vásárló fehérnepek számára (Réső Ensel 1866: 198).

A rítus funkciói

Bálint Sándor írja le, hogy a tavaszi zöldágnak *mágikus*, védelmező (apotropeikus) hatása volt. A kézdiszéki Árkoson a kidíszítetlen kapura az ördög állította fel a maga ágát (Bálint 1977 I.: 331). Róheim Géza tudomása szerint a székeleyek a májusfát a tűzhelyen elégették, hogy az éhezés elkerülje a házat. Ugyanitt a májusfa ágaival a kutat megkoszorúzták, a szárazság elhárítása végett (Róheim 1925: 282). A pünkösdi ághordás azonban egy más jellegű szertartás, a *legénykirály és legénykirályné* játékos, tréfássá vált választásának keretébe illeszkedik (Dömötör 1983a: 134).¹⁸³

Több helyről dokumentált a *vallásos avatórítus*, a konfirmáció szertartása keretében történő ághozás, a bejárat és a templom zöld ágakkal való díszítése. A tavaszi zöldágas alakoskodás célja az *eső- és termékenységvarázslás*. Katonában, Mezőköbölkúton a *zöldturka*, a *păpărudă* egy pásztor volt, aki zöld ágakba öltözve haladt a nyáj előtt, s fogadta a rá zúdított vizet. A locsolás a juhok bőséges tejhozamát kívánta biztosítani. Apahidán egy legény áldozócsütiértökön öltözött zöldturkának, s zenés kíséretével házról házra járt, hogy a tavaszi termékenységet biztosítsa. Több faluban alkalomadtán, tavaszi-nyári szárazság idején szerveztek zöldágas felvonulást (Kós 2000 II.: 248–249). A mezőségi Botházán néhány évtizeddel ezelőtt a tejbemérés napján öltöztettek *papălugărt* (Zsigmond Gy. 1999: 104). Orbaiszéken a 20. század közepéig gyakorolt esővarázsló rítusra húsvét hétfőjén került sor. A legé-

183 Az időszaki király választása a a szakrális királyáldozással van összefüggésben. Ennek Európában három időpontja van: Rex Saturnalis, húshagyó, pünkösöd (Dömötör 1983a: 135). Etnológiai irodalma: Frazer 1995: 155–180, Ipolyi 1854: 302–306, Róheim 1925: 294–308, Dömötör 1983a: 134–138.

nyek egy szánt zöld fenyőágakkal borítottak be, s egyikük e sátor alá rejtőzött el. Főként a lányos házak, de általában minden vendégfogadó család udvarára beálltak, s ott boldog ünnepet, egészséget, gazdag évet kívántak. A locsolkodás kölcsönös volt (Pozsony 2000b: 21–30).

A májusfának a lány háza előtti elhelyezése *a lány nagylányszámba vételét, avatását*, nagylányként való elfogadását jelenti (Ujváry 1975: 29, Tárkány Szücs 1981: 171). Ilyen értelemben a májusfa állítása egyike azon rítusoknak (konfirmáció, táncbamenés, kiöltözés), amelyek a lány eladósorba kerülését jelzik. Az 1930–1940-es években Kalotaszeg falvaiban a szokás ennek kifejeződésekor jelent meg (Kresz 1949: 8).

Ezen belül a zöld ág állítása *a szerelem kinyilvánításával* van összefüggésben. Az Ipoly vidékén a fára aggatott kendőket és szalagokat lelövöldözték, s közben a legény kikiáltotta annak a lánynak a nevét, aki tiszteletére a lövöldözést elkövette (Róheim 1925: 282). Bács-Bodrog megyében a pünkösdkor felállított májusfára a lányoktól kapott szalagokat kötötték fel. A hétfő délután ledöntött fáról a legények versengve igyekeztek megszerezni kedvesük szalagját, amit a lányt meglátogatva adtak át. Ha a lány viszonzta a legény érzelmeit, neki ajándékozta jegyét (Róheim 1925: 283). A gyimesi falvakban a lány megtudakolja hódolója kilétét, másnap házukhoz hívja, süteménnyel és borral kínálja meg (Tomisa szerk. 2003: 94).

Értelmezésünk szerint a szertartás strukturális eleme *a legények elkülönülése, a határ bejárása, az utca kisajátítása, az alkoholfogyasztás és a véleménynyilvánítás*. Ezek együttesen a férfiszerep felvételét, megélését és kommunikálását valószínűsítják meg.

A férfiszerep felvétele és gyakorlása

A legényavatási rítusok áttekintését, rendszerszerű vizsgálatát Szendrey Ákos kezdeményezte. Számtalan adata épülő tanulmánya különíti el az italfogyasztással, fizikai erőpróbával (emelés, bírok), botcsapással, földhöz veréssel, levegőbe emeléssel, kereszteléssel történő avatást. Az esetek döntő többségében az avatás a teljes legénység jelenlétében történt, a felavatandó legényt viszont egyetlen, általában keresztapának nevezett idősebb legény vezeti be a seregbe. Az avatás során a legénynek viselkedési szabályokat hoznak tudomására. Ettől kezdve joga van az udvarláshoz, a kocsmá látogatásához, az éjszakai rendezvényekben való részvételhez (Szendrey Á. 1952).¹⁸⁴ Kiskapusi tapasztalatai alapján a legénykoron belül Faragó József több életszakaszt különített el. Konfirmálás után, sorozás előtt a legény a csoportban élte meg szociális életét. Szabad időben legénytársaival volt együtt. Táncban, fonóban, legényestéken a lányokkal futó és váltakozó kapcsolatot tartott fenn. A sorozástól kezdődően azonban komolyan kezdett udvarolni. A leányokkal való kapcsolatban tapasztalata egyre nagyobb, s e kapcsolat egy leánnyal egyre személyesebb. Lesze-

184 A legényszervezetek irodalmát Tárkány Szücs 1981: 173–178 foglalja össze.

relés után az udvarlás intenzívvé vált, s hamaros házasságkötéssel ért véget (Faragó 1978: 222–223). Újabb tanulmányában Faragó József ilyenképpen határolja körül a *nagylegények* szociokulturális rétegét: „A *nagylegények* vagy egyszerűbben *legények*, a falunak a konfirmációval és a *leginyavatással* kezdődő, majd a házassággal záruló férfinenzedékei. Gyűjtőnevük: a *leginység*.”¹⁸⁵ A legénykor az egyén életében mintegy 10 évet fog át, 14–15 évtől kezdődően 25–26 évig. Konfirmáció előtt a fiúgyermek elfogadott, de lazán szervezett formában vesz részt a közösség életében. Házasságkötés után (*fiatalember*) pedig már csak szórványosan, mintegy vendégként részese a legények szervezkedéseinek.

A legényszervezetek a fiatalok elkülönülése, s e férfitársadalom szolidáris és hierarchikus szervezettsége alapján működnek. Kalotaszegen a legényszervezetek meglétéről, ezek vezetőinek a legények életének szervezésében játszott szerepéről a néprajzi irodalom a 19. század közepétől folyamatosan értekezett.¹⁸⁵ Az alsórákosi *sereg* szintén a legények téli szerveződése volt, amelyet *előljáróság* irányított. A tisztségviselők: a *legénybíró*, a *szószólók*, a *gazda*, az *inasok*, a *sáfárok*, a *kántor* és a *póc*. Ez utóbbi feladata volt a konfirmálatlan gyerekek seregtől való eltávolítása (Imreh B. 1978). Mezőköbölkülton a konfirmációtól kezdődően a fiú a *legények*, a lány a *lányok sorába tart*. A fiú a *főkezes* segítségével kerül be a legényszervezetbe. A legények vezetőit a húsvéti tánc idején választják meg. Kecsedén a kezeseket *újkirályoknak* nevezik, s ők ítélkeznek a kihágást elkövető társaik felett (Kós 2000 II.: 257–258). Makfalván a legényeket a kántortanító hívta össze a református iskola egyik tantermébe, ahol *bíró*t, *jegyzőt*, *pénztárost* és *nyolc hűtest* választottak meg (Makkai–Nagy 1993: 175). Nyárádmentén, a Kis-Küküllő vidékén a tavaszi határkerülés, az ezt közvető zöldágazás és a hajnalozás idejére vezetőséget választottak, a fegyelem fenntartása, a fiatalok viselkedésének ellenőrzése, a kikapások büntetése végett. A határkerülést a *király*, az *ítélőbíró*, a *csapómester*, a *sereghajtók*, az *oldalvédők*, a *csendőrök* és a *felvigyázók* irányították. A zöldágazás és hajnalozás idejére pedig *vőfélyeket*, *csapómestereket*, *öntözőket*, valamint *korsóst* és *kosarast* választottak (Barabás 1980). A Homoród menti falvakban a legények közös programjait a választott *kezesek* vagy az *öreglegény* szervezték és irányították (Pozsony 2000a: 243–244). Felső-Háromszék falvaiban a húsvét vasárnapján lezajlott határkerülés legényavató, preventív és vallásos funkciókat öltött magára (Pozsony 2000b: 38–47). Összefoglaló munkájában Pozsony Ferenc 27 erdélyi településről jelzi a legényegyletek meglétét. Következtetése, hogy a szervezeti élet archaikus és középkori céhes eredetű szokáselemet olvasztott magába (botozás, vesszőzés, erő- és ivópróba). A legények ideiglenes elkülönülése, tömörülése általánosnak tekinthető tendencia. A szervezett egyesületi élet létrejött a 18. századra tehető, s nagymértékben a *szász Bruderschaftok*nak tulajdonítható. Az egyeslet vezetőjét *öreglegénynek*/*nagylegénynek*, *legénybíró*nak, *elsőlegénynek* nevezték (Pozsony 1998).

¹⁸⁵ Ennek irodalmát Faragó 1981 közli. A továbbiakban hivatkozás történik Faragó 1981, Csete 1960, Kresz 1949, Makkai–Nagy 1993 munkájára. Az *elsőség* szerepének gyakorlását elemzi Salamon 1979.

A legényszervezetek az egymást sűrűn követő téli ünnepek idejére szállást bérleltek (Déván: Makkai–Nagy 1993: 78). Magyarlapádon a szülők ide vitték gyerekeiknek az ételt. A legények csupán az istentiszteletre és a lányokhoz távozhattak el a legényszállásról. A kevés szabad időt a földre szórt szalmára feküdve, ruhástul töltötték el (Makkai–Nagy 1993: 26).

A legényavatás egyúttal a generáción belüli szolidaritás intézményesítését is lehetővé tette. Sokfelé ekkor történt meg a *komaság* megalapozása.¹⁸⁶ A kalotaszegi Kiskapuson az ugyanabban az évben születettek halálukig *egykorinak* szólították egymást, s egymás gyermekének megkeresztelése által *komákká* váltak (Faragó 1978: 222). Magyarón a legényavatás alkalmával a barátok karjukat egybefűzve poharat ürítve *komásodtak el*, s ettől kezdve (a második világháború utáni évekig) már nem tegeződtek, hanem *keedezték* egymást. A komasági viszonyt később kereszteléssel is megerősítették (Zsigmond–Palkó 1996: 311). A magázódásra való áttérés más vidéken is ismert volt (pl. Menyhén, Ácson – Szendrey Á. 1952: 368). A kalotaszegi falvakban a legények közötti szövetkezés a *legénykori komaság*, vagy *ked-komaság* volt, amely nem esett egybe a *keresztkomasággal*, a szerusz-komasággal (Vasas–Salamon 1986: 181–184). A barcasági falvakban a magyar legények román ismerőseik közül választottak egy *fortátot* maguknak, akit később keresztapának is meghívtak (Seres 1984: 418).

Az utóbbi időben, az 1970-es évektől kezdődően a legény- és leányavatás családi ünneppé változott. A konfirmáció templomi szertartását sok vendéggel elköltött családi ebéd követi (Havad, Korond) (Nagy Ö. 1980: 200–201, István 1994: 234).

Bár a legényszervezetek formális szerveződése, a legényavatás rítusa évtizedek óta kimaradt, a generációs és nemi szerep megélése és kinyilvánítása különböző alkalmakkor, néhány viselkedési formában termelődik újra.

A határ bejárása, a határ birtokbavétele

A gazdasági-gyűjtögetési szándékú cselekvéseken kívül alig vannak a település határára irányuló tevékenységi formák. Ezek egyike a zöldágazás felkínálta *határjárás*, a településtől való eltávolodás, a település határában való bolyongás, szórakozás. Néhány részletes leírás azt bizonyítja, hogy funkcióinak köre nem merül ki a zöldág beszerzésében. Vasas Samu a zöldág állítását a fiatalok „önálló megnyilvánulásai” egyikeként tartja számon. Ő számol be arról, hogy a kalotaszegi Mákón három generáció vonul ki az erdőbe. A 10-12 éves fiúgyermekek délután hat-nyolc óra körül indulnak el. A határban kiabálnak, játszanak, énekelnek. A magukkal vitt kis fejszéikkel annyi zöldágot gyűjtenek össze, amennyit a hátukon elbírnak. A vidámságba belefeledkezve sokszor a határon estelednek. Ekkor kerülnek elő a játék és izgalom további forrását képező eszközök, a zseblámpák. Az este leszálltával érkeznek ki az erdőbe a nagyobb, 12–18 év közötti legények, akik igyekeznek ráijeszteni

186 Alsó-Muraközben a szokás a *testvéresülés* néven ismert (Tárkány Szücs 1981: 171).

az elesteledett gyerekekre. Majd a 18 évnél idősebb legények is elindulnak. Ők már ló- vagy bivalyszekérrel jönnek, s terebélyes fákat vágnak ki. A szekérbe csalánt, tövist, száraz szénát is gyűjtenek (Vasas 1993: 91).

A határ tavaszi bejárása hagyományos rítus, amelyre a felnőttek jelenlétében került sor. A Nyárád menti falvakban az első világháború előtt rendszeresen, később szórványosan zajlott a határkerülés. A húsvét előtti este az avatandó legények, a besorozott nagylegények, a fiatal házasság és idős férfiak együtt indultak el a falu határába. A határkerülés befejeztével a felnőttek hazatértek, a legények az előkészített fenyőágakat hordták szét a leányos házakhoz (Barabás 1980: 204, 208).

A két világháború közötti időszakról kezdve rendelkezünk sűrű utalással a május elsején a falu határába, rétre, erdőbe szervezett kirándulásokkal. Dextrásfalakon a majálist a legényegylet szervezte meg az erdőszélen (Pozsony 1998: 57). Ezt a napot a határba tett kirándulás tette emlékezetessé Halmágyon, Nagymohán, Székelyderzsén, a Homoród mentén, a Barcaság falvaiban, Sóvidéken, Szászrégen környékén, a Szilágyságban is (Pozsony 1998: 226–228). Detrehemtelepi gyűjtésünkön derült ki az, hogy az 1980-as évektől a május elsejét megelőző és követő éjszakára a fiatalok, fiúk és leányok sátrakat is felhúznak a falu erdejének a falutól legtávolabb eső részében, s az éjszakákat is ott töltik. 2003. május 1-én Detrehemtelepen a fiatalok két csoportban vonultak ki az erdőre. A 10–14 és a 15–18 évesek. Szalmakrumplit, rostonsültet készítettek. 1989 előtt a felnőttek is (különösen a traktorállomás alkalmazottai) az erdő mellett gyülekeztek. *Szegény Gyuri mindig ment Záró,^a traktoristákkal, vótak az autók, egy-egy zsák halat hoztak, 1-2 báránt vettünk, vittük ki a grátar-sütőt s ki az erdő széléjén. Sütöttük. Hát nem lehet azakat elfelejteni.*¹⁸⁷

A határ bejárásának a legeltetésen, a munkavégzésen kívül egyéb alkalmak is vannak. A nyulászás, a halászat, a madártojásgyűjtés, a hóvirág-, ibolyagyűjtés, a gombászás, a sízés, a szánkózás mind olyan alkalmak, amelyek a közvetlen természeti környezet felfedezését szolgálják. A természetjárás vitathatatlanul ugyanúgy a környezet, a határ, a határhasználat, a határvonal megtanulásával van összefüggésben, mint az intézményesítetten gyakorolt tavaszi határjárás (Scheiber 1955, Szabó T. A. 1956, Takács 1987: 151–195, Barabás 2000, Pozsony 2000b). A kalotaszegi falvakban virágvasárnap délután a fiatalok az erdőbe mentek virágot, főleg kakasmandikót szedni (Vasas–Salamon 1986: 134). Jegenyében a legények nagyszombat éjjelén, 12 órakor indultak el a határ bejárására (Vasas–Salamon 1986: 137). A Homoród vidékén pünkösdi vasárnapján mezei ünnepséget, vetélkedő játékokat szerveztek (Pozsony 2000a: 250). A barcasági falvakban tavasszal a legények csoportosan mentek az erdőre hóvirágért (Seres 1984: 381).

¹⁸⁷ Péter Györgyné Simon Ibolya sz. 1945. Detrehemtelep, 2003. május 1.

Az utca birtokbavétele

Az utca köztér, a nyilvános (hétköznapi és ünnepi) szféra tartozéka, amely folyamatosan ellenőrzés alatt áll. Állapotának, tisztaságának megítélése a közösség hatáskörébe tartozik. Rendjének felborogatása, a rendetlenítés, a szemét szétszórása olyan szertartásos viselkedés, amelynek egyidőben célja a figyelmeztetés, az értékelés, a vélemény tüntető jelzése, valamint az ítéletet kinyilvánító személy társadalmi pozíciójának kinyilvánítása.¹⁸⁸

A tér rendjének felforgatásáról számtalan élménybeszámoló szól. Terepmunkánk győzött meg arról, hogy majd mindenki hordoz ilyen jellegű élményeket és emlékeket, illetve mindenki szereplője hasonló történeteknek. A férfiak szívesen beszélnek a fiatalon elkövetett akcióikról, a felnőttek a házukat, a gazdaságukat a fiatalok részéről ért agresszióról. Mind a rendetlenítés, mind annak elszenvedése olyan történés, amelynek célja a figyelemnek személyekre való ráterelése, olyan beszédalkalom kikényszerítése, amelyben a szó óhatatlanul ráterelődik bizonyos személyekre, személyek közötti kapcsolatokra. 2003-as detremhemtelepi teremunka során az 1953-ban született K.S. élénken adta elő egyik legénykori kalandját. Miután három kapura ágakat állítottak, egyik leány kapujára dőglött hörcsögöt kötöttek fel. A résen lévő édesapa fejszével üldözőbe vette a legényeket, akik a falutól egy km-re lévő nádasban kerestek búvóhelyet. Felesége hasonló lelkesedéssel mesélte, hogy egyik elmúlt évben a fiúk olyan nagy ágat vágtak leánya számára, hogy nem tudták a kerítéshez rögzíteni, ezért a virágoskertbe hajították, tönkretéve a virágágyásokat. Szomszédságukban máig derűtséget kelt, ha felelmegetik, hogy szomszédjuk, S. évekkel ezelőtt egy, a lakásától mintegy 2 km-re lévő völgyben találta meg szekerét. Az 1945-ben született, a faluba férjhez jött P.I. végigsorolja az emlékezetes kalandokat. Ezek sorából derül ki, hogyan léptek a falu nyilvánosságába az egyes évjáratok, kik voltak az évjáratok kezdeményező egyéniségei, hangadói, tréfamesterei. A fiatalon, közvetlenül a leszerelés után elhunyt R. emlékét többek között a május elsejére virradó éjszakai csínytevése is őrizte meg. Rendhagyó módon egy juhaklot költöztetett fel a diófa tetejére. P.I. leányának csupasz kórót¹⁸⁹ is szórtak a ház előtti lugásra. Ugyanakkor P.I. a még kislány, ágra nem jogosult lányunokája számára maga tűzdelte tele apró ágakkal kerítésüket. Egyik évben három lány háza elé került csupasz kóró. Amint kiderült, ők voltak azok, akik a középiskolában való továbbtanulást választották, s bentlakásban lakva kiszakadtak a fiatalok köréből. Egyik évben a legények egy gyermektelen házaspár házatáját szórták tele pelyvával.¹⁹⁰

188 Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a rendetlenítésnek egyéb rituális alkamai is ismeretesek. A farsang idején a házba betérő maszkurák az udvaron, a tornácban és a házban borogatják fel a rendet. E rituális viselkedés példái: Havadról Nagy O. 1990: 160–170, Aranyosszékről Keszeg 1996: 233–234. Mircea Eliade heremeneutikai elemzése a rendetlenítést a kozmogónia évenkénti megismétlése előtti fázisnak tartja, a régi rend megsemmisítésének (Eliade 1987: 69–72). Nem szándékunk ezen értelmezés érvényesítése.

189 Tájszóval: csurdékóró. Jelentése: az állatok által lecsupaszított száraz kukoricaszár.

190 A néprajzi irodalom, sajnos, a lokális társadalom perszonális kódját, interperszonális kommunikációs struktúráját nem örökíti meg, amelyet valójában a rítus aktivizálni hivatott.

A Hortobágy vidékén a legények május elsejére virradólag rendetlenítettek. A kocsit szétszedték, az öltetön állították össze. A kiskapukat szétszedték, összecserélték. E tréfás szórakozás ismert volt április elsején, korábban pedig a farsang időszakában (Barna 1979: 106). Szintén a zöldág állítás idején borították fel a falu rendjét a Homoród menti falvakban is. Bekötözték a kapukat, a szekeret szétbontották, a csűr padlására költöztették fel, esetleg az ökörrel együtt (Pozsony 2000a: 250).

A szokás kalotaszegi változatát Vasas Samu és Salamon Anikó mutatja be. Szilveszter éjszakáján „a szolgálk után mentek régen a legények, ostoraikat pattogtatva, angyalozni, vagyis megviccelni azokat a gazdákat, akiknek lányuk volt: levették az utcakapukat, és elvitték a lány szeretője házához vagy bedobták a patakba; szétbontották a szekeret, és felvitték a pajtahíjra vagy diófára és ott összerakták.” Inaktelken „az utcaajtó fedeléről vagy a nyári konyháról leszedik a cserepet, vagy a kint hagyott fonalat felmotollálják a kerítésre, a házak ajtaját kenderrel torlaszolják el.” (Vasas–Salamon 1986: 105–106.)

„Osztán vótak olyan szokások, hogy akinek vót szeretője, annak kicserélték az utcaajtóját. Elvitték annak a házához, aki hozza járt, s annak az ajtaját visszahozták emehhez. Később osztán jött vastagabban ez a vicc, ha szerette, ha nem szerette, elvitték a kisajtót a szomszédhoz. Sokszor elvitték a patakba, a híd alá, vagy elvitték a másik falu végére. Aztot élvezték, hogy mindenki jár az ajtója után, hogy tudakolja meg, honnan hozza vissza. Emiatt nem vót miér haragudni, mer szokás vót. S elkötötték a nagyhídnál a két karfát. Összeköttek dróttal. S akkor mentek nagy dérral-dúrral, hogy mennek ide-oda, megakadtak a drótba és leestek ott. Vót olyan eset, hogy széjjelbontották egy embernek a szekerit, oszt felvitték a padlásra, s összerakták ott nekie. S akkor reggel felébredett, hogy a szekere a csűrből fenn van az istálló padlásán. Újra szét kellett szednie, mert, ugye, szekeret nem lehet egybe lehozni. Ez szokás vót, vicc vót, így vicceltük meg egymást.” (Gazda 1980: 331.)

A szilveszter éjszakai rendetlenítés a legkülönbözőbb falvakból ismeretes. Búzásbocsárdon a legények összecserélték a kapukat, az istállóban a jászlat szénával tömték meg (Makkai–Nagy 1993: 21). Hariban a jóbarátok, valamint a haragosok szokták összecserélni a kapukat (Makkai–Nagy 1993: 22). Magyarlapádon a szilveszter éjszakai templomi ünnepköszöntés után a legények csengőkkel, kolompokkal, ostorokkal járták be az utcákat. Összecserélték, a patak fölé pallószerűen fektették le a kapukat. Felopóztak a leányos házak padlására, hogy a háztetőre szalmaköteget helyezzenek el. Előfordult, hogy a háziak észrevették a szándékot, s a létrát elrejtve arra kényszerítették a tréfálkozó kedvű legényt, hogy virradatig a háztetőn maradjon (Makkai–Nagy 1993: 27). Kajántón a kutakat polyvával töltötték meg, a kapukat pedig messzire elhurcolták (Makkai–Nagy 1993: 92). Nagypetriben „egyik háznál egy nagy tuskót kötnek az ajtóhoz, hogy mikor kinyitják az ajtót, az angyal ajándéka beessék a házba; másik háznál a szamarat kötik a kilincshez, hogy a gazda ne tudja kinyitni az ajtót. Különösen az utcaajtók, kapuk elvivésében telik az angyaloknak nagy örömük. Sokszor bizony úgy elteszik szegény gazdák ajtóit, hogy két-három napig is keresniök kell, míg végre valamelyik szomszédnál a hijuban vagy a falu valamelyik diófáján megkapják.” (Makkai–Nagy 1993: 118.) Nagysár-

máson az újesztendőt köszöntő, a kínálással elégedetlen legények bosszúból szórták el a gazda szerszámaikat, állataikat kikötötték vagy kicsapták az utcára (Makkai–Nagy 1993: 136). Hasonlóan rendetlenítettek szilveszter éjszakáján a mezőcsávási legények is (Makkai–Nagy 1993: 186). Buzásbocsárdon a legények szalmabábot helyeztek el a vénlányok kapuja előtt (Makkai–Nagy 1993: 20).

Magyarózdón a kántáló legények karácsonykor bosszúból forgatták fel az utca rendjét. Amelyik háznál nem fogadták az éneklőket, „ádáz szitkok mellett az utcaajtóját vagy éppen a kapuját vitték el a harmadik szomszédig is a visszautasított kántálók” (Horváth I. 1971: 112).

Apácán a legények vízbevető hétfőre virradó éjszakán bontották le, rejtették el a lányos házak kapuit (Seres 1984: 387).

Az éjszaka birtokbavétele

A szokásleírások túlságosan problémamentesen fogadják el a hagyományrendszer nappali időszakban való elhelyezkedését. Valójában pedig a szokások nagy részét éppen a nappal és az éjszaka dichotómiájának megléte kényszeríti a nappal időszakába. A hiedelmekben érvényesülő időképzetet vizsgálva Pócs Éva vonta le a következtetést, hogy „az éjszaka mint átmeneti idő, időszünet két emberi tevékenységgel kitöltött nap között” (Pócs 2002: 15). Spirituális síkon az éjszaka igénybevétele a transzcendenciával, a halottakkal való kapcsolattartás, szociális síkon pedig a nyugalom, a pihenés, az intimitás, ennek megszegése a törvényszegés területére tevődik át. Illetve, a nappal és az éjszaka közötti határ elmosása egy új, egy más életforma és életvezetési stratégia, a posztmodern kultúra sajátja.

Erre a dichotómiára gondolhatott Ipolyi Arnold is, amikor – a nyelvészek számára meglepő módon – az *est* főnevet az *es* igéből eredeztette: azaz: a kultúra felüggesztődéseként értelmezte (Ipolyi 1854: 292).

Az éjszaka idejére tevődő szertartások szembevetően hangsúlyozzák ki a rituális inverziót (csoportos együttlét, éneklés, hangoskodás, látható nyomok hagyása).¹⁹¹ Bálint Sándor hívja fel a figyelmet arra a Nyárád vidéki, 19. századi feljegyzésre, amely szerint a húsvét szombatja éjszakáján a határt megkerülő, bejáró legények „az imádságokat valósággal kiabálták, hogy Isten mintegy meghallja, a gonoszokat pedig elriassza”. A csoportos határkerülés Havadon, akárcsak a Nyárád menti falvakban, húsvét szombatján este kezdődött, és éjfél után ért véget (Nagy O. szerk. 2000: 335). Székelyzsomboron később, pünkösdi hajnalán (Pozsony 1998: 52). A határkerülés Zalaegerszegen nagy lármával, lövöldözéssel járt együtt (Bálint 1989: 290). A kalotaszegi szokás bemutatásában Vasas Samu említette a gyerekek hangoskodását.

A téli ünnepek idején, valamint a névnapokon volt szokásban a hamuval töltött fazékkal a küszöbön vagy ablak alatt való durrantás. Detrethemtelepen a névnap-

191 A szertartásos inverzió a kettős szimbolikus osztályozások ismert eljárása (Ivanov 1984: 58).

ját ünneplő férfiak házának küszöbéhez csapták a hamuval töltött cserépedényt.¹⁹² A gesztus egyidőben szolgált zajkeltésre és rendetlenítésre. Lukafalván hamvazószerdán a pártában maradt vénlány ajtaja előtt csattant el a hamuval töltött korondi fazék (Makkai–Nagy 1993: 168). Maroscsesztvén szilveszter éjszakáján szintén a vénlányokat csúfolták ki ezzel az eljárással (Makkai–Nagy 1993: 29). Szalárdon a disznótorozó családokat riasztották meg így módon (Makkai–Nagy 1993: 57).

Róheim Géza jegyzi meg, hogy hiányzik a magyar szokáskörből a boszorkányok távoltartásának szándéka. Tőlünk nyugatabbra ez a szertartáson belüli zajkeltés egyik funkciója (Róheim 1925: 284).

A székely falutörvények ismeretében Imreh István teszi szóvá azt, hogy az éjszakai pihenés, nyugalom biztosítása a törvénykezés visszatérő témája (Imreh I. 1983: 91–93). Dömötör Tekla figyelmeztet arra, hogy az éjszakai csendháborítás miatt a hatóságoknak is döntést kellett hozniuk. Kézdivásárhelyről, 1753-ból származik a következő rendelkezés: „Sok inconvenientiak esvén ennek előtte a Filep Jakab napra viradolag felvonni szokott zöld ág miatt, annak eltávoztatásáért conclúdatlatott még in Anno 1753, hogy városunkban zöld ággal felverettetése senkinek meg nem engedtetik” (Kolosvári–Óvári 1885: 117).

Az éjszakai dorbézolás tiltása további éjszakákra is kiterjedt. Kolozsváron 1578-ban az éjszakai lakodalomtartást, a céhes mulatozásokat, a szánkózást és minden egyéb „mód nélkül való járást” a pénzbüntetés terhe alá helyeznek: „wegwztek eztis eo kegmek egez varasul hogy minde keózonseges vendegsegeket es menyegzeeket czehbely lakodalmokat kozorokot, es minde Eyely Torbizolassokat le tegienek hwz forint bwntettese alat. Azon keppe a' zankazast es egyeb mod nelkwl valo eyely Iarast mind addeg, migle vrunk eó Naga orzagawal it lezen.” Ugyanitt 1589-ben az éjjeli farsangolást és a szánkózást tiltják be: „Az my az Eyely farsangolast es Zankazast Nezy Niölcz ora vtan tilalmas legien” Csíkközmáson az 1600-as években hozták az alábbi rendeletet: „Szent János estin való virrasztáson (való táncolás) semmiképpen meg nem engedtetik (sub poena flor. 1) (:éppen éjfélig, annál inkább hajnalig vagy virradatig, hanem késő vacsora ideig, mikor ember le szokott nyugonni ágyába, az is tisztességesen; egyébaránt a büntetése flor. 1.)” (Imreh I. 1983: 289). A háromszéki Középpajta falutörvénye 1775-ben írta elő: „rendkívül való részeg lévén, éccaka valaki rikoltozna, lövöldözne, büntetessék...” (Imreh I. 1983: 438). Papolc falutörvénye 1733-ból, 1759-ből, 1822-ből: „Falu között éjjel vagy nappal alá s fel járó alkalmatlan részeges, kiáltozó, káromkodó, verekedő, vérengző, szüntelen – nemcsak utcán, hanem életeken, csűr, istálló, szalma, széna körül – égő pipával járó alkalmatlan személyeket a falusbíró, toties quoties meglátván, büntesse meg egy-egy forintig. Ha nem látná is, ha hitelesen kiadattatik, similiter büntetessék.” (Imreh I. 1983: 377). A bölöni vártemplom törvénye 1690-ből: „Naplemente után minden ember, akár mezőről, akár faluból a sorompón belől takarodjék helyére, mert akik annak utána az őrkötől künn taláttatnak, megfogattatnak. Első cselekedetéről ha jó mentséget nem adhatnak, büntetődjenek ad flor. 3. Másod-

¹⁹² Saját gyűjtés.

szor ugyanazokon künn tapasztaltatván, meghaljanak, mint nyilvánvaló kóborlók.” (Imreh I. 1983: 330.) A törvények általában kitérnek a részegség miatti rikoltozásra, az újesztendei, húsvéti, karácsonyi, lakodalmi lövöldözésre, a későig elnyúló táncra, a guzsalyasra, a férfiak kocsmái és vásári italozásaira, az együttlétekkor kirobbanó verekedésekre (Imreh I. 1983: 91–93). A Kőhalom székhez tartozó Kóbor legényegyletének 1764-ből származó törvénye tiltotta az utcán való hangoskodást: „A mulatságnak és táncznak vége szakadván, kiki haza mennyen, és az utzákon ne rikoltozzon, különben fizet 6 [pénzt]” (közli Pozsony 1998: 42). Minthogy az ünnepek vidám megülesét, a szórakozást, a táncot erős igény tartotta életben, ezért a tiltások ellenére beszüntetni nem lehetett, csupán bizonyos mértékben ellenőrzés alá vonni, illetve, a rendbontókön elégtételt venni. Bögözbén 1784-ben emeltek vádat az éjszakai csendháborítók ellen: „fogják meg őket mért lármáznak éczaka” (SzT 1978: 719). Egy Dés városi levéltári irat szerint 1840 tavaszán „itt már böjtönis egész vír-adtig [...] folynak az éjtzakasások tivornyázások” (SzT 1978: 720).

Küsmődi Bálint tízéves múlt, amikor Ditróba szegődötték el. Itt került sor legénykora egyik első emlékezetes csínytevésére. „Ekütte a lovakat Péter bátyóm ki Kicsipéterpatakába. Este kódott töllem zabot, de vótak ott még hat gyerek, haton vótunk. Hát osztán ott vót Biró Károjnak egy esztenája. Kéccáz darab ju vót a turmában. De már akkor ősz vót, a zabot a lovaknak oda attuk s elhatárosztuk mi gyerekek, hogy oda menyünk s megijesszük az öregembert. Mer egy öreg, hetven éves ember vót, a juhokkal, meg Karkó Jani, egy gyerek vót a kisegítője. Hát akkorjába beszéltek a rosszfélijeiket, s a kisérteteket. Felmentem az esztenaház tetejire. Dobogtattam. A zöreg Biró Antal aszt monta: Jézus, Jézus ne haggy el! Jézus, Jézus, ne haggy el! A másik meg, egy esztennel benyult s ott kattanyozott, a harmadik meg, a kosárból kiengette a juhokat. Akkor jöttünk hazafelé, a falu végénél Biró János lakott, egy egyedül való házban, napszámos ember vót, a vécéje a házon hátul vót. Négyen neki mentünk és a vécéjét feldöjtöttük. Akkor jöttünk. Bejebb lakott egy szalmás földött házba két öreg, Csibi Márton József. Ott a kutgém kivólt dölve, négyen felvettük, s elvittük a házelejibe s oda ledobtuk. Nem féltünk, hogy kijönnék, mer nem mertek kijönni; nagy dergeteget csináltunk s azok is megijettek. Hát haza jöttem, kérte a gazdám, hogy hól vótál ijen sokáig? Mondom, hogy a lovak el vótak veszve s kerestük. Evvel megnyugodott. De reggel az öreg Biró Antal bejött s aszt monta a fijának, hogy ő többet a fijával nem hál kinn, mer’ a rossz féliek mekisértették.” (Földes 1979: 125.) Hasonló emlékét idézte fel nagyon szívesen egy csegezi (aranyosszéki) személy is: *Miko készültünk szántani, má legénykék vótunk, azt mondta apánk, aludjatak nyugtan, keveset bódoragjatak az utcán, miko az ökre meg vannak étetve, itatva, fekötlek, anyákat megcsinálja a reggelit, esztek, s aztán mentek szántani. Úgy is vót. Me a legények bódoragtak éccaka. Mentek a lijányakhaz. Még gyümölcs is el-elbódoragtunk. Láttunk valamerre valami finum barackat, aztán ementünk s leszedtük. Aztán szidták a legényeket. Vagy 20-30. Magyar is, román is.*¹⁹³

193 Magyarosi Lőrinc sz. 1927. Csegez. Saját gyűjtés.

A legények éjszakai együttléte nem csupán a pihenés nyugalmanak megzavarását jelenti. Az éjszaka ébren való eltöltése a fiatal legények számára fizikai erőpróba, a szervezet próbára tévése, a virrasztással egyenértékű. Erre utal a proverbium is: *Aki legény éjjel, legény nappal is az.*

Az éves kalendáriumban egymás után következnek az éjszakai virrasztásra előírt, az éjszakázást lehetővé tevő napok. *Január elsején* éjjél és hajnal között az aranyvíz hozatalára került sor.¹⁹⁴ Különösen a gyermekek és a fiatalok dolga volt az új víz merítése. A családok képviselői egymással versengve igyekeztek elsőnek meríteni a forrásokból. Egyes kalotaszegi falvakban a legények tüzet gyújtottak a forrás közelében, amíg vizet merítettek, s a vízzel kántálni, újévet köszönteni indultak a leányos házakhoz. Az újév délutáni templomozás után másnapig tartó tánc kezdődött (Vasas–Salamon 1986: 107–116). Tordaszentlászlón a gyerekek és a legények feladata volt a szilveszter éjszakai zajkeltés.¹⁹⁵ Hajnalban ugyancsak nekik kellett aranyosvizet hozni (Boldizsár Zeyk 1994: 263). Szászcsován a gyermekek *kalandozni* jártak szilveszter éjszakáján. Sípót, kürtöt fújtak, ostorral, csengővel, fazekakkal zajt keltettek. Éjjél előtt a falu határában tüzeket gyújtottak, éjjélkor pedig elindították a tüzes kereket, amely a helyi hagyomány szerint az ó- és újévet kötötte össze (Pozsony 1998: 199). Városfalván, Homoródkeményfalván, Halmágyban szintén a legényeket illette meg a zajkeltés (Pozsony 1998: 201–203). Maroscsesztvén a legények 4-5 fős csoportokban jártak kolomppal, hegedűvel, tárogatóval, kereplővel (Makkai–Nagy 1993: 29). A *farsangolás* lehetővé teszi az éjszakába nyúló szórakozást. Magyarózdön csupán a legények öltözhetek be farsángos ruhákba (Horváth I. 1971: 112). A húshagyókedden és a hamvazószerdán lezajlott farsangzárás Kalotaszegen hajnalig tartó táncsal járt együtt. Kisbácsban a tánc három napon keresztül tartott (Vasas–Salamon 1986: 130–132). Kalotaszegen a *tejbemérést* megelőzően és követően az egész éjszakán át tartó táncra került sor. A fiatalok és a felnőttek együtt virrasztottak ezeken az éjszakákon (Vasas–Salamon 1986: 147, Szabó Á. T. 2002: 88). Húsvét és pünkösd táján a fiatalok kötelessége az éjszakai *határjárás*. A nyárádmenti falvakban a húsvét hajnalán lezajlott *zöldágazás*, *virágózás* után *húsvét első napjának* éjfelekor a legények csoportosan indultak *hajnalozni*. Beköszöntöttek a házakba. A háziakat vízzel locsolták, adományt, tojást, kalácsot és pálinkát gyűjtöttek, amit a húsvét másodnapján délután kezdődött húsvéti tánc során fogyasztottak el (Barabás 1980: 208–209). A korondi legények 5-6 tagból álló csoportban húsvét első napjának estéjén indulnak öntözni a leányos házakhoz. A locsolás másnap reggelig tart (István 1994: 235). *Szent Iván* éjszakája újabb együttlétre, szórakozásra nyújt lehetőséget. A hagyományos *aratóünnepség* egész éjszaka tartó táncsal, ivászzal járt együtt. Széken a fiatalok szürkület után gyűltek össze a falu határában lévő sóstónál. Meztelenül, vagy ruhákból alkalmilag eszkapált fürdőruhában későig fürdöztek, tréfálkoztak (Kocsis R. 1988: 95–100). *Szent Mihály napja*, az állatok behajtása bál, multság tartását tette lehetővé. Ok-

194 A szokás eredetéről és elterjedtségéről: Bálint 1989: 54–58.

195 Az újévi zajkeltés irodalma: Bálint 1989: 131.

tóber 26-án, *Dömötör napján* több napon át tartó mulatság kezdődött. A szüret kezdete a *szüreti bálok* sorát nyitotta meg. András napjával a disznóvágások kezdődtek el, késő estébe nyúló *disznótorokkal*. Réső Ensel Sándor német és tót szokásként írja le a *Szent András éjszakáján* sorra kerülő forráslátogatást, a jósló szerepű kerítésrázást, az ablak alatti hallgatózást (Réső Ensel 1866: 265–266). Tordaszentlászlón Márton napjának (november 11.) éjszakája evéssel-ivással telt el, s a névnapjukat ünneplők köszöntése mellett ekkor történt meg a párválasztás (Boldizsár Zeyk 1994: 253–255). *Karácsony éjszakája* a kántálás, *szilveszter* a bál, a csoportos mulatozás miatt tudott emlékezetessé válni. Az alsórákosi sereg karácsony szombatján kántálni, első napjának estéjén indult hajnalozni, ünnepet köszönteni.¹⁹⁶ Ezt követően az ünnep második napjának hajnalán az Istvánokat köszöntötték, délután táncolni gyűltek össze, éjszaka pedig a hajnalozást folytatták az első napon elmaradt leányoknál. Szilveszter estéjén a lányokat *hajnalozták meg*, éjfélkor a templom előtt elbúcsúztatták az óévet, fogadták az újévet, újév hajnalán pedig a falu elöljáróit és módosabb családait köszöntötték. Újév délutánjától reggelig tartó tánc zárta a mulatozás sorát (Imreh B. 1978). Magyarózdón karácsony éjszakáján csupán a gyermekek és a legények járhattak köszönteni (Horváth I. 1971: 110). A 19. század végén ünnep első napjának délutánjától viszont „a legények, leányok, a bor s nyárson sült hús mellett, éjt-napot végigtáncoltak” (Horváth I. 1971: 112). Tordaszentlászlón ünnep szombatján éjfélről hajnalig kántáltak. Ekkor a kántálást délutánig megszakították. Karácsony első napján éjfélkor Istvánokat indultak köszönteni. A következő nap délutánjától harmadik nap hajnalig folyt a tánc, amikor csoportosan újra elindultak, ezúttal a Jánosokat köszönteni (Boldizsár Zeyk 1994: 258–259). Oltszakadáton a karácsony éjszakáját kártyázással virrasztották át (Makkai–Nagy 1993: 59). Beresztelkén *aprószentek* éjszakáján került sor a *botozásra*, a legények pszeudo-büntető, valójában szórakoztató összejövételére (Pozsony 1998: 55). Tordaszentlászlón e nap hajnalán a legöregebb legény szánkóra ült, s társai végighúzták a falun. Ennek végeztével a táncolóházba tértek be, ahol a szervezők borsos pálinkával várták őket. A vesszőzésre itt került sor (Boldizsár Zeyk 1994: 262). *Szilveszter éjszakáján* Kalotaszeg falvaiban a fiatalok vagy a fonóban gyűltek össze, vagy táncolóházat béreltek ki, vagy a legénygazdánál mulattak éjfélig. Az utóbbi években valamelyikük otthonában vagy vendéglőben szilvesztereznek. Éjfélkor a templom elé mennek, utána a legények köszönteni indulnak (Vasas–Salamon 1986: 104). Havadon a fiatalok utcánként csoportosultak valamelyikük házánál, a szilveszteri éjszaka eltöltése végett (Nagy O. szerk. 2000: 329). Ugyanezen az éjszakán Magyarózdón is együtt maradtak, de nem mulattak, hanem őrködtek az óév távozásánál, az új esztendő beköszöntésénél. Virradat előtt pedig csattogatni, újesztendőt köszönteni indultak el (Horváth I. 1971: 115). Ezen kívül pedig a *halottvirrasztók*, a *lakodalmak*, a *névnapok*, a jelesnapi *bálok* tették lehetővé az éjszakába nyúló közös együttlétet.

196 A kántálást a 20. század elejétől csupán a cigányok gyakorolták, a legények csak a hajnalozásban vettek részt (Imreh B. 1978: 232).

A téli ünnepek idején sűrűsödő tennivalók, a legényekre háruló kötelezettségek (köszöntés, a lányok táncoltatása) erősen igénybe veszik a fiatalokat. Az irodalomban egyedül Faragó József figyelt fel megerőltető voltára: „A sok éjszakázásba és álmatlanságba valósággal *belépusztulnak*, lesóványodnak.” (Faragó 1981: 150.) Illetve: „Amidőn 1946. december 29-én Pusztakamarásról egy alkalmi teherautóval Kolozsvár felé tartottunk, valamelyik útba eső mezősegi faluban egy legény is föl-kérezkedett. Arca oly ijesztően vérvörös és puffadt volt, s a szemei úgy bedagadtak, hogy kórusban föl-szisszentünk, mert mindenki valamilyen különös bűntényre vagy balesetre gyanakodott. Szavaiból azonban kiderült, hogy ilyesmiről szó sincs: mindössze a halálos kimerültség jeleit hordozta a legényünnepek után.” (Faragó 1981: 158.) Mivel töltötték tehát a legények az éjszakákat? Leggyakrabban tánccal. Faragó József számolta össze, hogy a kiskapusi legények egy éve során a következő alkalmakkor rúgtak ki a hámból: karácsonykor négy napon keresztül, farsang idején két vagy három vasárnapon, húsvétkor négy napon keresztül, húsvét és pünkösöd között egy vasárnap, pünkösdkor négy napon keresztül, a nyár folyamán három-négy vasárnapon, ősz folyamán három-négy vasárnapon. Továbbá sorozáskor és rukkoláskor (Faragó 1981: 158). Ezt a programot a paraszti, majd a falusi életformára általában jellemzőnek fogadhatjuk el. Azzal a kiegészítéssel, hogy a tánc oka (esetenként célja) minden alkalommal szimbolikus kifejeződést kapott. Katolikus vidéken búcsúnapokon szintén szerveztek táncot (a Gyimesben Sárlos Boldogasszony, Mária Magdolna, Nagyboldogasszony, Szent András napján). Ezek a táncok éjfélig tartottak el (Antal 1983: 141–142). Ehhez adódott hozzá a házról házra történő látogatás: az új év, a húsvét, a pünkösöd, a karácsony köszöntése (hajnalozás). A legények maguk is éjszaka látogatták végig a névnapjukat ünneplő társaikat (istvánózás, jánosozás). Az éves kalendárium jeles napjai körül a Szent György napja, május 1., pünkösöd éjszakája a zöld ág hozatalát, a leányok kapujának feldíszítését tette lehetővé.

A konfirmált legények tavasztól ősziig a legényestéken (szerda, szombat, vasárnap) hosszasan tartózkodtak a lányoknál. Sorozás előtt csoportosan látogattak el a lányos házhoz, utána már a legény egyedül ment látogatóba. A látogatás este kilenc-től éjfélig tartott (Faragó 1978: 221). A gyimesi legények a hét valamelyik legényes-téjén hajnalig guzsalyasban maradtak a leánynál (Antal 1983: 143).

Az alkohol fogyasztása

Az alkohol felhasználása, alkalmazása változatos motivációkhoz igazodik. A gyógyászatban – különböző gyógyászati ideológiáknak és rendszereknek alárendelve – *gyógyszer*, fájdalomcsillapító (palliatív) anyag, vagy oldószer szerepét tölti be. A 15. század csízói a humorális patológia elveit követve állandósították a borivást a kalendáriumi előírások alapján. Eszerint Boldogasszony havában a bor és az édes ital használata volt ajánlatos, mellfájást ürmösborral kellett kezelni. Böjtmás havában az édes ital, Szent György havában, Mindszent havában a tiszta bor, Pün-

kösd havában apróbojtorjával és örömmel, Szent Iván havában rutával, sarlófüve és zsályával, Szent Jakab havában zsályával, örömmel és ezerlevelű füvel, Szent Mihály havában borssal, szegfűszeggel, zsályával, sarlófüvel és apróbojtorjával, Szent András havában borsfüvel, zsályával és iszokkal, Karácsony havában pedig tárkonygyökérrel, gyömbérrel, fahéjjal és zsályával kezelt bor volt ajánlatos.¹⁹⁷ A gyógyászat különösen a gyomorbántalmak, táplálkozási gondok, és fertőzésveszély esetén javallotta. Egy 18. századi gelencei orvosló könyvecske a bort 28, a pálinkát 2, az égett bort egy alkalommal ajánlja vivő-, vagy hatóanyagként (Halászné Zelnik szerk. 1992). A Borsavölgyében a pálinkát hideglelés, szülés, gyomor-, fogfájás, kelés, seb, ütés, a bort pedig spanyoljárvány esetén használták gyógyító céllal (Vajkai 1943: 60). Hidegleléskor kicsi békát, vagy kilenc csípős paprika szemét áztatnak, 2-3 oleander levelet főznek meg pálinkában, a pálinkába borst, sőt vagy fokhagymát tesznek (Vajkai 1943: 108). A rontó mágia, ezzel szemben, betegség- és szerelmi varázslás eszközeként használja fel az italt (Fazakas–Székely 1990: 51–52). A világ különböző kultúráiban ismeretes az alkohol *rituális, mágikus, szakrális* alkalmazása. Használata megváltozott tudatállapotot eredményez, amely a valóság egy tartalmi és minőségi szempontból más érzékelését, megélését teszi lehetővé (Grynaeus 1998: 214). Mircea Eliade sámánizmusról írott könyvének példái a gyógyító sámán szertartásos, valamint a korosztályt váltó legények öntudatlanságot kiváltó italfogyasztását szemléltetik (Eliade 2002: 73, 203, 204). A hősepikában a hős hadba indulását lakoma, ezen belül nagy mennyiségű ital elfogyasztása előzi meg (Vargyas 1960: 512, Demény 1980: 47–58). A szentek és démonok kultuszában az italáldozat általánosan ismeretes. A szőlőtőke maga is istenek, szentek védenice.¹⁹⁸ Az ördög- és boszorkányképzetek a maguk rendszerébe integrálták az alkoholt. A borfogyasztás az ördöggel való szerződés-kötés, az ördöggel való paráználkodás része és eszköze (Szendrey Á. 1986: 159–161, Égető 2001: 233–239). A farsangi italfogyasztás mágikus hatással bírt: a bő étel- és italfogyasztás a bő termést befolyásolta (Tátrai–Karácsony Molnár 1997: 50). Az agrárünnepek keretében történő italfogyasztás a termés bőségét, az állathasznót garantálja. A halottvirrasztóban, a temetési torban, a temetőlátogatás során fogyasztott italt a halott nyugalma kösöntik el. A disznótóri itallal „egészséges koporsót” kívánnak az állat húsának elfogyasztásához. Egyéb alkalmakkor – a 18–19. századtól az etikett előírásai szerint – az egyéni boldogulásra, a házaselet boldogságára, az együttlétre, a viszontlátásra koccintanak.¹⁹⁹ Az áldomás szerződés-kötést pecsétel meg.²⁰⁰ A kalákában végzett munkák esetében (építkezés, rakodás, sírásás) az al-

197 Regiomontanus 1471-ben, magyarul 1575-ben kiadott csízója: Csízó 1986: 96–105.

198 Dionüoszosz kultuszáról: Frazer 1995: 253–260. A bor mitikus eredetéről: Csávossy 1994: 19–32. A szőlőt védő szentek kultuszáról: Mód–Simon 2003. Az italáldozat mai formáiról: Nagy Z. 2001: 18, Aranyosi–Hoppál 2001: 49–51.

199 Az itallal történő felköszöntés előírásainak összefoglalása: Fábri szerk. 1993: 59–66.

200 Az áldomásívás példáit Ipolyi Anonymus gestájától kezdődően sorakoztatja fel (Ipolyi 1854: 528–530). A rítus gazdag irodalma: Kristóf 2002: 11: 22. sz. jegyzet.

kohol a fizetség részét képezi. Itallal szabadítják fel a lakodalmi menet előtt elkötött utat, itallal köszöntik fel az ünnepeket.²⁰¹

Az alkoholfogyasztás a hagyományos falusi társadalomban, a nyilvános szférában a férfiszerep, a társadalmi érintkezés és az ünneplés tartozéka. Az alkoholt *bírni kell*, az alkoholt *mértékkel* kell tudni fogyasztani, az alkohol meghatározott *helyzetek* velejárója. Általában egyformán megítélés alá esik a nyilvános italfogyasztás visszautasítása, valamint az italfogyasztással való visszaélés, a nők és a gyermekek italfogyasztása.

A korábban is idézett forráskönyvekben többször is szerepelt a legények alkoholfogyasztása. Az italfogyasztás strukturális tartozéka a farsangi mulatozásnak, a tavaszi juhbemérésnek, a húsvéti locsolásnak, a májusi Jánoska-eresztésnek, az aratóünnepeknek, a Mindszente napjaitól a temetőlátogatásnak, a disznótornak, a kántálásnak, a névnapozásnak, a sorozásnak, a lakodalomnak, a temetésnek, utóbb a banketteknek, a ballagási ünneplésnek. Több esetben azonban az alkoholfogyasztás önmagában volt szórakozási forma. A mezősámsondi legények karácsony estéjén gyülekeztek egyikük házában, ahol éjjelig poharazgattak. Éjjel után a leányos házakhoz mentek ünnepet köszönteni, valamint azokhoz a családokhoz, ahol számíthattak arra, hogy borral kínálják őket. Ugyanis nem minden családnak volt alkalma bort teremteni (Makkai–Nagy 1993: 207).

A leírások a nagylegények fegyelmezett, mértéktartó viselkedését mutatják be, a valóságban az éjszakázás, valamint a házaló jellegű ünnepköszöntés a fogyasztásbeli túlkapásokat, nagy mennyiségű ital elfogyasztását teszi lehetővé/szükségessé. A szertartásos alkoholfogyasztás avatópróba, *iváspróba* jellege leggyakrabban az alkoholmennyiség elfogyasztása, esetleg az elfogyasztott mennyiség hatása megfigyelésével, ellenőrzésével realizálódik. Mind az italfogyasztás mennyiségére, mind a következményére és ennek megítélésére vonatkozóan adatok állnak rendelkezésünkre. Falumonográfiájában Horváth István említi, hogy húshagyókedden „bort viszen fel a pincéből a gazda, és ha hentergésig nem is, de dülöngzésig legtöbbször eljutnak ezen az estén” (Horváth I. 1971: 118). A kálotszegi falvakban a legénycsapatok téli szórakozását megválasztott *elsőség, vezetőség* szervezte. A választás után minden megválasztott (6 személy) 5–5 liter borral köszöntö meg a megtiszteltetést. A 30 liter bort reggelig mulatták el (Sárvár) (Vasas–Salamon 1986: 61). Zsombokon a legényvezetők választására hitelben szereztek be 2–3 veder bort, amit később a karácsonyi tánc bevételeiből egyenlített ki (Vasas–Salamon 1986: 65). Korábban említettük, hogy Szendrey Ákos számos adattal dokumentálta a legényavatási próba szerepét betöltő italfogyasztást, együttivást vagy italfizetést. Győrszabadhelyen a 16 évét betöltött legénynek egy hajtásra kellett meginnia egy liter bort (Szendrey Á. 1952: 359). Sümeprágán az apa a borpincébe hívta meg fia társait, s ott magukra hagyta őket (Szendrey Á.

201 Balázs Géza több alkalommal tekintette át a pálinkafogyasztás alkalmait: Balázs G. 1991, 1992, 2004. Egy 18. századi református számadáskönyv évente mintegy harminc alkalommal történt szertartásos italfogyasztást említ (Balázs G. 1991: 85).

1952: 363). Fertőrákoson a legény 7-8 keresztapát választott, s az avatáson mindenikkel külön-külön kellett fenéig ürítenie a poharat (Szendrey Á. 1952: 354). Sarródon minden legény anyagi lehetőségei függvényében 5–30 liter bort fizetett a legényseregnek (Szendrey Á. 1952: 361). Havadon a konfirmáció napján a konfirmált legény minden nagylegénynek fejenként 1–1 liter bort fizetett, amit még azon a napon közösen fogyasztottak el (Nagy O. szerk. 2000: 269–270). Ezen a napon Kalotaszeg falvaiban is sor került a *seregbe* való befogadásra. Ha a legénycsapatba akart tartozni, a konfirmált legény 1 liter bort fizetett a nagyobb legényeknek. Nádasmentén egy legénynek 5 liter bort kell fizetnie. Damoson a legény 1 liter pálinkát vagy 5 liter bort adott a közösbe (Vasas–Salamon 1986: 177–179). A kőbóri legényegylet a karácsony előtti nagygyűlésén fogadta be az újonnan jelentkező legényeket. Minden legény egy liter itallal ajándékozta meg nagyobb társait. Ugyanez volt a felvétel ára a barcasági Keresztváron (Pozsony 1998: 44, 47). Nagyikenden a konfirmált legények egyletbe való felvételére karácsony másodnapján került sor. Ezt megelőzően azonban, ősszel minden felavatandó fiú 1-1 veder mustot vitt az egylet hordójába. Ezt az italt kezdték fogyasztani az avatási szertartáson (Pozsony 1998: 53). Homoródszentpálon és Gyepesen aprószentek napján avatták fel a legényeket, a kocsmában. Az idősebb legények közül kijelölt *kezesek* felsorolták a legények jogait és kötelezettségeit. Az eseményt a művelődési házban tartott táncmulatság zárta. Minden felvételre jelentkező legény (számszerint 10-15) 1-1 liter bort hozott erre az alkalomra (Pozsony 2000a: 244). Székelyzsomboron a legényavatás a virágvasárnapi konfirmáció után, húsvét vasárnapján került sorra. A felavatottak itt is 1-1 liter bort koccintottak el idősebb társaikkal (Pozsony 2000a: 250). Kajántón a kántáló legények korszóba gyűjtötték az el nem fogyasztott italt. Ily módon 40 liter pálinkát is szereztek, amit aprószentek napján fogyasztottak el (Makkai–Nagy 1993: 92). Nagypetriben családonként fél liter pálinka járt a kántáló csoportnak, ami összetöltve több liter italt eredményezett (Makkai–Nagy 1993: 116).

A legénykorral együtt járó italfogyasztás avatóritus, próbatétel jellegére egy bőlni adat is figyelmeztet. Itt az avatási szertartásra a legény bort és pálinkát vitt magával. Adatainak az aranykönyvbe való bevezetése, majd a legényeknek a felvételére vonatkozó szavazata után mindkét kezébe egy-egy üveg italt adtak, s így dobták háromszor a magasba. Ha leesett (s az ital tönkrement), szégyennek számított, s ügyetlenségét hosszú időn keresztül felemlgették (Pozsony 1998: 499).

A legénycsoportok házalására, s az ezzel járó italfogyasztásra különböző alkalmak adódtak. Mezőkölényben farsangi maszkurások látogatásaik során pénzt gyűjtöttek, amire italt vásároltak (Makkai–Nagy 1993: 195). Mezőségi visszaemlékezés szerint a legények a zenész házában gyűltek össze, *ott etőtették az időt éfélig, egy óráig, két óráig, éjjel. Télen, úgyé, hogy nem vót dolog. Aztán hoztak egy-egy korszó bort, az öreg muzsikált, még fontak, nekifogtak táncolni, ott né, mint a fiatalak.*²⁰² Húsvétban a korondi legények korszót vittek magukkal, ebbe

202 Kocsis János sz. 1932, Detrehemtelep. Saját gyűjtés.

gyűjtötték a helyszínen el nem fogyasztott italt (István 1994: 235). A kalotaszegi Nagykapuson két héttel karácsony előtt a legények tüzelőfát gyűjtöttek. Minden házhoz bekopogtak, mindenhol 2-3 hasábfát kértek. A lányos házaknál 2-3 pohár pálinkát is fogyasztottak. A fafőlösleget még azon a napon értékesítették, a pénz-ből pedig italt vásároltak, amit azonnal elfogyasztottak (Vasas–Salamon 1986: 62–63). Kiskapuson a fa árából cukrot és szeszt vásároltak, s ebből cukrospálinkát készítettek, amit közösen fogyasztottak el (Faragó 1981: 147). Kalotaszentkírályon karácsony első napján délután a leányokat táncba hívogatták. A ivogatókat ital illette meg (Vasas–Salamon 1986: 71). A tánc karácsony másodnapjának hajnaláig tartott. A legények ekkor Istvánokat köszönteni indultak. A délután újrazkezdődött tánc ismét hajnalig tartott. A legények akkor az előző naphoz hasonlóan a Jánosokat köszöntötték fel, ahol szintén pálinkát kellett fogyasztaniuk (Vasas–Salamon 1986: 72). Vista monográfiája rosszállóan jegyzi fel, hogy az Istvánok és a Jánosok felköszöntése „minden különösebb dolog nélkül zajlik le. Rendszerint egy ivásra való alkalom ez” (Makkai–Nagy 1993: 119). Havadon a legények kisebb csoportokba szerveződve járták végig András nevű ismerőseiket. Minden felköszöntött személy külön vendégelte meg a köszöntőket (Nagy O. szerk. 2000: 323). Egy-egy István vagy János nevű ünnepelt 1-2 veder bort szolgált fel köszöntőinek (Nagy O. szerk. 2000: 327). Buzásbocsárdon a meglátogatott Istvánok és Jánosok házában „megiszna még pár liter bort, vagy a kocsmába mennek mulatni” (Makkai–Nagy 1993: 20). Székelyzsomboron a *sáfárnak* nevezett italfelelős december 27-én minden leányos háztól fél liter pálinkát gyűjtött össze (Pozsony 1998: 51). A barcasági falvakban (Keresztvár, Bodola) a legények este indultak kántálni, s reggelig minden házba betértek. Mindenütt kalácsot és 1 liter pálinkát kaptak az ünnepköszöntésért (Seres 1984: 360). Koronkán a kántáló legények korsóba töltötték a háziak által felajánlott bort. Kántálás végeztével, az utolsó helyen együtt fogyasztották el (Makkai–Nagy 1993: 159). A (húsvéti és karácsonyi) ünnep harmadnapján lezajló tánc után a mezőköbölkúti legények együtt fogyasztották el a lányok által adományozott ételeket. Italt egy fogadásból állítottak elő. A *halottfutásnak* nevezett vetélkedő vesztese egy veder bort kénytelen felajánlani (Kós 2000 II.: 246, 258). Hétfaluban a legények feladata volt december 25-én éjszaka az Istvánok felköszöntése is (Seres 1984: 366).

A legények több helyen már szüret idején gondoskodtak az ünnepi italtól. A magyarózdi legények jóval karácsony előtt gyűjtötték össze az ünnepi együttléhez szükséges italt. Szüret után minden legény mustot különített el erre az alkalomra. Cseberrel járták végig a falu legényes házait, összegyűjtötték és a táncházban közös hordóba töltötték a bort. Az együttlétek idején megbízható borkezelő osztotta az italt (Horváth I. 1971: 109). Nagyikenden a konfirmáltak legény- és leányavatására karácsony második napján került sor. Ezt szüretkor a *töltögetés* előzte meg. A legények 1-1 veder, a lányok 2-2 liter mustot töltöttek össze egy közös hordóba, amit egyikük házában pincéjében helyeztek el és gondoztak. Hasonlóképpen jártak el az idősebb legények és lányok is. Karácsony három napjának estéjén, a tánc után ahhoz a házhoz gyülekeztek vacsorára, ahol

a bor volt elhelyezve (Makkai–Nagy 1993: 215–216). Magyarlapádon a legények szintén ilyen módon gondoskodtak a téli ünnepekre szükséges itálról (Makkai–Nagy 1993: 26). Küküllődombón máig gyakorolják az *összetöltést*. A legényegylet tagjai szüret után fejenként öt liter mustot visznek a közös hordóba. Az italt a téli ünnepek idején fogyasztják el.²⁰³

Néhány alkalommal az utcai vonulás ad alkalmat az italfogyasztásra. Torockón a farsangot temető legénycsoportot az utcán kínálják meg pálinkával. A katonának vonulás, a sorozás, majd a rukkolás ismételten alkalmat nyújtott közös italozásra.²⁰⁴ A barcasági falvakban a sorozásról hazaérkező legények összefogózva járták be a falut, így adva tudtul, hogy egy év múlva ki megy majd katonának. Mindenikük háza előtt megálltak, italt fogyasztottak. Este a regutabálon folytatták a szórakozást. A rukkolás előtti éjszakát pedig ki-ki rokonaival, barátaival együtt ébren töltötte, italozás kíséretében. Reggel újra összefogózva vonultak a vonatállomásra, illetve a gyülekezési helyre (Seres 1984: 421–422). *Régebb más volt. Többen mentek egyszerre, s Enyedig szekérrel mentek. S mentek, megkezdték az egyik faluvégéről, s indult amelyik ment katonának, a rokonságával. S akkor mentek a pálinkával, töltöttek mindenkinek pálinkát, kínálták fánkka. Énekeltek végig a falun. A faluvégen szekérre ültették őket, s akko Enyedig elmentek, elkísérték őket a rokonok. Énekeltek egész úton.*²⁰⁵

Kalotaszegről rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy a fiatalok felügyeltek az italfogyasztás mértékére. Több faluban a vezetőség a karácsonyi kántálás befejeztével számba veszi a legények viselkedését, a *kitartósokat* megdicsérték. Aki az éjszakai italozás miatt karácsony első napján nem tudott templomba menni, azt aprószentek napján botozással büntették meg (Kalotaszentkirály – Vasas–Salamon 1986: 70). Nagypetriben a karácsonyi istentiszteleten kötelező volt a részvétel, „akár részegek, akár nem” (Makkai–Nagy 1993: 117). Kalotaszentkirályon a hívogatásból visszaérkező legényeket a tánc helyszínén ellenőrizték, mennyire ártott meg nekik a kínálgatás (Vasas–Salamon 1986: 71). Nyárádméntén a húsvét reggeli hajnalozás során a házaló legényeket pálinkával kínálták. Minden fiatal igyekezett őrizkedni a megrészegedéstől. Ha mégis megtörtént, barátai hazavitték és lefektették (Barabás 1980: 209).²⁰⁶ A kántálással együtt járó italfogyasztás egyeseket annyira megvisel, hogy a karácsonyi istentiszteleten állapota miatt nem vehet részt (Nagy O. szerk. 2000: 326). A Kóborban készült legényegyleti törvény (1764) a részegséget szintén elítélendőnek tartotta: „Aki a Társaságban megrészegedik, fizet 6 [pénzt]” (közli Pozsony 1998: 42). Az egyház szintén megpróbálta szabályozni a jeles napi alkoholfogyasztást. Bálint Sándor állapítja meg, hogy az

203 Miklós Zoltán *A karácsonyi ünnepkör szokásainak szimbolikája Küküllődombón* című dolgozata, 2001/2002. A KJNT archívuma. Kolozsvár.

204 „A megszokott keretből való kiszakadás a katonáknál és a különféle vándormunkásoknál bizonyos lelki emóciókkal jár” – állapítja meg Katona Imre. Ezek a helyzetek serkentik az italfogyasztás mértékét (Katona I. 1963: 386–387).

205 Torockószentgyörgy, S.V.1981. Saját gyűjtés.

206 A kubikmunkások szintén felügyeltek megrészegedett társuk testi épségére és pénzére (Katona I. 1963: 400).

egyház „a Szent István áldása (Stephansminne) és különösen a Szent János áldása (poculum Sancti Johannis) eredeti liturgikus célzata szerint az e napokon szentelt borral akarta mérsékelni a nagy áldomásokat. Célja az volt, hogy a mulatság, vigadozás, amelyet úgysem lehetett volna kiirtani, legalább tisztos korlátok közé kerüljön, István és János oltalma alatt szelídebbé váljon.” A kisgyermekek itallal való kínálása általában felelőtlenségnek tartják. Azon sztereotípiá ellenére, amely szerint a nyugtalan csecsemőt pálinkába mártott kenyérrel etetik meg. Kivételt képez a gyermekek leitatásával szembeni szabadosság. Havadon a kiskorú gyerek is részt vesz az éjszakai lakodalmi mulatságban. „Éjjél után aztán elég gyakori látvány a becsípett gyermek” (Nagy O. szerk. 2000: 289).

Ritkán, szertartásos körülmények között a lányok is fogyasztottak alkoholt. Kiskapuson a legények az aprószentek napi táncban éjjél körül a lányok között szétosztották a 8–10 liter, előzetesen cukorral vagy mézzel édesített bort. Ez a *mízesbor* (Faragó 1981: 153). A kalotaszegi Ketesden a lányok az 1968-as téli szezon idején zártkörű fonót rendeztek. Húst sütöttek, italt fogyasztottak, cigarettáztak, az asztalon táncoltak. A legények minden behatolási kísérletét megghiúsították. Hangoskodásukra a szomszéd házakban is felfigyeltek. Másnap a falu derülve könyvelte el a történeteket (Vasas–Salamon 1986: 49). Jákótelkén a konfirmáció után leányavatás keretében is alkoholfogyasztásra került sor. Minden új leány 1 liter pálinkát kínált fel leánytársainak (Vasas–Salamon 1986: 179).

A kalotaszegi falvakban Szent György napján, illetve egy közeli napon zajlott le a tejbemérés, ami felnőttek és fiatalok, férfiak és nők, juhosgazdák és pásztorok közös mulatására nyújtott lehetőséget. Inaktelkén erre a napra közösen mintegy 20 liter szeszből készítettek édes pálinkát, ami kb. 50–60 litert tett ki (Vasas–Salamon 1986: 147–149).

Az alkohol, a cigaretta, utóbb a kábítószer fogyasztása olyan próbaként fogható fel, amely a szervezet teherbíró képességét teszi próbára. Az alkohol elfogyasztása több módon befolyásolja az eseményben való részvételt. Az alkohol fogyasztása maga is része a szertartásnak. Az alkohol beszerzése, előkészítése, kínálása és fogyasztása egy sajátos foratókönyv részét képezi. Az ital előkészítése, italnak a házban való tárolása, szertartásos helyzetben való kínálása minden háztartással szembeni alapvető elvárás. A fenti példák az alkoholfogyasztás két alapvető formáját jelzik. Az egyik a házról házra járás során nyilvánosan, meghatározott adagokban történő alkoholfogyasztás.

Az ital elfogyasztásának különböző módozatai vannak gyakorlatban. Az üvegből és a pohárból való italfogyasztás egyaránt gyakorolt. Olykor a házigazda vagy a rangidős személy köszönti el az italt, elsőnek ő iszik az üvegből, s az üveg körbejár.²⁰⁷ A kitöltött italt a görög virtus mintájára általában egy húzásra, fenéig kell üríteni.²⁰⁸ Faragó József 1945–1946-ban figyelte meg a kántálók italfogyasztását. A köszöntés megtörténte után a háziak a fiatalokat a szobába invitálták. Itt a le-

207 Gyakori látvány az autóbuzson és vonaton ingázó munkások, a vásárjárók körében

208 A 19–20. századi etikett rosszalotta ezt az ókori italfogyasztási gyakorlatot (Fábi szerk. 1993: 60).

gények énekeltek, illetve újabb köszöntőt mondtak. Felszólításra az asztal körül foglaltak helyet. „A gazda pálinkával telt üveget fog a kezében, az elsőlegényre köszönti, iszik és átadja. Ugyanakkor egy másik üveg is útnak indul az asztal körül az ellenkező irányba, tehát *két üveg a gazda két keze felé*. Az üveget mindenik legény az utána következőre köszönti, iszik belőle s úgy adja tovább. Így járnak az üvegek kétszer-háromszor körbe. Közben eszegetnek az asztalra kitett kalácsból.” (Faragó 1981: 149.) Az italfogyasztás szolidáris kapcsolatot teremt a házigazda és a látogató között. A gazdának kötelessége itallal kínálni a látogatót, a látogatónak illő elfogadnia és az alkalomhoz illően elköszöntenie az alkoholt. A házról házra járás következtében a házigazda és az ünnepet köszöntő legények aránytalan mennyiségben fogyasztanak italt. Míg a gazdának egy, esetleg 2-3 csoporttal kell elkoccintania egy-egy pohár italt, a legények minden házban elfogyasztanak 1-2 pohárral. A legények ebben az állapotban, a különböző minőségű italokat rendre fogyasztva, fokozódó hangulatban járkál végig ismerőseik házáat, hajtják végre az ünnep és az ünnepeltek köszöntését. A kubikusok italfogyasztását bemutató Katona Imre említi, hogy mámoros állapotban „elképesztő virtuskodásra” képesek (Katona I. 1963: 397).

Az italfogyasztás, valamint az ezt követő szabadosabb szórakozás olykor zárt körben történt. Magyarlapádon a legények különböző korosztálya ezért is szórakozott külön-külön fonóházban (Makkai–Nagy 1993: 26). Baranya, Tolna, Veszprém német falvainak lakói húsvét másodnapján délután a határban lévő borospincékhez vonultak, s az éjszakát italozással és tánccal töltötték el (Bálint 1989: 313). Dráva-szögben a Józsefeket szintén a pincében keresték fel, s itt zajlott le a névnapozás (idézi Tátrai–Karácsony Molnár 1997: 77). E második a nyilvánosságot megkerülő, kiscsoportban, rövid idő alatti italfogyasztás. Ez figyelhető meg a zöldág széthordása idején is.

A szertartásosan zajló italfogyasztás nem esik megítélés alá. Ezzel szemben az állandó alkoholfogyasztás, az alkalomhoz nem kötődő ivászat a társadalom megítélést váltja ki. A Nagy Olga által Havadon készített beszélgetések jelzik ezt a viszolygást, ítéletet. A megkérdezett személyek szerint a részegeskedés következménye a dologkerülés, az anyagi javak elherdálása, a lopás, a család érdekeinek elhanyagolása, a betegség, az öngyilkosság (Nagy O. 1990: 128–133). A bölöni legényegyleti szabályzat a felavatott legénynek engedélyezte a kocsma látogatását, de a kocsmában történő mértéktelen italozást helyezte megítélés alá (Pozsony 1998: 49).

Az ünnepi viselkedésben elfoglalt előnyös helye ellenére a hatóságok ellen-szenvvel figyelték az alkoholfogyasztást. Egy 1846-ban „Erdélyhon minden valáson levő falusi iskolái számára” készült *Pálinka Tan* két szerzője, komoly előzményeket folytatva, ádáz harcot hirdetett a pálinkafogyasztás ellen. Eszerint a pálinka „hazánk polgári és Polgárnői között uralgo számtalan testi és lelki betegséget, hazi és hazai inseg s nyomorok kut forrását, söt élet pályát rövidítő, gyilkoló mereg kevereket” jelent. A katekizmus szerzői „mértékletességi egyesületet” kezdeményeztek, „melynek minden egyénei szilárdul el határozták magukban, hogy

ők semi nével nevezendő pálinkát nem isznak s ezáltal a pálinka italról teljesen lemondani”²⁰⁹.

Milyen ital került fogyasztásra az említett alkalmakon? A leírások ritkán tisztázzák az ital összetételét. Kiskapuson a legények az értékesített tüzelőfa árából cukrot és szeszt vásároltak, s ebből *cukrospálinkát* készítettek (Faragó 1981: 147). Déván az ünnepi alkalmakkor *szászpálinka* (köményes), *spír* (szesz), *pálinka*, bor és sör kerül az asztalra (Makkai–Nagy 1993: 84). Tordaszentlászlón aprószentek napján a legények borsos pálinkát fogyasztottak (Boldizsár Zeyk 1994: 262). A gyógyszerként fogyasztott pálinka megkészítésének változatos módjai ismertek.²¹⁰

209 A kéziratos munka címe: *Pálinka Tan az Erdélyhon minden valláson levő falusi iskolák számára készítették Nagy borosnyai Bartha András feldobolyi és Felső boldog asszonyfalvi Biro Sándor Retyi Ev. Ref. Hit szonokok. Május hónap 1 ső napján 1846ik Évben*. A katekizmus első része a pálinka történetét, második a pálinka mérgező hatásáról, harmadik a pálinka okozta „veszedelmekről”, a negyedik a pálinka ártalmairól, az ötödik a pálinkaivókról, a hatodik a részegségről, a hetedik pedig a megszervezendő mértékletességi egyesületről szól. A pálinkafogyasztás számtalan következménye közül a következőket emeljük ki: a reggeli habogás, a gyomorfalak, a máj megkeményedése, a rák, az epeválasztás rendszertelensége, az epevezeték eldugulása, a tüdő megszijasodása, a lehelet nehézsége, a vérkeringés zavarai, „az ábrázatot elrutítja, kivörösíti, vörös folt pettyek és az orán s orr körül pálinka bibircsokok állanak elé úgy hogy jozan korába is könnyen reá ösmerhetni egy pálinkás emberre”.

A kézirát a Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárának kézirattárában található, Ms C 444 jelzet alatt. A kézirát terjedelme 33 lap. Az alábbiakban néhány részletet közlünk belőle.

K. *Mi a pálinka? F. Olyan ital melyben valóságos Ember ölü méreg van; tehát akik iszszák azok kétség kívül a pálinka ital által életüket lasan lasan rövidítik...*

K. *Mire használtott legelsőben a pálinka? F. Patikában a gyógyszerek között izgato szernek, a nép között pedig ortza pirosiótótnak.*

K. *Tudományos neve mi a pálinkának? F. Alkohol, mely magyarul ortza festéket téssen.*

K. *Minő nemei vagynak a pálinkának? F. Gabonorium, Silvorium, Köményes, Rozsolis, Punts, Rum/.../Islivovitz/.../*

K. *Minő alakzatban iszák a pálinkát különböző osztályzatú rendek? F. Az uri rendek és vagyonosabb polgárok, Nád és Szinmél, s különböző Füszerekkel, szint és szagot adván a pálinkának, Rozsolis és más divatos név alatt, a köz nép pedig a dolgozó napokon tisztán de innepeken leg inkább mézesen szokta ini a pálinkát.*

K. *Leg nagyobb mértékben kik iszák a pálinkát Erdélyben? F. A Magyarok Földén, vagyis a vármegyéken a Czigányok, Székelyek földén a Három széki székelyek. A Szászok földén a Barcaságon lévő oláhok.*

K. *Hogyan kell nézni azt, ki mást pálinkával kínál? F. Vagy úgy mint egy oljan téboljodott szerelmest, ki orvoság gyanánt mérget nyuajt beteg kedvesének. Vagy úgy mint egy oljan gonosz barátot, ki bolondá akarja teni bene bizakodo barátját, azért hogy meg csalhasa, javait magáévá tehese.*

K. *Mikor kel el leg több pálinka? F. Sátoros inepeken és vasárnapon/.../*

K. *Mit téssen megrészegedni? F. Meg részegedni anyit téssen, mint az embernek magát bolondá tenni.*

K. *Mire kel vigyázni, mikor valaki megházasodik vagy férjhez megyen? F. Ara, nehogy részeges szeméjél párosuljon; mert aki részeges szeméjél talál parosulni, az ördöggel párosul; mivel egy részeges szeméjében a világon minden rosz feltaláltatik.*

210 Balázs Géza jegyzi meg, hogy a házilág készített és fogyasztott pálinkaféleségek száma gazdagabb volt. A mézes, cukros, köménymagos pálinka mellett változatos ízű ágyaspálinkák készültek (Balázs G. 2004: 72).

A legények ítéletének kinyilvánítása

Tágabban értelmezve, a zöld ág elhelyezése által a legénytársadalom individuális és/vagy kollektív véleménymondást gyakorol. A román szakirodalom állapítja meg, hogy a legényszervezet tagjainak a téli ünnepekben való szerepjátszása egy olyan társadalmi hierarchiára épül rá, amelynek a közösség aláveti magát. Ebben a hierarchiában a legények hatalmi pozíciót sajátítanak ki és gyakorolnak. A hierarchia mögötti mentalitás szerint „együtt jár az erő, a hatalom és a fiatalság, illetve az erő, a hatalom és a hímnem”.²¹¹

Kós Károly leírása szerint a *kikiáltás* (*strigăciuni*) szokása a román többségű falvakban, Szent György éjszakáján élt. A legények két csoportban vonultak ki a falu határában lévő dombokra, „innen párbeszédes formában, messze is hallható hangon kikiáltják, hogy az elmúlt év folyamán az előző Szent György óta a lányok milyen rosszakat követtek el”²¹². Mezőbodonban szilveszter éjszakáján az egyik dombra a legények, a másikkra a leányok álltak ki. Kikiáltották mindazt, ami az elmúlt évben normasértésnek minősült a faluban.²¹³ Zsigmond Győző gyűjtése alapján tudjuk, hogy a legtöbb mezősi faluban Szent György estéjén kiabáltak. Kivételt képez Magyarországot, ahol szilveszter éjszakáján került sor a rítusra. A kikiáltás általában a lányok viselkedésére és a boszorkányok rontásaira vonatkozott (Zsigmond Gy. 1999: 105).²¹⁴ Egyik csoport a reformárus templom dombjára, a másik a határ valamelyik dombjára állt, s egész napon keresztül folyt a kiabálás (Gazda 1980: 340). A kalotaszegi Zsobokon a szokás megreformált változata élt 1977-ig. Szilveszter estéjén a falu lakossága a kultúrotthonban gyűlt össze, itt kiáltották ki a falu lakóinak viselt dolgait (Vasas–Salamon 1986: 119). Jánosfalván szilveszter éjszakáján a falu lakossága a templom előtt gyülekezett. Szavalatokkal és énekekkel, valamint zajkeltéssel siettették az óév távozását, köszöntötték az újesztendőt. Egy leszerelt legény olvasta fel az elmúlt év közvéleménynek hangot adó tréfás krónikáját: itt feddték meg mindazokat, akik valamilyen formában megszegtek a közösség bevett normáit (Hála Józsefet idézi Pozsony 1998: 201). Torockón és Torockószentgyörgyön a farsangtemetést záró *prédikáció* nyújt lehetőséget a faluban történetek, a botlások számbavételére, kibeszélésére (Keszeg 2004b: 69–71, 117–125).

A magyarórdi emlékezet szerint a legények húshagyókedd éjszakáján csutakot vetettek a pártában maradt lány udvarára, s láncsal dörömböltek a kapun (Horváth I. 1971: 118). A zöldág állítással általában együtt járt az ellenszenves, rossz viselkedésű lányok háza előtti rendetlenítés. Apácán és Keresztváron a nagyravágó, büszke, a legényeket kikosarazó, táncban visszautasító, szeretőjét elhagyó lánynak kocsányt állítottak zöldfa helyett, a ház előtti teret pedig pelyvával szórták be (Seres 1984: 408).

211 A román szakirodalmat Zane 1999 foglalja össze. A hivatkozások: Zane 1999: 60.

212 Kós Károly a katonai szokást említi (Kós 2000 II.: 248).

213 Saját gyűjtés.

214 A rítus román irodalma: Culea D. é.n.: 124–127, Manolescu 1967: 119–120.

A szertartásos viselkedés részét képező, az ünnepi alkalmak szertartásába illeszkedő véleménymondás elsősorban a lányokra irányul. A fa állítása/nem állítása, a zöldág/szemét olyan szimbolikus eszközök, amelyekkel a legények ritualizáltan értékelték és minősítették a lányokat.²¹⁵ Másodlagosan azonban érintheti a felnőtteket, a házaselet megszegőit, a munkakerülőket, a csendháborítókat, a hatalmat képviselő és gyakorló hivatalokat, azok képviselőit, a közalkalmazottakat. A 20. században a zöld ág általában a lányokat illette meg, de helyenként a falu előjáróinak, köztisztviselőknek is kijárt e megtiszteltetés (Dömötör 1986: 52).

A rítus kulcsepizódja az éjszakát követő nap. Virradattól kezdődik el a legénycsoportok szimbolikus gesztusainak értelmezése és értékelése. Az értelmezés és a szimbolikus üzenettel szembeni attitűd újrarendezzi, megerősíti a lokális társadalom hierarchiáját: 1.1. kinyilvánítja a lányokkal szembeni általános elvárásokat; 1.2. a közösségben élő egyénekre vonatkoztatja e normákat; 2.1. kinyilvánítja a legények véleménynyilvánítási jogát; 2.2. érvényesíti a legények jogát; 1.3. a közösségi figyelem középpontjába állítja a véleményt nyilvánító személyeket; 3.1. szimbolikus jelzi a kontroll és szankció hagyományának meglétét és presztízst; 3.2. érvényesíteni, működtetni kezdi a társadalmi presztízst, illetve a tekintélytől való megfosztottságot. A befogadás (utcai kiállítás, a szomszédolás), az értelmezés (a találgatás, a híresztelés), viszonyulás (a felelősségrevonás, fenyegetőzés, az ítélet látható jeleivel való hivatkozás, vagy az eltüntetésükre tett kísérlet) változatos formái olyan dinamikát kölcsönöznek e napnak, amely magába sűríti az elmúlt év tapasztalatát, a helyi társadalom egy automatikusan működő hierarchiáját, s legalább egy évre meghatározza egyének és családok presztízst.

A zöldág beszerzése: a falopás

A rítus szimbolikus eleme, a fa szükségleti cikk, a faültető ember fáradozásának eredménye, az élettér tartozéka. Kivágása, elköltöztetése különböző, eltérő reakciókat vált ki, feszültségeket teremt. A korábban említett, a zöld ág állítása által forgalmazott jelentések azért is relevánsak, mert a gesztus egyúttal egy személy, egy család, a környezet elleni agresszió mozzanatát is magában tartalmazza.

Egyik történet főszereplője és előadója maga is tudatában van, hogy szimpátiája kifejezése érdekében egy áldozatul kiválasztott gazdaság díszét áldozta fel. *Vót borostyánfajak. Ótott fa, fehér. Olyan vastag vót, mind a kezem né. Délutános vótam, s ezek vártok a busznál. Juon, Marius, Csabika. A fejszéve. Hová meek, hová meek. Te, mondam, láttom egyet, má rég, én meek, kivágom aztat. Ezek, baj lesz. Nem lesz baj. Ki is vágtam akko, s odavitettem Máriának. Nekidőttem az ajtónak. A vénasszony nem tudta, hogy ki tette oda. Ez miko megláttam az ő borosnyánját, azt mondta, ez az enyém. Ki hozta ide? Azt mondja anyósam, én*

²¹⁵ A charivari szimbolikus jelentéseiről: Kotics 2001.

honnan tudjam, ki járt itt az éje. [Nevet.]²¹⁶ A megkárosított személy azonosította a kertjéből eltűnt orgonaágot, az általa kitűtetett személyt, annak hódolóját. Ezután pedig felelősségre vonta a legényt és annak szüleit.

A székely társadalom falutörvényeiből következtethetünk arra, mennyire lét-szükséglet volt a fa. A fűtés, az építkezés, az eszközök előállítása nagy mennyiségű fát igényelt. Emellett az erdő fái vadgyümölcsöt, makkot, kérget, az ecetkészítés, a hamuzsírforrás, a szénégetés, a kosárfonás alapanyagát biztosították. A különböző fajok, továbbá a különböző állapotú fák értéke eltérő volt. Ezért mind az erdők telepítése, mind gondozása és óvása közösségi érdek volt.²¹⁷ Az erdők állapotára való tekintettel Hídvég lakói 1800–1820 között érvénybe léptetett rendtartása kijelenti, „lábáról fát levágni nem szabad”, tüzelésre csupán a földön heverő fát szabad gyűjteni (Imreh I. 1983: 456). Az alsócsernátoni, 1665-ban írott, 1666-os, 1716-os, 1718-as, 1793-as másolatban ismert falutörvény szigorú büntetést ír ki arra, aki az erdőt megdézsmálja. Az ökörszekeres tolvaj ökrét leütötték, húsát a falu lakói között kiosztották, az állat bőre, a tolvaj szerszámai az erdőőröket illette (Imreh I. 1983: 306). Az erdőt megdézsmálóktól behajtott büntetés Bodokon is a falut illette (1731 – Imreh I. 1983: 370). Homoródfalván (1670, 1740 – Imreh I. 1983: 321), Papolcon (1733, 1759, 1822 – Imreh I. 1983: 371) a falu határában lévő zsenge gyümölcsfák, Zalánban (1699 – Imreh I. 1983: 333), Szacsvában (1717 – Imreh I. 1983: 346) az erdő zsenge fáinak kivágását pénzbüntetéssel sújtották. Nagybaconban 1748-ban, Közé-pajtán 1775-ben, Magyarhermányban 1803-ban, Csíkjenőfalván 1838-ban foglalták törvénybe az erdők, a határ, az utak széle fáinak védelmét (Imreh I. 1983: 387, 437, 458, 497).

Miközben a hatóságok a közösség érdekét védve üldözték az erdőt, a zsenge fákat pusztító legényeket, a közösség rokonszenvvel fogadta az elhelyezett májusfákat. Tárkány Szücs Ernő írja, miszerint „a zempléni hegyvidék falvaiban május elsején ún. májusfát állítottak, amihez fát a földesúri erdőőrök kijátszásával szereztek, tehát loptak, de a helyi közvélemény ezt jogszerű cselekménynek ítélte meg, minthogy a falvaknak nem volt saját erdejük” (Tárkány Szücs 1981: 43). Amint korábban említettük, Tasnád környékén is a legszebben virágzó, zöldellő fákkal tisztelték meg a lányokat. A gyümölcsfa csemetét elpusztító legény a falubíró részéről büntetésben részesült, miközben a közvélemény elnézően fogadta a tolvajlást (Lakatos-Bakó 1983: 153).

Következtetések

Az Orbai széki Református Egyházmegyei Levéltár 17–19. század közötti vizitációs és vizsgálati jegyzőkönyveit elemző könyvében Gazda Enikő jegyzi meg, hogy a az egyházi és a világi büntetések azokkal szemben voltak hatásosak, akik alkalmilag váltak normaszegővé. Ezek mellett minden közösségben nagyobb számban voltak

216 K. Sándor sz. 1954. Detrehemtelep, 2003. május 1. Saját gyűjtés.

217 Az erdőhöz való viszonyulás átfogó kutatását Erdélyi Zoltán kezdeményezte 1959-ben (Erdélyi Z. 1959).

azok a visszaeső bűnösök, akik folyamatosan megszegték a közösség normáit és a törvényeket, s akik emiatt végérvényesen a társadalom periferiájára szorultak, s nem is igyekeztek reintegrálódni (Szócsné Gazda 2001: 167). Filozófiai antropológiai esszéjében Emil Cioran írja, hogy csupán annak a létezésnek van értelme, amely *esetté* tud válni. Az eset az érdeklődés középpontjába állítja az egyént, kiemeli a névtelenségből, s az univerzális esszencia helyett a partikuláris esszenciával tölti fel sorsát (Cioran 1991).

A fenti elemzésünk szintén ezt a helyzetet kívánta érzékeltetni, megvilágítani: a május 1-jei zöldág állítás olyan alkalom, ahol individuális és közösségi önaffirmáció valósul meg. A szociális térben egyének és csoportok hívják fel magukra a figyelmet, s a hatásosság kedvéért, nagyrészt a közösségi normák többszöri, enyhe átlépésével. S miközben a közösség és a közösség életét szabályozó, felügyelő hatóságok a rendreutasítás szándékával állást foglalnak a fiatalok túlkapásával szemben, valójában elnézően zárják le az esetet, s veszik tudomásul a közösségnek egy új korosztállyal való felfrissülését. A zöldág állítás egyidőben mutatja meg az egyéni opciókat és attitűdöket, a legények, legénycsoportok, legénygenerációk, a legények és lányok, ifjak és szülők, ifjak és felnőttek, egyén és intézmények, normák, törvények, ember és természet közötti kapcsolatokat.

A rítus keretében a határon és az utcán való zajongás, a rendetlenítés, a zsenge fák kivágása, az alkoholfogyasztás a nyugalom, a rend, a mértéktartás normáinak szertartásos, enyhe átlépése a figyelmet manipulálja és emlékezetet termel. Feltételezésünk szerint a szertartás kulcsepizódja az az intenzív beszédesemény, amely nevesíti és sok éven keresztül emlékezetessé, teszi a színre lépő generáció tagjait. A beszédesemény tehát a kommunikatív emlékezet azon szertartása, amely az emlékezet regiszterét aktivizálja és gazdagítja, s ezáltal – a közösség tagjainak számbavételével, a fölöttük való ítélkezéssel – közösségi szolidaritást, közös tudást, közös értékrendet termel (J. Assmann 1999: 51–52).

És amit az elemzés által szintén hangsúlyozni szeretnénk: a mezősegi falura való hivatkozást azért tartottuk fontosnak, mert meggyőződésünk, hogy miközben a szokásmodellek valóban közel vezetnek egy-egy intézmény, szokás, viszonyrendszer megértéséhez, a kultúra és a társadalom, a kettő összefüggésének látásától, megismerésétől távolítanak el. A fenti példa a lokális életvilágban hordozott jelentései szerint a következőképpen strukturálódik. P.A. legénnyé cseperedik; udvarolni kezd a faluban élő M.-nek; P.A. zöldág állítással kívánja szimpátiáját kifejezni; P.A. előre kiválasztja M.M. virágos kertjének díszét, a fehér orgonát; P.A. és évjárata a május elsejét megelőző éjszaka bejárja a falu határát és utcáit; május elsején reggel a falu kíváncsian figyeli a legények által elhelyezett jeleket; az M.-ék kerítésére helyezett virágos faág tudtul adja a legények értékelését; az ág elhelyezését összefüggésbe hozzák P.A.-val; a károsult M.M. bejárja a falu utcáit, orgonafáját keresve; az orgonaág megtalálása után megtudakolja M. udvarlójának kilétét; M.M. felelősségre vonja P.A.-t. Május elsején az ehhez hasonló stratégiák és események sokasága aktivizálja a lokális társadalmat, kommunikációs hálózatát, viszonyrendszerét, valamint az emlékek repertóriumát. A rendetlenítés eseményei hasonlóképpen ter-

melnek jelentéseket. R., a fiatalon elhunyt legény a juhakol elköltöztetésével enyhe, játékos formában a magánterület és a magántulajdon sérthetetlenségét szegi meg, ugyanakkor ötletességét, bátorságát, fizikai erejét stb. nyilvánítja ki. Tette által alapozza meg a rá való emlékezést.²¹⁸ Az eset az áldozat, a tréfamester és cinkostársai, valamint az esemény közönsége, a falu lakossága között hoz létre egy kommunikációs, szociális viszonyt. A gazda által szervezett és felügyelt magánterületre ezen az éjszakán betolakodnak a fiatalok, felméri a gazdaság szerkezetét, állapotát, s ottjártuknak szándékosan jelét adják. A szekér szétbontásával és lehetetlen helyen való összerakásával a szekér alkatrészeinek ismeretét bizonyítják és gyakorolják.

2003. május 1-jén újra visszatértünk a hajdani gyűjtés helyszínére. A faluba érkezve azonban döbbszent csend fogadott. Mindössze három kapu volt feldíszítve. Az elvált fiatalasszonynak, I.-nek a hatéves fia állított zöld ágat; egy nagymama hároméves lányunokája számára tűzött zöld ágakat a kerítésükbe; egyetlen leány kapott zöld ágat udvarlójától. A hagyomány kimaradása, a háborítatlan rend zavarba hozta a falut. Nem teremődött meg az a nyilvánosság, amelyben egy évjáratra terelődött volna a figyelem és a szóbeszéd. Elmaradt a legények éjszakai ténykedése, amely a faluban élő lányokra, magaviseletükre, a fiatalok társadalmában elfoglalt helyükre, kapcsolataikra, valamint a felnőttek zöldágazással kapcsolatos emlékeire ráirányította volna a figyelmet.

Amit ezen a napon a beszélgetések felszínre vetettek, az a vendégmunkára kényszerülés oka, a vendégmunkás sors, a vendégmunkára távozottak utáni sóvárgás. A falu fiatalságának egy része ugyanis (mintegy 50 személy) Olaszországban, Spanyolországban, Magyarországon dolgozik. Ahol a nyelv ismeretének hiányában kommunikációs lehetőségeik korlátozottak, a munkahelyi kapcsolatokra szűkülnek le. A helyi szokások ismeretének hiányában az új környezetben marginalizáltak. Szülőföldjüktől távol élve életükből hiányzanak a közösséghez tartozás élményét nyújtó emlékezési alkalmak és események. Ők maguk sem résztvevői, sem tárgyai a lokális emlékezetnek.

218 Az esemény ebben az esetben a megalapozó emlékezés kiindulópontja. A megalapozó emlékezés: J. Assmann 1999: 52. A faluközösség ez esettől kezdve az emlékezés társadalmi keretként működik. Miközben a közösség egyik tagjára emlékezik, egyúttal önmagát hozza létre. Maurice Halbwachs szavaival: az egyén a társadalomban tesz szert emlékeire, emlékezik és ismeri fel, lokalizálja az emlékeit (Halbwachs 1925: VIII).

Irodalom és emlékezet²¹⁹

Amikor az 1970-es évek végén a magyar szakon tanultunk, a tanszék tanárait is, hallgatóit is a Szekuritáté kitüntetett figyelemmel követte. Az évfolyamunkon 12-13 diák tanult. Ezért is volt feltűnő és emlékezetes az a néhány eset, amikor idegenek ültek be a terembe egy-egy előadást meghallgatni. Zsemlyei János tanár úr másodéves lexikológia tárgyának előadását egy Fekete nevű, tört magyarsággal beszélő, sötét színű szemüveget viselő fiatalember hallgatta meg. Belépő narratívuma szerint családja évtizedekkel korábban költözött Angliába, s ő akkor jött először elődei szülőföldre. Útján egy több nyelvet beszélő személy kísérte, úgymond a kommunikációs nehézségeken átsegítendő. Az előadás után a tanár úr távozott, s mi a szünetben az idegen látogató jelenlétében a kísérő által irányított beszélgetésben számoltunk be az anyanyelvű egyetemi oktatás körülményeiről.

Negyedéven – 1981 tavasza volt akkor – Gyimesi Éva tanárnő 20. századi romániai magyar irodalom órájára érkezett látogató. Egy harminc év körüli hölgy volt, akinek a dékáni hivatal egy óra meghallgatását engedélyezte, hogy irodalomelméleti és -történeti ismereteit gazdagítsa a tanárnő akkor már közismerten módszeres óráján. Vagy a VI-os (a mostani Brassai), vagy a VIII-as számú teremben folyt az óra. Már nem emlékszem pontosan, hogy azon az órán Vári Attila *Expressz-ajánlott vérpad* vagy Tamási Áron *Himnusz egy számárral* novelláját elemeztük-e.²²⁰ Ekkor már túl voltunk különböző tapasztalatokon. A 13 kollégából az évek során hol egyiket, hol másikat hívták ki a tanteremből. Egyik kollégánk rendszeresen a vasárnapi istentisztelet idején vált láthatatlanná. Olyannyira, hogy egyik templomban sem találkoztunk vele. Később azt sem firtattuk, hogy minden előkészület nélkül hogyan adott le kifogástalan államvizsga dolgozatot. Megtanultunk bizalmatlannak lenni, nem beszélni arról, ami átláthatatlan, megválaszolhatatlan, és megtanultunk hallgatni is. Egy alkalommal Gyimesi Éva tanárnővel kettesben tartottunk a Főter felé. A telefonpalota és a zenelíceum közötti téren szembejött a Bölcsészkarról felelő szekuritátés tiszt. Mindketten bólintottunk neki. Szavak nélkül tudomásul vettük mindketten, hogy a másik sem szabadult tőle.

Tanárainktól megkaptunk mindent, amit adni tudtak. Volt, aki tölcserrel töltötte fejünkbe a tudást (Kósa Ferenc, Zsemlyei János). Volt, aki a tárgya iránti szeretetével nyűgözött le (Gálffy Mózes, Antal Árpád, Vőő István). Mások a módszerek bűvöletében tartották az órákat (Szabó Zoltán, J. Nagy Mária, Benedek Piroska). Rohonyi Zoltán régi irodalom, Láng Gusztáv 19. századvégi irodalomszociológia

219 Irodalom és emlékezet. In: Balogh F. András – Berszán István – Gábor Csilla (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Argumentum, Budapest. 447–458.

220 1980-ra mindkét elemzés elkészült. Tamási Áron novellájának elemzése utólag a *Teremtett világ* egyik elemzési mintája volt (Gyimesi 1983: 145–151). Vári Attila novellájának értelmező elemzése 1982-ben látott napvilágot (Gyimesi 1982).

előadásai új perspektívát kínáltak, s a művek környezetét tették láthatóvá. Dombi Erzsébet a Téglás utcai gyakorlóiskola folyosóján ugyanúgy kérte számon a lélekkel való tanítást, mint a Bölcsészkar szemináriumi termeiben.

Úgy rendezkedtünk be a jövőre, úgy készültünk tanári hivatásunkra, mint szellemi jégkorszakra. Mindent elolvastunk, mindent kijegyzeteltünk, amihez hozzájutottunk. Ebből az időszakból származik könyvtáram első fénymásolata. 1979 táján Aradi József kölcsönzött egy antropológiai összefoglaló munkát. Éva kolléganőm szülei egy szatmári intézet sokszorosító irodájában másoltatták le. Akkor még az intézetek pártbizottsága ellenőrizte a ritka fénymásolók felhasználását. Ferivel az antikvárium Lenin-sorozatából választottunk egy-egy kötetet, arra az eshetőségre számítva, hogy majdani munkahelyünk könyvtárában egyáltalán nem lesz Lenin-irodalom. Beszereztem a Kommunista Párt Kiáltványát is, Marx *Tőkéjét* is. Válogatás nélkül vásároltuk a Kritérium, a Dacia sorozatait, román nyelven az Univers sorozat darabjait. A könyvgyűjtés fanatizmusának példájává ifjabb kollégánk, Fikusz vált. 1981-ben lekészte Ágoston Vilmos *Lassú vírus* című könyvét, hát nekilátott, s a hajdani szerzetesek-apácák türelmével másolatot készített róla. 1980-ban jelent meg Andrian Marino könyve, a *Hermeneutica lui Mercea Eliade*. Az egyetemi könyvesboltban előre meghirdették a kiadását. Kollégáink közül egyedül G. Gyuri harci felkészültsége bizonyult eredményesnek. Én Tordán érdeklődtem a vásárlási esélyek felől. Kiderült, a városba érkezett mind a 10 példányt a párt könyvtárában zárolták. Leendő iparos-nagybácsit mozgósítottam, aki valamelyik pártfunkcionárius lakását festette akkor, s enyém lett a 10 példány egyike. Az 'az van biztonságban, ami a fejünkben van' attitűdre román bentlakó kollégámat említsem példaként. Reghi megszállott nyelvzseni volt. Amikor megtudta, hogy mi, magyar szakosok a finn nyelvbe is betekintést nyerünk, hétről hétre velünk tanulta a finn szavakat. Este fél kilenctől kilencig székre állva átszellemülten lapozgatott a szekrénye felső polcára gyűjtött, kölcsönzött szótárakban. Magyar, finn, francia, angol, német, spanyol szavakat memorizált. A bentlakási szoba meghitt rítusa volt az, amikor szétosztotta közöttünk a szótárakat, s a leghetlenebb és legfölszegebb szavakra kérdeztünk rá. Az olyan szavakon sem akadt fenn, mint a templom előtti kis járda francia megnevezése. Ha szemináriumra készülő kollégánk valamelyik tanártól folyóiratot, kötetet kapott kölcsön, a könyv titokban körbejárt az évfolyamon. Negyedéven Zsemlyei János tanár úr speciális nyelvészeti kollégiumot hirdetett meg. A témaszétoztásnál kapkodva vállaltuk *A társadalom jelei* kötet tanulmányainak ismertetését. Amikor a kihelyezést követően Ferivel Gyimesi Évához mentünk elbúcsúzni, a tanárnő két fölös kötetel ajándékozott meg. Azon melegében, a tömbház előtti sötétben sorsoltunk: Ferié lett az *Új Magyar Tájszótár* első kötete, az enyém Németh László *Az én katedrám* című könyve.

Úgy emlékszem, az 1977–1978-as tanévben mi hallgattuk először Gyimesi Éva tanárnő irodalomelméleti bevezető kollégiumát. Szemináriumain bőven volt klaszszikus időmérték-gyakorlat. A vizsgaremeket a tanárnő készítette el, hexameterben írta meg az évfolyam verejtékes erőfeszítéseit. (Már nem emlékszem, az anapestusra hajlamos nevemet milyen leleménnyel illesztette a versbe, de biztosan megtette.)

A kurzusban már benne volt a mű mint teremtett világ értelmezése, a beszéd és a fikció, a fikció és a világszerűség viszonyával, a megértés természete és a befogadás-központú műelemzés módszere. A középiskolában nagyszerű tanárok is váltották egymást. Engem Bágyoni Szabó István avatott be az *Ember tragédiájának*, Arany János balladáinak világába, Becze Piroska az Erdélyi Helikon költészetébe. Az első egyetemi évet követő nyáron (1978-ban) azonban szükségesnek tartottam összehívni Aranyosszentmihályra a líceumi osztályból szétszóródott barátaimat, s őket is felvérteztem az irodalomértelmezés számomra már megnyílt módszertanával és fogalmi apparátusával.

A *Teremtett világ* 1983-ban jelent meg. Ahogy most kezembem tartom a könyvet, az akkori mohó olvasás árulkodó nyomai, az aláhúzások, margináliák alapján következtetni tudok a kötet 1980-as években recepitált üzenetére. Elsősorban az igazságérték, a tényvonatkozás és az imaginárius helyzet, világszerűség, az intenzionális összefüggés, a kvázi-ítélet, a való világ és lehetséges világ, a koherencia, az immanencia fogalmakat kerestem vissza az elhangzott előadásokból. Az irodalom funkcióiról, a „nélkülözhetetlen fölösleg”-ről szóló fejezet szintén a gyakori lapozgatás nyomait őrzi. Erre a középiskolai irodalomórákon volt szükségem. A korosztályomnak a középiskolában a Gazda József–Kóczyány László–Szabó Hajnal–Szigeti József, az Antal Árpád–Kóczyány László, a Láng Gusztáv által írott tankönyvekből volt szerencséje irodalomtörténetet, s tágabban irodalomszemléletet tanulni (Gazda–Kóczyány–Szabó–Szigeti 1972, Antal–Kóczyány 1973, Láng 1974).²²¹ A tankönyveket negyven év távlatából is jeles irodalompedagógiai teljesítménynek tartom, a hozzájuk társított szöveggyűjteményekkel egyetemben. A tankönyvekben kanonizált irodalmi szövegek, a szerzői életpályák és életművek, egyes művek analízise több volt, mint tananyag. Mire azonban az egyetem előtti egyéves katonai szolgálat letöltése és a négyéves egyetemi tanulmányok után katedrára kerültem, gyökeresen megváltozott a középiskolai oktatás szerkezete. A tízosztályos kötelező oktatás, s az erre épülő, ezt követő (felvételi szelekción alapuló) kétéves líceumi képzés újfajta tankönyveket tett szükségessé. E tankönyvek – európai művészettörténeti áttekintést nyújtó, ám műelemzési módszertant mellőző – tanításához vált elengedhetetlen kellékké *A teremtett világ*, akárcsak a korábban, 1978-ban megjelent *Találkozás az egyszerűvel* (Gyimesi 1978). Ez utóbbi kötet életműelemzéseit külön-külön kijegyzeteltem. S ha olykor-olykor jobb osztály verbuválódott az iskolámban, vagy egy-egy diákot sehogy sem sikerült eltanácsolni a magyar szak végzésétől, akkor ezt a könyvet is tankönyvként használtuk. Az 1980-as években a Bölcsészkar magyar szakán minimálisra szállított beiskolázási keretbe bejutott több hajdani tanítványom igazolhatná, hogy a magyar szakra a középiskolás tankönyvek tananyagának ismerete nem volt elégséges.

221 A tankönyvsorozat negyedik darabja emlékezetem szerint a tanévkezdés után jelent meg. Címében is jelezte, hogy „kísérleti tankönyv”. Ma is vigyázva őrzőm. Bár amikor a magyartanárnőnk hosszasan hiányzott, s az irodalomórák megtartását az osztály vállalta fel (!), az inercia szabálya alapján a korábbi tankönyvek elemzési módszerét követtük. (Dávid–Marosi–Szász 1975).

Visszatérve, a Gyimesi Éva órájára érkezett idegen jelenléte sem a tanárnőt nem zavarta, sem minket. Már szaknyelvet beszéltünk, már elemzési módszereket követtünk, fölösleges volt a műhöz külső referenciát rendelni, helyzettudatról és helyzetértelmezésről beszélni. Új anyanyelvünk volt, a szaknyelv, a metanyelv. Olyannyira, hogy amikor első két tanulmányom a *Népismereti Dolgozatok* felelős szerkesztőjének kezébe jutott, azt üzenete, hogy csupán magyar fordításban hajlandó közölni azokat. Kölcsönös kompromisszumok után az egyik írásom az eredeti, *Nemverbális kommunikáció a mezőszéki Detrehemtelepen* címmel jelent meg, a szerkesztő által javasolt *Nemszöbeli közlés a mezőszéki Detrehemtelepen* cím helyett. Az adott életkörülmények között Gyimesi Éva tanítása szerint a szépirodalom a lélek fényűzését jelentette nekünk, a róla való beszélés pedig intellektuális élményt nyújtott. Gondolom, aki idegenként csöppent be arra az egy órára, s erről később jelentést készített, csak aljas rágalmazással kompromittálhatta az egyetemi oktatást, s a maga kirekesztettségéről adhatott számot. Az etnometodológia *beszélőközösség*nek nevezi az azonos nyelvet használó, azonos beszélési szokásokat követő társadalmat. Az egyetemi évek ilyen közösséggé formáltak bennünket.

Tanáraink közül Péntek János tanár úr neve maradt mindeddig említetlenül. Csupán azért, mert itt a helye a méltatásának. Gyimesi Éva és Péntek János a szakirodalom olvasását állandósította az életünkben. Anakronizmus az *interpretív közösség* terminussal illetni az akkori önmagunkat, hiszen a fogalom mai keletű. Ennek ellenére a tanszéken azokban az években az *interpretív fordulat* néven ismert folyamat zajlott le. Amikor az országhatárok egyre átléphetetlenebbé váltak, az elemzési, értelmezési módszerek, a hermeneutika, a szemiotika, a strukturalizmus, az etnometodológia, a tartalomelemzés a szellemi önállóságot, a kritikai attitűd szabadságát biztosította számunkra az 1980-as évek sorvasztó légkörében. Tudtunk jelenségeket, történéseket, helyzeteket és szövegeket értelmezni. S ez megóvott a kísértetiesen fenyegető elbizonytalanodástól és egyéniségvesztéstől.

*

S bár azokban az években én is, s néhány kollégám is terepre jártunk, népköltési szövegeket gyűjtöttünk, az emlékezés habitusairól és technikáiról, az emlékezőskultúráról keveset beszéltünk. A kulturális emlékezet számomra is két évtizeddel később vált a kultúra értelmezésének egyik paradigmájává.

Ekkoriban, 2004-ben Horváth István emlékülésre került sor Magyarózdton. A rendezvény a helybéli református templomban folyt le, s magam is előadást tartottam.

Horváth István 1909-ben született Magyarózdton. Szolga, cseléd, majd gazdálkodó volt. 1940-ben családjával Kolozsvárra költözött. Egyetemi altiszt, tudását olvasással alapozta meg. A Falvak Népe szerkesztője, majd az Utunk belső munkatársa. Kötetei 1941-től láttak napvilágot. Helyzettudatát paraszti származása és a népi

irodalom, a *Termés* című folyóirat alakította ki. Életműve – az életpályáját elemző Cseke Péter szerint – „a paraszti világvélelést értéktartományait hódította vissza”.²²²

A *Magyarózdai toronyfalja* előszava szerint Horváth István első folklorisztikai (népmese-) lejegyzései az 1940-es években készültek (Horváth I. 1971: 5–8). Tudatosan és szisztematikusan, 1962 után, „majdnem halálos krízisből feléledve” kezdte összeírni szülőfaluja tágabb hagyományait. 1969-ban íródott az előszó, 1968 októberében a játékkultúra, 1967 májusában a népmesekorpusz, 1970 áprilisában a népdalrepertoár bemutatása. Az „írói falurajznak” nevezett gyűjtemény a 19. század úttörő, szinkretikus szemléletű kezdeményezéseihez, 20. századi gyűjtési előzményekhez zárkózott fel. Kriza János az 1840–1850-es években a Székelyföldön szövegfolklorisztikai (népdal, népballada, népmese, táncszó, közmondás, mondóka), valamint népnyelvi adatokat (állat- és helynevek) gyűjtött össze, s tett közzé a *Vadrózsák* kötetében. Orbán Balázs az 1860-as években a székely falvak leírásában történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontokat érvényesített. A magyarózdai kötet rövid régészeti–helytörténeti és társadalomnéprajzi összefoglaló után népköltészeti anyagot közölt: népi gyógyászatot, gyermekjátékokat és -mondókákat, a jelesnapok kalendáriumát és az átmeneti rítusok leírását, siratótörödeléket, népmesét, proverbiumot, találóst, táncszót, verses levelet, népdalt és népballadát. A gyűjteményt több szó- és névjegyzék zárta (tájszók, ragadvány-, becenevek, állat- és helynevek).

Az előszóból a személyes motiváció mellett a következő gyűjtésszemlélet körvonalazódik. 1. A település, fekvése miatt – „annyira elzárt, eldugott helyen lapul” – hiteles, az idegen hatásoktól érintetlen, a lokális közösség által használt helyi hagyományt, „viszonylag bolygatatlanul, s éppen bolygatatlansága miatt napjainkig őrzött meg igen sok „néprajzi, folklorisztikai, nyelvészeti anyagot” (Horváth I. 1971: 6). Horváth István bevallottan szelektált a magyarózdai hagyományokból: „Magyarózdai népdalnak csak azokat fogadtam el a népdalok közül is, amelyek szövege, dallama a magyarózdai tájjelleg jegyeit viselték. Műdalok, magyar nóták, betyárdalok tömegével ismertek, s talmi, giccses dísz tárgyak rokonaiként, melyek az ősi népművészetet nyomják el, nemegyszer az eredeti népdal rovására tenyésztek. Az 1940 utáni szövegeket és dallamokat nem gyűjtöttem, mert már keverték voltak.” (Horváth I. 1971: 322.) 2. A gyűjtő szándékosan elkerülte a „képesített tudományos kutató módszerét”: „szigorú igényességgel ragaszkodott a túlnyomórészt belülről ismert anyag mindenben hiteles rögzítéséhez” (Horváth I. 1971: 6). A sajátos habitus két szempontot érvényesített. Egyrészt, Horváth István az emlékében 31 éves magyarózdai tartózkodása idején rögzült kulturális elemeket kereste vissza, s gyakran a teljes szövegszerkezet rekonstruálása végett adatközlőket hallgatott meg. Ilyenképpen a szövegváltozatok mindig a Magyarózdon elérhető legteljesebb ideáltipikus szövegek lesznek. Ugyanakkor, a gyűjtő több esetben (hiedelmek, gyógyítások) diszkréten kezelte adatközlői kilétét. Megismerjük viszont a gazdag tudású mesemondók, a jóhangú énekesek nevét. 3. A lejegyzés igyekezett megőrizni a tájnyelvi sajátos-

222 A megfogalmazás Cseke Pétertől származik: Cseke 2000.

ságokat, egyidőben igazodott a szabatos (köznyelvi és irodalmi nyelvi) stílushoz és a magyarórdi népnyelvhez. „A meséknél is például az irodalmi nyelvtől alig elütő stílust használtam” – írja a szerző (Horváth I. 1971: 8). Az olvasmányosságot biztosítja az, hogy az adatközlőkkel folytatott beszélgetés során felfrissített emlékeket gyakorlott szépíró jegyezte le. Ily módon az esetleírásokban (hiedelmek, gyógyítás-történetek) és a népmesékben a nyelvi ökonómia és expresszivitás érvényesült, elmaradtak az értelmezésre szoruló adatközlő szövegek és szövegtörödékek. 4. A kutatói habitus a szövegeket és néprajzi adatokat leválasztotta a gyűjtéshelyzetről, kiemelte a textuális koherenciából, a szövegkontextusból. A szövegfolklorisztikai adatok általánosabb, elfogadott rendszerezési szempontokat követtek (a jelesnap-i szokások kronológiai rendje, a lakodalmi és temetési rítus leíró modellje, a proverbiumok a kezdőszó betűrendjében, a táncszók funkciók szerint való elhelyezése). Több esetben a gyűjtő dolgozta ki a rendszerezés szempontját. A találósok „megkülönböztethető jellegük szerint” csoportosulnak. A népdalok 9 tematikus csoportba sorolódnak, ezek között van a népballadák, az ősrégi keservek, az ősrégi szerelmes keservek és a keservek csoportja.

A kritika szerint a *Magyarórdi toronyalj*a Horváth István életművének főkezse (Cseke 2000: 180–183). Előzményei az 1940-es évekbe nyúlnak vissza, s behálózák a következő évtizedeket. A *Termés* című folyóiratban 1943-ban népmese lejegyzést, az *Erdélyi Múzeumban* 1944-ben „helynévanyagot”, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* 1966–1970 között három alkalommal tájsszavakat, a *Művelődésben* 1969-ben hiedelmeket, 1948–1970 között három kötetben népmesét tett közzé. 1945-ben *Mentsük meg utódainknak!* címmel karácsonyi népszokások, 1946-ban pedig *Levél a népmeséről* címmel népmesék gyűjtésére ösztönözte a *Falvak Népe* olvasóit.

A hagyományt gondosan gyűjtő Horváth Istvánt a falu figyelemmel követte, sok emléket őrzött meg róla. *Megengeded, hogy lefényképezzünk? Mondom, há így, Pista bácsi? Szalmakalap a fejemen, s csak úgy, ahogy jöttem a hátarról. Aszondja, nem, menjél haza, s öltözzél fel. S akko hazajöttem, s felöltöttem így a magyar ruhába, s aztán úgy fényképezett le.* (Nő, sz. 1929) *Népszerű ember vót, okos vót, négy elemivel író lett. Na, okos lehetett. Aztán sokat énekeltem nekie, a Magyarórdi toronyaljába.* (Nő, sz. 1924) *Hát neki mindig azok a régiesek kellettnek, régi énekek, s én azokat tudtam. Én elénekeltem neki szépen, s ő felírta s aztán tette bele a könyvbe. [...] Pityóka ásni vótam, s fe kellett ötözek magyar-ruhába.* (Nő, sz. 1924) *Ült oda le, aztán ki ahogy ment el, megállottak ott, ki milyen szót ejtett valami olyant, ő má abba a helybe írta le.* (Nő, sz. 1926) *Házról házra eljárt az emberekhez, megkérdezte, hogy hogy vót még régebben, s ő ezeket mind leírta ebbe a könyvbe.* (Nő, sz. 1949) *Ment oda be, vót a raktár, ott vót a kollektívnek raktárja, ott vótak azak az asszonyok, forgatták a búzát, aztán jött be, ha az egyik ezt mondott, a másik azt, ő abban a pilanatban írta fel.* (Férfi, sz. 1926)

A kötet a faluközösség egyik identitásszimbólumává vált. *Há örvendtem, hogy bekerültem a könyvbe.* (Nő, sz. 1929) *Vették sokan, vették sokan. A végén aztán nem lehetett kapni, úgy megvették a könyvet.* (Nő, sz. 1929) *Hát nekünk is vót [a*

kötet], csak van egy leányom Magyarországon, s evitte. (Nő, sz. 1949) Nem tudtuk, hogy könyv lesz, de aztán ki mit tudott, mindenki mondott valamit... mesék, melyeknek vannak ott a könyvbe, s ő azokat ő így leírta... Nem tudta senki, csak amikor hallottuk, hogy megvan a Magyarózdi toronyalja, akkor aztán mindenki ment, hogy vegyen. (Nő, sz. 1929) Ez egy nagy könyv. Nekem is megvolt, csak elvitte az unokám. De abba én énekeltem, én siratóztam, én a világon mindent elénekeltem neki. Én el, amit tudtam, hát az a sok ének mind az enyém. (Nő, sz. 1924) S én énekeltem neki a Magyarózdi toronyalja, / Körös körül bazsarózsa. S az én énekem lett a könyv címe, igen, hát én sokat énekeltem neki... Akár milyen dógom vót, el kellett hagyjam, hogy énekeljek neki. (Nő, sz. 1924)

A bevallottan tudósi munka mellett a magyarózdi életforma, a népnyelv és a népi mentalitás elemei a szépirodalmi életműnek is stilisztikai-poétikai kellékeivé váltak. A *Tornyot raktam*, a *Paraszt-oltás* életképe a szerző gyermekkorából bukkant fel.

Az említett emlékünnepeken két novella etnográfiai vonatkozásaira tértem ki.

Az egyik, a *Kipergett magvak* című elbeszélés címadó írása a szerző első prózakötetének. A kötet 1944-ben jelent meg a Magyar Élet kiadó gondozásában. Az elbeszélés kerettörténete egy – tulajdonképpen egy korszakra általában jellemző, tipikusnak nevezhető, sokfelé, sokszor megismétlődött – családi tragédia. Bényi Sándor leánya, Kalári a falu nagygazdájához, Székely Ferihez megy férjhez. A házasság a nagygazdai életforma távlatát villantja fel számára. S bár döntését nem szerelemből hozza meg, a házaselemben, gyarapodó családjában sok örömet leli.

Kalári negyedik gyermekével terhes. Férjét sem tudósítja még az eseményről, csupán édesanyja tud állapotáról. Édesanyja szerint a három gyermek Kalári erejét, egészségét megemésztí, apjuk, Székely Feri gazdaságát pedig felaprózza. Ezért indulatosan ösztönzi lányát az újabb, a nemkívánt terhesség megszakítására. Lánya bevallja, hogy teher emelésével, a padlásról való legrással megpróbálta már megszakítani a terhességet. Ám nem sikerült. Anyja most tollúval vagy orsóval való beavatkozást javasol. S ehhez elő is készíti a körülményeket. Kalárit este betegen találják. A szobába tóduló cigányasszonyok felismerik a baj okát. Bábaasszonyt és papot hívatnak. Majd Ferenc orvos után indul Dicsőszentmártonba.

Kalári meghal. Négy nappal később aratnak, amikor a túlérlett kalászek magvai – a cím és novella metaforájának primér síkján – a földre peregnek.

A novella többszörösen idéz meg egy sajátos életvilágot. A magával viaskodó Kalári tudja, hogy tettéért Isten, a falu és utódai előtt számot kell adnia. Tudja, hogy a faluban megszólják, amiért magzatát elhajtja, s hogy tettével „nevet hagy” gyermekeinek. Édesanyja, Bényi Sándorné a teher megszakítása mellett érvel. A faluban megszólják azt, aki nem gondol gyermekei jövőjére, aki az újabb szüléssel gyermekeit rövidíti meg. A faluban csak a szegényeknél van 4-5 gyerek. Egyik falubéli asszony a közelmúltban orsóval szabadult meg a terhétől.

Az író több etnográfiai elemet épített a novellába. Az aratási sürgés-forgásban a gyerekek is részt vesznek; az asszonyok az aratás napján otthon főznek ebédet, s délben sietve viszik ki az aratókhoz; az aratásból a fiatalok énekelve térnek haza.

Székely Kalári története tehát etnográfiai tények szépirodalmi keretbe való beillesztése. A *Magyarózdi toronyalja* kötet *Népi gyógymódok, gyógyszerek* fejezet-cím alatt olvasható a *Női vérzés gyógyítása*. A szerző négyéves korában akaratlanul fültanúja volt négygyermekes nagynénje panaszának. Magzatelhajtást követett el, amitől állandó vérzés állt elő. Szénamurva főzetben, diófalevél fürdőben fürdött, vadborostyán gyökerének főzetét itta. (Horváth I. 1971: 67.)

Magyarózdi előadásomnak azonban nemvárt következménye volt. Néhány héttel később egy 56 éves magyarózdi asszony számolt be a történetekről: *Hát az úgy vót, hogy... me a harmadik, vagy a negyedik gyermek, má nem is tudom, talán a negyedik vót, de nem vagyok biztos, s aztán a... zasszonynak az anyja tanította a leányát, hogy mit csináljon saját magának, s aztán így tönkre ment, meghalt, belehalt, belehalt... ez meg van írva, ez meg van írva... [Volt emiatt vita itt a faluban?] Nem, hanem most valami... három-négy hete fel vót dolgozva a templomba, fel vót olvasva, s aztán az unoka haragudt meg, aki itt helybe lakik, az megharagudt, hogy a nagyanyját mér, mé kellett, hogy kiolvassák a templomba. Na, dehát ez csak most, most, aztán nem hallottam, hogy addig talán... hogy ők a családba haragudtak, nem, nem tudom.*²²³ (Nő, sz. 1934)

[Haragosai voltak a faluban?] *Bizonyára, bizonyára, utólagosan is, akik úgy-mond érintettek lehetnek a novellán keresztül, ha egyáltalán olvasták vagy fülükkbe jutott. [...]* *Én egy konkrét esetet tudok.* (Férfi, sz. 1959)

Székely Kalári esete tehát nem pusztá fikció volt, nem a paraszti életvilág megjelenítésére megteremtett epikus keret. Templomban történő felemlegetése a lokális emlékezetet zavarta fel.

*

Az irodalomkritika és az irodalomtörténetírás a művek elemzésében és értékelésében a 20. század nagy részében napirenden tartotta a hitelesség szempontját. A *tényirodalom* „olyan szépirodalmi alkotások összessége, amelyeknek élményanyaga nem fikciós, hanem tényszerűen létező hősöket, valóban megtörtént eseményeket dolgoz fel”. Jellegzetes műfajai az emlékirat, a riport, a szociográfia. Elméleti kérdéseit a realizmus programszövegei és a marxista esztétika vetették fel és választák meg. A műformát létrehozó fikcionalizálás, valamint a mű belső világát felépítő tényanyag közötti viszony a következő: „a valóságból közvetlenül kiemelt tény, esemény az írói szubjektivitás és a művé formálás törvényszerűségei következtében elveszti dokumentumjellegét, nem azonosítható többé a valósággal. Tulajdonképpen fikcióvá válik, de olyan fikcióvá, amely fokozottabban hasonlatos a valóság bizonyos konkrét jelenségeihez.” (Koltai 1993: 315–316.) A tényirodalom jellegzetes területei a markáns kor- és miliőábrázolás, történeti szereplőknek és eseményeknek a szépirodalmi keretbe való beemelése.

²²³ Román Márta és Fülöp Orsolya gyűjtése. A gyűjtés részét képezte a néprajzi kiadványok helyi receptóját vizsgáló kutatásnak. A kutatás következtetései: Keszeg 2005b.

A szöveg és a külvilág viszonyát Jurij Lotman trichotómiában dolgozta ki. Egy háromszög pólusain helyezte el a három szövegtípust, a mitikus, a történelmi és a művészi szöveget. A mítosz ciklikusan kel életre, rituális keretben újul meg, aktualizálódik, az elvet, a normát, a törvényt alapozza meg és népszerűsíti, s ezáltal világot teremt. A történelem a ciklikusan ismétlődő mitikus eseménnyel szemben a lineáris időt, a törvényszerűség helyett az anomáliát, az egyszeri eseményt reprezentálja. A történelmi szöveg már nem szervez világot, csupán beszél róla, a szövegforma megkonstruálja, megőrökíti, felidézhetővé teszi a múltat. A művészi szöveg a szövegtipológia háromszögének harmadik sarka: a mítosszal és a történelemmel szemben a nem-valóságosat ábrázolja, az öntörvényű fikciót. (Lotman 1994.)²²⁴

Wolf Lepenies 1985-ben megjelent, a szociológia születését vizsgáló könyvében „három kultúraként” kezeli a tudományos, a szépirodalmi és a társadalomtudományi beszédmódot. A tudományos beszéd a dolgokat és tényeket expliciten megnevező fogalmi nyelvet alkalmaz, a szépirodalmi nyelv az érzelmeket, az intuíciót aktivizáló sejtelmes metaforikus-szimbolikus nyelvi megoldásokat keresi. A 19. században e két pólus közé ékelődött be a szociológia, s koronként és szerzőnként hol a szépirodalom, hol pedig a tudomány felé lendült el erősebben. A hosszas és vehemens vitát, s ugyanakkor termékeny kutatásokat elindító kötet a tudomány és a művészet határainak újragondolását, valójában a közöttük lévő kapcsolatok elfogadását eredményezte. Példái között szerepelnek a 18. század szépírói stílus alkalmazó természettudósai, akárcsak a 19. századi társadalom problémáira reflektáló szépírók. (Lepenies 1985, magyarul: Lepenies 2001.) Laurence Ellena 80 szociológiai munkában követte a szépirodalmi hivatkozások helyzetét és funkcióit. Kezdeti hipotézisei: a szépirodalom a szociológiai diskurzus szövetségese, illetve, az irodalmi szövegre való hivatkozás a szociológiának az szépirodalom iránti érdeklődését bizonyítja. Következtetése, hogy a szociológus a (társadalmi-történelmi és mindennapi helyzetek) dokumentálása, a (társadalmi típusok, jellemek) sematizálása vé-

224 Itt jegyezzük meg, hogy Jurij Lotman fenti szövegtipológiáját követve került sor a boszorkány, boszorkánykodás motívumát centrálisan használó erdélyi regények elemzésére. A tanulmány azt elemzi, hogy a paraszti-urbánus világban évszázadokon keresztül funkciót betöltő intézménnyel szemben milyen előítéletek születnek azáltal, hogy a fikciót kedvelő szépirodalom jeleníti meg (Keszeg 2004c).

A hermeneuta Mircea Eliade a szépirodalmat – világteremtő természete révén – a mítosz továbbélésének tekintette. „Köztudott, hogy az irodalom, annak orális és írott változata, a mitológia lánya, s mint ilyen, örökölte annak szerepét: történeteket mesél el, valami *lényegest* örökít meg abból, ami a világon történt. [...] Azt hiszem, minden történet, még a legközönségesebb is, folytatása azoknak a mítoszoknak, amelyek azt mondják el, hogyan született a világ, hogyan lett az életünk olyan, amilyen. Azt hiszem, a narráció iránti érdeklődésünk része a világban való létezésünk módjának. Azt az igényünket elégíti ki, hogy ismerjük, mi történt, mit tett, mire képes az ember: a kockázatokat, a kalandokat, a mindenfajta próbálkozásokat. [...] Emberi lények vagyunk, akiket az *események* irányítanak. S az ember sosem fog lemondani arról, hogy hallgassa a rólunk szóló történeteket.” Cl. H. Rocquet által Mircea Eliadéval készített interjú 1978-ban jelent meg Párizsban. A fenti idézet fordítása az interjú román kiadása alapján történt (Eliade 1990: 141–142). A mítosz (vallási mitológia) és a történelem közötti különbséget azonban Mircea Eliade alapvetőnek, összeegyeztethetetlennek tekinti. Értelmezésében a mítosz *igazi történelem*, elfelejtetése bűn; a történelem *hamis történelem*, számon tartása bűn (Eliade 1963).

gett, a különböző alkalmazott eljárások (nézőpont, technika, attitűd), valamint a szépirodalmi műben található interpretációk miatt gyakran hivatkozik irodalmi alkotásra. (Ellena 2001.) A francia antropológus, François Laplantine szerint a regény a valóság leírásának egyik modellje. A szociológiával egyszerre megszülető másik társadalomtudomány, az etnográfia ugyanúgy a részletek iránt érdeklődik, ugyanúgy küzd a sztereotípiák ellen, akárcsak a szépirodalom. Az etnográfia azonban – ezúttal a szépirodalomtól eltérően – előnyben részesíti a szövegen kívüli világot. A külvilág megfigyelésében és reprezentálásában az etnográfia speciális módszereket vesz igénybe. (Laplantine 2000.)²²⁵

Az interpretív közösségek elméletét alkalmazva a szépirodalom valóságtartalma nem a szerzői intencióból vagy a szöveg természetéből következik, hanem az interpretációs aktus rendeli hozzá. Az olvasói tudás olyan interpretív tőke, amely a szöveg bizonyos olvasatát, értelmezését hozza létre. Az azonos tudás-, s következőképpen értelmezési horizonttal rendelkező közösség az *interpretív közösség*.

Hasonló gondolatot fogalmazott meg néhány évvel korábban, 1975-ben Mihail M. Bahtyin. A nyelven kívüli kontextus, azaz „a beszédhelyzet behatol magába a megnyilatkozásba, és jelentésállományának nélkülözhetetlen alkotórészévé válik”. A közlésben tehát két jelentésréteg kapcsolódik össze, a nyelvi eszközökkel kifejezett és a „mögöttes, hozzáértett” jelentés. A „mögöttes tartalom”, a „beleértési tartomány” a beszélők „közös térbeli és értelmezési horizontja”, közös tudása. „Megvan a maga »beleértési tartománya« a családnak, a nemnek, a nemzetnek, az osztálynak, a napnak, az évnek, a korszaknak.” A használat során a beleértési tartomány egyre konkrétábbá, állandóbbá válik.²²⁶

Jan Assmann háromnegyed évszázados tudományos kutatást összegezve írta meg az emlékezet kultúrájának szintézisét. Munkájából két fogalmat emelünk ki. Az emlékezeti tartalmak valamint az emlékezés technikái és rutinjai szerint az egyének *emlékezetközösségbe* szerveződnek: „A kollektív emlékezet saját hordozóihoz tapad, és nem ruházható át tetszőlegesen. Akinek része van benne, a csoporthoz tartozását tanúsítja ezáltal. [...] Ez annyit jelent, hogy kizárólagos módon kapcsolódik valamilyen valóságos és eleven csoport álláspontjához.” (J. Assmann 1999: 40–41.)²²⁷ A kulturális emlékezet másik terminológiai pillére az emlékezési gyakorlatot, az emlék őrzését és felidézését megkönnyítő *emlékezési alakzat*. Az előd, Maurice Halbwachs által az *emlékezés képeinek* nevezett emlékezési alakzatot a szerző a következőképpen definiálja: „az »emlékezés alakzatain« az emlékezés kulturálisan kialakult, társadalmilag kötelező érvényű »képeit« értjük, az »alakzat« fogalmát pedig azért részesítjük előnyben, mert nem csupán ikonikus, hanem például narratív alakokra is utal” (J. Assmann 1999: 39).

A szépirodalom emlékezeti alakzatként való működésére több adat áll rendelkezésünkre. Kovács György 1942–1943-ban írta meg, 1960-ban tette közé a *Kris-*

225 Néprajzi kutatási adatok művészi transzformációjáról: Gráfik 2003.

226 A gondolat kifejtése: Bahtyin 1985, különösen az 18–20. lapokon.

227 Az emlékek emlékezetközösség formáló szerepét bizonyította és példázta: Halbwachs 1925.

tőfék kincse című regényét. A szegény Kristóf család zálogba adott arany poharának nyomán Kristóf Kati, a fiatal lány is a vénlegény Galambos Ádám portájára költözik. Szakít a múltjával, családjával, elrontott életének egyedüli örömét a módos férj gazdaságában találja meg. Az irodalomkritika a regény szereplőit a Kükküllő-vidék társadalmával azonosította, a regényvilág leírásait (munkafolyamatok, ünnepek, a falu közvéleményének működése) etnográfiai megfigyelések hiteles megörökítésének tartotta. „A Kükküllő menti székely falu teljességre törő képét adja, mintegy ezer lapon, a húszas évek elejétől a harmincas évek közepéig. Egy 1936-os riportjában már felcsillanó fő cselekményszálnál (mely egy arany pohár eltűnése körül bonyolódik) fontosabb a szociográfiai hitelességű háttér, a két háború közötti székely falu életének valóságos enciklopédiája” – írja a népi hatalom és a szocializmus éveinek romániai magyar szépirodalmát összefoglaló munka (Kántor–Láng 1973: 190).

Kalotaszeg felfedezésében és popularizálásában jelentős szerepet játszott az 1843-ban Magyargyerőmonostoron született, 1910-ben Bánffyhunyon elhunyt Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka *A havasok alján* című elbeszéléskötete.²²⁸ „A későbbiekben is volt Kalotaszegnek saját írója, publicistája Katona Szabó István személyében, aki több kalotaszegi témájú regényt is írt” – olvasható Kürti Lászlónak a régió kiterjedését és identitását összefoglaló tanulmányban (Kürti 2000: 22–23).²²⁹

Aranyosszékről szintén készült szépirodalmi reprezentáció.²³⁰ Balázs Ferenc 1930-ban foglalta el a mészköi parókiát, vette át az unitárius szószéket. Faluépítő, -fejlesztő munkája során belülről ismerte meg hívei életét, gondolkodását, indulatait. 1936-ban, betegsége gyors előretörése idején olyan regényen dolgozott, amelyet ez az életvilág ihletett. A Dániában tartózkodó feleségének 1936. április 1-jén a következőket írta: „Egy regény!!!! (60 oldal már megvan). Most ezen dolgozom. Nagyon élvezem. Azt hiszem, jó lesz. A hőse Nyitrai. Úgy érzem, nem baj, hogy én nem figyelek a részletekre. Például egy kertnek az aprólékos leírása minden regényben unalmas. A történet nagy része valóságos eseményekről és emberekről szól, persze eredeti feldolgozásban, és sajátom a mű kerete is.” (Balázs F. 2002: 238).²³¹

A Balázs Ferenc életpályájának és életművének összefoglalására készülő Mikó Imre megpróbálta rekonstruálni a regény mögötti világ elemeit. Hagyatékának egyik lapján található a következő feljegyzés: „A Zöld árvíz (Green Flood) – kulcsregény, a cselekmény színhelye és a szereplők kiléte egy kis helyismerettel azonosítható. Lekenyész falu Mészkö, a Hevenyő vize az Aranyos, Terebes – Torda, Balavár – Kolozsvár. A regény központjában Kelemen Lőrinc, alias Nyitrai András, mészköi gazdálkodó áll, aki Tordán dolgozva bekapcsolódott a munkásmozgalomba, meggyőződéses szocialista lett, s a faluban Balázs Ferencnek előbb ellenzéke, majd munkatársa volt. Maga az író a regényben mint fiatal tanító, Gergely Dezső (Szabó Dezső!) tűnik fel; szembefordul gyenge papjával, Fekete Vincével, társadalmi munkába kezd, maga

228 Gyarmathyné: *A havasok alján*. (József főherceg előszavával.) (Egyetemes regénytár.) Singer és Woplfner kiadása, Budapest.

229 *Borika* című regényével (1959, 1963) különösen Zsobok lakói azonosulnak (Kürti 2000: 23).

230 Az Aranyosszékről készült szépirodalmi reprezentációk elemzése: Keszeg 2001.

231 A regényről: Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 220.

mellé állítja a nép legjavát, még a pap menyasszonyát is elhódítja. Ellenfelei azonban »kiütik«, s végül Kelemen Lőrincsel együtt a zöld árvíz elvonulása után a folyóparton hancúrozó gyermekekben találják meg a vigasztalást, akik talán valamikor valóra váltják terveiket. Az író egy másik alakban is jelen van könyvében, mint a szomszéd Sóvár (az eszményi Mészkö) tüdőbeteg papja, aki, ha meg is kell halnia, rendezett, virágzó falut hagy maga után. A szövetségi irányú fejlődést gátló nagygazdák is az életből vett alakok, ott ülnek a presbiteriumban és a kártyaasztal mellett, csak az öreg tanító és házsártos felesége népszínműfigura. A dölyfös püspök és a tudákos teológiai tanár szerepeltetése arra vall, hogy Balázs Ferencnek nemcsak a falu visszahúzó erőivel, hanem az egyházi főhatóságával is harcolnia kellett, a falun vendégszereplő Adorján Dénes teológiai tanár pedig Tamási Áron népszakértőire emlékeztet. Rokonszenvesek a falusi asszonyok: az egyik beteg fia mellett virraszt, a másik villámsújtotta fiát siratja.” (Mikó 1975: 24–25; valamint Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 231.) A regény korabeli irodalmi recepciója ellentmondásos. Miközben a recenzensek elismerik a szerző faluismeretét, a haladó és a visszahúzó erők küzdelmének tematizálását, a regénykompozíció és a kiút-mutatás erőtlenségét róják fel (összefoglalja: Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 231–232). Az 1937-es recepció mindmáig változatlan maradt.

Sem az irodalomkritika jogosultságát, sem az irodalmi kánon érvényességét nem vitatva, a regény értelmezése újabb paradigmába illeszkedett. Aranyosszéken az 1970–1980-as években végzett gyűjtés során vált nyilvánvalóvá, hogy a *Zöld árvíz* a Balázs Ferenc mészköi erőfeszítéseit gyerekként–ifjúként követő generációk a regényt a lokális emlékezet alakzataként, foglalatokként tartották számon. A regény Mikó Imre által megfejtett topográfiája és toponímiája mellett a helyi emlékezet további elemeket, tényvonatkozásokat azonosított. A regényfabula két epizódja, a veszett farkas betörése és vérengzése, akárcsak a tavaszi, „zöld árvíz” pusztítása és a kis falu összefogása több család emlékezetében visszatérő motívum maradt. A regényt nyitó epizód, a lázas kisgyerek körüli gyülekezés egyik szereplője, Máli néni, az „öreg boszorkány” hosszú időn át Mészkö gyógyítója volt. A villámütötte fiú édesanyját, Sebesi Dénesnét Balázs Ferenc a sérénysége miatt örököltette meg ezzel a névvel.²³²

E kitérő után feltesszük a kérdést: mi is történt tehát Magyarózdton? Horváth István 1944-ben novellában örökölt meg, kihelyezett, letétbe helyezett, bármikor visszakareshetővé tett egy tragikus eseményt. A falu lakossága – ismerte vagy nem Horváth István művét – napirendre tért az esemény fölött. Az emlékezőskultúrának ugyanis az emlékezés szükségessége, az emlékezéshez való jog mellett más szabályai is vannak. Az emlékezőközösség maga teremti meg az emlékezés és a felejtés dinamikus, feszültségekkel terhelt egyensúlyát, az emlékezés és a felejtés kereteit.²³³

232 A *Zöld árvíz* helyi recepciójáról és a lokális emlékezetben való továbbéléséről: Keszeg V. 2002g.

233 A felejtés „művészetéről”, a feledés jogáról, az amnéziáról és az amnesztiáról: Weinrich 2002. A korábban említett, a néprajzi kiadványok lokális recepciójának kutatása a hagyománymentés, az örökségésítés ambivalens értelmezéseit tette láthatóvá. Egyrészt, a hagyományok összegyűjtése révén a gyűjtő az emlékezetből kihulló kulturális elemeket felgyűjti, archiválja, a kommunikatív emlékezetből a kulturális emlékezetbe emeli át. Másrészt, a lokális társadalom intim szférájába hatol be, a közösség által elhallgatott, felejtésre ítélt tényeket örökít meg, tesz elfelejtethetlenné és emel be a nyilvános szférába.

Amilyen mértékben az emlékezés hozzájárul a tudás-, élmény-, interpretív közösség kohéziójának megteremtéséhez, a szándékos felejtés és az elhallgatás ugyanolyan mértékben közösségi, kulturális gesztus. Az *elmesélt történet* jelentéseket, érték-ítéleteket rendel hozzá egy eseményhez, az *el nem mondott (elhallgatott) történet* óvja a történet szereplőjét a kibeszélés következményeitől, és lehetséges hallgatóját a kellemetlen élményektől.²³⁴

A magyarózdi faluközösség a fejét a 2004-es előadást követően kapta fel. A novella – mint emlékezési alakzat – felemlegetése a faluközösség emlékezetét aktivizálta, s a novellához mint beleértési tartományt hozzákapcsolta a hajdani eseményt.

²³⁴ Pearce W. Barnett és Vernon E. Cronen történettudományát ismerteti Griffin 2001: 65–71. A titok felfedésének és elhallgatásának hatalmi viszonyt, feszültséget teremtő hatása etnológiai értelmezése: Zempléni A. 2000.

Balázs Ferenc az emlékezetben²³⁵

Bevezetés

Mikó Imre, Kicsi Antal és Horváth Sz. István Balázs Ferencről írott monográfiája filológiai pontossággal foglalja össze az életmű korabeli és későbbi recepcióját. Jelen tanulmány²³⁶ azt elemzi, hogy Balázs Ferenc emlékezete hogyan alakult abban a közegben, amelyben falufejlesztési tervét valóságba ültette. A tanulmány Balázs Ferenc műveit, a korabeli regionális sajtót és a mészkiői kommunikatív emlékezetet használja forrásként.

Ma már jól tudjuk azt, hogy a lokális-regionális identitásnak van egy olyan része, amelybe a származás- és az eredettörténetek, a lokális-regionális történelem epizódjai, a lokális-regionális társadalom alakjai tartoznak.

A szakirodalom *pszichológiai realitásnak* nevezi azt a valóságot, amelyet a tudat állít elő. Olyan ez, amilyennek megalkotjuk, s azért létezik, mert hiszünk benne. Az etnológia *mítosznak* nevezi azt a tudatformát (és annak reprezentálódását), amely a tudás és meggyőződés egy bizonyos szintjén sajátos helyzetértelmezést nyújt (Nagy O. 1999). Az antropológia *kultusznak* nevezi azokat a megemlékezési rituálékat, amelyek egyidőben irányulnak egy adott tárgyra, s szervezik (legalább átmenetileg) közösséggé a szertartásban résztvevőket (Lakner L. 1998). *Megemlékezési szertartásnak* azokat a szervezett eseményeket, amelyek a múlt és a jelen kapcsolatát biztosítják (Connerton 1997). Az emlékezetkutatás *kommunikatív emlékezetnek* nevezi a mindennapi kommunikációban, illetve *kulturális emlékezetnek* a szervezett, irányított keretek között aktualizálódó emlékezeti tartalmakat, *emlékezetközösségnek* az ennek nyomán formálódó társadalmat (J. Assmann 1999).

Balázs Ferenc

Balázs Ferenc 1901-ben született Kolozsvárt, 1937-ben halt meg Tordán. A fiatal írói csoportosulás, a *Tizenegyek* (1923) antológia teoretikusa, az 1930-ban induló *Erdélyi Fiatalok* főmunkatársa, a *Korunk* munkatársa, a Kolozsváron szerveződő faluprogram aktív résztvevője. Teológiai tanulmányainak elvégzése után ismerte meg Nyugat-Európát, majd Amerikát. Haza Ázsián keresztül jött. Előbb Székelykeresztúron nevelő, majd 1930-tól unitárius lelkész az aranyosszéki Mészkon. Szándéka az önálló aranyosszéki gazdasági élet kialakítása volt. Terve részben kudarcba

235 Balázs Ferenc az emlékezetben. In: Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Corollarium. Köszöntőkötet a 90 éves Dávid Gyula tiszteletére*. EMKE – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2018, 78–98.

236 A kézirat a szerző több korábbi írása alapján, Dávid Gyula felkérésére készült. A szerző tisztelettel köszönti az ünnepeltet, akit a Kritérium Könyvkiadóban ismert meg 1979-ben.

fulladt. A *Tizenegyek* 1923-ban megjelent füzetében a csoport teoretikusaként az erdélyi „faji” kultúra sajátosságait fogalmazta meg. Munkatársa volt több korabeli lapnak. Kötetei: *Mesefolyam* (1922), *Bejárom a kerek világot* (1929), *Aranyosszéki tervek* (1933), *Közérthető evangélium* (1935), *A rög alatt* (1936), *Zöld árvíz* (1936). Több kézírata kiadatlan maradt.

Korai halálát az egész életén át hordozott tüdővész okozta. Sírja a mészköi temetőben található.

A halálhír

A *halálhír*. Tordának és az Aranyos-vidék régiónak 1877–1940 között előbb szórványosan, majd folyamatosan volt magyar nyelvű sajtója. Életképesnek az *Aranyosvidék* című hetilap bizonyult, amely 1891-ben indult és utolsó száma 1940. augusztus 24-én jött ki a nyomdából. 1932–1940 között jelent meg az *Aranyosszék*, amelynek felelős szerkesztője Heltmann Ervin, főszerkesztője pedig Várfalvi Mór volt. Felkarolta a Balázs Ferenc által kezdeményezett és képviselte falufejlesztési mozgalmat. Ezek a lapok rendszeresen tudósítottak a vármegyei közigazgatásról, a város és a környező települések kulturális, szociális eseményeiről. Erős regionális tájzatot promováltak. Szóhoz juttatták a pedagógusokat, reflektáltak a földművesek és az erősödő tordai munkásréteg gondjaira. Szívesen fordultak a régió múltja felé, szemüket folyamatosan Budapestre és a közelebbi centrumra, Kolozsvárra szegezték. S bár egyelőre nem tudjuk, milyen példányszámban forgatták a városban és a településeken, azt biztosan feltételezhetjük, hogy informálták, mobilizálták, állásfoglalásra ösztönözték a régió lakosságát. A szombaton megjelent lapok friss hírei már vasárnap beszéd tárgyává váltak, s ezt követően egy héten át beleivódtak a régió tudatába, feltételezések kaptak lábra, érzelmeket kanalizáltak.

Ezért tartjuk fontosnak áttekinteni, hogyan számolt be a két lap Balázs Ferenc haláláról és a temetési szertartásról. A sajtóbeszámoló a korabeli olvasókban tudatosították, hogy az esemény túllépte a régió határait, s 80 év után is érzékeltetik méretét és hangulatát.

A lapok indulatos nyelven tudósítottak a megrázó eseményről, a halál beálltáról, a temetési szertartás mozzanatairól. Az *Aranyosvidék* a halál bekövetkezése után egy héttel, május 29-én jelent meg. A felelős szerkesztő, a vármegyei főjegyző Boross Elek drámai hangon foglalta össze Balázs Ferenc életét. „Elvégeztetett...” – ezzel a szóval intonálja a nekrológot. Már ebben a korai biográfiában feltűnnek a később állandósuló élettörténet meghatározó fordulópontjai: „zsenge ifjú-kora óta eljegyezte a kérlelhetetlen halál”, „térde kényszerítve is” „nagy álmok, szép tervek és fanatikus hevületű küzdelmek” jegyében telt az élete. „Mindössze 36 évre nyult kicsiny terjedelmű élete”, s benne „sok a tüske, kízó a göröngy, lenyűgöző az elgáncsoló sár”, amely „a pionereknek, az útmutatóknak, az apostoloknak” az osztályrésze. A közeli véggel számolva tudta, hogy „neki nagyon kell sietnie”. Ezért a rövid életidő tele volt a *közjó* „áldottan dús, gazdag” produktumaival. Pásztorként

„minden idegszálával, szíve minden dobbanásával, lelkének minden építő munkájával, hűségesen és becsületesen” szolgálta hitközösségét. A *Tizenegyek* szervezőjeként vezére volt generációjának. Követői „pezsgő vérkeringést adtak” „a transylvániai irodalmi életnek”. Kitér világjáró útjára, amely során „nyitott szemmel, lelkének finom érzékű felvevő készülékével meglátott és lelkébe raktározott minden ismeretet, tudást, szellemi vívmányt, mely a világot előbbre viszi, az emberi lelkeket nemesíti, jóval termékenyíteni képes”. Tapasztalataira sok-sok nélkülözés, testi és lelki megpróbáltatás árán tett szert. Életének „főfejezete” Mészkö, amelynek Torda és „Aranyosszék minden faluja tanúja” volt. Mit láttak Balázs Ferenc erőfeszítéseiből? „Csodálattal láttuk és értékeltük azt a széles vonalú, erős eltökéltségű, önfeláldozóan odaadó, lankadatlan tempójú falumunkát”, amely az *Erdélyi Fiatalok* „nagy koncepcióját” érvényesítette. Előadásokat tartott, szervezett, nevelt, Mészkon pedig „épített pihenés, megállás nélkül folyton”. A Vidékfejlesztő Szövetkezet „a termelő falu és a fogyasztó város arany kapcsa” volt, amely akkor „jövendőnk zálogának” tűnt.

A nekrológíró feltétlen elismeréssel méltányolja Balázs Ferenc irodalmi tevékenységét. A *Bejárom a kerek világot* „úttörő jellegével hatalmas sikert ért el”. A *rög alatt* „fényes sikerű életnapló, a *Zöld árvíz* „kitűnő regény”.

„A régóta settenkedő halál aztán végre mégis diadalt nyert. Leterítette az élet munkamezejének igaz lelkű napszámosát. Május 22-én reggel negyed 6 órakor Turdán Cloșca-utcai kis lakásban felesége karjaiban elszállt a lelke...” A tordai gyászházban állították fel ravatalát. „Székely kopjafás ornamentikájú” koporsóját „már itt Turdán elborította a szeretet és a részvét virág halmaza”. Vasárnap délután a tordai háznál Lőrinczy Dénes tordai lelkész mondott gyászbeszédet és imát, s ezt követően az egyik mészköi hatökrös szekér a koporsóval, a másik pedig a koszorúkkal Mészkö felé indult. A gyászszekeret a teljes úton gyászmenet kísérte: a testőrök fehér ruhás mészköi lányok voltak, a szekereket presbiterek és mészköi személyek követték. A falu magyar és román, felnőtt és ifjú lakossága a hídnál várakozott és társult a gyászmenethez. A ravatalt az unitárius templomban állították fel. A temetés délután fél ötkor kezdődött „az egész falu s több ezer főnyi gyászközönség”, „impozáns arányú részvét mellett folyt le” lelkészek, írók, aranyosszéki gazdák jelenlétében. A püspökséget dr. Varga Béla püspökhelyettes képviselte. Az énekvezér, Erdős Mihály Tordáról jött. Benczédi Miklós, a torockói lelkész gyászimát mondott, Árkosi Tamás esperes „mélyen megható, magas szárnyalású gyászbeszédet”. A hívek még énekeltek, amikor hat palástos pap vette vállára a koporsót. A koporsó nyomán „végeláthatatlan hosszú gyászmenet” alakult ki és indult a temető felé. Az úton a koporsóvivők váltogatták egymást: a papokat az *Erdélyi Fiatalok* munkatársai és a teológusok váltották, őket a *Helikon* írói, őket a *Tizenegyek* csoportjának tagjai, majd a Vidékfejlesztő Szövetkezet vezetői. Minden esetben hat férfi, s mellettük hat nő. A sír fehér alabástrommal volt kirakva. A sírhoz érkezve a búcsúzások sora kezdődött. Kökösy Kálmán mészköi lelkész imádkozott és az egyházközség és a presbiterek nevében búcsúzott. Egy fehér ruhás kislány az iskolások nevében mondott búcsúbeszédet. A helyi ifjúság részéről szintén lány búcsúzott. A népfejskola

részéről Kereki András, a nőszövecség részéről Gálfi Margit, a lelkész kör nevében V. Nagy Dénes járási lelkész, a teológia tanárainak nevében dr. Kiss Elek tanár, az amerikai és angol unitáriusok nevében Henkinson angol missziós lelkész beszélt, beszédét dr. Kiss Elek tolmácsolta. Ezután Fikker János kövendi lelkész a Vidékfejlesztő Szövetkezet nevében, Vita Sándor a szövetkezetek vezetősége nevében, Tamási Áron a *Helikon*, dr. Maksai Albert teológiai tanár a *Tizenegyek*, Szabó Lajos az egyetemi ifjúság, Filep Imre a Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet, Benedek Gyula a teológusok, Papp Andor szentmihályi lelkész a paptársak, László Dezső pedig az *Erdélyi Fiatalok* nevében szólalt fel. A szertartást Árkosi Tamás esperes fohásza zárta, aki egyúttal a halottat elbúcsúztatta édesanyjától, feleségétől és leányától, testvéreitől. Zsoltáreklés kíséretében engedték a sírba a koporsót. A szertartás este fél 8 órakor ért véget. A nekrológ és a tudósítás *A rög alatt* mottójával zárult; az utolsó sorok pedig: „Igen! A Balázs Ferenc munka-barázdájának sok virágot, áldott gyümölcsöt kell teremnie és ezáltal kell neki tovább élnie a síron túl is rajongva szeretett népe üdvére!” (Boross 1937.)

A lap következő száma közölte a lelkész kör elnöke, az alsójárai V. Nagy Dénes lelkész búcsúbeszédét. A cím is, a megemlékezés is Batsányi János versének kezdősorait parafrázálta: „*Elégtél, mint örök áldozat az isteni és emberi szolgálat harcmézején!...*” *Búcsú Balázs Ferentől sírja mellett*. Az előbbi nekrológtól eltérően a lelkésztárs a gyászjelentők és a temetési prédikációk individuumra és a gyászra, a morális értékekre összpontosító beszédmódját alkalmazta. Egyik körmondat szerint „Igaz volt törekvéseiben és szándékaiban, igaz volt beszédében és cselekedeteiben, igaz volt munkásságában és vezetésében, igaz volt hitében és erkölcsében.” Ezt követően pedig a klasszikus mitológia kelléktárát vette igénybe: „Átvette Ceres²³⁷ jobbjaiból az elolthatatlan fénnel égő fáklyát és kereste vele a tökéletesedésre vezető utakat; átvette Mercurius²³⁸ sarkantyú szárnyait és bejárta velük a Kerek Világot, hogy összegyűjthesse a boldogulás és boldogítás örök eszményeit, Pállal és az apostolokkal bejárta a tudományok berkeit, kereste a rög alatt az igazi ember eszményképeit és Új evangéliumot adott azoknak kezébe, kik még az élet útján nem találkoztak Jézussal. Mintha szellemszárnyai lettek volna, ott volt mindenütt, prédikálta az Isten és az élet ígét, hirdette a megváltást új utakon, kereste az üdvözülést új eszközökkel, új intézményekkel. Magas röptű sas volt, kinek szárnyalását sokan nem tudták követni.” A búcsúbeszéd következő passzusa a falu lakosságához szól és finom érveléssel igyekszik felszámolni azoknak a Balázs Ferenc ellen megfogalmazott kifogásait, akik „feledték, hogy a vihar is leszaggat sok rossz gyümölcsöt egy néhány jót is, az árvíz, mikor homokjával a földet kövéríti, előnt nyíló virágot is, végül mégis mind a kettő többet használ, mint árt, többet épít, mint rombol” (Nagy D. 1937).

237 Ceres a gabona és a gyümölcs, általában a termés, a termesztés istennője a római mitológiában. Ő biztosította az áldást és ő okozta a szárazságot, az éhínséget. A görög mitológiában Ceres megfelelője Déméter.

238 A római mitológia alakja, a görög mitológiában Hermész a megfelelője. Az istenek hírnöke, az ügyesség, a leleményesség, a feltalálások istene, a kereskedők és tolvajok pártfogója. Szép szavakkal ő segíti a szónokok ékesszólását. A betűvetés feltalálója.

Az *Aranyosszék* május 29-i számában Kormos Jenő búcsúzott a vidék nagy lottjától. Ugyanakkor a szerkesztőség elnézést kért egy gyergyószentmiklósi munkatársától, amiért a Balázs Ferencről írott „szép cikk” kései érkezése miatt a következő számban jelenik meg. Szerzője Csiby Lajos, aki *Emlékezés Balázs Ferencre* címmel értékeli az életművet, kevésbé ihletetten, de tárgyilagosan. Rendre méltatja a *Tizenegyek* megszervezését, az útikönyvet, a Szövetkezet megalapítását és az *Erdélyi Fiatalok* falumunka programját. Legmagasabbra a következő mondatai emelkednek: „a tiszta és erkölcsös életnyilvánulásai teszik a falu imádójává. Hatalmas, alkotó erővel küzd, épít és termel, hogy mindezeket fűszerezve a haladás eszközeivel, teremtsen kulturális életet maga körül.” (Csiby 1937.) A lap a következő számban Pálffy Miklós cikkével zárja a Balázs Ferencre való emlékezést. A szerző, autodidakta, kisgazda-író azt emeli ki, hogy a nagyvilágban felkínált érvényesülési lehetőségeket elutasítva Balázs Ferenc hazatért, hazahozta álmait és terveit: „ezért a nagy, szent ügyért járta be a kerek világot”. A cikk enyhén utal a meg nem értett újító sorsának tragikumára: „vállalni a magyar útmutatók nehéz keresztjét” (Pálffy 1937).

A temetésről Balázs Ferenc özvegye, Christine így számolt be egyik rokonának: „Ferit természetesen Mészkőn temették el. Legalább száz ember jött be gyalog Tordára a faluból, tizenkét gyönyörű, fehér ökörrrel, hogy kivigyék. Hosszú sorban követték a szekerek, a tordai barátokat szállító kocsik. Tordán, Szentmihályban, Mészkőn szóltak a harangok, és Mészkőn csaknem a teljes román lakosság felsorakozott a magyarok mellé a hídnál, és végig az utcákon. Igazi hódolatnyilvánítás volt ez. Itteni szokás szerint sok beszéd hangzott el a sírnál, sokan beszéltek a különböző csoportosulások nevében, amelyekhez Ferinek mind köze volt: a szövetkezetek, az irodalmi körök, az Erdélyi Fiatalok és mások – én magam is meglepődtem azon, milyen széleskörű volt az érdeklődés, és hogy ezek az emberek valamennyien úgy érezték, a vezetőjüket veszítették el benne. Szeretném, ha ezt ő is tudta volna.”²³⁹

Regény Mészkőről

„Bár bevallom, hogy a szépirodalmi alkotás önmagában áll vagy bukik s kritikai szempontból más nem érdekelhet az íróból, mint az, amit önmagából művébe belevitt, még sem lehet e szabályt, mely a könyveknek a hozzátapadó kívülálló dolgok felett álló szabadságát védi, mindig maradék nélkül alkalmazni. Ilyen kivételes eset az is, amikor Balázs Ferenc könyvét vesszük kezünkbe.” E szavakkal kezdi a *Független Újság* Balázs Ferenc *Zöld árvíz* című regényének bemutatását (Kemény 1937).²⁴⁰ A recenzens a Balázs Ferenc-i életművet organikus, homogén konstrukcióként definiálja, s ebbe helyezi bele az életművet lezáró alkotást is. A műből hiányzó, a kritika által erőlyesen számonkért, de az életmű kereté-

239 Christine Frederiksen levele, 1936. szept. 14. (Balázs F. 2002: 246).

240 A regényt az Erdélyi Szépművés Céh jelentette meg 1936-ban. 1937-ben Budapesten is megjelent (Balázs F. 1936a).

ből a mű eltorzítása nélkül hozzárendelhető jelentésréteg a regényben több szereplőben megformált népevelő értelmiségi önmagával, vállalt feladataival és a körülményekkel való viaskodásának ellentmondásossága. A *Bejáróm a kerek világot* című útirajz²⁴¹ nagyvilág felé nyitását, a *Rög alatt*²⁴² falufejlesztési programját és a program végrehajtásának lehetőségeivel való szembenézést a kritika és a köztudat olyan mértékben azonosította a szerzővel, hogy a *Zöld árvíz* a maga másságával vagy csalódást okozott, vagy, amint a fenti sorok is jelzik, a kritika a korábbi művekre hivatkozva sietett a szerző védelmére. A *Pásztortűz* recenziója is a már megszokott slágvortokat (lelkiismeret, kötelesség, hivatás) számonkérve marasztalja el a narratív megjelenítést: „Ha maguk az élet kérdései talán mindenütt egyforma érdekességgel állanak is elénk és szólítanak meg, a regényírónak mégis válogatnia kell és a jelenségek kuszaságában valamilyen egységet kell teremtenie. A falu egész életét áttekintő Balázs Ferencnek, úgy látszik, legnehezebb ez a kiválasztás és formálás, regényét nem köti egységbe a belső összetartozás, szétbonthatatlan törvényszerűség.” (Vita 1937.) A kritikus a regénynek az előző művek töretlen lendületéhez viszonyított következetlenségét figyelte meg. A Balázs Ferencet nagyon közelről ismerő Mikó Imre is „testi és szellemi hanyatlásának bélyegét” látja a művön (Mikó 1975: 26). S ezzel a véleményével nincs egyedül. A Balázs Ferencről szóló monográfiát befejező Horváth Sz. István így foglalja össze a regény recepcióját: „Nem is egyértelmű a regény fogadtatása. Már akkor többen meglátják és fel is vetik hiányosságait, szerkezetének széteső voltát [...] A regény besorolódott a kortárs népies regények közé.” (Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 232.) A szerző ez utóbbi mondata Kováts József bírálatából ihletődik. Szerinte ugyanis „Mint irodalom a közepes népies regények közé sorozható, mint egyéni dokumentum oly papregényekkel tart fenn közösséget, melyek *Az elnémult harangok*, *Fáklya* és *Elsodort falu* vonalán túl a szerző életének szűrőjén áttört tapasztalatok” (Kováts 1937, idézi Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 232).

Nos, valójában itt kapjuk fel mi a fejünket. Értetlenkedésünk nem a regény kompozíciójával kapcsolatos ítélet olvastán születik meg, hanem annak az etnográfiai-antropológiai érdeklődésnek a figyelmen kívül hagyása miatt, amelyet Balázs Ferenc e munkája esetében a tényleges értelmezési kontextusnak érzünk. Vitathatatlan, hogy egy mű irodalmi értékét az érvényes irodalmi kánonok határozzák meg. Amit azonban Balázs Ferenc regénye kapcsán jelezni szeretnénk, az az, hogy a működő kánonok egy része hallgatólagosan érvényesíti hatását, illetve, hogy az irodalmi alkotásnak van az irodalmi kánonon kívüli recepciója és használatja is. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk azokat a viszonyokat, kontextusokat, amelyek között, amelyeken belül a regény megszületett, illetve amelyek között a recepció megtörtént. Ezen viszonyok feltárása teszi lehetővé, a hivatalos

241 Az útirajz könyvalakban 1929-ben jelent meg Kolozsvárt (Balázs F. 1929).

242 Először az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet kiadásában jelent meg Tordán, 1936-ban. További kiadásai készültek Budapesten 1936-ban, 1939-ben és 1943-ban (Balázs F. 1936b, utóbb pedig 1998).

gyakorlattól eltérően, az irodalmi alkotásnak egy lokális, illetve regionális kultúrában való elhelyezését, lokális olvasatainak tetten érését.²⁴³

A szerző, vallomása szerint, diákévei idején tartózkodva figyelte az aranyosszéki fiatalokat.²⁴⁴ Lelkészként és népművelőként azonban, néhány év elteltével, szívesen azonosult Aranyosszékkal. Világjáró útja folyamán falufejlesztési terveinek véghezviteléhez szívesen választotta az aranyosszéki Mészkőt.²⁴⁵ Már *A rög alatt* című kötete is az Aranyosszék, az aranyosszéki ember „felfedezésének” örömről, élményeiről tudósít. A mészkői egyházközség 1744-ből fennmaradt jegyzőkönyvében lelkesedéssel fedezi fel a 20. század elején is működő, az egyházi birtokon a hitközség, a hívek érdekeit demokratikusan érvényesítő gazdálkodás előzményeit (Balázs F. 1936b/1998: 90–104). Népművelő szándéka ettől kezdve folyamatosan a helyi közösség érdekeihez, érdeklődéséhez, sajátosságaihoz igyekezett igazodni. A falufejlesztési akció jelentős részét képező népfőiskola és vallásos estélyek összejövetelein ő maga is belefeledkezve hallgatja hívei élménytörténeteit, meséit, dalait. Erről az élményről *A rög alatt*ban külön fejezet számol be *Megszólal a falu* címmel. Nyitrai Mózes, idős Gálfi Miklós, Nyitrai András az első világháború frontélményeit részletezte a feszülten figyelő falusfeleinek. Gálfi Zsigmond a közeli Torda munkásságának sztrájktapasztalatát idézte fel. Hosszú Miklós a hajdani iskolabájárásra emlékezett. Borbély Gyuri az unitárius Mészkő és a katolikus Sinfalva ellenségeskedését idézte fel. A mesélő kedvű Jobbágy Sándor pedig egy hazugságmesével szórakoztatta hallgatóságát. A könyv majd minden lapjának más-más mészkői szereplője van: gyermekek, férfiak, asszonyok, akiket egy-egy szavuk, vélekedésük, tettük miatt nem lehetett nem megemlíteni ebben a mészkői krónikában.

A faluba érkező Balázs Ferenc maga is magán érezte a falusiak fürkésző tekintetét. Szintén *A rög alattól* idézzük: „Olyan voltam, mint a vásárra hajtott állat: csak éppen hogy meg nem tapogattak. A levegőn keresztül éreztem sokak titkos szemét, reményteljes várakozását; mások gyanakodását: vajon miféle titkos hibája lehet? Ha ez az ember csakugyan »bejárta a kerek világot«, sőt még könyvet is írt, az ő helye nem egy ilyen kis sáros faluban van, ahol még képét sem kap, hanem Kolozsváron, a főegyházi hivatalban.” (Balázs F. 1936b/1998: 272–273.)

243 A kultúra regionalitásáról az irodalomtudományok ódzkodnak beszélni. Habár a táji jegyek meglete irodalomestzták felfedezése. Balogh István az alább említésre kerülő tanulmányában írja: „Az irodalmárok fedezték fel, a XVIII. században már Kazinczy is megfogalmazta. Ő szerint van ilyen, s a debrecenieknék legnevezetesebb vonása a »debreceniség«, és ami ezzel együtt jár, a kálvinistaság.[...] Tőle függetlenül a XIX. században az akkoriban megjelent népleírások is megállapították, hogy valóban létezik ilyen dolog, és ez a különállóság megmutatkozik – az akkori leírások szerint – a ruházatban, a viseletben, a magatartásban, a foglalkozásokban és sok mindenféle másban.” (Balogh I. 1980: 166.) *A régió, a regionalitás* a populáris kultúra kutatásának műszava. A jelentésekre és a jelentések forgalmazására vonatkozó, egy területen és egy időintervallumon belül érvényes konszenzust, általánosabb gyakorlatot jelenti. Irodalmából: Bálint 1980.

244 „Kolozsvári diákéveim alatt az aranyosszéki legénykéket és nagy legényeket sohasem tudtam megkedvelni. Ez a kifejezés roppant udvarias. Szinte ellenszenvesek voltak előttem. [...] Hiába: én már ilyen itélettel és félelemmel jöttem Mészkőre papnak.” (Balázs F. 1936b/1998: 57–58.)

245 Az értelmiségi osztálynak a falu népével való „vegyülését”, az értelmiségi réteg falvakban való elhelyezkedését Kodály Zoltán is szorgalmazta egy 1932-es nyilatkozatában (Kodály 1932).

A *Zöld árvíz* című regény azt tanúsítja, hogy megírásakor a szerző még egy léppéssel közelebb került az aranyosszéki emberekhez: megértette a paphoz, a tanítóhoz való viszonyulásukat, megértette a krízishelyzetben való viselkedésüket, féltelmüket, szívós kitartásukat. A szószekről tudta emberi szemmel, bölcsen, higgadtan nézni híveit. „A gyülekezet megmozdul, János bácsi ültéből fölrezen, tátja a száját ő is, mintha együtt énekelne a többiekkel. Ez jó most felségesen, az ember kinyújtóztatja magát. De jaj! Most újra a pap szónokol, künn áll az úrasztala előtt, mennyit kell beszélnie egy papnak s mennyit kell hallgatniok a híveknek! Szeretik a papok azt a sok beszédet? A hívek nem túlságosan a hallgatást, azt már nem lehet mondan. De mivel is telnék az idő a templomban, ha a pap nem mondana valamit? Mindig énekelni sem lehet s ha az ember sokáig egy helyben ül csendesen, elálmosodik.” (Balázs F. 1936a: 60.) Olyan könyvet írt Balázs Ferenc, amelyet az aranyosszékiek is magukénak éreztek és éreznek, azonosulni tudnak vele.

A szerzőnek a faluban tett megfigyeléseiből a regényben sajátos etnográfiai realitás áll össze.

A Mészkőn élő Balázs Ferenc a parókia udvaráról naponta szemtanúja a templom közelében lévő falu kútjánál zajló esti itatásnak. A zajos, majd hirtelen elnéptelenedő, elcsendesedő falu életképszerű motívuma a regényben ismételten visszatér. Ugyanilyen életkép készül a tavaszi sürgés-forgásról, a tavaszi szántásra igyekvő férfiakra, az ebéd utáni, árnyékban megejtett pihenésről. Kelemen Lőrincet a regény első napjának estéjén a faluban mindennapos vacsora, puliszka és kecsketej várja, mintahogy korábban a kurátor a faluban tartózkodó püspököt is ilyen vacsorával vendégelte meg. A falu sziklás határában máig népes kecskenyáj legeli a fűvet. Hosszasan elidőz a templom előtt gyülekező, az istentisztelet előtt a falu ügyeit megvitató férfiakkal, a húsvéti előkészületeknél. A közérdekű eseményeknek, rendelkezéseknek dobolás kíséretében való közzététele az aranyosszéki falvakban egészen az utóbbi időkig szokásban volt. A mészkői lelkész figyelmét nem kerüli el az sem, hogy hívei igyekezzenek új ruhadarabot ölteni magukra az úrvacsora vételére, a megszólaló harangszót kalapot levéve hallgatják. S amit maga is sokszor gyakorolhatott: „A pap kitette a kalapját a tornác fájára, a harangozó a toronyablakból észrevette a jelt, a két harangkötelet a két markába fogta. A kicsi az asszonyoknak szólott, a nagyobbik a férfiakkal zengett. A kapuk megnyíltak az egész faluban szerete, ünnepélyes, lassú léptekkel indult el a hívők serege a közös találkozásra.” (Balázs F. 1936a: 53.) A regényben a falusi mentalitás érzékeltetésére Balázs Ferenc döntőnek érzi a súlyos beteg gyermekhez, a betegséghez, a gyógyításhoz való hozzáállás bemutatását.

A helyi történelem, a helyi topográfia, a helyi életvilág olyan alakzatok, amelyek a *Zöld árvíz* eseményeit, kijelentéseit a helybeliek számára mint múltjukat, világukat, társadalmukat idézik meg. A kívülálló számára azonban ez a kvalitásuk nem létezik. Balázs Ferenc a regényesítésben a helyi toponímiát, olykor pedig a toponímia dekódolható kicserélését, a falu életéből szelektált események epikus keretbe szerkesztését, fiktív eseményeknek a falu életterébe telepítését alkalmazza. A regénybe épített események és személyek a falu emlékezete alapján máig azonosíthatók.

A regény ily módon a közösségi emlékezet externalizációjává vált, akárcsak a falu temetőjében található epigráfiai irodalom, a családi irattárakban felgyűlt oklevelek, levelezések, nekrológok, különböző feljegyzések.²⁴⁶ S ami számukra még kedvesebbé tette e történelmet, az az, hogy az általuk ismert, a nagyvilág által elismert papjuktól származik. Kelemen Lőrinc a Kövespadon keresztül gyalogol be Terebesre orvost hozni beteg unokaöccse számára. Sógora a Ciglából hoz tüzelőt családjá részére. Fekete Vince a Szőkemál szőlősei között enyeleg Verebes tanító lányával. A mészköiek ma is ugyanazon a kövek szaggatta úton járnak a falu központjától a temető irányába, amelyen a három fiatal, Vince, Klárka és András a szőlős felé indul. A regényben Mészkö Lekenyes, a közeli város, Torda Terebes, Kolozsvár Balavár, Aranyosgyéres Berkenyes, Sinfalva Berkes, Alsó- és Felsőszentmihály Sásd, a falu határában elfolyó Aranyos pedig Hevenyő néven szerepel. Máli néni, a lázas kisgyereket eredményesen gyógyító „öreg boszorkány” Jobbágy Máli néven közismert, kedves figurája volt Mészkönek. Pataki Domokos Bíró András, Gagyari Sándor Halmágyi Tamás, Kerekes József Kereki József névre hallgatott. Bálint Samu valódi neve Gálffy Balázs, a falu harangozója volt. A frissen a faluba került Gergely Dezső tanítót a helybeliek Zsigmond Ferencel, Balázs Ferenc tanító kollegájával, Mikó Imre Szabó Dezsővel azonosítja.²⁴⁷ A gyermekét villámütés folytán elveszítő Sebesi Dénesné tragédiáját a szájhagyomány is megőrizte fél évszázadon keresztül. Az asszony egyébként serénységéről kapta nevét Balázs Ferentől.²⁴⁸

Hasonlóan emlékezetes a regényt lezáró két tragédia, a veszett farkas garázdálkodása és a hirtelen hóolvadást követő áradás.²⁴⁹ Ezek részletezésébe aztán annyira belefeledkezik Balázs Ferenc, hogy a regény lezárásáig már nem is tér vissza az értelmiségi szereplők vívódására.

A regionális mítosz

Az 1980-as években alulírott a tordai Mihai Viteazul Líceum Balázs Ferenc önképzőkörének tanulóival terepmunkát kezdeményezett Balázs Ferenc emlékezetének kutatására. Ebben a keretben mintegy 15–20 aranyosszéki személy idézte fel em-

246 Az emlékezet mind a napi élettevékenységek, mind pedig a kommunikáció, a társadalmi viszonyok szempontjából alapvető szükséglet. Az emlékezés alapvető identitástermelő cselekvés. Minthogy a múlt annyiban létezik, amennyiben feleleveníthető, szemiotizálható, valójában nem ösztönszerű, hanem kulturális cselekvés. Az orális emlékezés technikája az emlékezet térhez (topográfiához) és időhöz (kronológiához) való kötése. A felejtés elleni védekezés az emlékezet externalizációja, írásban való kihelyezése, a későbbi értelmezés számára hozzáférhetővé tétele. (J. Assmann 1999: 23.)

Egy mészköi személy „írott környezetének” bemutatása: Keszeg 1998.

247 A szereplők azonosítását Jobbágy Miklóssal (sz. 1894) és Gálffy Eszterrel (sz. 1921) végeztem el. A regény topográfiáját Mikó Imre is megfigyeli (Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 24–25).

248 A névadás mint poétikai-stilisztikai alakzat vizsgálata a mesekutatás figyelmében álló kérdés volt. Irodalmából: Balázs–Barati–Wolosz 1989.

249 Ezen eseményeket a falu szülötte, a lelkész Nyitrai Mózes is megörökíti emlékiratában (Nyitrai 2001: 235–237).

lékeit. A *tartalomelemzés* (content analysis) módszere alapján az emlékekből a következő motívumokat sikerült azonosítani.²⁵⁰

A „szülőföld szerelmese”. A *szülőföld volt az élete Balázs Ferencnek. A népet akarta szolgálni minden körülmény között.* (Pálffy Miklós sz. kb. 1900; 1981)

A „nemzet napszámosa”, a „népnevelő”. *Szeretett minket s tanult is tőlünk, nemcsak mi tőle.* (Jobbágy Miklós sz. 1896; 1976–77) *Mikor Balázs Ferenc tiszteletes úr Mészköre jött, itt kapott egy elvadult, durva népet, akinek halvány sejtelve sem volt arról, hogy mit jelent haladó világban élni, vagy mit jelent csak gazdaságot, vagyont gyűjteni. Földet vásárolni, ökröt pucolni. Balázs Ferenc tiszteletes úrnak nagyon, de nagyon sok dolgába, fáradságába került, amíg szép szóval magához tudta egyengetni a népet.* (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) *Megtartotta az istentiszteletet, akkor a palástját felakasztotta a szegre, akkor aztán következett az elbeszélés, kultúrprogram, énekszám, vers, szavalat.* (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) *Mind télen, mind nyáron, vasárnap, mikor kiveret az eső a mezőről, hazakerültünk, ki hol lelte helyét. Hová mész? A pap udvarába. Hol voltál? A pap udvarában. Ott öregnek, fiatalnak, nőnek, gyermeknek, kicsinek, nagynak helye volt és mindenkinek megvolt a maga szórakozása.* (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) *Amég ő tudott egzisztálni, hogy na, gyűléseket tartott meg beszédeket, nagyon meglátszott azon a generáción, hogy Balázs Ferenc nevelte.* (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) *Egy kicsit úgy felvilágosította a népet s pláne minket ott, akiket tanított, hogy mit higgyünk, mit ne higgyünk, mi létezik, s mi nem létezik.* (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) *10–15 embert eszperántóra is tanított Balázs Ferenc. Sok mindennel foglalkozott még. Dalárdát, színjátszó csoportot vezetett.* (Jobbágy Miklós sz. 1896; 1976–77)

Az internacionalista. *Valóra akarta váltani azt, hogy az emberek ezen a földön békében, egyetértésben éljenek.* (Pálffy Miklós sz. kb. 1900; 1981) *Balázs Ferenc volt az, aki magához szelídített mind románt, mind magyart, szép szóval, tettel, mindig élen járt, elől járt. Bizonyította, amit elképzelt, megmagyarázta.* (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) *Közben aztán hívta oda a román gyermekeket. Ott nem volt különbség, hogy magyarok vagy románok, mindig azokat is (hívta), hogy na gyerekek ide játszani, együtt játszottunk.* (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

A demokrata. *Balázs Ferenc volt, akiket ismertem életemben, nagyobb embereket, a legelső, aki szegény és gazdag között különbséget, még ha akart volna se tudott volna tenni.* (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) *Mikor festették a tornyot, kérdezte, hogy milyen színű legyen. Mondták, hogy legyen piros, zöld, kék. Aztán úgy csinálta, hogy a négy felét különböző színre festette. Piros, kék, zöld, barna.* ((Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) *Ő nem nézte, hogy na, ez nagygazda, s menjek hozzá vendégbe, vagy avval tartsak, hanem felkarolta a szegényeket is. Nahát aztán volt egy pár nagygazda is, aki nem értett vele egyet.* (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

250 A zárójelben szereplő nevek utáni első évszám a születés, a második a beszélgetés évét jelzi.

A szamaritánus. Igaz ember volt, jószándékú, jószívű, olyan ember volt, hogy a legutolsó szegényember is elkérte volna az ingét, Balázs Ferenc odaadta volna. (Pálffy Miklós sz. 1926; 1983) Mindenkiel jól tett, senkit be nem csapott, nem igyekezett azon, hogy bosszút álljon, ha vele rosszat csináltak. Hanem mindig, hogy legyen jól, az ember nem kell haragudjon a másakra. Volt neki egy lova, Jancsinak hívták és volt neki egy szamara, Donki. A lónak az volt a szokása, hogy ahogy a papilaktól mentek ki a templom felé a meredeken, a ló megállott, nem akart menni. Aztán ő addig állt ott, amíg Jancsi megindult magától, rá nem ütött volna a világeért. Akkor az Aranyosból hordtuk a vizet, onnan ittunk annak idején. A szamarat közösen vették Zsigmond Ferencsel, a tanítóval. Ahogy a szamár hozta ki azon a hegyen, a hátán volt két kandér s úgy. S persze, hogy a tanítónak már nem volt türelme, hogy álljon s kérelje Donkit, hogy méltóztassék, s ráüött. S akkor Balázs Ferenc azt mondja, hogy né, kifizetem neked a szamarat, semmi közöd a szamárhoz. A tintó meg: – Mondd meg, hogy melyik fele az egyém, s azt ütöm. – Nem ütöd egyik felét se. S megkölykezett a kutya, Buksinak hívták, bevitték a konyhába, nehogy a kicsi kutyák megfázzanak. Így csinálták. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

A puritán. Egyszerű volt. Ő a saját külsejére nem adott semmit. Nagyon egyszerűen járt, ide Tordára is mikor jött be az ismeretterjesztő előadásra, abban az időben nem volt autójarat, ősszel olyan egyszerűen jött be, olyan sárosan, ahogy nagy sár volt este a sötétben jött be, megtartotta az előadást és este későn úgy ment haza, gyalog. (Székely Gizella sz. 1920; 1983) Ő is fótos csizmával ment a templomba. De a nép, hogy hogy mer úgy járni. (Halmágyi Mózesné Gálffy Ida sz. 1911; 1987) Hát tányérból is miből ettek. Cseréptányérok voltak. Hát, ugye, hogy régebb a pap cseréptányérból egyék! (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) (A kicsi házban) Hát aztán volt neki szegénynek deszkából ilyen priccyszerűség, akkor volt egy asztal, aztán szék is csak úgy deckából volt összetéve, aztán deckából egy szekrény. Nagyon primitív. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) S azt mondta, hogy mikor ötet a temetőbe eltemetik, a sírját a földdel egyenlővé tegyék, ne legyen sírhalom és a fejéhez kopjafát tegyenek. (Székely Gizella sz. 1920; 1983)

Az önfeláldozó. Ők is szegények voltak, de segínyt kaptak Amerikából, s azt mind rááldozta, deszkát vett, papírt vett, krétát, játékokat, a gyermekeknek s mindent. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) S ő akkor volt boldog, ha azt a dollárt nem cifra ruhára, hanem a mészköi nép építkezésének alapjául tudta odarakni. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977)

Az emberben rendületlenül bízó. Igen bízott a népben, a nép lement a pincébe, hogy töltsse be a szűrőbe a tejet, s akkor menjen haza. S a tiszteletes úr a lépcsőn kifelé megfogta az egyik öreget, hogy a tejet hozta vissza. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) Ő gondolta, hogy mint minden ember, becsületes, bízott benne... s így becsapták, hogy a végén erre is ráfizetett. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

A nagyvilági kapcsolatok kamatoztatója. Mi, akik ismertük, tudjuk róla azt is, hogy a földgömb minden sarkában, ahol csak járt, ismeretséget szerzett, az ismer-

retséget fenn is tartotta. Ha beteg volt, tudtukra adta, kért segítséget. Ha szükség volt valamire, a leggazdagabb rokonainak, nagynénjeinek, ismerőseinek, barátainak, mindenkinek siránkozott. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977)

A világiáró. Sokat, de sokat beszélt világ körüli útjáról. Sok, nagyon sok esetet elmondott. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) Nagyon sokat mesélt. Akkor aztán hozott különböző hangszereket, ahol járt, mindenholnan valamit. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

Az író. Verseket írt, mondhatom, éppen falusi verseket írt, amiket szavaltak. Az ő könyvei nagyobb fokú tudományos könyvek voltak. (Pálffy Miklós sz. 1926; 1983) A kicsi házban ő mind írt. Ő ott rengeteget írt, mutatta is nekem, csakhát persze, hogy én nem értettem, hogyhát ő most könyvet ír. És mindig ott a nyugágyán feküdt és mindig írt. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983)

A látnok. A világ országútját látom, rossz felé mennek az emberek, szokta mondani Balázs Ferenc. (Jobbágy Miklós sz. 1896; 1976–77)

Egyéb tulajdonságok. Gyors felfogású, nyílteszű, jól tájékozott ember volt. Sohasem nézte le a szegényeket, nem hódolt be a nagyok előtt. (Pálffy Miklós sz. 1926; 1983) Annyira magával tudta ragadni az embert, hogy nem tudott más felé figyelni, csak őreája. (Székely Gizella sz. 1920; 1983) És nagyon szépen énekelt. (Viski Erzsébet sz. 1918; 1983)

A tragikus sors. A nép aztán már úgy kezdett kiábrándulni, hogy hát mit akar a pap, hogy efféléket csinál. (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) Akkor nem ismerték el a tudását, nem értékelték úgy, mint holta után... Az ő eszméit nem értette meg az akkori nép. (Viski Erzsébet sz. 1918; 1983) Balázs Ferenc tiszteletes úrnak sok munkája sikerült, sok munkáját be is fejezte, de sok munkája félbemaradt a betegsége miatt. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) Két ellentét között harcolt, dolgozott, amiért neki szenvedése is volt. (Pálffy Miklós sz. kb. 1900; 1981)

Utóélete. Hogy milyen temetése vót! Gyönyörű vót s szomorú is vót. Harangoztak Tordán, Szentmihályon, mindenhol. Hat fehér ökör vót befogva. A lányok fehérbe öltöztek, fekete szalag le a vállaktó. A fiúk csizma, priccse nadrág, lájbi, fehér ing, kalap s fehér szalag. A templomban ravatalozták fel, őrség állt a koporsó mellett. (Halmágyi Mózesné Gálffy Ida sz. 1911; 1987) [A fiatalok nevében tetszett búcsúzni tőle?] Igen, de csak arra emlékszem, hogy „Minket mindig megértő lelkésziünk sírja mellett mi is búcsúzunk földi poraitól. Testedet legyőzte a halál, de a te ifjú lelked mindnyájunkban ezután is élni fog.” (Fülöp Ferencné Gálffy Rózsika sz. 1921; 1983) Ó, hányszor kiszedtük volna már a mi Balázs Ferencünket tíz körömmel onnan, ahol van. (Gálffy Eszter sz. 1921; 1977) Nincs elfelejtve Balázs Ferenc. Mi, az idősebbek sokat emlegetjük, s a fiatalok is elolvassák a könyveit. Most is meg vót tartva az 50 éves évfordulója. A tiszteletes úr szépen prédikált, énekeltek egyházi énekeket s utána a Kék nefelejcs. Nagyon sokan vótunk. Ez vót az ő nótája, a Kék nefelejcs. Ezt minden világitáskor élénkeklük. (Halmágyi Mózesné Gálffy Ida sz. 1911; 1987)

Aranyosszék lakóinak emlékezetében Balázs Ferenc alakjába beépültek mindazok az értékek, amelyek a 20. század során váltak fontossá és meghatározóvá. Mivel magyarázható a mítoszteremtő gesztus?

Balázs Ferenc olyankor került Aranyosszékre, amikor a vidék az átmenet válságában, tanácsstalanságában és távlattalanságában feneklett meg. A korábbi bejáratott életforma, értékrend fellazult, a történelmi, gazdasági, kulturális konjunktúra nem kínált egyértelmű modellt a falunak.

Az ipar megjelenése, előretörése a földművelő társadalom elé is új mércét állított. Az új technológiák és gépek a hagyományos munkaeszközök és munkavégzés hatékonyságát tudatosították. A falunak árutermelővé kellett válnia, ami a technológiák alkalmazását, a szövetkezés, az értékesítés új formáinak érvényesítését feltételezte. A Balázs Ferenc által kezdeményezett Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet a dilemmák megoldására vállalkozott. A gazdák által közösen megvásárolt felszerelés, a terményeknek a szövetkezet Tordán nyitott üzletében történő kiárúsítása a külső vállalkozóknak való kiszolgáltatottságot előzte/előzte volna meg. Falufejlesztési terve az első évre a jégbiztosítást, a gazdaköri vető- és cséplőgép megvásárlását, a tejszövetkezet beindítását, gyümölcsfák ültetését, nemesített vetőmagvak beszerzését, a szójabab meghonosítását, vízvezeték lefektetését, téli tanfolyamot, dalárda, nőszövetség és ifjúsági egyesület szervezését. Második évre maradt az öntözéses gazdálkodás meghonosítása, a gyümölcsfeldolgozás beindítása, a templom- és papilaképítés, az eszperantó tanfolyam indítása, iskolakönyvtár felállítása, a villamosítás. A harmadik év tervei között szerepelt a nyerscukorgyártás, hitelszövetkezet felállítása, a gazdaköri sertéstenyésztés, a traktorvásárlás, a kenderfonás és -feldolgozás felújítása. A negyedik évre gazdasági szakértő, vidéki orvosszakértő alkalmazását, kultúrház, téli fürdőház, gazdasági műhelyek építését tervezte.

A piacgazdaságra való áttérés a faluközpontú szemlélet, kultúra végét is jelentette. A nagyvilággal való lépéstartás új életformát, új információhálózatot, kulturális gyakorlatot tett szükségessé. Balázs Ferenc a „kerek világ” bejárása után költözött Mészkőre. Környezetének új gazdálkodási, élet-, gondolkodási, művelődési paradigmákat kínált (cséplőgép, vetőgép, gyümölcsfa-permetező vásárlása, műtrágya használata, fajbaromfi-tenyésztés, háziipar, tejszövetkezet; a templom restaurálása, iskolabővítés; nőszövetség, ifjúsági egyesület, népiskola, iskolakönyvtár, eszperantó kurzus, filmvetítés stb.). S mindezt túlzás nélkül, a falu, a táj sajátosságainak tudatosításával, megőrzésével együtt.

Az új értelmiségi típus, a „népnevelő”, a „faluapostol” a korszak tudatosan megalkotott eszménye volt. Ezt az eszményt találjuk meg többek között Móricz Zsigmond *A fáklya*, Makkai Sándor *Holttenger* című regényében. Maga Balázs Ferenc is tudatosan tendált az eszmény felé, kerülte a hagyományos szerepbe való beilleszkedést. *A rög alatt*ban írja a következőket: „Lelkész vagyok: egy kicsit pap, nagyobb részt próféta. Teljesítenem kell emberi kötelességemet, amiért az egyházközség megválasztott és fizet. [...] A palástomat magamra öltöm: pap vagyok. De elsősorban próféta! Szólok az igazságot, hirdetem az igazibb, teljesebb, istenibb élet szükségességét, akár élvezik a hívek beszédeimet, akár nem. Lennem kell a falu élő lelkiismerete, a jóság fölmutatója, a gyarlóság ostromozója. [...] Vezetnem kell népemet élete minden fordulataiban az isteni magasságok felé. Bele kell avatkoznom gazdálkodásába,

pénzköltésébe, építkezéseibe, ruházkodásába, szabad idejének fölhasználásába. Szépséget, szeretetet, megértést nemcsak prédikálnom, megvalósítanom is kell a lehetőségek határán belül...” (Balázs F. 1936b/1998: 190–191.)

A papi szerep hagyományos és Balázs Ferenc-i megélése közötti diszkrepancia értelmezésére nem különleges indíttatásból vállalkozott a vidék. Balázs Ferenc életükbe szólt bele, az értelmezést elodázhatalanná, megkerülhetetlenné téve. Az ítélezést továbbá egyirányúan befolyásolta a nagyvilág visszajelzése, Balázs Ferenc vállalkozásának pozitív fogadtatása. Már Balázs Ferenc életében tudatosodott a faluban, hogy kivételes esemény részese.

A mitikus dimenzió elfogadására, kitöltésére való törekvés már a temetési ceremónia külsőségeiben is megnyilvánult. A hatökrös szekér, a díszőrség, a koszorúk és a szertartásban asszisztálók nagy száma a reális dimenzióból való kimozdulást jelezte.

A mítosz megteremtésére, fenntartására külső hatások és rájátszottak. A sajtóban megjelent nekrológok, méltatások, a sír zárandokhellyé válása, a megemlékezések fokozták, éltették a Balázs Ferenc-kultuszt. Érdemes idézni a 29 éves naplóíró Viski Erzsébet feljegyzését „az 1947. aug. 1–6. között Kövenden, Torockón, Torockószentgyörgyön tartott unitárius ifjúsági konferenciáról”: „Pálffy Miklós *Balázs Ferenc népfőiskola* címen ismerteti az iskola célját és azt a sok viszontagságot, amin keresztül ment Balázs Ferenc, míg megvalósította álmát, megnyithatta kapuit az iskola. Könnyekig megható volt az előadása. Az az emberfeletti szenvedés, sok-sok megaláztatás, amiben része volt, nemcsak hívei, de egyházunk vezetősége részéről is ennek a lánglelkű lelkésznek. Az a kálvária, amit végigjárt a mészki pappá való kinevezésétől egészen a haláláig, kevés ember szerette, de annál több volt az ellensége. Mint minden nagy embert, őt is halála után tudta méltányolni, nemcsak a nagyközönség, de az egyházunk is...”

A hozzászólások során felmerült az örök megoldhatatlan kérdés, miért csak halála után értékeljük Balázs Ferencet. Ez minden újtónak az átka, aki valamit, szépet, jobbat akart régi dolgoknál, azt nem tudják az életében becsülni az emberek.”

A visszaemlékezéseket hallgatva győződhattunk meg arról, hogy a falu még ma is „alulnézetből”, az emlékek prizmáján át szemléli Balázs Ferencet. Életformája, magatartása volt az ütközési felület, amelynek rezdülései, visszhangjai máig vibrálnak. Eredménytelennek bizonyult minden rákérdezés előadásaira, írásaira. Ez bizonyítja, hogy a mítosz nem felülről vetül Aranyosszék tudatába. A ragaszkodás jele az is, hogy az egyik mészki lakás „kultikus” sarkában az ősök, közeli hozzátartozók fényképei között főhely illeti meg a Balázs Ferencét.

A kulturális emlékezet megkonstruálása

A mítosz létrejöttét a hagyományos világkép és életforma és a mítosz referense által felkínált modell közötti távolság magyarázza. A referens élete, cselekvései és vélekedései részben vagy teljesen „deviáns” jellegűek (származása ismeretlen, be-

járta a világot, művelt, vegetáriánus, elűt a lelkészekről stb.). A személy ezáltal besorolhatatlan a társadalom valamelyik rétegébe. A mítosz, referenciájának szokatlan habitusát véve alapul, az ellentéteket oldja fel, hidalja át. Balázs Ferenc egyformán közelíthető meg értelmiségi és paraszt, szegény és gazdag, román és magyar, önző és önfeláldozó, sikerember és megnemértett, lekezelő és bizalmas, szűklátókörű és művelt stb. számára.

Azok körében, akik nem tudtak követőivé válni, Balázs Ferencről negatív mítosz is élt. Eszerint papnak „moszkvai”, gazdának hozzánemértő, úrnak szegény, szegénynek művelt volt. Idő múltával azonban, a turisták, a nagyvilág érdeklődése hatására ez a mítosz visszaszorult, nem öröklődött tovább.

A mítosz a hagyományos kultúrában a priori konstrukcióként működik, a kultúra normáit és finalitását összegezi. Az új mítosz paradigmái ugyanazok, a valóság és ideál kettős tengelyére vetíthető rá. Az előzményektől szemantikai aktualizáltsága és (földrajzi és társadalmi) érvényességi körének beszűkülése különbözteti meg. Azonban a korábbi eszményekből is magába szervez univerzális elemeket. A mítosz mindig egy adott térben bír relevanciával, az idő múlásával pedig expanziója, vagy épp ellenkezőleg, visszaszorulása figyelhető meg.

Balázs Ferenc emlékezete legelőbbben – a kommunikatív emlékezet formájában – Balázs Ferenc életének helyszínén, Mészkon, a szövetkezeti mozgalom másik központjában, Kövenden, és a szomszédos aranyosszéki falvakban élt. Sírja, az általa felújított templom, a lelkészi lakás, a temetése után a felesége által szétosztott használati eszközeik, bútoraik, könyvei, a fényképek nap mint nap kiválthatták, elindíthatták az emlékezést. Éltek azok a hívei, ismerősei, akik számára tanítása, magatartása meghatározó, vagy legalábbis emlékezetes maradt. Az általa kezdeményezett és szervezett gazdaköri, nőszövetségi és ifjúsági összejöveteleken elsajátított ismeretek, az általa a gazdálkodásban bevezetett modernizációs kezdeményezések (műtrágya használata, fájálatok szaporítása), a falu nyilvános terében végrehajtott változtatások (az utcák fásítása) a mindennapi élet szintjén reprodukálták emlékét. A halottaknapon a temetőben egybegyűltek minden évben eléneklik Balázs Ferenc kedvenc nótáját. Mészközi lakások falán néhol rájárat téve máig őrzik a fényképét.

Az alsó- és felsőszentmihályi parasztíró, Pálffy Miklós megalapította a Balázs Ferenc Népfőiskolát. Balázs Ferencről *Útépítők* címmel színművet írt, amelyet Tordán mutattak be.

A diktatúra éveit kultusza két intézményben állandósult. A közeli Torda magyar tagozattal rendelkező kollégiumának önképző, majd irodalmi köre 1973-ban Balázs Ferenc nevét öltötte fel. Rendszeresen került sor a névadó életművének és életpályájának népszerűsítésére. A tordai Bágyoni Szabó István versciklusban, Vársárhelyi Géza pedig drámában öröközte meg alakját. A kolozsvári unitárius teológiai intézet a hajdani teológiai hallgató és lelkész emlékének ápolását vállalta fel. A könyvkiadás több évtized után szólaltatta meg újra Balázs Ferencet. 1973-ban bukkant fel és látott napvilágot ifjúkori szerelméhez írott meséinek gyűjteménye (Balázs F. 1973), 1975-ben útiélményeinek rövidített újrakiadása. A kolozsvári tu-

dományegyetemen két szakdolgozat készült Balázs Ferencről.²⁵¹ Hosszú, tragikus mozzanatokkal tele idő után elkészült életpályájának és életművének első feldolgozása (Mikó–Kicsi–Horváth 1983).

Az 1989-es események után a Balázs Ferenc-kultusz történetében is fordulópontot képeznek. Az intézményekbe izolált és ellenőrzés alatt tartott kultusz áttevődik a nyilvános térbe, szervezése több intézmény összefogásával történik. Az 1990-es évben újrainduló regionális sajtó folyamatosan közöl kommemoratív írásokat (Keszeg 1990, 1991b). Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, az Unitárius Teológiai Intézet ismételten emlékünnepeket szervezett. Ezek egyidőben célozták meg az erdélyi értelmiségi réteget (a szépirodalom kedvelőit, a napisajtó művelőit és olvasóit, a teológus társadalmat) és az aranyosszéki lokális társadalmat. Az előadások füzetekben közzétéve váltak olvashatóvá (Hatházy szerk. 1997, Sztranyiczky szerk. 2001). Megemlékezési szertartás keretében 1997-ben helyezték el mellszobrát, ifj. Starmüller Géza alkotását a mészköi templom udvarán. 2008-ban Lakiteleken emeltek szobrot (Szabó Imrefia Béla alkotása). Balázs Ferenc nevét vette fel az Oktatási Tanácsadó Központ. Művei újabb kiadásban kerültek az olvasók elé. 2002-ben egy fordításkötet nyújtott betekintést Balázs Ferenc és felesége, Christine Frederiksen levelezésébe (Balázs F. 2002), s szintén ebben az évben elkészült Christine Morgannak a Mészkon töltött éveket megjelenítő emlékirata fordítása (Morgan 2002). Cseke Péter a romániai magyar szociográfiai irodalom megteremtőjére hívta fel a figyelmet (Cseke 2007).

251 Jancsó Elemér irányításával Rezi Irén írt szakdolgozatot 1953-ban, Jancsó Elemér irányításával pedig Gazda Klára 1967-ben. A dolgozatok a BBTE Bölcsészkarának könyvtára őrzi.

Recenzió

Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. 320 p. Jakab Albert Zsolt: *Ez a kő letéttett. Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. 512 p.²⁵²

Jakab Albert Zsolt 2011-ben *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* címmel nyújtotta be doktori disszertációját az ELTE-n. Átdolgozott változata 2012-ben látott világot a Kriza János Néprajzi Társaság és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet gondozásában, két önálló kötetben.

A Kolozsvár társadalma kulturális emlékezetét elemző monográfia 8 fejezetre tagolódik. A bevezető fejezet meghatározza az elvégzett kutatás tárgyát és célját. A szerző Kolozsvár társadalmának 1440–2012 közötti emlékállítási és emlékezési gyakorlatát, habitusát tárja fel, elemzi és értelmezi. A második fejezet az elemzésben kulcsszerepet játszó, a disszertáció szemléletét jelző, tehát funkcionális terminológiát tekinti át. A három terminus a társadalmi konszenzusokat megnevező közös tudás, közös jelentés, kulturális jelentés, az eseményként meghatározott kultúra, valamint a társadalmi emlékezet és az ennek szemantikai mezejébe tartozó további fogalmak. A harmadik, mintegy 50 lapos fejezet a témának a disszertációban alkalmazott szakirodalmát foglalja össze. Az áttekintésbe beemelt – s az elemzésben alkalmazott – szakirodalmi tételek a társadalom és közösség, az emlékezet, emlékezési szertartások, a történetiség rendjei és a társadalmi diskurzus (narratívák, reprezentációk, műfajok) jelentésmezejébe integrálódnak. A fejezet második alfejezete a kiválasztott szakirodalmat foglalja össze. Ezt követi a kutatás leíró szempontú bemutatása, azaz a város történetének és társadalmának ismertetése, a kutatás módszereinek, valamint a forráscsoportok és az adatbázis bemutatása. A monográfia súlypontja a 91–266. lapokon két fejezetben olvasható elemzés, hét alfejezetre – a várostörténet hét korszakára – bontva. Az egyes alfejezetek analitikus jellegűek, azonos szempontokat követnek. A hetedik fejezet érdekes és hasznos kitérő: esetelemzés formájában mutatja be az 1848–1849-es szabadságharcnak való emlékállítás történetét, az emlékállítás tér-idő-társadalom-jelentés vonatkozásait. Az elemzés mindenik alfejezete a következtetések összefoglalásával zárul.

252 Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. 320 p. Jakab Albert Zsolt: *Ez a kő letéttett. Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012. 512 p. *Ethnographia* 123. (2012) 3. 301–306.

A könyv utolsó, nyolcadik fejezete a részkövetkeztetések összegzésére vállalkozik, hat pontban szögezi le a disszertáció téziseit.

Az irodalom. A 320 lapos könyvben 24 lapot tesz ki az elemzésben felhasznált és hivatkozott művek és további 13 lapot az adatgyűjtésben felhasznált források jegyzéke. Minden kutatásban nagy kihívás egy kutatási témához adekvát szakirodalom összegyűjtése és alkalmazása. Úgy, hogy a választott kutatás új következtetésekkel lépje túl a kutatási előzményeket. Tekintve, hogy alapkutatás esetében szinte az adatgyűjtéshez mérhető a szakirodalom-keresés fontossága, az elméleti és a fogalmi háló megkonstruálására, ezért érdemes ezt a 23 lapot is figyelmesen végigolvasni. Jakab Albert Zsolt több tudományterületről gyűjti össze az elemzésben funkcionális szakirodalmat. A Benedict Andersonnal kezdődő és Zempléni Andrással záruló jegyzékben az antropológia, a történettudomány és helytörténet, a szociológia és a kultúra-, ezen belül a művészettörténet és műemlékkutatás, a diskurzus- és a reprezentációelmélet alapvető művei találkoznak össze. Keresőszavak segítségével az ábécérendbe sorakoztatott jegyzék a következőképpen rendezhető át: közösség- és communitas (Anderson), térkonstruálás, lokalitás, régió, mentális tér, térfoglalás (Appadurai, Keményfi Róbert, Lefebvre, Low), város (Sonkoly Gábor, Walter), nacionalizmus, konfliktusok (Brubaker, Feischmidt Margit, Niedermüller Péter), interkulturális kommunikáció (Cerclet), kronotoposzok, időhatárok, korszakok, az idő szociológiája (Bahtyin, Bergmann, Braudel, Gell), a történelem mint narratív alakzat (Bensa, Bloch, Boia, Burke, Czoch Gábor, Fabre, Gyáni Gábor, Hartog, Kósa László, Lévi-Staruss, Mitu, White), emlékezési gyakorlatok és stratégiák (J. Assmann, Baddeley, Bartlett, Bloch, Finkelstein, Halbwachs, Hoppál Mihály, Nora, Pléh Csaba, Rowlands, Samuel), írás (Tóth István György), az ünnepelés mint társadalmi cselekvés, kommemoráció (Bodó Julianna, Bourdieu, Connerton, A. van Gennepe, J. Gillis, Stewart), kultusz (Fejős Zoltán, Gagy József), nyilvánosság (Habermas), hagyomány és patrimonizáció (Chastel, Hobsbawm, Shils), szimbolizáció, reprezentáció, diskurzus (Douglas, Eliade, Foucault, Gal), beszédműfajok, szövegtipológia (Bahtyin, Balázs Géza, Voigt Vilmos), forráskutatás és -kritika (Barna Gábor). Jakab Albert Zsolt tájékozódásának elfogulatlanságára vall, hogy egyaránt módszertani pilléreként használja a társadalomtudományok elméletalkotó klasszikusait (Bourdieu, Eliade, Foucault, Habermas, Lévi-Strauss) és az utóbbi évek esetelemzéseit. A patrimonizációs és emlékezésstratégiák magyar esetelemzéseivel közül több elemzési modellt emel ki (Barna Gábor, Bíró Zoltán–Bodó Julianna, Feischmidt Margit, Fejős Zoltán, Juhász Ilona, Kovács Ákos, Pozsony Ferenc, Szabó Levente, Zempléni András, Keményfi Róbert).

Jakab Albert Zsolt kutatása egy új diszciplína, az emlékezetkutatás területén helyezhető el. Egyik előzménye a 19–20. század fordulójának pozitivisták történelemírása és művészettörténete, amely előszeretettel regisztrálta az erdélyi római kori, a honfoglalás utáni, vármegyei egyházi és civil építési feliratokat. Másfelől, a 19. század végétől a 20. század közepéig bontakozott ki intenzíven (később szórva-nyosan) a magyar paraszti szájhagyományban megőrződött történeti mondák gyűj-

tése és értelmezése. Ez utóbbi kutatási paradigma a paraszti történelemszemlélet és történelmi emlékezet általános jellemzőinek és tartalmi elemeinek azonosításával zárult le. A 20. század közepétől, majd fokozottabban az 1990-es évektől bontakozott ki az a történelemantropológiai irányzat, amely az idő kognitív érzékelésére, korszakolására, a szimbolizáció és narrativizálás eljárásaira és alakzataira, a múlt szociális birtokbavételére és használatára figyelt. Rendre a figyelem középpontjába állította az időtartamokat (Braudel 1958), a múlthoz, a történelemi időhöz való viszonyulás típusait (Lévi-Strauss 1987/1952), a korszak retorikáját (Marquard 2001), a történetiség rendjeit (Hartog 2003), a történelem háziasításának elméletét (Fabre dir. 2000), a rólunk szóló történelem elméletét (Bensa–Fabre dir. 2001). Pierre Nora csoportjának több tagja követte nyomon a 18–19. századi francia államtörténetírás forrásait és műhelymunkálatait. (A kérdés magyar vonatkozásai Gyáni Gábor munkásságában tűnnek fel.) Ezzel egyidőben erősödött fel az emlékezetkutatás (J. Assmann 1992), valamint az emlékezés rituális és társadalmi kereteinek vizsgálata (Hobsbawm 1983, Connerton 1991). Jakab Albert Zsoltnak mindezt az irodalmat sikerül úgy szinkronba hoznia, hogy az elméletek közötti távolságok ellenére kutatást tudjon rá építeni. S itt ismétljük meg, hogy organikusan épít arra a magyar folklorisztikai hagyományra, amely egy évszázadon keresztül a magyar paraszti történeti tudatot és emlékezetet orális források alapján ragadta meg (Kőváry László, Orbán Balázs, Ortutay Gyula, Bálint Sándor, Ferenczi Imre, Dégh Linda, Katona Imre, Dobos Ilona, Kósa László, Bosnyák Sándor, Magyar Zoltán és Landgraf Ildikó; Dégh Linda 1947, Bartha Elek–Keményfi Róbert–Marinka Melinda szerk. 2009, Szemerkényi Ágnes szerk. 2007, Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos szerk. 2008).

A történelmi tudat a városokban jelenik meg – írta Edouard Pommier, Pierre Nora munkatársa. A jelen munka is ennek folyamatát kívánja feltárni. Szándéka világos, releváns. Azt követi nyomon, hogy a 15. század közepétől Kolozsváron hogyan statuálódik és történik az emlékezés, s milyen emlékezeti tartalmak megörökítésére és elevenen tartására vállalkozik. Vagy, újrafogalmazva – annak veszélyét is vállalva, hogy közben elvész az előbbi kérdés egyik része –, hogyan popularizálódik és patrimonizálódik (domesztikálódik) Kolozsvárt a történelem.

A terepmunka, az adatbázis. Jakab Albert Zsolt az utóbbi 10 év során a várost járva gyűjtötte össze a jelenben funkcionális vagy lappangó emléktábla szövegeket. A terepmunka egyik tapasztalata volt az a megfigyelés, hogy az emlékezéskultúra egyik stratégiája – az emlékezet kihelyezése mellett – az emlékjelek eltüntetése, átalakítása. Ezért a források feltárásába két további szempontot kellett bevonni. Az egyik az eltűnt emléktáblák írott forrás alapján való azonosítása. A másik pedig az emléktáblák történetének rekonstruálása. Ez tette szükségessé a mintegy 200 tételre rúgó történeti, helytörténeti, művészettörténeti, turisztikai munka, emlékirat, monográfia, tanulmány, újságcikk kutatásba való bevonását. (A gazdag irodalomban jelen van Asztalos Lajos, Balogh Jolán, Biró József, Debreczeni László, Entz Géza, Gaal György, Herepei János, Jakab Elek, Kelemen Lajos, Kiss András, Kovács András, Sas Péter.)

Az elemzés adatbázisába 1440-től máig (2012) a városban elhelyezett (azonosított) 768 emlékjel felirata és leírása került. A leírásban érvényesített szempontok: az emlékjel szövege; a szöveg magyar nyelvű fordítása; az állítás időpontja; helye; az emléktábla sorsára, a feliratban szereplő tényekre vonatkozó megjegyzések; az emléktáblára utaló szakirodalom. A leírásokhoz 702 esetben sikerült a feliratról készült fényképfelvételt mellékelni.

A feliratirodalom (epigrafika) (Bausinger, Balázs Géza, Voigt Vilmos) nyomán a szerző *emlékanyagnak* tekinti az *emléktáblák és emléktáblaszerű tárgyak* feliratait. Emléktáblának minősülnek az eredetileg emlékállítás céljából készült és elhelyezett táblák (*hagyományos emléktábla*), a gyakorlati célból előállított, feliratozott, utólag emlékeztető funkciót öltő tárgyfelületek (*funkcionális emléktábla*), a sajátos formában kivitelezett emlékeztető feliratok (*egyedi emléktábla*), a felirattal ellátott objektumok (pl. feliratozott oszlopok, szobrok). A feliratot hordozó tárgyak típusa szerint az emlékszöveg (nyilvánosság számára készült) sírfelirat, ajtófelirat, ablakfelirat, kapufelirat, szoborfelirat, szalagfelirat és egyéb emlékeztető felirat (névtábla). Az emlékszövegek tartalmi motívumai: a (lakóház, kastély, templom és templomtorony, iskola, kórház, gazdasági épület, védmű, híd) építésének éve és körülménye, a restaurálás éve és körülménye, (intézmény, céh és társaság, szerkesztőség, szervezet) alapításának, létrehozásának, működésének körülménye, személyiségek életpályájának eseménye (születéshelye és -ideje, lakhelye, tartózkodási helye, tette, halála), társadalmi-politikai esemény (csata, háború, forradalom, mozgalom, értekezlet, konvenció aláírása, deportálás), természeti katasztrófa (tűzvész), egyéb (háztörténet, adományozás). Az emléktáblát állítók magánszemélyek és csoportok (intézmények, egyesületek, egyház, katonaság). Az emlékszövegek különböző nyelven íródtak (latin, magyar, román, német, héber, orosz; egy-, két- vagy többnyelvű feliratok). Az adattárba nem kerültek be a pusztán privát célú feliratok (sírfeliratok), a felirat nélküli emléktárgyak (emlékoszlopok), sem az efemer természetű feliratok (graffiti).

Az elemzés. Az elemzés során Jakab Albert Zsolt két módszert alkalmaz. Az egyik a tartalomelemzés módszere, amelynek eredményeit a kvantitatív módszer teszi szemléletesebbé. Ennek a módszernek a segítségével a szerző korszakokat határol el egymástól, azonosítja a korszakokon belüli emlékezet tartalmait, a város terének az emlékezet kihelyezésére alkalmas helyeit, az emlékekbe foglalt időtartamokat, az emlékezők társadalmi hovatartozását. A másik módszer a kontextuselemzés. Ez a módszer egyidőben szolgálja a forrásokkal szembeni, szükséges kritikai attitűd érvényesülését, akárcsak az emlékállítás és az emléktábla eltávolítása körülményeinek rekonstruálását. A kontextuselemzés tárja fel az emlékállítás esemény-jellegét, az idő megörökítése, a múlt (fel)használása gesztusában rejlő megalapozó és versengő identitásokat, társadalmi, felekezeti, etnikai, politikai diskurzusokat és konfliktusokat.

Az adatbázisba bekerült első (1440) és utolsó (2012) emlékszöveg közötti 572 év (fél évezrednél hosszabb idő) az a hosszú időtartam, amely meggyőzően bizonyítja,

hogy a vizsgált társadalomban megjelent, állandósult, ritualizálódott az emlékezés mint kulturális gyakorlat. A jelzett időszakból azonosított 768 emlékállítás az 572 év során évi 1,34-es átlagot mutat. A „történelem láza” (Bensa), a „prezentizmus” (Hartog) fokozódására vall mind a korábbi emléktáblák körüli harcok gyakoribbá válása, mind az emlékállítások számának emelkedése. Korszakonként az adatok a következők: 1440–1799 között 188, tehát évi 0,52 emlékállítás; 1800–1867 között 46, évi 0,68 emlékállítás; 1867–1918 között 84, évi 1,64 emlékállítás; 1918–1940 között 39, évi 1,77 emlékállítás; 1940–1944 között 17, évi 4,25 emlékállítás; a háborút követő időszakban, 1945–1989 között (1945–1948: 19; 1948–1965: 54; 1965–1989: 81) 154, évi 3,5 emlékállítás; 1990–2004 között 177, évi 12,64 emlékállítás. Jóval nehezebb, bár nem lehetetlen az emlékezés-kultúra dinamikáját biztosító másik kulturális gesztus, a „felejtés művészete” és az emlékezés elleni agresszió rekonstrukciója. A szerző a „felejtés ritualizálódása” fogalommal nevezi meg ezt a kulturális gesztust. Az emléktábla eltávolítás (eltüntetés vagy áthelyezés) száma az idők folyamán a következőképpen alakult: 1440–1799 között 8, azaz évi 0,02 eltávolítás; 1800–1867 között 28 (ezek nagy része a múzeumba került), azaz 0,41 eltávolítás; 1867–1918 között 42 (ezek nagy része a múzeumba került), évi 0,82 eltávolítás; 1918–1940 között 36 (az új hatalom által eltávolításra ítélt emléktáblák), évi 1,63 eltávolítás; 1940–1944 között 10 (az új hatalom által eltávolításra ítélt emléktáblák), évi 2,5 eltávolítás; 1945–1989 között 48 (az új hatalom által eltávolításra ítélt emléktáblák), évi 1,09 eltávolítás; 1990–2004 között 36 (a kommunista és magyar emlékjelek elbontása), évi 2,57 eltávolítás; 2004–2012 között 14, évi 1,75 eltávolítás. Azaz, mind az emlékállítás, mind az emlékjelek eltávolítás száma korról korra (általában 50% közeli) fokozódó mértéket mutat. Egy korszakon belül az emlékállítások száma (általában 10–40%-kal) nagyobb az eltávolítások számánál. S amennyiben az emlékállítás és -eltávolítás számát együtt tartjuk a „történelmi láz” mutatójának, akkor a következő számokhoz jutunk: 1440–1799 között 196 emlékezési (állításai és távolítási) akció, azaz évi 0,54 esemény; 1800–1867 között 74 akció, évi 1,1 esemény; 1867–1918 között 126 akció, évi 2,47 esemény; 1918–1940 között 75 akció, évi 3,4 esemény; 1940–1944 között 27 akció, évi 6,75 esemény; 1945–1989 között 202 akció, évi 4,59 esemény; 1990–2004 között 213 akció, évi 15,21 esemény.

A műfajgenealógia klasszikus megállapítása az, hogy egy médium, egy új műfaj megjelenése több meglévő kifejezési forma affinitása alapján történik. Illetve, egy műfajnak a populáris kultúrába való alászállása a műfaj leegyszerűsödését, sematizálódását hozza magával (Adorno). A fél évezred emlékszővegeit olvasva evidenssé válik, hogy a 15. századtól a nyilvános térbe kihelyezett emlékszőveg enyhén érintkezik az ókorból a középkorra áttetődött irodalmi epigráfiával (gnómius, epigramma, szentencia irodalom), a későbbi keletkezésű emblémával (pl. a Szent Mihály katedrális 1444 előtről származó bejárati felirata, a Wolphard–Kakas-ház homlokzati ablakkeretén 1534-ből, kandallóján az 1550–1600 közötti időszakból, a ferences templom ablakkerete fölött 1557-ből, a Kossuth utca 32. szám alatti ház ajtókeretén 1559-ből, a Püspöky-ház homlokzatán 1571-ből származó felirat, a Mátyás király utca 4. szám alatti kapu felirata 1606-ból stb.). Szintén gyakorinak ne-

vezhető a bibliából, ritkábban a klasszikus költészetből kölcsönzött idézet (a Középkapu felirata 1449-ből, a Wolphard–Kakas-ház homlokzati ablakkeretén 1534-ben, Püspöky-ház ajtókeretén 1541-ben, a Basta-ház ablakkeretén 1553-ben, a Deák Ferenc utca 22. szám alatti ház kapukeretén az 1560–1580 közötti időszakban elhelyezett felirat stb.). Ezekkel (a korszak szép- és vallásos irodalmában intenzíven művelt) irodalmi hagyományokkal párhuzamosan az emléktáblákon teret hódít a tárgyilagos, szűkszavú tényközlés.

A 19. század első felétől az emléktáblákon a biblikus-mitologikus nyelvezet visszaszorul, a feliratok azonban bőbeszédűek, terjengősek, választékosan fogalmazottak. Habár a verses epitáfia korábról ered, s a 18. századtól jelentős „alkalmazott” költészet bontakozik ki (verses sírfelirat, később verses tárgyfeliratok), a kolozsvári emléktáblaszövegek ettől függetlenül fogalmazódnak meg. A 19. század végén az emlékszövegek láthatóan megállapodottak lesznek: terjedelmük, nyelvezetük kiegyensúlyozott (nem túl rövidек, de nem is terjedelmesek, nem díszítettek, de választékosan fogalmazottak), információval telítettek, a múltról explicit és koherens üzenetet forgalmaznak.

Az emlékszövegek formai-retorikai-nyelvi letisztulása azzal is magyarázható, hogy a 19. században kitermelődik az emlékezési gyakorlatot irányító elit. Az eddig többnyire a (polgári, egyházi) tulajdonjoggal összekapcsolódó emlékezésstratégia jelentősen megváltozik: a múlt birtokbavétele és kihelyezése közösségi érdekekkel, identitásokkal társul, s a város egész terét érinti. (A terek emlékezési alakzat szerepéről J. Assmann 1999, muzealizálódásáról és a múlt társadalmi célú felhasználásáról Fabre dir. 2000). Új tartalmi motívumként terjed el a történelem és a társadalomtörténet eseményeinek, fordulópontjainak és évfordulóinak, közéleti személyek (világi és egyházi előjárók, művészek, tudósok) kultuszának, az egyleti és intézményi események és évfordulók feljegyzése, kihelyezése. Kolozsvár társadalmának időhasználati rezsimében egyaráan jelen van a múlt birtokbavétele, a jelen előzményeinek felkutatása, a nagy időtartamok felmutatására való törekvés, akárcsak a kortárs események a jelen perspektívájából, a jövőt megalapozó eseményként történő megörökítése. Ebben a folyamatban a kommunikatív emlékezet áttevődik a kulturális emlékezet területére. Az emlékezés társadalmi kerete rugalmasan alakul, hol az ország és a város nyilvánosságát szólítja meg, hol pedig a városon belüli csoportidentitást működtet. Az emlékezés professzionalizálódására vall, hogy az emléktábla és az emléktábla feliratának előállítását specializálódott vállalkozói (kivitelezői) réteg végzi el.

Az adatbázis korszakokra való tagolása, az adatok korszakok szerinti elemzése azt a kutatói meggyőződést követi, hogy – a folytonosság ellenére – az emlékállítási időben változó gyakorlat. A szerző hét korszak emlékezési habitusát különíti el. A korszakok: a kezdetektől a reformkorig (1442–1799); a reformkortól a kiegyezésig (1800–1867); a kiegyezéstől az egyesítésig (1867–1918); az egyesítéstől a II. bécsi döntésig (1918–1940); a „kis magyar világ” (1940–1944); a II. világháború végétől az 1989-es rendszerváltásig (1945–1989); 1989-től 2004-ig. A kulturális jelenségek hosszú időtartamban való vizsgálata szükségessé teszi a korszakok elkülönítését.

Ez jelen esetben is megtörténik; azonban kérdés marad az, hogy a korszakok mennyire a kutatói hipotézis részét képezik, vagy mennyire a kutatói hipotézistől független, evidens kategóriák.

A téma és a szerkezet. Jakab Albert Zsolt a Kolozsvár terében elhelyezett emléktáblák szövegét és az elhelyezés kontextusát tárta fel, elemzésüket a gazdag művészet- és helytörténeti irodalomból antropológiai környezetbe helyezte át. Szinte hihetetlen, hogy (a gazdag helytörténeti irodalom ismeretében) elsőnek vállalkozott ennek elvégzésére. Ez talán azzal magyarázható, hogy túlságosan ismertnek, közismertnek tételeztük az emléktáblaállítás tradícióit, annak működését.

Az viszont, ahogyan Jakab Albert Zsolt eljár, meglepő következtetéseket eredményez. Az egyik fontos következtetés, hogy az emléktáblán kihelyezett kolozsvári emlékezet nem feltétlenül eredeti helyén, az épületek falán őrződött meg (hozzávetőlegesen 90 felirat a 768-ból). Több mint 150 év során mintegy 350 forrás örökölt meg olyan emléktáblákat, amelyeket a szerzőnek eredeti helyükön már nem sikerült megtalálnia. A másik meglepő következtetés, hogy az emléktábla állítás gyakorlata az elmúlt fél évezred alatt folyamatosan gyakorolt eljárás volt. Az összegyűjtött emléktáblaszövegek abszolút mennyisége szintén meglepőnek nevezhető.

A szerzőnek az elemzés alapján levont tézisei a következők. 1. A 15. század közepétől kezdve nyomon követhető Kolozsvár társadalmának az a szándéka, hogy az eseményeket folyamatosan megörökítse, beépítse a kulturális emlékezetbe. Az emlékezés révén állandósul a jelenhez, a múlthoz és a jövőhöz való tudatos viszonyulás. Ugyanakkor, a kulturális emlékezés szerves kapcsolatban van a lokális történelmekkel, illetve a történelmek lokális használatával. Az emlékezés hullámmozgó: vannak az emlékezés szempontjából „forróbb” és „hidegebb” korszakok (mind az emlékezés, a megidézés korszakaira, mind a megidézett korszakokra gondolunk), valamint relevánsabb és irrelevánsabb események. Az emlékezési gyakorlat szoros kapcsolatban áll az emléktáblaállítás idejének értékrendjével (történelem, tudomány-művészet-történet, személyi teljesítmények, a lokális világ kiépítésének fordulópontjai). 2. A megemlékezés nyelve és stílusa-retorikája koronként kulturális-ideológiai-hatalmi habitusokhoz igazodik hozzá. A társadalom differenciálódása a megemlékezési rítusok differenciálódását, a lokális emlékezetek és a lokális történelmek pluralizálódását vonja maga után. Ez a pluralizmus részben a párhuzamos egyidejűségek, másrészt a versengő identitások formájában érhető tetten. 3. A megemlékezés gyakorlatában jelentős szerepe van a tér használatának, az emlékek térbeliesítésének. A terek születését folyamatosan követi a tér történetiesítése, a megemlékezés gyakorlata folyamatosan megosztja a terek szimbolikus értékét. A megemlékezés proxemikája egyaránt visszatükrözi az emlékezők társadalmi-politikai pozícióját, valamint a többségi társadalomnak és a hatalomnak az emlékező társadalomhoz való viszonyát (a kisebbségi emléktáblaállítás a belső tereket, a többségi a nyilvános tereket használja). 4. Az emlékezet kihelyezése *rituális koherenciával* (Assmann) rendelkezik. Azaz, az emléktábla szövegének megírása, megörökítése, elhelyezése, felavatása és felelevenítése, valamint megsemmisítése rituális viselkedési formák,

amelyek más rituális és fesztív elemekkel (vonulások, felállások, szónoklatok és alkalmi szövegek előadása, étkezés, öltözet, tekintély-szimbólumok) kapcsolódik össze. 5. A kolozsvári emlékezési gyakorlat története világosan jelzi az emlékezés professzionalizálódását, intézményesülését, demokratizálódását és popularizálódását. 6. A kolozsvári emlékezési gyakorlat története jelzi az emlékezés szekularizálódását és popularizálódását.

Hiányérzet nélkül, de megjegyezzük, hogy a vizsgált folyamat az írás szerepének növekedésével, birtokbavételével van összefüggésben. A disszertáció megírásához alapul vett forrás (emléktáblák, a megemlékezési eseményekről készült különböző feljegyzések) a megemlékezési gyakorlatot a forrás specifikus perspektívájából láttatja. Az olvasó az élményt nyújtó olvasás során folyamatosan hessegeti magától azt a kérdést, hogy a forrás milyen mértékben hű reprezentációja az emlékezési gyakorlatnak. Azaz: vajon mi nem reprezentálódott az írott forrásokban. A kérdésnek, természetesen, nincs relevanciája, hiszen a szerző csupán a jelzett reprezentációk mint az emlékezéskutatás sajátos forrásának elemzését vállalta fel. (A kérdés módszertani dilemmához vezet el: hogyan lehet kutatni azt, amit a források szándékosan vagy ösztönösen elhallgatnak, elrejtene.) Mindenképpen, az elemzett forrás az írás domesztikálódását, a mindennapi életbe, az utca világába való beépülését jelzi. Az írásnak mint médiumnak tulajdonítható az időszemlélet lineárisává válása, a hosszú időtartamok érzékelhetősége, a megörökített tartalmak állandósága, a múlt újrakereshetősége.

Jakab Albert Zsolt monumentális munkájában szó esik a jelen és a múlt kapcsolatáról, a korszakok szolidaritásáról, a múlt megkonstruálásáról, a történelem és emlékezés viszonyáról, az emlékezőközösségekről, az emlékezés rítusairól, a történelemről mint narratíváról és mint etnikus és szimbolikus diskurzusról, a történelem térbeliesítéséről, az emléktábla szövegek műfajáról, stílusáról, Kolozsvár társadalmának történetéről és differenciálódásáról, helytörténeti irodalmáról. Jakab Albert Zsolt olyan fogalmi nyelvet választ meg, az elemzését olyan következetesen végzi el, hogy ezek a kérdések organikusan egységbe szerveződnek. Azaz, jó, hogy a kutatás mindezt tematizálja.

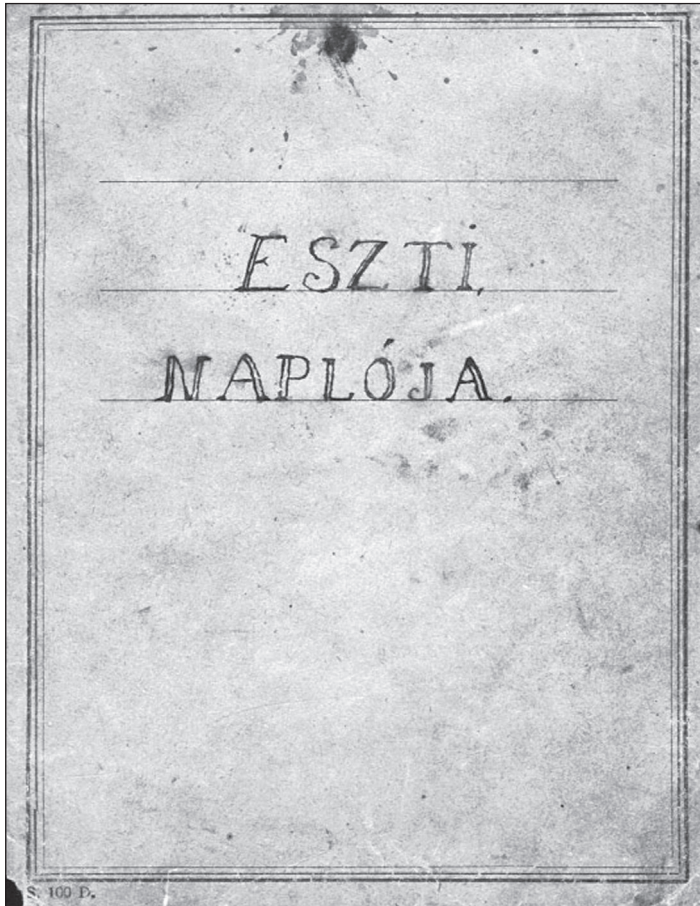
A kutatás Kolozsvár emlékállítási gyakorlatát követi nyomon. Jelen eredményei további kérdéseket és perspektívákat vetnek fel. A gyakorlat milyen mértékben merült ki csupán a lokális identitás teremtésében, megélésében, illetve milyen mértékben képezte interkulturális kommunikáció részét (a város és környéke, az erdélyi városok, a város és idegenek közötti kommunikáció). A kolozsvári emlékezési gyakorlatban mennyire implikálódott a város, a régió, Erdély társadalma, valamint az összmagyar társadalom? A kolozsvári emlékállítási gyakorlat vajon mennyire Kolozsvárra jellemző, milyen mértékben tekinthető általános európai gyakorlatnak?

A jelen munka olvasója örömmel tapasztalja, hogy felnőtt egy új magyar etnológusnemzedék, amely a magyar etnológiai, folklorisztikai és antropológiai iskolák (alap- és doktori képzések) hagyományait vállalja, a magyar és az európai néprajzi kutatások eredményeit, módszereit következetesen alkalmazza. S ezzel egyidőben a tudományos-kutatói hagyományokkal szembeni elkötelezettségét olyanképpen

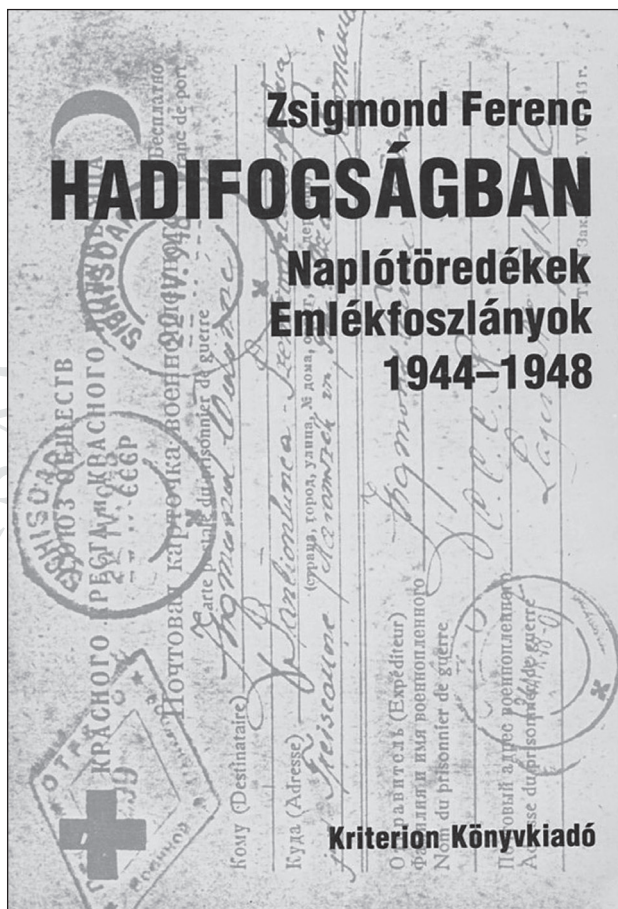
bizonyítja, hogy egy lépéssel tovább merészkedik. Megnyugtató, hogy témaválasztásuk markáns és releváns, adatbázisuk impozáns, gyűjtési, értelmezési módszertanuk következetes és hatékony, a tudományról, a kultúráról és a társadalomról megfogalmazott megállapításaik újszerűek és megalapozottak. Itt, most a téma rokonsága kapcsán csupán Mikos Éva (2010) és Vajda András (2013) nevét említem.

Jakab Albert Zsolt 2002-ben védte meg az iskolai szubkultúráról, a firkákról mint a lázadó írásról írott szakdolgozatát. A következő tanévben pedig a jelen munka csíráját képező *Emléktábla állítás, emlékezési gyakorlat Kolozsváron* címmel készített értekezést. Az azóta eltelt tíz évben a korábban talán ötletszerűen megválasztott kutatási téma újabb és újabb dimenzióit fedezte fel és aknáztta ki. A néprajztudomány hálásan tartja számon a romániai magyar néprajz általa összeállított bibliográfiáját, az általa szerkesztett-gondozott több tíz tanulmány- és konferenciakötetet.

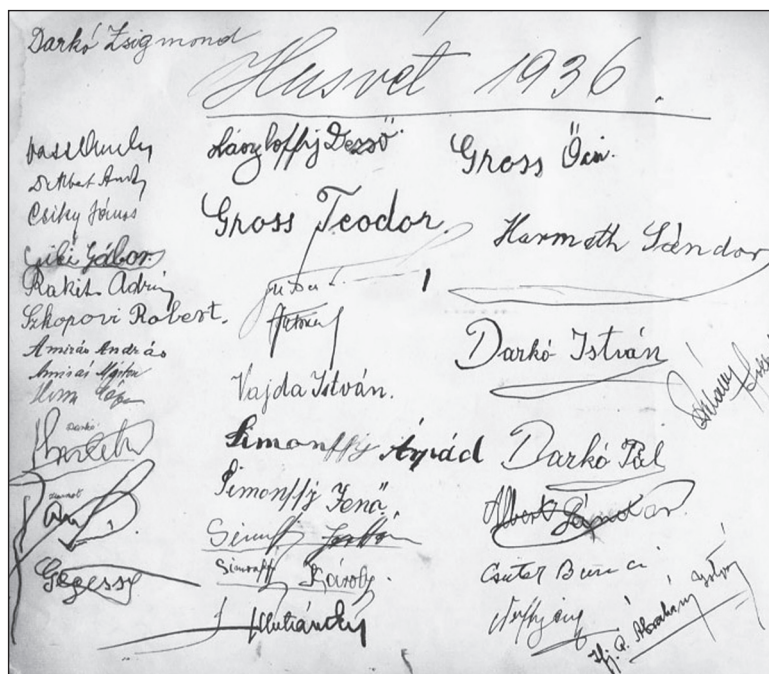
Képek

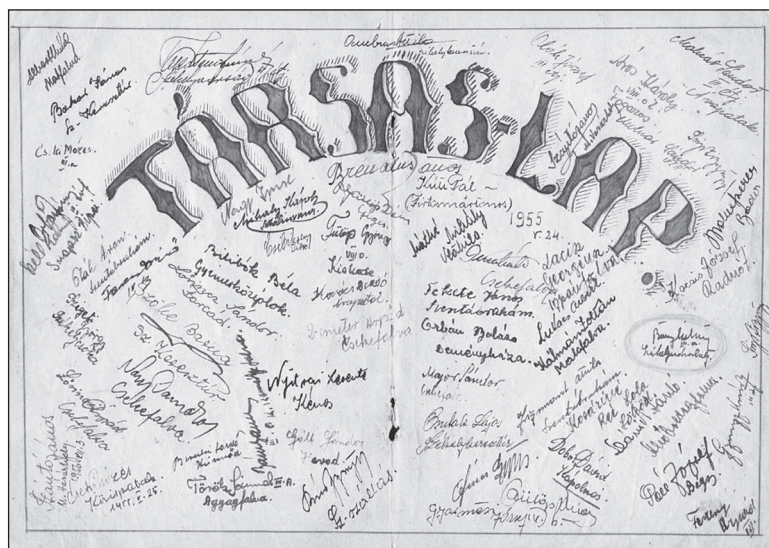
1.

2.

3.

4.

5.

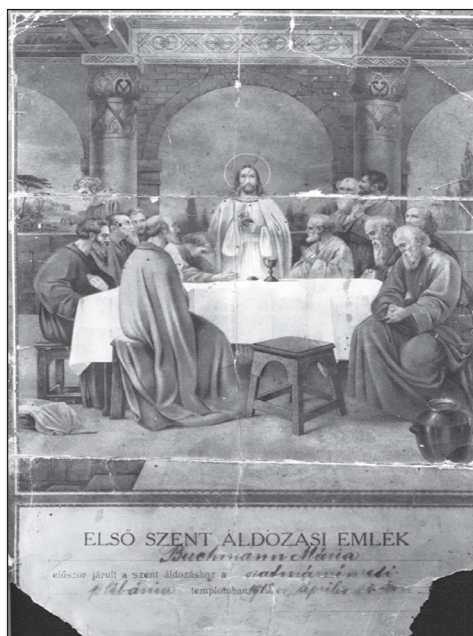
6.

7.

8.

9.

Egy felesleges ember élete

Nyugdíjba vonulása alkalmá-
ból további örömet és boldog-
ságot kívánunk
nett. barátainak.

1962. febr. 28.

Imre, Juci, Károli, Paula
Laci, Béla és Lina.

10.

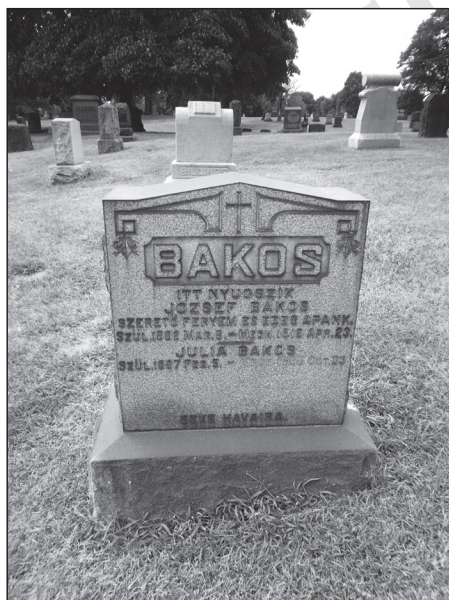
11.

12.

13.

14.

15.

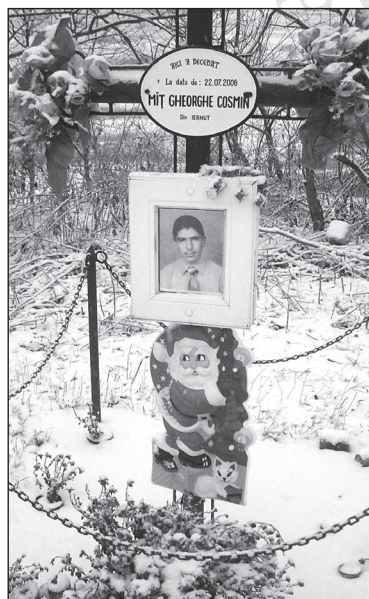
16.

17.

18.

19.

20.

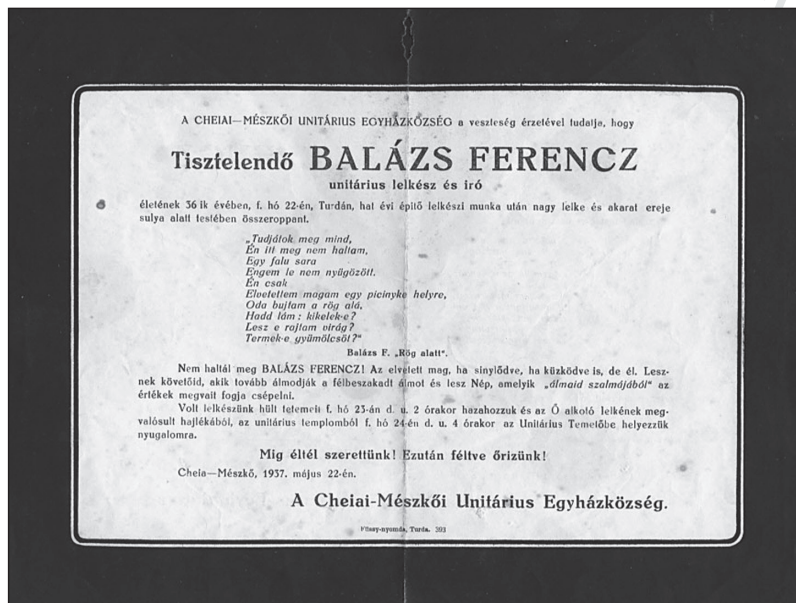
21.

22.

23.

24.

25.

26.

Képgjegyzék

1. A mészköi Gálffy Eszter (sz. 1921) 1945-ben veszítette el bizalmas barátnőjét. Ekkor döntött úgy, hogy életének eseményeit naplójában örökíti meg. A füzet címe: *Eszti naplója*. Nyolc év után, 1953 szakad félbe a napló. Hosszú időn át senkit sem engedett betekinteni a füzetbe. 1996-ban, egy súlyos betegség idején engedte át a kutatás számára. Fényképezte Keszeg Vilmos.
2. Zsigmond Ferenc Szentivánlaborfalván született, katonatisztként szolgált a második világháborúban. 1944. október 25-én nyitott naplót. Tárgyszerűen, egymondatos bejegyzések formájában csapatának minden hadmozdulatát megörökítette benne. 1945-ben fogságba esett, s Grúziába, majd Örményországba szállították. A naplóba 1946. június 29-én került az utolsó bejegyzés. A szabadulás hírére 1948. május 22-én közzétették velük. 1990 után újra végigjárta a szomorú évek helyszíneit. A naplót ekkor öntötte végleges formába, s kiegészítette az 1946–1948 közötti időszak eseményeivel. Az epizódok kidolgozottsága a többszöri előadás, az íróasztal melletti töprengés nyomait viseli magán. A szöveg a Kritérium Könyvkiadó gondozásában, 1995-ben látott napvilágot.
3. Albert Annamária 1926-ban született Tordán. Fiatalkori naplójában húsvét másodnapján rendszeresen új oldalt nyitott a locsoló fiúk aláírása számára. Élete utolsó évtizedeiben szívesen fellapozta naplóját, az emlékek felidézése végett. Fényképezte Jakab Albert Zsolt.
4. Egy székegyházi ballagó osztály tagjai, valamint a füzet tulajdonosának további barátai és ismerősei 1955-ben *Társas lapra* jegyezték nevüket. A lap egy kisközösség szociometriája: a nevek elhelyezése a személyek közötti közelségekről és távolságokról árulkodik. Fényképezte Keszeg Vilmos.
5. Emlékbe jegyzett jókívánság a bágyoni Bácsi Editkének, barátnője részéről, 1976-ból. Az évekig tartó iskolai együttlét, a közös gondok és élmények összekovácsolták az osztályközösséget. A tanulmányi ciklus végén az emlékéllítés az emlékverses füzetek segítségével ritualizálódott. Fényképezte Keszeg Vilmos.
6. A zsebkendőt szerelmi ajándékként Lőrinc Kati varrta Sándor János számára, 1939-ben, Mérában. A kendő ugyan a kollektív helyi hagyományba illeszkedik, de elkészítése a lány szeretetét, a két fiatal ragaszkodását fejezte ki. Később az emlékeztető funkciója került előtérbe. Tötszegi Tekla felvétele.
7. A tordaszentlászlói református híveknek a templomban vasárnapról vasárnapra alkalmuk adódik a „társadalom tanulására”. A képen látható emléktáblák a II. világháború résztvevőire és áldozataira emlékeztetnek. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2008-ban.
8. Tordaszentlászlón szokás feliratozott kézimunkát, *terítőt* helyezni a templomban a halott emlékezetére. A terítő a megrendelő és a halott nevét örökíti meg. Gebefügi Erzsébet 1937-ben született, és 1942-ben tragikus körülmények között hunyt el. Emlékére az édesanyja 1973-ban terítőt készíttetett, amit a kántor padjának támláján helyeztek el. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2008-ban.
9. Buchmann Mária 1913-ban „először járult a szent áldozáshoz”, Szatmárnémetiben. Az eseményt emléklap örökítette meg. Fényképezte Keszeg Vilmos.

10. Fiatal munkatársai emlékül könyvet vásároltak nyugdíjba vonuló kolléganőjüknek. Ebbe jegyezték jókívánságaikat, 1962-ben. Fényképezte Keszeg Vilmos.
11. Közel másfél évszázada a sinfalvi temetőben közös sírban nyugszik Pap György és unokaöccse, Koptyl János. A sírfelirat nyugalomát kíván az elhunytaknak. Fényképezte Keszeg Vilmos.
12. Gazner Sámuel 1860-ban hunyt el Tordán, 81 éves korában. Sírjelén a család fontosnak tartotta megörökíteni pozitív tulajdonságait (szorgalom, tiszta erkölcs, vallásosság). Fényképezte Keszeg Vilmos.
13. A széki temetőben 23 éves korában temették el Bálint Mártont. Sírfeliratának egyik motívumát emlékkvers ihlette. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2022-ben.
14. Detroitban a Bakos család magyar nyelven állított emléket az elhunyt szülőknek. A feliratba került hibák az anyanyelv megkopására utalnak. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2015-ben.
15. Detroitban a Herczeg család angol nyelven, szűkszavúan nevezi meg az elhunytakat. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2015-ben.
16. Az ótordai temetőben az özvegy karácsonyfát díszített férje sírjánál. A férj 45 éves korában hunyt el. A feleség 54 évet töltött. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2011-ben.
17. Ugyanaz az özvegy hat évvel később karácsonyi koszorút vitt férje sírjára. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2017-ben.
18. A 23 éves korában 2000-ben elhunyt Szabó Ferenc sírjára a családtagjai rendszeresen kiviszik a téli ünnepkör Mikulás-napi és karácsonyi ajándékait. Az elhunyt „felnőtt halottként” is éveken keresztül a fiataloknak kijáró ajándékokat kapta. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2007-ben.
19. A 16–20 év közötti radnóti fiatalember közúti balesetben hunyt el 2006. július 22-én, Kolozsvár közelében, Bányabükk határában. A tragédia helyszínén a családja emlékjelet állított. A helyet rendszeresen látogatták, az év során művirággal, karácsony előtt Mikulás-képpel díszítették. 2017 márciusában megdöbbenve vettem észre, hogy az útszéli keresztet egy kocsi letaposta. A család nem újította fel a jelet. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2010-ben.
20. Erdély ortodox vallást követő lakossága nem november 1-jén, hanem tavasszal, virágvasárnapján díszíti fel a sírokat. Gyertyát gyújtanak, szentelt barkát, sárga színű nárciszt helyeznek el a sírokon. A képen látható férfi 36 évesen hunyt el. Családtagjai az év folyamán folyamatosan díszítik a sírját. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2000-es évek.
21. A márciuska (mărțișor) virágot vagy állatot ábrázoló, csokorba kötött, fehér és piros cérnából sodort madzaggal rögzített amulett. Kisgyerekek és a nők kapják ajándékba március 1-jén, és március folyamán a kabátjukra tűzve viselik. A márciuska szerencsét és egészséget biztosít a viselőjének. Mezőörményesen 2011-ben csecsemő hunyt el. Édesanyja és egy másik családtag március 1-jén márciuskát vitt a sírjára. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2011.
22. Az itt látható tordai sírjel egy 83 évvel korábban született nőnek állít emléket. A kereszt tövében a család 2018-ben húsvéti tojást helyezett el. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2018-ban.
23. A Balázs Ferencről a halála után, a nekrológnak tulajdoníthatóan elterjedt fénykép. 1935-ben készült, az első szanatóriumi kezelés után. A köztudatban a fiatalkorától a halál árnyékában élő Balázs Ferenc ábrázolásaként maradt fenn.
24. Balázs Ferenc gyászjelentője. A mészköi unitárius egyházközség rendelte mega tordai Füßy nyomdában. A gyászjelentő egyik része a hasznos és pragmatikus információkat tartalmazza (Balázs Ferenc lelkész és író; hat évi lelkészi és építőmunka után

- hunyt el; a holttest Mészkőre szállításának ideje, a temetés körülményei). A másik, terjedelmes rész megszólítja az elhunytat, biztosítja az áldozatos munkájának folytatásáról és emlékének őrzéséről (*Míg éltél, szerettünk! Ezután féltve őrizünk!*) Ez a gyászjelentő őrződött meg a mészkői családok irattárában. A Gálffy családnál berámázva évtizedeken keresztül a falon kapott helyet, a családtagok fényképei között.
25. Ez a kopjafa Debreczeni László tervei szerint készült, és 1991-ig állt Balázs Ferenc sírján. Fél évszázad során az idő megviselte, elkorhadt és derékba tört. Jelenleg az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban őrzik. A következő kopjafát Szombatfalvi József csehétfalvi unitárius lelkész készítette. 2017-ben újabb kopjafa került a sírra, Balázs Antal néptanító, faragóművész alkotása. A korábbi az unitárius egyházközség közösségi házában helyezték biztonságba (Bálint R. Z. 2022).
26. A mészkői templom udvarán megemlékezési szertartás keretében 1997-ben helyezték el Balázs Ferenc mellszobrát. A szobor ifj. Starmüller Géza alkotása. Fényképezte Keszeg Vilmos, 2007-ben.

Szakirodalom és források

Adorjáni Rudolf Károly

2006 *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930–1938 között.* (Kriza Könyvtár.)
A szöveget gondozta Jakab Albert Zsolt és Keszeg Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Ambrus Judit (sajtó alá rendezte)

2008 *András Erzsike: Kedvemre való, hogy meséljek.* (Emberek és kontextusok, 1.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Andorka Rudolf

1981 A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben. *Ethnographia* XCII. (1) 94–110.

Antal Árpád – Kóczy László

1973 *Magyar irodalom. Tankönyv a líceumok II. évfolyama számára.* Editura Didactică și Pedagogică, București.

Antal Imre

1983 Udvarlás és leánykérés Gyimesben. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1983.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 141–149.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31. (Eredeti kiadás: 1996.)

Appadurai, Arjun (ed.)

1986 *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective.* University Press, Cambridge.

Aranyosi Éva – Hoppál Mihály

2001 Báránýáldozat Burjátában. In: Pócs Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció.* (Studia Ethnologica Hungarica, 2.) Janus/Osiris, Budapest, 42–57.

Ariès, Philippe

1977 *L'Homme devant la mort.* Édition du Seuil, Paris.

1987 *Gyermek, család, halál.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Assmann, Aleida

1999 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* Verlag C. H. Beck, München.

Assmann, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantis Könyvkiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1992.)

Bahtyin, Mihail M.

1985 *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1975.)

1986 *A beszéd műfajai*. In: Uő: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 357–418.

Bajkó Árpád

2019 *Halottbúcsúztató versek Erdélyben a 20. század második felében – Genealógiai és biografikus emlékezet, műfajiság és szövegfunkció*. Doktori disszertáció. Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár. Nyomtatásban: *Halottbúcsúztató versek Erdélyben a 20. század második felében. Rituális genealógiai és biografikus emlékezet, műfajiság és szövegfunkció*. (Emberök és kontextusok, 18.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2020.

Bajkó Árpád (sajtó alá rendezte)

2010 *Kiss Dániel: Minden gyümölcse életnek...* (Emberök és kontextusok, 5.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Balassa Iván

[1989] *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest.

Balázs Ferenc

1922 *Mesefolyam*. (Cimbora Könyvtár, 3.) Kolozsvár.

1929 *Bejárom a kerek világot (1923–1928)*. Lapkiadó Nyomdai Műintézet Rt, Cluj–Kolozsvár.

1933 *Aranyosszéki tervek*. Torda.

1935 *Közérthető evangélium*. Torda.

1936a *Zöld árvíz. Regény*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár.

1936b *A rög alatt (1928–1935)*. Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet, Turda.

1973 *Mesék, amiket neked írtam*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1975 *Bejárom a kerek világot*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1998 *A rög alatt (1928–1935)*. Mentor Kiadó Marosvásárhely.

2002 *„Csillagokhoz kötöttük szekerünk.” Balázs Ferenc levelei Christine Frederiksenhez*. Gondozta és az előszót írta Vallasek Júlia. [Fordította Vallasek Júlia és Vallasek Márta.] Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Balázs Géza

1987 *A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon*. *Magyar Nyelvőr* CXI. (3) 330–338.

1991 *A pálinkázó magyar*. *Honismeret* XIX. (3) 78–86.

1992 *Jeles alkalmak pálinkafogyasztása*. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. Miskolc, 133–139.

1999 *Kommunikációs létformák és átcsapások*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 310–331.

2004 *A pálinka, a hungarikum*. Állami Nyomda Részvénytársaság, Budapest.

Balázs Géza – Takács Szilvia

2009 *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Pauz-Westermann – Inter – PRAE. HU, Celldömölk–Budapest.

Balázs Géza – Barati Antónia – Wolosz Robert

1989 *Tulajdonnevek a magyar népmesékben* IV. (Magyar Névtani Dolgozatok, 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.

Balázs Lajos

1992 „Ez nekünk jött úgy, hogy csináljuk...” Kortárstalálkozók. Vizsgálódás egy újkeletű ünnep körül. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve I*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 106–133.

1994 *Az én első tisztességes napom. Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Bálint Róbert Zoltán

2022 Kopjafa a jövőnek – Balázs Ferenc emlékezete Mészkőn. In: Andorkó Júlia Eszter. (szerk.): *Unitárius Kalendárium 2022*. Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 120–126.

Bálint Sándor

1953 Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról. *Ethnographia* 64. 290–292.

1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. Szent István Társulat, Az Apostoli Szent-szék Könyvkiadója, Budapest.

1980 A „szögediség”. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 161–165.

1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. 3. kiadás. Szent István Társulat, Az Apostoli Szent-szék Könyvkiadója, Budapest.

Balogh István

1980 A „debreceniség”. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 166–171.

Barabás László

1980 Tavaszi határkerülés a Nyárádmentén és a Kis-Küküllő felső völgyében. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 203–216.

2000 Tavaszi határkerülés a Nyárádmentén és a Kis-Küküllő felső völgyében. In: Uő: *Aranycsitkók, maszkurák, királynék*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 133–167.

Barbier, Frédéric – Lavenir, Catherine Bertho

2004 *A média története Diderot-tól az internetig*. Osiris Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 2009.)

Barna Gábor

1979 *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bartha Elek

1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában*. I–II. (Gömör Néprajza, XLVI–XLVII.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.)

2009 *1956 a néphagyományban*. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 53.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Bartlett, Frederic Charles

1932 *Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge. (Magyarul: 1985.)

Baumann Tímea

2016 „Maradjon emlékezet?” *A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben*. Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs.

Bausinger, Herman

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1986.)

Beck Zoltán

1978 Zsilinszki János kéziratos verses-dalos füzeté katonakorából, 1878-ból. *A Békés megyei Múzeumok Közleményei* V. 115–178.

Bensa, Alban – Fabre, Daniel (dir.)

2001 *Une histoire a soi. Figuration du passé et localités*. Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris.

Bereznai Zsuzsanna

1986 Falucsúfolók Eger vidékén. In: Bodó Sándor – Petercsák Tivadar (szerk.): *Agria – Annales Musei Agriensis XXII*. Dobó István Vármúzeum, Eger, 231–271.

Bernhard, Jan Andrea

2001 *Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Biró A. Zoltán

1997 *Hétköznapi humorvilág*. (Helyzet könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda.

Biró Gábor

1992 *Sóvidék népi építészete*. Magyar Népi Építészeti Archívum – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

Bloch, Marc

1996 *A történész mestersége*. Osiris Kiadó, Budapest. (Eredeti: 1949.)

Blos-Jáni Melinda

2015 *A családi filmezés genealógiája. Erdélyi amatőr médiagyakorlatok a fotózástól az új mozgóképfajtákig*. (Emberek és kontextusok, 12.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Boldizsár Zeyk Imre

1994 Névnapi és jeles napok Tordaszentlászlón. In: Faragó József – Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1994*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 251–265.

Boross Elek

1937 Balázs Ferencz. *Aranyosvidék* XLVII. (22) 1937. május 29. 1–2.

Bosnyák Sándor (gyűjtötte)

2001 *1100 történeti monda*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.

Boudon, Raymond

1979 *La logique du social*. PUF, Paris.

Bourdieu, Pierre

1993 Les contradictions de l'héritage. In: Uő (dir.): *La misère du monde*. Édition du Seuil, Paris, 1091–1103.

Bras, Hervé le

1986 La Statistique générale de la France. In: Nora, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (*Le territoire, L'État, Le Patrimoine*.) Gallimard, Paris, 317–353.

Braudel, Fernand

1958 Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales Economies, Sociétés, Civilisations* 13. (4) 725–753.

1972 A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok* 106. (4–5) 988–1012. (Eredeti kiadás: 1958.)

2004 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. I. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gutta Könyvkiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1979.)

Briggs, Asa – Burke, Peter

2012 *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Napvilág Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 2009.)

Burger, Rudolf

2001 Az emlékezéspolitika tévedései. Védőbeszéd a feledés mellett. *Európai Szemle*. (3) 81–93.

Burke, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.

2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. (1) 3–21.

Carbonell, Charles-Olivier

2005 Les malmorts, une histoire. Malmorts, deuil et revenants en Russie, traditions et actualités. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 19–28.

Carnap, Rudolf

1937 *The Logical Syntax of Language*. K. Paul Trench, London. (Eredeti megjelenés: 1934.)

Champagne, Patrick

1993 La vision médiatique. In: Bourdieu, Pierre (dir.): *La misère du monde*. Édition du Seuil, Paris, 95–123.

Chastel, André

1986 La notion de patrimoine. In: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire*. II. *La Nation* 2. (*Le territoire, L'État, Le Patrimoine*.) Gallimard, Paris, 405–450.

Cioran, Emil

1991 Omul fără destin. In: Uő: *Antropologia filosofică*. Pentagon – Dionysos, Craiova, 15–22.

Connerton, Paul

1991 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.

1997 Megemlékezési szertartások. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 64–82.

Culea, Apostol D.

é.n. *Datini și muncă*. I–II. Casa Școalelor, București.

Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (sajtó alá rendezte)

2010 *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. (Emberek és kontextusok, 4.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Czoch Gábor

1998 Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes. Komárom–Esztergom Megyei Tudományos Szemle*. (2–3) 55–86.

Csávossy György

1994 *Gondolatok a bortékában*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

Cseke Péter

2000 Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat. In: Uő. (szerk.): *Horváth István*. Balassi Kiadó, Budapest, 132–153.

2007 *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.

Csete Balázs

1960 Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények* V. (1) 122–133.

Csibra Gergely

2019 Miért emlékezünk? *Magyar Filozófiai Szemle* 63. (3) 46–62.

Csiby Lajos

1937 Emlékezés Balázs Ferencre. *Aranyosszék* VI. (12) 1937. június 5. 3.

Csilléry Klára, K.

1972 *A magyar nép bútorai*. Corvina Kiadó, Budapest.

1976 A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. *Ethnographia* LXXXVII. (1–2) 103–132.

CSÍZIO

1986 *Csízio vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása*. (A független írtá Borsá Gedeon, a kéziratot átnézte Verebélyi Kincső.) Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Csörsz Rumen István

2007 Történelmi hősök helyzetdalai a 18–19. századi magyar közköltészetben. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 123–138.

Csörsz Rumen István – Küllös Imola (s.a.r.)

2013 *Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete 3/A Történelem és társadalom*. Universitas–Editioprinceps, Budapest.

Dávid Gyula – Marosi Péter – Szász János

1975 *Magyar irodalom. Kísérleti tankönyv a líceumok IV. évfolyama számára*. Editura Didactică și Pedagogică, București.

Deák Ferenc

2009 *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Dégh Linda

1947 Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethnographia* LVIII. 230–235.

1952 *A szabadságharc népköltészete*. I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. (1) 28–44.

Demeter István – Miklós Zoltán

2005 *Nyikó menti díszített tetőcserepek*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

Demény István Pál

1980 *Kerekes Izsák balladája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1997 *A magyar szóbeli hősi epika*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Dénes István – Emődi János

2002 Régi barlangfeliratok a Vargyas-szoros barlangjaiban. *Erdővidéki Lapok* III. (4/10) 4–10.

Dobos Ilona

1958 *Szegényember vízzel főz. Életrajzi vallomások*. Magvető Kiadó, Budapest.

1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. (2) 198–217.

1973 Petőfi mondák. *Ethnographia* LXXXIV. 97–112.

Do-Hurinville, Danh Thanh

2010 Étude des temps verbaux dans les articles néchrologiques. *Syntaxe et sémantique* 11. (1) 83–111.

Dorogi Márton

1958 Bőrből készült népi dohánytartók. *Ethnographia* LXIX. (2) 271–286.

Dömötör Tekla

1983a *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1983b *A népszokások költészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1986 *Régi és mai magyar népszokások*. [Tankönyvkiadó], Budapest.

Duka János

1995 *Űti Páké Barátost. Csúfolódó székely népköltészet*. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Dukrét Géza

1999 *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, [Nagyvárad].

Dumézil, Georges

1968–1973 *Mythe et épopée. Types épiques indo-européens: un héros, un sorcier, un roi*. I–III. Gallimard, Paris.

1986 *Mítosz és eposz*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Égető Melinda

2001 Boszorkányszombat a szőlőhegyen. A szőlőhegy elkülönítettségének tükröződése a népi mentalitásban. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 227–247.

Egyed Anna-Ildikó

- 2010 „Itt a szívem, neked adom Uram, Neked, ki alkotád!” A temetkezési szokások szövegfolklorja a baróti társadalomban. Szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Eliade, Mircea

- 1954 *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*. Princeton University Press, Princeton.
- 1963 *Aspect du Mythe*. Gallimard, Paris.
- 1987 *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- 1990 *Încercarea labirintului*. Traducere și note de Doina Cornea. Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- 2002 *A samanizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.

Ellena, Laurence

- 2001 Irodalmi hivatkozások a szociológiai érvelésben. *Szofi V.* (1–2) 62–71.

Emődi János

- 2001 *Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság – Erdélyi Kárpát Egyesület – Nagyvárad-i Római Katolikus Püspökség – Királyhágómelléki Református Egyházkerület, [Nagyvárad].

Emődi János – Varga Árpád

- 2004 *Telegdi sírkövek, emléktáblák*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, [Nagyvárad].

Erdélyi Lajos

- 1980 *Régi zsidó temetők művészete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Erdélyi Zoltán

- 1959 *Az erdő néprajza. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez*. Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum. Ethnológiai Adattár, Budapest.

Erdész Sándor

- 1968 Fejfairók a szatmári Erdőháton. *Ethnographia* LXXIX. 201–224.

Fabre, Daniel

- 2000 L'ethnologie devant le monument historique. In: Uő (dir.): *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Textes réunis par Claudie Voisenat. Éditions de la maison des sciences de l'homme, Paris, 1–29.

Fabre, Daniel (dir.)

- 1997 *Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes*. (Mission du patrimoine ethnologique. Collection Ethnologie de la France. Cahier, 11.) Textes réunis par Martin de la Soudière et Claudie Voisenat. Éditions de la maison des sciences de l'homme, Paris.

2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques.* (Collection Ethnologie de la France, 15.) Textes réunis par Claudie Voisenat. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris.

Fábri Anna (szerk.)

1993 *A tökéletes vendég. A tökéletes vendéglátó.* Helikon Kiadó, Budapest.

Faragó József

1958 Farkas István balladája. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* II. 19–44.

1977 Háromszéki helyi balladák. In: Uő: *Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 372–388.

1978 Legényesték a kalotaszegi Kiskapuson. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1978.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 220–231.

1981 Téli legényünnepek a kalotaszegi Kiskapuson. Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1981.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 138–159.

Fazakas István – Székely Sz. Magdolna

1990 *Igézet ne fogja. Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán írta ~.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Fazekas István

2005 *Hetedíziglen. Bukovinai székely család krónikája.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

Fejér József

2000 *Aranyosegerbegy fejlődése és történelmi múltja.* Hiperborea, Torda.

Fejős Zoltán

1998 A nemzeti hős három „arca”. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Néprajzi Társaság, Budapest, 45–60.

2000a A néprajzi gyűjtemények tudományos perspektívái. *Tabula* 3. (1) 77–88.

2000b Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In: Uő (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–49.

2003 Tárgyak az időben. In: Uő: *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 83–92.

Fél Edit – Hofer Tamás

1961 A parasztember szerszámai. *Ethnographia* LXXII. (4) 487–535.

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest.

Ferenczi Imre

1960 Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. *Ethnographia* LXXI. 389–436.

1968 Adatok a Mátyás mondanakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány* 12. 11–27.

Fish, Stanley

1980 *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities.* Harvard University Press, London.

Fodor Attila

2012 Hiedelmek egy aranyosrákosi asszony élettörténetében. In: Keszeg Vilmos (s.a.r.): *Rontók, gyógyítók, áldozatok. Történetek és élettörténetek.* (Ember-
rek és kontextusok, 8.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 11–70.

Fónagy, Iván

1991 *La vive voix. Essais de psycho-phonétique.* Payot, Paris.

Földes László (gyűjtötte)

1979 Küsmődi Bálint élettörténete. *Néprajzi Közlemények* XXII. 121–219.

Foucault, Michel

1966 *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines.* Gallimard, Paris.

Frazer, James G.

1995 *Az Aranyág.* Második, javított kiadás. Osiris–Századvég, Budapest.

Fülemile Ágnes

1994 Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok.* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 213–232.

Fülöp Hajnalka

2000 Keszkenők és asszonyok a 20. század végén. Egy tárgycsoport idővonatkozásai. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 372–390.

Gagyí József

1998 A máréfalvi szentasszony. Evilági és túlvilági kapcsolatának egy formája: a kegyelem. In: Uő: *Jelek égen és földön. Hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 21–38.

Gáncsos Kármén

2014 Az új másvilág. A gyász és az emlékezés terei a digitális médiavalóságban, avagy közösségi élet a halál után. In: Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt (szerk.): *A mindennapi élet mint téma & mint keret.* Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 187–202.

Gazda József

1980 *Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Gazda József – Kócziány László – Szabó Hajnal – Szigeti József

1972 *Magyar irodalom. Tankönyv a líceumok I. évfolyama számára.* Editura Didactică și Pedagogică, București.

Gergely András, A.

1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.

2001 A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 77–120. (Eredeti: é. n. [1988].)

Goff, Jacques le

2000 *Az értelmiség a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.

Goffmann, Erving

1973 *La Mise en scène du quotidienne I. La présentation de soi*. Édition de Minuit, Paris.

1999 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1959.)

Granovetter, Mark

1994 A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó Kft, Budapest, 61–78.

Gráfik Imre

1998 Emlékező tárgyak. In: Kücsán József – Szende Katalin (szerk.): *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Soproni Múzeum Alapítvány, Sopron, 87–121.

2003 Etnográfiai szöveg narratív változatai. In: Biczó Gábor – Kis Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 71–87.

Griffin, Em

2001 *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat Kiadó, Budapest.

Grynaeus Tamás

1998 A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről. In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről, I.) Balassi Kiadó – University Press, Budapest–Pécs, 213–228.

Gunda Béla

1989 Falucsúfolók. In: Uő: *A rostaforogató asszony*. Múzsák Közművelődési Kiadó, [Budapest], 145–174.

Gurevics, Aron J.

1974 *A középkori ember világgépe*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

2003 *Az individuum a középkorban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Gyáni Gábor

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 12. (1) 151–162.

2002 A városmonográfia és a mikrotörténet. In: *Uő: Történetéskiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 59–66.

Gyáni Gábor – Láczy Magdolna (szerk.)

2008 *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Főiskolai Kar, Nyíregyháza.

Gyenis Vilmos

1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69. (2) 152–171.

Gyimesi Éva, Cs.

1978 *Találkozás az egyszerűvel. Kísérlet mai líránk értelmezésére*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1982 A szövegvizsgálat új útjai. In: Szabó Zoltán (szerk.): *A műelemzés módszer-tanához. Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 148–198.

1983 *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

György Lajos

1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Stádium, Budapest.

György Zsuzsa

1997 *Egy küzdelmes élet. Egy parasztasszony vallomása*. Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely.

György V. Imola

2018 *Bernády György és kultusza Marosvásárhelyen. A lokális történelem mint narratív identitás*. (Emberek és kontextusok, 15.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Györgyi Erzsébet

1974 A tojáshímzés díszítménykincse. Díszítményrendszerezési és értelmezési kísérlet. *Néprajzi Értesítő* LXXV. 5–85.

Györgyi Erzsébet – K. Csilléry Klára

1982 szerelmi ajándék [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 5. Sz–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 10–14.

Győri Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Habermas, Jürgen

1993 A metafizika utáni gondolkodás motívumai. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Összeállította Bujalos István. Fordítás Angyalosi Gergely et al. (Horror metaphysicae.) Századvég Kiadó, Budapest, 179–212. (Eredeti kiadás: 1988.)

Halász Albert

1994 Falucsúfólók a Mura vidékéről. *Néprajzi Látóhatár* III. (3–4) 178–187.

Halászné Zelnik Katalin (szerk.)

1992 *Gelencei orvosló könyvecske. Kézirat a XVIII. századból.* Antológia Kiadó, Lakitelek.

Halbwachs, Maurice

1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire.* Librairie Félix Alcan, Paris.

Hartog, François

2003 *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps.* Seuil, Paris.

Hatházy Ferenc (szerk.)

1997 *Balázs Ferenc emlékkönyv.* EMKE – Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, Kolozsvár.

Herepei János

1965 Tállyai Putnoki János emlékkönyve. In: *Uő: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei.* MTA, Budapest–Szeged, 146–160.

Hobsbawm, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Níedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197. (Eredeti kiadás: 1983.)

Hofer Tamás

1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. XIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–63.

Holló Domokos

1937 Néhány népi Mátyás-anekdotánk forrása. *Ethnographia* XLVIII. (4) 405–422.

Honko, Lauri

1989 Folkloristic Theories of Genre. *Studia Fennica* 33. 13–28.

Hoppál Mihály

1970 *Egy falu kommunikációs rendszere.* MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja, Budapest.

1998 Elbeszélés és emlékezet. In: *Uő: Folklor és közösség.* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 46–59.

1990 *Tulipán és szív. Szerelmi jelképek a magyar népművészetben.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Hoppál Mihály – Küllös Imola

1972 Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia* LXXXIII. (2–3) 284–292.

Hoppál Mihály – Vass Katalin

1978 *A szerelmi ajándékok jelképrendszere*. (Folklór Archívum, 9.) Budapest.

Horváth István

1971 *Magyarózdai toronyaljja. Írói falurajz*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

Horváth József

1994 Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 197–212.

Huber András

1977 *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

Huizinga, Johan

1944 *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására*. Athenaeum, Budapest.

Hymes, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495. (Eredeti kiadás: 1979.)

Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.)

2008 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Imre Lajos

1909 Adalékok a czinkotai kántorról szóló adomához. *Erdélyi Múzeum* XXVI. (3) 307–308.

Imreh Barna

1978 Az alsórákosi „sereg”. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1978*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 232–237.

Imreh István

1983 *A törvényhozó székel falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Imreh Lajos

1985 *Sáska sógor. Imreh Lajos tréfás történetei*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Imreh Pál – Hoppál Mihály

1977 *Fejfék és temetők Erdélyben*. (Folklór Archívum, 7.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

Ipolyi Arnold

1854 *Magyar Mythologia*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

István Lajos

1994 Jeles napok Korondon. In: Faragó József – Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1994*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 228–250.

Istvánovits Márton

1979 hagyomány [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 2. F–Ka*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393.

Ivanov, V. V.

1984 A kettős szimbolikus osztályozásról. In: Uő: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 48–66.

Jakab Albert Zsolt

2007a Firkás város. A firkálás és terei Kolozsváron. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok szubkultúrákról*. (Kriza Könyvek, 29.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 161–193.

2007b A kollektív emlékezet szervezése Kolozsváron 1989 és 2004 között. In: Hügel, Peter – Colta, Elena Rodica (red.): *Regiuni, etnii și identități regionale. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 17–19 mai 2006*. (Colecția minorității, 8.) Complexul Muzeal Arad, Arad, 486–505.

2012a *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2012b *Ez a kő letéttett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

Jakó Zsigmond

1972 *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*. (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 71.) József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged.

1977 *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Juhász Viktor

1999 Körösrévi református nyughelyek. In: Dukrét Géza (szerk.): *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők*. (Partiumi Füzetek, 7.) Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, h.n., 63–75.

Kálmán C. György (szerk.)

2001 *Az értelmező községek elmélete*. Balassi Kiadó, Budapest.

Kántor Lajos – Láng Gusztáv

1973 *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. [Második, javított kiadás.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Kardos Tibor

1955 A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. *Filológiai Közlöny* I. (1) 111–138.

Katona Edit

2009 *Feliratos tárgyak*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Katona Imre

1950 Csongrádi szőlásmegyarázatok és történetek. *Magyar Nyelvőr* LXXIV. (1) 362–368.

1963 Szeszfogyasztás – kocsmázás – mulatozások kubikmunkán. *Néprajzi Közlemények* VIII. (2–4) 378–411.

1980 katonakönyv [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Ka–Né. Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–105.

1982 Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai. *Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz* 10. 133–144.

1994 Népi kéziratok katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége. *Honismeret* XXII. (2) 72–74.

Kelemen Zsuzsánna

2017 Kicsengetési kártyák. Adatok Székelyudvarhely vidékéről (1951–2011). In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 429–453.

Kemény János

1937 Zöld árvíz. *Független Újság* 4. (1) 9.

Keszeg Anna

2011 *Gyöngyösi János. Szövegek és kontextusok*. Ráció Kiadó, Budapest.

Keszeg Vilmos

1990 Emlékek Balázs Ferencről. *Aranyosvidék* I. (1) 2, (2) 2, (3) 2, (4) 2, (5) 2, (6) 2, (7) 2.

1991a *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai az Aranyosszéken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1991b Egy kortárs mítosz értéktintegráló ereje. *Helikon* II. (31) 45.

1996 Emlékek az aranyosszéki farsangról. In: Barabás László – Pozsony Ferenc – Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. Erdélyi és partiumi farsangok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 233–237.

1998 Írott szövegek egy egyén életterében. *Ethnographia* 109. (2) 589–628.

1999 Századeleji gyászjelentő lapok. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 95–110.

- 2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai*. Magyar Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 131–164.
- 2001 Táj és kép. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 283–297.
- 2002a Egy látomás. Az esemény, a reprezentáció és az ítélkezés. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 28–59.
- 2002b K. konfliktuselhárító stratégiája: a félrevezető narratívum. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 105–123.
- 2002c Népballadák a lokális történelem regiszterében. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 124–146.
- 2002d A kisebbségi sors narratívumai. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 257–309.
- 2002e A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212.
- 2002f A halott biográfiája: lázadás a névtelen halál ellen. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 205–256.
- 2002g Irodalom a regionális kultúrában (Balázs Ferenc: Zöld árvíz). In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 179–204.
- 2002h Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 147–178.
- 2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Archaeolingua, Budapest, 133–150. (Idegen nyelven: L'intégration des superstitions dans les structures cognitives. In: Heltai, Gyöngyi – Sonkoly, Gábor (eds.): *Towards a European Master. Results and prospects. Pour un Master Européen. Bilan et perspectives 2005–2008*. Atelier, Budapest, 2008, 123–152.)
- 2004a A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. III. L'Harmattan, Budapest, 295–324.
- 2004b *Aranyosság népköltészete. Népi szövegek, kontextusok*. I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

- 2004c A rontás és gyógyítás mint irodalmi trópus. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 436–467.
- 2005a Mort traditionnelle et mort accidentelle en Roumanie. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 49–72.
- 2005b Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–339.
- 2006 Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet. In: Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica, VII.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 115–148.
- 2007a A zöldág-állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről, V.) Balassi Kiadó, Budapest, 153–188.
- 2007b Van-e szubkultúrája a népi kultúrának? In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok a szubkultúrákról*. (Kriza Könyvek, 29.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 253–294.
- 2007c A szórványsors autobiografikus megjelenítése. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórvánny gondozás*. Lucidus, Budapest, 207–222. (Idegen nyelven: *Autobiographical Representations of Diaspora Existence*. In: Balogh, Balázs – Ilyés, Zoltán (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007, 159–174.)
- 2007d Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. (Kriza Könyvek, 30.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–198.
- 2007e A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.
- 2008a Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. *Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- 2008b A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Kultúrakutatások és értelmezések*. (Kriza Könyvek, 32.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 109–144.
- 2008c A katonaság és a történelem. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–254.

- 2009 20. századi életpályák és élettörténetek In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 95–133. (Idegen nyelven: Twentieth Century Careers and Life Stories. In: Vargyas, Gábor (ed.): *Pas-sageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology and So-ciocultural Anthropology.* Department of European Ethnology and Cultural Anthropology, The University of Pécs – L'Harmattan Publishing House, Pécs–Budapest, 2009, 109–150.)
- 2010 A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epitáfiumokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó, Budapest, 677–694.
- 2011a *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 5.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- 2011b Gasztronómia és emlékezet. *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 177–188.
- 2011c Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban. In: Pap Levente – Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Kapcsolatok, képek. Imagológiai tanulmányok.* Státus Kiadó, Csíkszereda, 24–51.
- 2011d Nép-felfogások Arany János korában. In: Gréczi-Zsoldos Enikő (szerk.): *Versében él... Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 175–183.
- 2012 *Történetek és történetmondás Detrehemtelepen.* (Emberek és kontextusok, 6.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- 2013 „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban. A hírlapok reklámszövegeinek autobiografikus funkciói. In: Tőkés Gyöngyvér – Sántha Ágnes (szerk.): *Új média, médiakonvergencia, kulturális változások.* Scientia Kiadó, Kolozsvár, 15–44.
- 2014 Arcom romló földi mása. Az emlékéllítés narratív stratégiái. In: Géczi János – András Ferenc (szerk.): *A test mint antropológiai tér.* Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém, 86–94.
- 2015a A halál sztereotípiái a gyászjelentőkben: az örök nyugalom, az örök fény és az örök emlékezet biztosítása. In: Pócs Éva (szerk.): *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó, Budapest, 307–330.
- 2015b Beszédmódok egy közúti balesetről szóló diskurzusból. In: Smid Bernadett (szerk.): *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára.* ELTE BTK Néprajzi Intézete, Budapest, 577–602.
- 2018a *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.

2018b Keresztútban a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–78.

2018c Balázs Ferenc az emlékezetben. In: Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Corollarium. Köszöntőkötet a 90 éves Dávid Gyula tiszteletére.* EMKE – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 78–98.

Keszeg Vilmos (sajtó alá rendezte)

2012 *Rontók, gyógyítók, áldozatok. Történetek és élettörténetek.* (Emberek és kontextusok, 8.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos (szerk.)

2006 *Specialisták. Életpályák és élettörténetek.* I–II. (Sapientia Könyvek, 41.) Scientia Kiadó, Kolozsvár.

2014 *À qui appartient la tradition? Actes du colloque À qui appartient la tradition? À quoi sert-elle? La tradition entre culture, utilisateur et entrepreneur. / The Act of the Symposium Who owns the tradition? What is its purpose? Tradition between culture, user and contractor.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca.

Kinda István

2015 Faragott sírkövek kutatása Székelyföldön. Havadtó „felfedezett” síremlékei. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 209–225.

Kintsch, Walter

1978 Comprehension and memory of text. In: Estes, William K. (ed.): *Handbook of Learning and Cognitive Processes.* Vol. 6. Erlbaum, Hillsdale, 57–87.

Kocsis Gyula

1991 A gyászjelentés szerepe egy mezővárosi társadalom kapcsolatrendszerében (Cegléd). *Ethnographia* 102. (1–2) 147–159.

Kocsis Rózsi

1988 *Megszépült szegénység. Vallomás a gyermekkorról.* Kriterion Könyvkiadó, București.

Kodály Zoltán

1932 Úgy vágyom Székelyországba, mintha otthonom lenne. *Ellenzék* 53. (296) 17.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen

1885 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Az erdélyi törvényhatóságok szabályai.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Koltai Ágnes

1993 tényirodalom [szócikk]. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon 15. Taa–tz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–316.

Kondylidou, Areti

2005 La télévison dans les rituels funèbres grecs. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 107–122.

Komáromy Sándor

1992 *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*. (Folklór és Etnográfia, 61.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

Kopytoff, Igor

1988 The Cultural of Things: Commodization as Process. In: Appadurai, Arjun (ed.): *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. University Press, Cambridge, 64–91.

Környeyné Gaál Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban*. (Studia Folcloristica et Ethnographica, 15.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

Kós Károly

1972 Szerelem és halál a szilágysági népművészetben. In: Uő: *Népelet és néphagyomány*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 209–237.

1979 *Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest.

1994 A csángó írásrendszerről. *Néprajzi Látóhatár* III. (1–2) 283–298.

2000 *A Mezőség néprajza*. I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Kósa László

1977 emlékfá [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1. A–E*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 688.

1989 A gyimesi csángók hagyományos élete. In: *Tegnap a Gyimesben jártam... Gyimes-völgyi lírai dalok*. Kallós Zoltán és Martin György gyűjtése. Domo-kos Mária szerkesztésében. Európa Könyvkiadó, Budapest, 5–15.

Kosáry Domokos

1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1980.)

Kotics József

2001 Erkölcsi normarendszer – társadalmi kontroll. In: Uő: *Mások tekintetében*. (A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei, 4.) Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc, 13–62.

Kovács Ágnes – Benedek Katalin (összeáll.)

1990 *Magyar népmesekatalógus. 6. A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*. Összeállította és a bevezetőt írta ~. 2. javított, bővített kiadás. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Kovács Rozália

2006 *Érmihályfalvi temetők*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, Nagyvárád.

Kováts József,

1937 Balázs Ferenc és két könyve. *Napkelet* 15. (8) 534.

Körner Tamás

1970 Mutatvány a készülő Hiedelemmonda–Katalógusból. *Ethnographia* LXXXI. 55–96.

Kőváry László

1847 *Erdélyország statistikája*. Első kötet. Kolozsvárt.

1857 *Száz történelmi rege*. Stein János könyvkereskedése, Kolozsvár.

Kresz Mária

1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban*. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Budapest, 59–93.

Kristóf Ildikó, Sz.

1998 Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula*. (1–2) 60–83.

2000 A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia* II. (1–2) 3–30.

Kríza Ildikó

1993a *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

1993b Mátyás-hagyomány az irodalom és folklóre határán. Adatok a Mátyás-folklor XVI. századi történetéhez. *Ethnographia* 104. (2) 581–590.

Krizsó Kálmán

2001 Nyomdászat Tordán. In: *Torda és környéke régi képeslapokon*. Lászlóffy Aladár előszavával, a gyűjtő, Füsy Gyula vallomásával. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 75–80.

Kunt Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Gondolat Kiadó, Budapest.

1995 *Fotóantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Árkádus Kiadó, Miskolc–Budapest.

Küllös Imola

1988a Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz. V. Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 251–266.

1988b *Betyárok könyve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Kürti László

- 2000 Kalotaszeg – határ, régió, fogalom. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1–53.

Lakatos-Bakó Melinda

- 1983 A májusfa Tasnád környékén. In: *Népismereti Dolgozatok 1983*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 150–159.

Lakner Judit

- 1991 A halál megállapítása. A tetszhalott. *História*. (5–6) 47–49.

Lakner Lajos

- 1998 Irodalmi kultusz, társadalom, múzeum. *Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debrecensis* LXXIII. (1997–1998) 521–554.

Lakóné Hegyi Éva

- 1999 Régi sírkövek Zilahon. In: Dukrét Géza (szerk.): *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők*. (Partiumi Füzetek, 7.) Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, h.n., 18–22.

Lanczendorfer Zsuzsanna

- 2003 Ballada és valóság. Egy sokoróaljai ballada nyomában. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 51–74.

Landgraf Ildikó

- 2013 Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, XXX*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 114–137.

Landgraf Ildikó (szerkesztette és a bevezetést írta)

- 1998 „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” *Magyar történeti mondák*. Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklór Központ, Budapest.

Láng Gusztáv

- 1974 *Magyar irodalom. Tankönyv a líceumok III. évfolyama számára*. Editura Didactică și Pedagogică, București.

Laplantine, François

- 2000 *Descrierea etnografică*. Editura Polirom, Iași.

Lászlóffy Aladár – Kántor László

- 1989 *Házsongárd*. Helikon Kiadó, Budapest.

Lemonnier, Mélanie

- 2005 La thanatopraxis, une réponse à la malemort? In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 155–165.

Lengyel Dénes

- 1977 A történeti monda és az anekdota. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.): *A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban*. (Elő-munkálatok a Magyarság Néprajzához, 1.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 97–103.

Lepénies, Wolf

- 1985 *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Hanser Verlag, Munich.
- 2001 Irodalom és tudomány között félúton. A szociológia születése. *Szofi V.* (1–2) 53–61.

Lévi-Strauss, Claude

- 1987 *Race et histoire*. (Collection folio/essais.) Edition Denoël, Paris. (Első kiadás: 1952.)

Lotman, Jurij

- 1994 A szűzsé eredete tipológiai aspektusból. In: Uő: *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Az ELTE Orosz Filológiai Tanszékének és a JPTE Irodalomtudományi Tanszékének kiadása, Pécs, 82–118.

Lovász Irén

- 2002 *Szagrális kommunikáció*. Európai Folklór Intézet, Budapest.

Luka Zsuzsánna

- 2010 *A vargasi Daniel család gyászjelentő-gyűjteményének vizsgálata*. Mesteri szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Magyar Zoltán

- 2009 Szöveghagyomány és gyűjtési szituáció. (Egy havasi kirándulás folklorisztikai elemzése). In: Hoppál Mihály (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXVI. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete*, Budapest, 79–137.

Major Miklós

- 1992 Népi bortárolás a Berettyó-Felvidéken. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 47–59.

Makkai Endre – Nagy Ödön

- 1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. Második, bővített kiadás. Magyar Néprajzi Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, Budapest. (Első kiadás: 1939.)

Mandianes, Manolo

- 2005 Malmorts en Greces. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 73–83.

Manolescu, Gabriel

1967 Despre originile, semnificațiile și tipologia unui obicei străvechi: strigarea peste sat. *Folclor Literar* 1. Timișoara, 119–120.

Márkodi Siklódi Sándor, id.

1999 *Felvinc. Emlékezetre méltó dolgok*. Maiko Könyvkiadó, Bukarest.

Markovits Rodion

1965 *Szibériai garnizon*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

Marquard, Odo

2001 A szellemtudományok nélkülözhetetlensége. In: Uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 343–360.

Martinkó András

1988 háborús irodalom [szócikk]. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 4. *Grog–Ilv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–123.

Márton Béla

1999 A sóvidéki faragottkapu-feliratok. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 72–88.

McAdams, Dan P.

2001 A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák* 5. *Narratív pszichológia*. Kijarat Kiadó, Budapest, 157–174. (Eredeti: 1988.)

McLuhan, Marshall – Fiore, Quintin

2012 *Médiamasszázs. Egy rakás hatás*. Typotex Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1967.)

Mérei Ferenc

1947 *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken*. Officina, Budapest.

Mikó Imre

1975 A világjáró Balázs Ferenc. In: Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot (1923–1928)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–32.

Mikó Imre – Kicsi Antal – Horváth Sz. István

1983 *Balázs Ferenc. Monográfia*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Mikos Éva

2010 *Árpád pajzsa – A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest.

Mód László – Simon András

2003 A szőlővédőszentek tisztelete. *Rubicon* XIV. (1–2) 32–36.

Mohay Tamás

2000 Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 760–790.

Morgan, Christine

2002 *Mészki (Alabástromfalú). Balázs Ferenc felesége az Erdélyben töltött évekről. 1930–1937*. Budapesti Unitárius Egyházközség, Budapest.

Munzlinger Noémi Eszter

2012 *Élettörténetek fekete keretben. Egy megyei napilap gyászjelentőinek vizsgálata*. Szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Murádin László

2003 *Ki volt az a bizonyos Deákné?* Europrint, Nagyvárad.

Nagy Dénes, V.

1937 Elégtél, mint örök áldozat az isteni és emberi szolgálat harcmezején!... *Aranyosvidék* XLVII. (23) 1937. június 5. 2–3.

Nagy Olga

1975 Mesék és „igaz történetek” Széken. Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. VIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 303–337.

1977 *Paraszt dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1983 *Újabb paraszti dekameron. A szerelemről és a házasságról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

1988 *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

1990 *Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

1997 Alkotás és befogadás a népi prózában. *Ethnographia* 108. (1–2) 151–164.

1999 *A mítoszok nem halnak meg*. Holnap Kiadó, Budapest.

Nagy Olga (szerk.)

2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

Nagy Ödön

1980 Népszokások múltja és jövője Havadon. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 191–202.

1992 Temetési szokások a Maros megyei református gyülekezetekben. *Néprajzi Látóhatár* I. (3–4) 53–63.

Nagy Zoltán

2001 Az obi-ugor véres áldozatok modellje – összehasonlító elemzés. In: Pócs Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. (Studia Ethnologica Hungarica, 2.) Janus/Osiris, Budapest, 15–41.

Niedermüller Péter

- 1981 A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: Uő (szerk.): *Folk-lór, Társadalom, Művészet 7. Folklór és mindennapi élet. (Válogatott tanul-mányok.)* Népművelési Intézet, Budapest, 192–219.

Nora, Pierre

- 1984 Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: Uő (dir.): *Les Lieux de mémoire. I. La République. (Symboles, Monuments, Pédagogie, Commémorations, Contre-mémoire.)* Gallimard, Paris, XVII–XLII.
- 1986 Les mémoires d'État. In: Uő (dir.): *Les Lieux de mémoire. II. La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.)* Gallimard, Paris, 355–400.

Nora, Pierre (dir.)

- 1984–1992 *Les Lieux de mémoire. I–III.* Gallimard, Paris.

Novák László

- 2005 *Fejfa monográfia.* Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Arany János Mú-zeum, Nagykőrös.

Nyitrai Mózes

- 2001 Nyolcvan év. In: Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózes: *Palástban. Lelkészek a szórványban.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 189–476.

Oláh Andor

- 1986 „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Oláh Sándor

- 1996 Rituális beszéd a homoródalmási temetésen. *Néprajzi Látóhatár* V. (3–4) 151–165.

Olosz Katalin

- 1974 Háromszéki népballadák. *Művelődés* XXVII. (11) 26–28.

Orbán Balázs

- 1868–1973 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* I–VI. Tettey Nándor és Társa Bizománya, Pest–Budapest.

Ortutay Gyula

- 1940 *Fedics Mihály mesél.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, I.) Egyetemi Ma-gyarságtudományi Intézet, Budapest.
- 1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. *Ethnographia* LXIII. 263–307. (Kötetben: *A nép művészete.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981, 131–184.)
- 1959 Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszer-űségei) *Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei* 9. (3–4) 195–238.
- 1965 A szájhagyományozódás törvényszerűségei. *Ethnographia* LXXVI. (1) 3–9.

Ouritskaia, Rita

2005 Malemorts, deuil et revenants en Russie, traditions et actualités. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malemorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris, 123–132.

Ozsváth Imola (sajtó alá rendezte)

2012 *Nagy Julianna: Miért nem lehettem költő?* (Emberek és kontextusok, 7.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Paládi-Kovács Attila

2002 Anyagi kultúra az időben. In: Uő: *Tárgyunk a időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Ethnica, Debrecen, 7–18.

Pálffy Miklós

1937 Balázs Ferencz halálára. *Aranyosszék* VI. (13) 1937. június 12. 1–2.

Penavin Olga

1980 A realiztikus folklór egy terméke, Dora Emil verses beszámolója katonáskodásáról. *Hungarológiai Közlemények* XII. 37–75.

1983 Dora Emil verses beszámolója katonáskodásáról. In: Uő: *Néprajzi Tanulmányok*. (Értekezések, monográfiák, 7.) Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 267–298.

Péter László

1947 *Egyéniség a népkultúrában*. (A Kálmány Lajos Kör Füzetek, 2.) Szeged.

Péterfy László

2005 *Marosszék régi sírkövei*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Peti Lehel

2012 A trunki orvos rózsailatú kútja. In: Uő: *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 61–86.

Petre, Zoe

1998 Adio, scump tovarăș! Schiță de antropologie funerară comunistă. In: Boia, Lucian (ed.): *Miturile comunismului românesc*. Editura Nemira, București, 272–284.

Platvoet, Jan G.

1990 The Definers Defined: Traditions in the Definition of Religion. *Method & Theory in the Study of Religion* II. (2) 180–212.

Pléh Csaba

2019 Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halbwachs. *Magyar Filozófiai Szemle* 63. (3) 11–45.

Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.)

1979 *Beszédaktus, kommunikáció, cselekvés*. I–II. Tankönyvkiadó, Budapest

Pócs Éva

1981 sírjelek [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 4. N–Szé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 452–459.

2002 Tér és idő a néphitben. In: Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán.* L'Harmattan, Budapest, 9–39.

Pommier, Édouard

1986 Naissance des musées de province. In: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire.* II. 2. Gallimard, Paris, 451–495.

Pozsony Ferenc

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2000a Homoród menti magyar népszokások. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 243–256.

2000b „Adok nektek aranyvesszőt...” *Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Ráduly János

1999 *Tündéri perpatvar. Irodalmi anekdoták.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2005 *A hencegő vőlegény. Népi tréfák, mondák, anekdoták.* Kreatív Könyvkiadó, [Marosvásárhely].

2006a *A fák királyválasztása. Népi tréfák, mondák, anekdoták.* Hoppá! Könyvkiadó, Marosvásárhely.

2006b *Bodor Péter meseautója. Népmesék, mondák, tréfák.* Hoppá! Könyvkiadó, Marosvásárhely.

Raveneau, Gilles

2005 Mort dangereuse et espace d'inscription des vivants et des morts. Le cas des corailleurs en Méditerranée. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe.* L'Harmattan, Paris, 85–98.

Réső Ensel Sándor

1866 *Magyarországi népszokások.* Kiadja Kugler Rudolf, Pest.

Réthey Prikkel Miklós

1991 *Az igaztörténet.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Ricoeur, Paul

1985 *Temps et récit.* Ed. Du Seuil, Paris.

Rizoupoulou-Egoumenidou, Euphrosyne

2005 Malemort, deuil et revenants à Chypre. In: Bonnet-Carbonell, Jocelyne (dir.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe.* L'Harmattan, Paris, 29–48.

Róheim Géza, dr.

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Athenaeum, Budapest.

Rozsonдай Marianne, dr.

2004 *Ifj. Pápai Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve. 1711–1726*. MTA KIK., Budapest. (Elérhetőség: <http://ppf.mtak.hu/hu/album.htm>; letöltve: 2016. nov. 6.)

Salamon Anikó

1979 Egy büntető rítus jelentései. *Tett* 3. 23–25.

Sárkány Mihály

1980a közösség [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. K–Né. Akadémiai Kiadó, Budapest, 330.

1980b közösségtanulmány [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. K–Né. Akadémiai Kiadó, Budapest, 331.

Scheiber Sándor

1955 Az emlékezetet hátuljokra verik. *Magyar Nyelv* LI. (2) 229–230.

Schmidt, Karl (hrsg.)

1985 *Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet*. Katolische Akademie Freiburg, Freiburg.

Seres András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1992 *Kicsi Péter, nagy Péter. Tréfás mesék, adomák és anekdoták*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

Szabó Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. (Kriza Könyvek, 11.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Szabó Péter

1981 „Szomorodott szívvel tudatjuk...” Gyászjelentések a múlt században és a század elején. *Jel-Kép* II. (1) 29–36.

1989 *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Magvető könyvkiadó, Budapest

Szabó T. Attila

1956 *Az emlékezetet hátuljokra verik*. *Magyar Nyelv* LII. (4) 482–484.

1980 Babonás helynevek. In: Uő: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek* V. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 92–95.

Szalma Anna-Mária

2014 *A fénykép a mindennapi életben.* (Emberek és kontextusok 10.). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Székely Ferenc

2006 *Krumplítábornok sosem esett el. Népi humor, igaz történetek, irodalmi anekdoták.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Szelestey László

1996 Faragó emberek – pásztorművészet. In: Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete.* Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 310–336.

Szemerkenyi Ágnes (szerk.)

2007 *Folklor és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szendrey Ákos

1952 Legényavatás. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 358–370.

1986 *A magyar néphit boszorkánya.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Szendrey Zsigmond

1914 Szalontai mondák a Toldiakról és a csonka-toronyról. *Ethnographia* XXV. 164–168.

1920 Történeti népmondák. *Ethnographia* XXXI. 45–59.

1921 Történeti népmondák. *Ethnographia* XXXII. 130–133.

1922 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* XXXIII. 45–64.

1923 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXIV. 143–149.

1925 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVI. 48–53.

1926 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVII. 29–35., 78–86., 132–138., 183–187.

1927a Falucsúfolóink. *Ethnographia* XXXVIII. 30–39.

1927b Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVIII. 193–198.

Szilágyi Miklós

2018 Előzetes jegyzetek a családi szájhagyomány értelmezéséhez. In: Uő: *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom. Néprajzi tanulmányok.* Kalligram, [Budapest], 199–208.

Szőcsné Gazda Enikő

2001 *Erkölc és közösség.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Szójka Emese

2000 Tárgyak – generációk – történelmi sorsfordulók. Egy „parasztebédli” száz éve. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 409–433.

SzT – *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila.

- 1978 *II. Cs–Elsz.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 1984 *IV. Fém–Ha.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 2005 *XII. Szák–Táv.* Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Sztranyiczki Mihály (szerk.)

- 2001 *Szép apostoli élet. Balázs Ferenc (1901–1937) centenárium.* Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület–Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, Kolozsvár.

Takács Lajos

- 1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tamási Gáspár

- 1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Tamásné Szabó Csilla (sajtó alá rendezte.)

- 2019 *Újvári Anna: „...én szeretem azt úgy átadni, hogy mások is olvassák.”* Tanulmány kíséretében közléteszi ~. (Emberek és kontextusok, 16.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Tankóné Péter Mária-Terézia

- 2009 *Csíkmadaras. Székelyruhában hétköznapi, vasárnap, régen és napjainkban.* [kiadó nélkül], Csíkszereda.

Tárkány Szücs Ernő

- 1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
 1981 *Magyar jogi népszokások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika

- 1997 *Jeles napok, ünnepi szokások.* Planétás Kiadó, Budapest.

Theis, Laurent

- 1986 *Guizot et les institutions de mémoire.* In: Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire.* II. 2. Gallimard, Paris, 569–592.

Tomisa Ilona (szerk.)

- 2003 *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán.* MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.

Tóth György – Huszár András – Kormos Tímea

- 2011 *A halottkémi rendszerről általában.* *Hadmérnök* VI. (4) 121–128.

Tóth István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Tötszegi Tekla

- 2007 Hímes zsebkendők. Funkciók, díszítmények, szövegek. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 438–457.
- 2009 *A mérai viselet változása a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Tripolszky Géza

- 1985 A halálhír közlése – gyászjelentések. *Hungarológiai Közlemények* 17. (64–65) 391–401.

Ujváry Zoltán

- 1960 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratok könyve. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* III. 155–175.
- 1975 Szőlőhegyi jogszokások Nagycétényben. In: Uő: *Varia Folkloristica. Írások a néphagyományok köréből*. Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, Debrecen, 123–128.

Vadai István

- 2016 Lucretia hálójában. A széphistória szöveghagyományáról és szerzőjéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXX. (6) 683–708.

Vajda András

- 2013 *Az írás és a szó hatalma*. (Emberek és kontextusok, 9.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Vajda András (sajtó alá rendezte)

- 2008 *Berekméri István Andrásé: Minden poklokon keresztül*. (Emberek és kontextusok, 2.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Vajkai Aurél

- 1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- 1958 Sághegy borospince 1767[1567]-ból. *Ethnographia* LXIX. (2) 448–457.

Varga Gyula

- 1996 Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai. In: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Csongrád Város Önkormányzata, Csongrád, 51–70.

Vargyas Lajos

- 1960 Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* LXXI. (4) 479–523.
- 1976 *A magyar népballada és Európa*. I–II. Zeneműkiadó, Budapest.
- 2000 *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj*. Planétás Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1940.)

Vasas Samu

- 1993 *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés néphagyományai Kalotaszegen*. Kráter–Colirom Rt, [h.n.].
- 1994 *Népi jelvilág Kalotaszegen*. Kráter Műhely Egyesület, Budapest.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Vasvári Zoltán

1999 „Hallgass a szív szavára.” Emlékversek funkcionális használatban parasztságunk kezén. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 119–129.

[2012] *Könnyű emlékek, hová tűntetek? Tanulmány a XX. századi emlékkönyvkultúráról*. Underground Kiadó, [h.n.]

Verdery, Katherine

1999 *The Political Life of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. Columbia University Press, New York.

Verebélyi Kincső

1985 Díszített emléklapok Bácskából. *Hungarológiai Közlemények* 17. (3–4/64–65) 359–377.

Vincze István

1958 Magyar borsajtók. *Ethnographia* LXIX. (1) 1–28.

Viski Károly

1933–1937 Bevezető. In: *A magyarság néprajza III. Szellemi néprajz I*. 2. kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 5–9.

Vita Zsigmond

1937 Balázs Ferenc: Zöld árvíz. *Pásztortűz* 23. (1) 20.

Voigt Vilmos

1972 *A folklór alkotások elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1977 egyéniségkutatás [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1. A–E*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 643.

1978 egyéniségkutató iskola [szócikk]. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon 2. Cam–E*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 973–974.

1980 közösségi jelleg [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. K–Né*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 330.

1998 Hősepike. In: Uő (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest, 149–183.

Voigt Vilmos (szerk.)

1974 *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Nemzetközi szimpozium Budapest. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Voisine, Jacques

1963 Az „autobiographie” irodalmi terminusának kialakulása. *Világirodalmi Fügyelő* IX. (2) 131–138.

Vöő Gabriella

- 1981 *Tréfás népi elbeszélések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1991 A népi tréfa szerepe az identitás fejlesztésében. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség–identitás*. Ethnica, Békéscsaba–Debrecen, 452–456.
- 1995 Falucsúfólók. In: Duka János: *Üti Páké Barátost. Csúfólódó székely népköltészet*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–21.

Weinrich, Harald

- 2002 *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1997.)

Wittmann, Reinhard

- 2000 Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest, 305–320.

Zane, Rodica

- 1999 Fiatalság és hatalom a kolindálás szokásában. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Shokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri*. Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 59–62.

Zempléni András

- 2000 Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 3. (2) 181–214.
- 2009 Batthyány ereklyetartója: az ereklyekultusztól a jelenkori politikai újratemetésekig. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs, 23–72.

Zsigmond Erzsébet

- 1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*. (Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára 1.) Sajtó alá rendezte Keszeg Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Zsigmond Ferenc

- 1995 *Hadifogságban. Naplótöredékek. Emlékfoszlányok. 1944–1948*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Zsigmond Győző

- 1999 Erkölcsi normák érvényesítése Szent György-napi szokásokban. In: Uő. (szerk.): *Shokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri*. Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest, 103–112.

Zsigmond József – Palkó Attila

- 1996 *Magyaró néphagyományyaiból*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Rezümé

Belépni az emlékezetbe. Emlékezési alakzatok és gyakorlatok. Tanulmányok

Keszeg Vilmos a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének tanára, doktori képzés irányítója. Kutatásokat folytat a kortárs mitológiákkal, a szövemondással, a biografikus szövegekkel, az írott kultúrával kapcsolatban.

Több évtizedes terepmunkája során a szerző az emlékezési gyakorlatok újabb és újabb funkcióival és formáival találkozott. Maga is kutatásokat végzett, tanulmányokat közölt ezen a területen. A korábban megjelent köteteiben érvényesítette a kultúra és a társadalom vizsgálatának ezt a paradigmáját. Elsőként vizsgálta az emlékvésírás 20. századi kontextusait. A toronygombiratok kutatása által a lokális történelemírás 1600-tól datálható alakzatának meglétét, formáit és szövegeit tárta fel. A történetmondásról szóló egyetemi jegyzete részletesen kitér a különböző szövegtípusoknak és a történetmondásnak (népmese, helyi népballada, proverbium, rátótiáda) a lokális emlékezetben betöltött szerepére. Írásantropológiai monográfiája az írást az emlékállítás, a megörökítés technikájaként értelmezi, részletesen elemzi az autobiografikus gesztust, az emlékiratírás gyakorlatát. Munkatársaival kísérletet tett a lokális történelemírás igényének és gyakorlatának értelmezésére.

Jelen kötet ezt a témakört árnyalja. A szerzőnek az utóbbi években megírt tanulmányai elsősorban a biografikus emlékezet témakörét járják körül. Ezekhez kapcsolódik további néhány olyan tanulmány, amely a kultuszt és a kulturális emlékezetet elemzi.

A tanulmányok először kerülnek egymás közelébe, körvonalazva a szerzőnek a témával kapcsolatos kutatási eredményeit.

A biografikus emlékezet alakzatai, gyakorlatai és rendszerei

Az utóbbi évtizedekben az emlékezés és a felejtés kutatása különböző diszciplínák központi kérdésévé vált. Az orvostudomány, a pszichológia, a történelemtudomány, a jogtudomány, a művészetelmélet, a kultúratudomány arra vállalkoztak, hogy terminológiákat és kutatásmódszertanokat, a kutatáshoz szükséges adatbázisokat keressenek, elemzéseket készítsenek. Újabban a hagyomány revitalizációjára épülő örökségvédelem és marketingkultúra a társadalmi emlékezet forgalmazására törekszik.

Jelen tanulmány a népi és a populáris kultúrát az egyénre irányuló emlékezési stratégiák és gyakorlatok felől közelíti meg. Ebből a célból áttekinti a folklór definíciójának alapterminusait, a közösség és az egyén fogalmát, majd az emlékezési gyakorlatok rendszerezését kísérel meg. Biografikus emlékezetnek nevezi azokat az emlékezési alakzatokat és tartalmakat, amelyek az egyén életpályájának eseményeit örökítik meg,

valamint azokat a gyakorlatokat, szokásokat és rítusokat, amelyek egy egyén életének egy epizódját vagy életpályáját idézik fel, valamilyen céllal. A biografikus emlékezet rendszerszemléleti alapelv, amely a társadalmat és a kultúrát az egyén életpályájának keretében, az egyént pedig a társadalomhoz és a kultúrához való kapcsolódásában, a társadalom emlékezési gyakorlatán keresztül teszi láthatóvá. A biografikus emlékezet terminus a következő implicit állításokat tartalmazza: 1. az egyén élete összefonódik a társadalommal és a kultúrával, 2. az egyén életének eseményei tovább élnek az emlékezetben, 3. a társadalom folyamatosan felidézi és kommunikálja az egyén emlékét (kommunikatív emlékezet), az egyén emlékét további célirányos gyakorlatok tartják fenn (kulturális emlékezet), 4. az emlékek felidézése jelentést kapcsol a biografikus eseményhez. Az egyénnel kapcsolatos emlékek, akárcsak az egyén emlékei csupán abban az esetben tartoznak a tanulmány kérdéskörébe, amennyiben azok részei az evidens, explicit kommunikációs szándéknak és gyakorlatnak.

A rendszerezés kategóriái: az életrajzi eseményeknek való emlékéllítés szövegműfajai (biográfia, autobiográfia, biografikus történet, emlékvers, emléklap, anekdota, proverbium, lokális ballada), az emlékezés rítusai (évfordulók, találkozók), az elhunyt emlékének megszerkesztése és napirenden tartása (halottbúcsúztató vers, gyászjelentő lap, sírfelirat), az emlékeztető tárgyak és emlékjelek (emléktárgyak, használati tárgyak, emlékoszlopok), az emlékéllítés vizuális alakzatai (képek és filmek), a biografikus emlékezet kultiválása (kultuszok).

A tanulmány következtetéseket fogalmaz meg az emlékezőközösségekkel, a perszonalizáció és a nominalizálás, valamint általában a biografikus emlékezet gyakorlataival, stratégiáival, kontextusaival, formáival, funkcióival, beszédmódjaival, feszültségeivel kapcsolatban. Két következtetése: 1. az egyén emlékezetet termel, a közösségben az egyén az emlékezés által él tovább; 2. az egyén számontartásának változatos gyakorlatai vannak használatban.

Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban

A magyar társadalomban a legkorábbi ismert sírfeliratok a 16. századból származnak. A sírfelirat biografikus szöveg, az elhunyt életének narratív ábrázolása, amelynek célja az elhunyt társadalmi kontextusba való beillesztése, emlékének megőrzése és a halál utáni lelki nyugalom biztosítása. Jelen tanulmány célja a magyar sírfeliratok szerkezetének, motívumainak elemzése. Az elemzés az 1570–2005 közötti időszak 963 sírfeliratán alapszik.

A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epitáfiumokban

Pierre Nora munkacsoportjának 1986-ban jelent meg az emlékezhelyekről írott tanulmánygyűjteménye, amely a francia állami és intézményi emlékezet szerveződését tekinti át. Itt fogalmazódik meg az a gondolat, miszerint a 18. század első felében a társadalomra vonatkozó információ kincstári tulajdon volt. Ebből a helyzetből elmozdulás a 18. század végére következett be. A folyamatnak több olyan fontos területét nevezhetjük meg, ahol a társadalomra vonatkozó tudás megjelenik, hozzáférhetővé válik (demokratizálódik) és felértékelődik (patrimonizálódik). Az autobiografikus beszédmód az emberek közötti szimpátia, szolidaritás és kommunikációs nyitottság kialakulását és állandósulását jelzi.

Az epitáfiumok szerzői (írástudók, a síremlék készítésének szakemberei) a lokális társadalom tagjai voltak. A halott hozzátartozóinak segítségével megszerkesztették és kihelyezték azokat a biográfiákat, amelyek a meghalt személy emlékét hosszú időre megalapozták.

Az epitáfiumok egyik csoportja az individuum életminőségét kikezdő betegséget elhallgatja, diszkréten vagy közömbösen kezeli. A másik csoportba sorolhatók azok az epitáfiumok, amelyekben feltűnik a betegség motívuma. Ezek a sírfeliratok az életet a betegséggel való heroikus küzdelemként definiálják, a halál okaként a betegséget nevezik meg. A 17. századtól benépesedő erdélyi temetők a halott társadalom regiszterévé alakultak, s ennek a társadalomnak a bemutatásában nagy szerepet kapott a betegségre és a halál körülményeire való hivatkozás.

Az elemzésbe bevont szövegtörzset 963 epitáfiumot tartalmaz, ötvennyolc romániai településről. Az epitáfiumok közel négy évszázad során egyenletesen oszlanak meg. A legkorábbi epitáfium 1570-ből származik, a legfrissebb sírfelirat pedig 2005-ből.

Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése rituális helyzetben

A temetés valójában nem lezárja a halott életét, hanem épp ellenkezőleg, előkészíti és elindítja az egyén utóéletét. A temetés keretében készülnek el azok a szövegek, amelyek hosszú időn keresztül garantálják az elhunyt emlékének fennmaradását. Az elhunytól való beszélés és emlékezés társadalmi, jogi, vallásos és mágikus funkciót tölt be. Alapját a kegyeleti jog képezi. A tanulmány a sírfeliratok nyelv választási stratégiáit és motívációit sorolja fel.

A halál sztereotípiái a gyászjelentőkben: az örök nyugalom, az örök fény és az örök emlékezet biztosítása

A nyomdatechnika kínálatát elfogadva, megjelenésekor a nyomtatott gyászjelentő újra-szervezte a társadalmat. Láthatóvá tette a halott életpályáját, teljesítményeit, haldoklásának körülményeit, kapcsolathálóját, a helyzetbe és az eseménybe való személyes bevonódást tett lehetővé, beszélő-, emlékező- és interpretív közösséget alakított ki. Szövegtípusként egymáshoz közelítette a haldoklót, a családot, a lokális társadalmat, az egyházat, a helyi intézmények perspektíváját. Beszámolt az elhunyt életéről, megörökítette az elhunyt társadalmi kapcsolatait, felhasználta a halottlétét és az orvosi láteteletet, a lelkésznek és a helyi intézményeknek a temetésre vonatkozó előírásait, megjelenítette a temetési szertartás rítusmodelljét, funkcióit. A temetési szertartás keretében különböző intézmények és különböző intézményi mentalitások között mediál.

Az elemzés a meghalás szemantikai mezejének nyelvi-retorikai reprezentációját vizsgálja. Következtetése, hogy a temetési szertartásban a szertartás hagyományos két funkciója (a holttest elhantolása, a lélek túlvilági nyugalmanak biztosítása) mellett megjelenik az emlékéllátás mint új funkció. Az első motívum a 191 gyászjelentőben 180 alkalommal tűnik fel a meghalás nyelvi megnevezésében, 135 alkalommal a temetési szertartás funkciójának megnevezésében, 143 alkalommal a záradékban, összesen tehát 329 alkalommal. A második motívum előfordulásának adatai: 37+33+14=84. A harmadik motívum előfordulásának adatai: 0+0+109. Az elemzett szövegtörzsetben tehát az első motívum, a test halálának és síri nyugalmanak megjelenítése dominál. Az emlék a halott halál utáni továbbélésének formája, az emlékezés az utódoknak a halottal szem-

beni morális és vallásos kötelezettsége. Az emlékékezés és a lélek sorsának, továbbélésének motívuma közel azonos számban fordul elő.

A katonaság és a történelem

A háborúban és harctéren való jelenlét révén az egyén közvetlenül kapcsolódik a történelemhez. A közvetlen élmény hatására megváltozik a történelemről alkotott személyes kép, a történelem megközelítésének perspektívája, retorikai nyelvezet alakul ki a történelemről szóló beszélésben. Ugyanakkor az egyén személyes tapasztalatokat szerez a történelemről, az ismeretlen társadalmi környezetről, és új érzéseket (hazaszeretet, félelem, szolidaritás) él át. A történelem témái és motívumai beépültek a biografikus és lokális narratívumokba. E kérdések elemzése több dokumentumtípus alapján történik.

A zöldág állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe

Az elemzés azt kívánja megvilágítani, hogy a május 1-ji zöldág állítás olyan alkalom, ahol individuális és közösségi önaffirmáció valósul meg. A szociális térben egyének és csoportok hívják fel magukra a figyelmet, s a hatásosság kedvéért, nagyrészt a közösségi normák többszöri, enyhe átlépésével. S miközben a közösség és a közösség életét szabályozó, felügyelő hatóságok a rendreutasítás szándékával állást foglalnak a fiatalok túlkapasásával szemben, valójában elnézően zárják le az esetet, s veszik tudomásul a közösségnek egy új korosztállyal való felfrissülését. A zöldág állítás egyidőben mutatja meg az egyéni opciókat és attitűdöket, a legények, legénycsoportok, legénygenerációk, a legények és lányok, az ifjak és a szülők, az ifjak és a felnőttek, az egyén és az intézmények, normák, törvények, az ember és a természet közötti kapcsolatokat.

A rítus keretében a határon és az utcán való zajongás, a rendetlenítés, a zsenge fák kivágása, az alkoholfogyasztás a nyugalom, a rend, a mértéktartás normáinak szertartásos, enyhe átlépése a figyelmet manipulálja és emlékezetet termel. A szertartás kulcsepizódja az az intenzív beszédesemény, amely nevesíti és sok éven keresztül emlékeztet a színre lépő generáció tagjait. A beszédesemény tehát a kommunikatív emlékezet szertartása, amely az emlékezet regiszterét aktivizálja és gazdagítja, s ezáltal – a közösség tagjainak számbavételével, a fölöttük való ítélkezéssel – közösségi szolidaritást, közös tudást, közös értékrendet termel.

Az utóbbi évtizedekben a külföldi vendégmunkán lévők a befogadó országban a helyi szokások ismeretének hiányában marginalizáltak. Megszokott környezetüktől távol élve szülőföldjükön sem résztvevői, sem tárgyai a lokális emlékezetnek.

Irodalom és emlékezet

Az emlékezéskultúrának az emlékezés szükségessége, az emlékezéshez való jog mellett más szabályai is vannak. Az emlékezetközösség maga teremti meg az emlékezés és a felejtés dinamikus, feszültségekkel terhelt egyensúlyát, az emlékezés és a felejtés kerekeit. Horváth István 1944-ben novellában örökítette meg, bármikor visszakereshetővé tette szülőfaluja egy tragikus eseményét. Több mint fél évszázad múlva a faluközösség visszatetszéssel szembesült a hajdani, felejtésre ítélt eseménnyel.

A tanulmány Wolf Lepenies könyve nyomán veti fel azt a kérdést, hogy a fikciónak tekintett szépirodalom különböző lokális–regionális kontextusokban az emlékezés- és identitásstratégiák részeként működik.

Balázs Ferenc az emlékezetben

Balázs Ferenc 1901-ben született Kolozsvárt, 1937-ben halt meg Tordán. A fiatal írói csoportosulás, a *Tizenegyek* (1923) antológia teoretikusa, az 1930-ban induló *Erdélyi Fiatalok* főmunkatársa, a *Korunk* munkatársa, a Kolozsváron szerveződő faluprogram aktív résztvevője. Teológiai tanulmányainak elvégzése után ismerte meg Nyugat-Európát, majd Amerikát és Ázsiát. Előbb Székelykeresztúron nevelő, majd 1930-tól unitárius lelkész az aranyosszéki Mészkőn. Szándéka az önálló aranyosszéki gazdasági élet kialakítása volt. Jelen tanulmány azt elemzi, hogy Balázs Ferenc emlékezete hogyan alakult abban a közegben, amelyben falufejlesztési tervét valóságba ültette. A tanulmány Balázs Ferenc műveit, a korabeli regionális sajtót és a mészkői kommunikatív emlékezetet használja forrásként. Aranyosszék lakóinak emlékezetében Balázs Ferenc alakjába beépültek mindazok az értékek, amelyek a 20. század során váltak fontossá és meghatározóvá.

Balázs Ferenc olyankor került Aranyosszékre, amikor a vidék az átmenet válságában, tanácstalanságában és távlattalanságában feneklett meg. A korábbi bejáratott életforma, értékrend fellazult, a történelmi, gazdasági, kulturális konjunktúra nem kínált egyértelmű modellt a falunak. Az ipar megjelenése, előretörése a földművelő társadalom elé is új mércét állított. A falunak árutermelővé kellett válnia, ami a technológiák alkalmazását, a szövetkezés, az értékesítés új formáinak érvényesítését feltételezte. A piacgazdaságra való áttérés a faluközpontú szemlélet, kultúra végét is jelentette. A nagyvilággal való lépéstartás új életformát, új információhálózatot, kulturális gyakorlatot tett szükségessé.

Recenzió

Jakab Albert Zsolt *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* című kötete 2012-ben látott világot a Kriza János Néprajzi Társaság és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet gondozásában, két önálló kötetben. A szerző Kolozsvár társadalmának 1440–2012 közötti emlékállítási és emlékezési gyakorlatát, habitusát tárja fel, elemzi és értelmezi. A recenzió az emlékezetkutatásnak és elemzésnek a szerző által alkalmazott módszertanára irányítja a figyelmet.

Rezumat

A intra în memorie. Forme și tehnici ale memoriei. Studii

Vilmos Keszeg este profesor universitar al Departamentului de Etnografie și Antropologie Maghiară din cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca și director de școală doctorală. Cercetează mitologiile contemporane, textele rituale și biografice și cultura populară scrisă.

Timp de mai multe decenii de muncă pe teren, autorul a întâlnit funcții și forme din ce în ce mai noi ale comemorării. El însuși a făcut cercetări și a publicat studii în acest domeniu. A validat această paradigmă a studiului culturii și societății în volumele și cursurile universitare publicate anterior. A fost primul care a examinat contextele poeziei de adio. Prin cercetarea memorialelor bisericești a descoperit existența, formele și textele unei forme de redactare a istoriei locale care datează din 1600. Monografia de antropologia povestitului detaliază rolul diferitelor tipuri de texte și povestiri (basm popular, baladă populară locală, proverb) în memoria locală. Cursul de antropologie a scrisului interpretează scrisul ca o tehnică de memorare.

Prezentul volum dezbate acest subiect. Studiile autorului scrise în ultimii ani se concentrează pe tema memoriei biografice.

Forme, practici și sisteme ale memoriei biografice

În ultimele decenii, cercetarea memoriei și a uitării a devenit o problemă centrală în diverse discipline. Medicina, psihologia, istoria, dreptul, teoria artei, studiile culturale au întreprins căutarea de terminologii și metodologii de cercetare, baze de date și analize. Mai recent, conservarea patrimoniului și cultura de marketing, bazată pe revitalizarea tradiției, a căutat să răspândească memoria socială.

Lucrarea de față încearcă să abordeze cultura populară din perspectiva strategii- lor și practicilor de memorie îndreptate către individ. În acest scop, se trece în revistă termenii de bază ai definiției folclorului, conceptele de comunitate și individ, apoi se încearcă sistematizarea practicilor de memorie. Memoria biografică este definită ca totalitatea formelor și conținuturilor memoriei care perpetuează evenimentele din viața unui individ, precum și acele practici, obiceiuri și ritualuri care utilizează un episod din viața unui individ cu un scop specific. Memoria biografică este un principiu sistemic care face ca societatea și cultura să fie vizibile în contextul vieții individului, iar individul în relația sa cu societatea și cultura, prin practicile de memorie ale societății. Termenul de memorie biografică conține următoarele idei implicite: 1. viața individului este împletită cu societatea și cultura, 2. evenimentele din viața individului se păstrează în memorie, 3. societatea reamintește și comunică continuu amintirea individului (memorie comunicativă), amintirea individului este întreținută prin tehnici specifice

(memorie culturală), 4. amintirea individului este asociată cu anumite semnificații, cu sistemul de valori al societății.

Categoriile de sistematizare ale prezentului studiu sunt următoarele: genuri de comemorare a evenimentelor biografice (biografie, autobiografie, povestire biografică, poem comemorativ, album amicorum, anecdotă, proverb, baladă locală), rituri de comemorare (aniversări, reuniuni), redactarea și păstrarea memoriei celui decedat (necrolog, epitaf), obiecte comemorative și memoriale (suveniruri, obiecte de uz cotidian, statui), forme vizuale de comemorare (fotografii și filme), forme și rituri de cult.

Lucrarea formulează concluzii despre comunitățile de memorie, precum și despre practicile, strategiile, contextele, formele, funcțiile, discursurile și tensiunile memoriei biografice în general. Cele două concluzii sunt: 1. în comunitate, individul trăiește prin amintiri, 2. comunitatea (collectivité-mémoire) dispune de forme variate ale conservării și revitalizării memoriei individului.

Reprezentarea narativă a destinului în epitafuri

În societatea maghiară primele epitafuri cunoscute se datează din secolul al XVI-lea. Epitaful este un text biografic, o reprezentare narativă a vieții defunctului, care are ca scop integrarea lui în context social, păstrarea amintirii lui, precum și asigurarea liniștii sufletului după moarte. Prezentul studiu are ca scop analiza structurii narative, a motivelor epitafurilor maghiare. La baza analizei se află 963 epitafuri din perioada 1570–2005.

Reprezentarea bolii și a morții în epitafurile transilvănene

Grupul de cercetători condus de Pierre Nora a publicat în 1986 o colecție de studii care analizează organizarea memoriei publice și instituționale franceze. Aici se formulează ideea că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea informațiile despre societate erau discrete. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea pot fi identificate câteva instituții care promovează cunoașterea societății. Discursul autobiografic marchează apariția simpatiei, a solidarității și a comunicării între oameni.

Autorii epitafurilor erau membri ai societății locale. Cu ajutorul rudelor, aceștia au redactat biografiile care să asigure păstrarea amintirii celor decedați.

O parte a epitafurilor tratează discret sau cu indiferență boala care afectează calitatea vieții unui individ. În cealaltă parte a inscripțiilor motivul bolii este predominant. Aceste epitafuri definesc viața ca o luptă eroică împotriva bolii, numind boala drept cauză a morții. Cimitirele din Transilvania, începând cu secolul al XVII-lea au devenit un registru al societății morților, iar referirile la boală și la circumstanțele morții au jucat un rol important în reprezentarea acestei societăți.

Corpusul de texte incluse în analiză conține 963 de epitafuri din 58 de așezări. Cel mai vechi epitaf datează din 1570, iar cel mai recent din 2005.

Folosirea limbii materne în elaborarea amintirii persoanei decedate

Înmormântarea nu încheie de fapt viața celui decedat, ci, dimpotrivă, pregătește și deschide viața de după moarte a individului. În cadrul funeraliilor se elaborează textele

care garantează păstrarea amintirii celui decedat pentru o perioadă lungă de timp. Activarea memoriei individului are funcții sociale, juridice, religioase și magice. Lucrarea enumeră strategiile și motivațiile care stau la baza alegerii limbajului epitaforilor.

Stereotipurile morții în necrologuri: asigurarea odihnei, a luminii și a memoriei veșnice

În momentul apariției sale necrologul tipărit a reorganizat societatea. Necrologul a făcut vizibilă cariera defunctului, realizările, circumstanțele morții, rețeaua sa socială, a permis participarea personală a rudelor, prietenilor și cunoștințelor în ritualul înmormântării și a creat o comunitate de vorbire. Astfel reunește perspectivele muribundului, ale familiei, ale societății locale, ale bisericii și ale instituțiilor locale, mediază între diferite instituții și diferite mentalități instituționale în contextul ritualului funerar.

Analiza explorează reprezentările lingvistico-retorice ale câmpului semantic al morții. Concluzia este că în ritul funerar, pe lângă cele două funcții tradiționale (îngroparea cadavrului și asigurarea odihnei sufletului în viața de apoi), crearea și imortalizarea răposatului apare ca o nouă funcție. Amintirea răposatului este o formă de supraviețuire după moarte, iar păstrarea amintirii este obligația morală și religioasă a urmașilor față de cei morți. Motivul memoriei și cel al destinului sufletului apar în număr aproape egal.

Cătănia și istoria

Prin cătănie cât și prin participare în războaie și în lagăre individul a intrat în legătură directă cu istoria. Astfel, s-a schimbat imaginea personală asupra istoriei, perspectiva de abordare a istoriei, s-a creat un limbaj retoric în discursul despre istorie. Totodată individul a acumulat experiențe personale despre istorie, despre medii sociale nemaiîntâlnite, a experimentat sentimente noi (patriotism, frică, solidaritate). Subiectele și motivele istoriei au fost integrate în narațiuni biografice și locale. Analiza acestor probleme se bazează pe mai multe tipuri de documente.

O funcție a împodobirii porții fetelor: intrarea în memorie

Analiza urmărește să pună în lumină faptul că ceremonia împodobirii porții fetelor cu ramuri verzi de 1 Mai este un prilej de autoafirmare individuală și comunitară. În spațiul social, indivizii și grupurile atrag atenția asupra lor și, de dragul eficienței, în mare parte prin încălcarea normelor comunitare. În timp ce autoritățile care reglementează și supraveghează comunitatea și viața acesteia iau atitudine împotriva exceselor tinerilor cu intenția de a impune ordinea, de fapt, ele aprobă incidentul și iau act de împropățarea comunității cu o nouă generație. Ridicarea ramurii verzi face transparentă opțiunile și atitudinile individuale, relațiile dintre băieți, grupuri de băieți, băieți și fete, băieți și părinți, indivizi și instituții, norme, legi, om și natură.

În contextul ritualului, perturbarea liniștii de pe stradă, declanșarea dezordinii, tăierea copacilor tineri, consumul de alcool, ușoara depășire a normelor liniștii, a ordinii, a disciplinei, a autocontrolului, manipulează atenția și produc amintiri. Presupunem că episodul cheie al ceremoniei este evenimentul discursului intens care nominalizează

și comemorează membrii generației care intră în scenă pentru mulți ani. Acest discurs este astfel un ritual al memoriei comunicative care activează și îmbogățește registrul memoriei, și astfel – prin faptul că trece în revistă membrii comunității, îi judecă – produce solidaritate comunitară, cunoștințe comune, valori comune.

În ultimele decenii, cei care petrec mulți ani în străinătate, nu sunt nici participanți, nici obiecte ale memoriei locale din țara lor de origine.

Literatură și memorie

Cultura memoriei are și alte reguli în afară de nevoia de a ne aminti și de dreptul de a ne aminti. Comunitatea creează ea însăși un echilibru dinamic, încărcat de tensiune, între amintire și uitare, un cadru pentru amintire și uitare. În 1944, într-o nuvelă István Horváth a imortalizat un eveniment tragic petrecut în satul său natal. Mai mult de jumătate de secol mai târziu, comunitatea sătească s-a confruntat cu un sentiment de repulsie față de acest eveniment uitat.

Pornind de la cartea lui Wolf Lepenies, lucrarea analizează modul în care ficțiunea funcționează ca parte a strategiilor de memorie și identitate în diferite contexte locale și regionale.

Ferenc Balázs în memoria regională

Ferenc Balázs s-a născut în 1901 la Cluj și a murit în 1937 la Turda. A fost teoretician al grupării tinerilor scriitori, colaborator al revistei *Erdélyi Fiatalok*, al revistei *Korunk*, participant activ la programul de reabilitare a satului transilvănean. După terminarea studiilor teologice, a făcut excursie de studiu în Europa de Vest și apoi în America. Mai întâi a fost educator în Cristuru Secuiesc, apoi, din 1930, pastor unitarian în Cheia. A încercat să formeze o viață economică independentă în Scaunul Arieșului. Această lucrare analizează modul în care memoria lui Ferenc Balázs a fost modelată în satul în care a transformat în realitate planul său de dezvoltare. Studiul folosește ca surse lucrările lui Ferenc Balázs, presa regională contemporană și memoria comunicativă din Cheia. În memoria locuitorilor din Scaunul Arieșului, figura lui Ferenc Balázs încorporează toate valorile care au devenit importante și decisive în secolul XX.

Ferenc Balázs a sosit în regiunea Arieșului într-un moment în care zona rurală se afla într-o criză de tranziție, perplexă și fără perspectivă. Pentru a ține pasul cu lumea largă era nevoie de un nou mod de viață, de un nou sistem de informații, de o nouă culturală.

Recenzie

Volumul *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* lui Albert Zsolt Jakab a fost publicat în 2012 de Asociația Etnografică Kriza János și Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale în două volume separate. Autorul explorează, analizează și interpretează practicile și habitusurile comemorării și memoriei în societatea din Cluj-Napoca între 1440 și 2012. Recenzia atrage atenția asupra metodologiei de cercetare și analiză a memoriei utilizate de autor.

Abstract

To Enter Memory. Memorial Shapes and Exercises. Studies

Vilmos Keszeg is a Professor at the Institute of Hungarian Ethnography and Anthropology, Babeş–Bolyai University from Cluj–Napoca, Romania, and director of doctoral studies, who conducts research on contemporary mythologies, narratives, biographical texts, and written culture. He is the author of several monographs.

During his decades of fieldwork, the author encountered more and more new functions and forms of memorial exercise. He himself did research and published studies in this field. He has also validated this paradigm of studying culture and society in his previously published volumes and lecture notes. He was the first to examine the 20th century contexts of memorial poetry. Through the research of the tower manuscripts, he uncovered the existence, forms and texts of a form of local history writing dating back to 1600. His lecture notes on storytelling details the role of different types of text and storytelling (folk tale, local folk ballad, proverbium, etc.) in local memory. His notes on literary anthropology interpret writing as a technique of memorialisation and analysis, analysing in detail the autobiographical gesture and the practice of memoir writing. Following the French-language literature, he and his colleagues attempted to interpret the need for and practice of local historiography.

This volume nuances this subject. The author's studies written in recent years focus on biographical memory. Related to these are some more studies that analyse the topics of cult and cultural memory.

These studies are associated here, outlining the author's research findings on these issues.

The forms, practices and systems of biographic memory

In the past decades the study of memory and forgetting has become a central issue in various disciplines. Medical studies, psychology, history, legal studies, theory of art, cultural studies have tried to search for terminologies, methodologies, databases and to accomplish analyses. Recently institutionalized safeguarding of heritage based on the revitalization of tradition and culture of marketing have endeavoured to distribute social memory.

The author in his article approaches folk and popular culture from the perspective of memory strategies and practices oriented to the individual. He provides an overview of the basic terms of the definition of folklore, the concept of community and individual, and presents a systematisation of memory practices. He uses the term *biographic memory* for those forms and contents of memory that record and eternize events of an individual's life path and those practices, habits and rites that recall an episode or the life path of an individual in the service of some purpose. Biographic memory is a

basic principle of systemizing perspective, which makes society and culture within the framework of the life path of the individual visible, while makes the individual in his/her relation to society and culture, via the memory practices of the society, visible.

The term *biographic memory* implies statements as follows: 1. The life of the individual is interwoven with society and culture. 2. Events of the life of the individual survive in memory. 3. Society keeps recalling and communicating the memory of the individual (communicative memory), the memory of the individual is maintained by further purposeful practices (cultural memory). 4. The recollection of memories attaches meaning to biographic events. Memories about and of the individual are to be discussed within the article in case they are part of the evident and explicit intention and practice of communication.

The categories of systematisation: textual genres of recollection of biographic events (biography, autobiography, biographic narrative, commemorative poem, commemorative sheet, anecdote, proverb, local ballad), the rites of recollection (anniversaries, meetings), editing and keeping alive the memory of the deceased (farewell poem, obituary, epitaph), commemorative objects and signs (commemorative objects, articles for personal use, commemorative pillars), visual forms of commemoration (pictures and films), cultivation of biographic memory (cults).

The author comes to certain conclusions in relation to commemorative communities, personalisation, nominalisation, and the practices, strategies, contexts, forms, functions, discourses and tensions of biographic memory. Two conclusions of his are: 1. The individual produces memory; the individual survives in community via memory. 2. Various practices of registration of the individual are in use.

Narrative representations of destiny in epitaphs

The first known Hungarian epitaphs are from the 16th century. The epitaph is a biographic text, a narrative representation of the deceased person's life which aims to integrate the deceased in a social context and to assure the peace of his soul after the death. In this study we intend to analyze the narrative structure of Hungarian epitaphs. The corpus of analyses is constituted from 963 texts written between 1570-2005.

The Representation of Illness and Death in Transylvanian Epitaphs

Pierre Nora's working group published a collection of studies on memorial sites in 1986, which looks at the organisation of French public and institutional memory. Here, the idea is put forward that in the first half of the 18th century, information about society was the property of the treasury. A shift from this situation occurred towards the end of the 18th century. Several important areas of this process can be identified where knowledge about society emerges, becomes accessible (democratised) and valorised (patrimonised). The autobiographical discourse marks the emergence and persistence of sympathy, solidarity, and openness to communication between people.

The authors of the epitaphs (scribes, gravestone makers) were members of local society. With the help of the relatives of the deceased, they compiled and published biographies that would establish the memory of the deceased for a long time to come.

One group of epitaphs conceals, or treats discreetly or indifferently, an illness that affects the quality of life of an individual. The other group consists of epitaphs in which

the motif of the disease is prominent. These epitaphs define life as a heroic struggle against illness, naming illness as the cause of death. The cemeteries of Transylvania, populated from the 17th century onwards, became a register of the society of the dead, and references to illness and the circumstances of death played a major role in the representation of this society.

The corpus of texts included in the analysis contains 839 epitaphs from 58 Romanian settlements. The epitaphs are evenly distributed over nearly four centuries. The earliest epitaph dates back to 1626 and the most recent epitaph is from 2005.

Mother Tongue Usage and the Right to Respect for the Deceased in Ritual Situation

The funeral really does not settle the life of the dead person, but, on contrary, it prepares and launches the individual's afterlife. In the context of the funeral are prepared those texts, which ensure the survival of the memories about the dead person. The speech and recollection about the deceased play a social, legal, religious and magic role. The article presents the strategies and motivations of language choice in case of epitaphs.

Stereotypes of Death in Obituaries: Ensuring Eternal Rest, Eternal Light, and Eternal Memory

By embracing the offerings of print technology, the printed obituary reorganised society at the time of its appearance. It made visible the career of the deceased, his achievements, the circumstances of his death, his network of contacts, allowed personal involvement in the situation and the event, and created a community of speakers, rememberers, and interpreters. It brought together the perspectives of the dying person, the family, the local society, the church and local institutions. It gave an account of the life of the deceased, captured the social relations of the deceased, used the vision of the mortician and the doctor, the prescriptions of the clergy and local institutions for the funeral, and presented the ritual model and functions of the funeral rite. It mediated between different institutions and different institutional mentalities in the context of the funeral rite.

The analysis explores the linguistic and rhetorical representations of the semantic field of death. It concludes that in the funeral rite, alongside the traditional two functions of the rite (burying the corpse and ensuring the soul's repose in the afterlife), the production of memory emerges as a new function. In the 191 obituaries, the first motif appears 180 times in the language used to describe death, 135 times in the language used to describe the function of the funeral rite and 143 times in the final clause, making a total of 329 times. The occurrence of the second motif is $37 + 33 + 14 = 84$. The occurrence of the third motif is $0 + 0 + 109$. Memory is a form of survival after death, and remembrance is the moral and religious obligation of the descendants towards the dead. The motif of memory and the motif of the fate and survival of the soul occur in almost equal numbers.

Military Service and History

Military service, wars and labour camps established a specific relation between the individual and history. This relation naturalised a rhetoric of seeing, perceiving histo-

ry and talking about it, enabling to see inside historical events, to experience foreign worlds, mentalities, new feelings (of patriotism, fear, humanity). The discourse on history became continuous within the biographic narratives (epitaph, obituary, diary, and memoirs) and within the local narrative repertoires.

A Function of the Green Branch Ceremony: to Enter the Memory

The analysis aims to shed light on the fact that the Mayday green branch ceremony is an occasion for individual and communal self-affirmation. In the social space, individuals and groups draw attention to themselves; for the sake of effectiveness, largely through repeated, slight transgressions of community norms. And while the authorities who regulate and supervise the community and its life take a stand against the excesses of young people with the intention of imposing order, they in fact condone the incident and take note of the community's renewal with a new generation. The green branch ceremony shows simultaneously the individual options and attitudes, the relationships between boys, groups of boys, generations of boys, boys and girls, boys and parents, boys and adults, individuals and institutions, norms, laws, man and nature.

In the context of ritual, the noise at the borders and in the street, the mess, the felling of tender trees, the drinking of alcohol, the ritualistic, slight transgression of norms of calm, order, and moderation, manipulate attention and produce memory. We assume that the key episode in the ceremony is the intense speech event that names and memorialises the members of the generation that comes on the scene for many years. The speech event is thus a ritual of communicative memory that activates and enriches the register of memory, and thus – by taking the members of the community into account and by judging them – produces communal solidarity, common knowledge, and common values.

In recent decades, expatriates have been marginalised in the host country for lack of knowledge of local customs. Living far from their familiar environment, they are neither participants nor objects of local memory in their home country.

Literature and Memory

The culture of remembrance has other rules besides the need to remember and the right to remember. The memory community itself creates a dynamic, tension-laden balance between remembering and forgetting, a framework for remembering and forgetting. In 1944, István Horváth immortalised, published, deposited, and made retrievable at any time a tragic event in his home village. More than half a century later, the village community was confronted with a sense of revulsion at the forgotten event.

Drawing on Wolf Lepenies's book, the paper asks how fiction as such functions as part of the strategies of memory and identity in different local and regional contexts.

Ferenc Balázs in Memory

Ferenc Balázs was born in 1901 in Cluj and died in 1937 in Turda. He was the theoretician of the young writers' grouping, the anthology *Eleven* (1923), editor-in-chief of the *Transylvanian Youths*, launched in 1930, contributor to the journal *Korunk*, and an active participant in the village programme organised in Cluj. After completing his theological studies, he became acquainted with Western Europe and then America. He

came home via Asia. First, he was an educator in Cristuru Secuiesc, then from 1930 a Unitarian pastor in Cheia (Mészkő, Aranyosszék). His intention was to establish an independent economic life in Aranyosszék. This paper analyses how his memory was shaped in the context in which he turned his village development plan into reality. The study uses the works of Ferenc Balázs, the contemporary regional press and the communicative memory of Mészkő as sources. In the memories of the inhabitants of Aranyosszék, the figure of Ferenc Balázs incorporates all the values that became important and even decisive during the 20th century.

Ferenc Balázs came to Aranyosszék at a time when the countryside was in a crisis of transition, perplexed and without perspective. The formerly established way of life and values had been loosened, and the historical, economic and cultural context offered no clear model for the village. The village had to become a producer of goods, which implied the application of technologies, the enforcement of new forms of cooperatives and marketing. The transition to a market economy also meant the end of a village-centred approach and culture. Keeping up with the wider world required a new way of life, a new information network, a new cultural practice.

Review

Albert Zsolt Jakab's book (*Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*) was published in 2012 by the Kriza János Ethnographic Society and the Romanian Institute for Research on National Minorities in two volumes. The author explores, analyses and interprets the practices and habitus of commemoration and memory in the society of Cluj-Napoca between 1440 and 2012. The review draws attention to the methodology of memory research and analysis used by the author.

Összefoglaló néven biografikus emlékezetnek fogjuk nevezni azokat az emlékezési alakzatokat és tartalmakat, amelyek az egyén életpályájának eseményeit örökítik meg, valamint azokat a gyakorlatokat, szokásokat és rítusokat, amelyek egy egyén életének egy epizódját vagy életpályáját idézik fel, valamilyen céllal. A biografikus emlékezet rendszerszemléleti alapelv, amely a társadalmat és a kultúrát az egyén életpályájának keretében, az egyént pedig a társadalomhoz és a kultúrához való kapcsolódásában, a társadalom emlékezési gyakorlatán keresztül teszi láthatóvá.

ISBN 978-606-9015-28-5

9 786069 015285